

94 571

С. А. Т.

Оразбек
Сәрсенбай

Оразбек Сәрсенбай

Роман

Алматы
„Қайнар“
1998

2680

ББК 84 (5 кз)
С 28

ISBN 5-620-00917-3

© „Қайнар”. 1998

ОТЫЗ ЖЕТІНШІ РАЗЪЕЗД

Облыстық ауыл шаруашылығы басқармасының бастығы Тоқтарбай Арыстанбеков өзінің сол жағындағы аласа үстелдің үстінде қаз қатар тұрған телефондардың біреуі вертушка аяқ астынан шар етіп қоңырау соққанда, жасыл телефонның тұтқасын еріншектеу көтерші:

— Әлеу?...— деп әдеттегідей даусын созып, дыбыс берген.

— Тоқа, өзіңзбісіз? Мен Хансейітовпін ғой,— деп арғы беттегі жіңішке әйел дауыс несі — облыстық прокурор амаңдық-саулық сұрамастан, бірден жниелдете сөйледі.— Осы сіздің орынбасарыңыз қайда жүр? Бүгін сіре қызметке шықпаған ба?

Өзінен мүлел жастай кішілігі бар Хансейітовті шұғыл әрекеттен гөрі аузы шапшаңдау жігіт деп шамалайтын Арыстанбеков дауыс ырғағын өзгертіпкестен:

— Қай орынбасарды айтасыз?— деп сұрады.

— Дүйсенбаевты айтам.

— Дүйсенбаев па? Дүйсенбаев жолдас, ұмытпасам, өткен жұмада Қуаңдарияға кеткен.

— Командирюнкаға ма?

— Жоқ, бала-шағасын көріп қайтуға... Айтпақшы, ол бүгін жұмысқа шығуы керек,— деп облыстық прокурордың бұл жолы тектен текке мазаламай отырған ыңғайын оңғара бастаған басқарма бастығы алдында жаюлы жатқан — апта сайынғы ақпарат қағаздан назарын тайдырып, жасыл телефонның тұтқасын аузына тақпай түсті.— Немелен, жайшылық па әйтеуір, Жәке?

— Ол жағы әзір мәлімсіз.— Прокурордың сөзі жылдам, бірақ ішкі көмей жағы салмақты, нығыз жатыр еді.— Сөйтпін, Дүйсенбаев бүгін қызметке келмеген болды ғой?

— Қазір сағат... он. Түске шейін бір хабар беріп қалар.

— Орынбасарыңыздың бұрын да өстіп қызметке келіріп шығатын әдеті бар ма еді, Тоқа?

— Ондай мінезін байқамдым.

— Қызық екен...

Прокурордың әлдеқандай құпияны жеке иемденіп, енді сол иеміндегі нәрсесін өзіңше бұлдап, бұлдыратқысы бар ниетін аңғарған басқарма бастығы жасының үлкендігіне сүйенді ме екен, әлде облыс көлеміндегі әжептәуір салмақ-беделші байқатқысы келді ме, әйтеуір осы жерде биік орыңдықта отырғандар ортасында қалыптасқан сұлу сыпайылықты жинап тастап:

— Әй, шырағым, бұталаққа сала бермей, тоқ етерін айтсаңшы!— деп тура „сенге“ көшіп, төтесінен тартқан.

Сыртынан тон пішіп жүрген жігіті Арыстанбеков басқарып отырған басқармадан айбыны әсте төмен емес мекеменің қызметін әбден меңгеріп, заң ықылымдарына жетілген жырыңдың әдепке бағып:

— Әзір бәрі белгісіз...— деп, телефон тұтқасының түбінде мұрны нысылдап, күмілжіңкіреп қалды.

— Белгісізді менен неге сұрайсыз?— деп көңілше әлдеқандай алаң кірген отағасы әлі де сыр бергісі келмей, шірене түседі.

— Менмен бірге далаға шығып қайтуға қалай қарайсыз?— деп осы жерде прокурор тосыңдау ұсыныс жасады.

Прокурордың сөзінің сұры бұзыла бастағанын байқаған басқарма бастығы:

— Жәке, немене, ағаңызды таза ауада қуырдақ жеуге шақырып отырғаннан сауымысыз?— деп өтірік кеңкідеп күліп алды.

— Қуырдақ қайда қашар дейсіз?... Келіңіз, күтемін,— деп прокурор арғы беттегі телефонның тұтқасын сылқ еткізіп орнына тастай алды.

Прокурор атаулының шақыртуына туысынан құлықсыз адамның бірі Тоқтарбай еді. Бірақ бұл жолғы шақыртудың мәнісі бөлек, өзінің орынбасарына қатысты екенін сезген соң, амалы жоқ, ықылассыз орнынан тұрып, мойнындағы галстугін түседі, артынша кабинетінен шығып, есік аузында отырған хатшы қызға қарап қабағын шыта сөйледі:

— Мені біреу іздесе, прокуратураға кетті дегейсің.

— Жарайды, ағай.

Содан үш қабат үйдің ішкі ауласында көлеңке сағалап тұрған қара „Волгаға“ келіп жайғасқанда да, кең көшеге шығып алып қала орталығына қарап бет түзегенде де, отағасы қайта-қайта қабағын шытумен болды. „Тағы басталды ма?— деп ойлады.— Осы Дүйсенбаевтың дауы қашан бітер екен?! Қайда барсаң, алдыңнан шығатын сол баяғы Дүйсенбаев. Дүйсенбаев... Соңдай-ақ, немене, сол

Дүйсенбаев тапа тал түсте біреудің қатынының қойнына барып, абыройын ашып па екен-эй?!" Мұның ұнамысодғы ең асқан қыламыс-біреудің некелі қатынының қойнына бару секілді. Дәп қазір облыстық прокурордың аяқ астынан кісіміп, еркінсігендей „Келіңіз, күгемін“ дегеніне, бастан асып жатқан қыруар жұмыстан қол үздіргеніне бір жағынан жыны ұстап келеді. Асып кеткенде Дүйсенбаев кешеп екі күн демалыста заһар суға тойнып алып, әдесбір пысықтардың көрсетуімен айықтырғышқа барып құлаған шығар. Әрине, Дүйсенбаевтың бүтінгі жағдайында айықтырғышқа барып түсуі де тағы бір қағанды әңгіменің шеті көрінді деген сөз...

Қабатын қарс түйіп кабинетіне кірген облыстық басқарма бастығын облыстық прокурор салқын салғырт реңмен қарсы алып, қолын ұсынды.

— Машина шақырғын қойдым. Қазір жүреліз...— деп артынаша алдында тұрған селектордың тетігін басып қалды.— Тергеуші мен эксперт дайын ба?

— Бәрі әзір отыр,— деген қысқа жауап естілді селектордан.

Кондиционер қосылған салқын жайлы кеңіс кабинеттің ішіне кірген соң көшеде кеудесін қысқан ыстық қапырықтан құтылғандай сезіп арқалы жұмсақ креслоға сүйгіп кеткен доп-домалақ тапал кісі кабинет иесінің бұрын бұл байқамасаған сырттай салғырт, бірақ шапшаң қимылып көріп отырып, бүтін бір сұмдықтың болғанын болжады. Айықтырғышқа түскен адам үшін прокурордың бүйтін тергеуші мен экспертін шақырмасы, әрине, анық.

— Жолдас Хансейітов,— деп Тоқтарбай енді әдеттегі қазақы „жәке-көкеші“ қойып, бірден сызданған ресми ақуалға түсті де, қайтып озынан түрегелді.— Бұл өзі не әбігершілік? Аманшылық па әйтеуір?

Прокурор да орынан тұрып, үстелінің суырмасын тартқылап, әддене қағаздарды қолтығына қыстырып алды.

— Аманшылық болса жарар еді...— деді. Сонсоң аз мүдіріп барып; Әлгіде темір жол милициясы телефон соқты. Отыз жетінші разьезд маңындағы көпір астынан кісі өлігі табылғанына ұқсайды.

— Е, заң қызметкеріне елім-жітім таңсық па екен? Ондай сұмдықтың талайын көріп жүрген шығарсыңдар?— деп Тоқтарбай кеудесіне суық сөзкі кіргеніне қарамастан, әзірше үміт жібін үзбеуге тырысып бақты.

— Өлімнің аты — өлім. Оған қашан да бой үйрету қиын... Оның үстіне, темір жол милициясының мәліметіне қарағанда, әлгі денесі табылған кісі Сіз бен біздің ортақ таңысымызға ұқсайды.

— Қойыңызшы! Ондай пәленің бетін аулақ қылсын!

— Неде болса, енді бірі көреміз.

Сөйтіп, облыстық прокурор бастаған бір топ кісі айнала жатаған жоталар қоршаған қапырық қаланың ішінен шығып, мың тоғыз жүз жетпіс үшінші жылғы шіліңгір шілденің ортасында — қалың қазақ жайлаған оңтүстік аймақтың бір шегінен естілген суыт хабардың ашық-қанығын көзбен көріп қайту үшін жедел жүріп кеткен еді. Қай заманда да қазақ арасында болатын өлім-жітімнің, әсіресе еліне аты әйгілі азамат қазасының недәуір қарбалас туғызатынынан хабардар Тоқтарбай осы жолғы жаманаттың прокурор ішісегі күні бұрын болжап айтқандай, екеуі білетін көзтаныс адамға тікелей қатысы бар екені дәлелденсе, мұның аяғы әжелтәуір дүрбелеңге айналуы мүмкін екенін пайымдап, өзі бірде сеніп, бірде сенбей жүретін Алласына іштей жақсы тілек тілеп келе жатқан.

Жалпақ қырдың үстіндегі шұбалаң жолмен шұбатылған машиналар тізбегі көріледі. Ең алдында — "Жедел жәрдем" жүйткісе, оның соңында — прокурордың қызыл „Нивасы“. Милиция қызметкерлері мінген өзге көліктер бірде көлденеңдеп, тізбектің алдынан шықса, бірде қабаттасып қатар ізгиді. Онсыз да жүйкесі дызылдап келе жатқан Тоқтарбайға тойға аттанған қыз-бозбалалға ұқсап біресе оза шығып, біресе кейін қалып қызғындаған қызыл жағалылардың бұл әрекеті бірден ұнамады. Ақыр соңында ашық тұрған терезеден қолын сыртқа шығарып, азыл шынға сүйеіп, соларға қарай жұдырық көрсеткен. Бірақ айдаладағы асфальт жолды қапталдасып қатар ізгитқан қияқ мұртты лейтенант түк түсінбеген кісідей иржиіп күле берсін.

— Әй, ішіпек, неге қайта-қайта ағоңның алдына түсе бересің? — деп айғай салды Тоқтарбай.

Қияқ мұртты лейтенант күлкісін тиып, қасында отырғандарға мойнын бұрып қарады. Содан соң қолын көтеріп, бұған „кете бер“ дегендей нишарат жасады. „Ішінен мен сыбап отыр ау қызталақ!“ деп ойлады сонда отағасы.

Жылдағандай емес, биыл бұл аймақта жауын-шашын мол түскен еді. Әдетте шілденің ортасында-ақ қурап-күйін кететін жалпақ жонның үсті әзір жалаңаштана қоймағты: ашық тұрған терезеден аракідік көк жусаның исі аңқып қоя берсді. Селдірген сексеуіл жиде мен жыңғыл ағаштары жолдың жиегінде сан түзеіп кейін жылжып қалып жатыр. Төбеңде — бояуы азайып, бозамық тартқан билік аспан. Әр жер әр жерде бұлт көшкіңдері шаңытады. Айналаңа құлақ тоссаң, талықсыған торғай шырылы естіледі.

Осының бәрі — коздің ашқалы бері көріп келе жатқан көзтаныс пршлік. Тіпті кейде мезі қылатын, қысы-жазы көлбеңдеген көріксіз әлем. Бұл жақта жайқалған жасыл нулар мен айдын шалқар сулар кем. Қайда қарасаң да, алыс көкжиегі көкке барып әдіптескен шаңқайған сары дала. Осы даланған далада өмір кешкен елдің көбі айнала-сында не бар, не жоқ екеніне пәлендей көңіл болмес еді. Өйткені олардың көретінінің көбі, өзгермейтін көнеге айналған ежелгі көнбіс дүние секілді еді.

Бір қырдан асқанда, алдыңғы жақта жүйткіген „Жедел жәрдем“ машинасы кілт оңға бұрылып, темір жолға қарай беттеген ескі сұрлеумен шоқалақтап желе жөнелді. Асфальт төселген тепіс жолдая шыққан өзге көліктер де соның соңына ілескен. Бір замандарда осы ескі сұрлеумен темір жолдың арғы бетіндегі астық қоймасына қанар қаптар артылған арбалар ағылып жатар еді. Кейін облыс орталығына ірі элеватор салынған соң, темір жол бойындағы шағын қоймалар да, ескі сұрлеулер де ұмытылуға айналған. Еңді көп жылдардан бері көлік ізі түспеген көмескі сұрлеумен баяу қозғалған ала-құла машиналар тізбегі айналасын аласа шеңсел басып кеткен темір жол көпіріне қарай жақындап келеді.

Аналайдан қараңғы апандай сұсты көрінген көпір астындағы өткелдің дәл аузына барып тоқтаған „Жедел жәрдем“ машинасынан түскен ақ халатты дәрігерлер осы жерде күзетте тұрған транспорт милициясы адамдарының сілтеуімен бірден ігері ұмтылды. Өзге асығыс серіктеріне ілесе алмай, әденеге аяғы кібірткітей берген Тоқтарбай болса әліптің аяғын күтін, сырттай байқастан тұрмақ еді. Сол арада қараңғы апандай қарауытқан өткелдің бір бұрышында өлексеге жиналған қаржы шыбындай үймелеген көпшіліктің арасынан прокурордың өктемсіген ашулы даусын естіді.

— Арыстанбеков, мұнда келіңіз!

— Не боп қалды?..— деп ықылассыз дыбыс берген отағасы ту сыртынан біреу игермелеген кісідей, үймелеген топтың қасына барды. Тізес дірілдейді.

Бас төрешінің өзі келгендей, бәрі бұған орталарын бұзып орын берді. Бойына бар қайратын жинап, қоз шарасын кең ашқан Тоқтарбай сонда темір жол көпірі астындағы сыздауыт жерді құшақтап етпетінен түсіп жатқан арыстай азаматты көрді. Шығар жолын қалаң шеңсел басып кеткен, күн сәулесі оңайлықпен түсе қоймайтын қараңғы өткел астында жатқан өлі дененің кімдікі екенін бірден ажырату қиын еді әрі соны тезірек білуге оншалық құлақы да жоқ.

Лезде осындағы бар билікті қолына жинап алған Хансейитовтің жарлығымен еңгезердей бір милиционер сақшы етпетінен жатқан оліктің қолтығы астына қолын салып жіберіп, шалқасынан аударып тастады.

Өзгелермен бірге шалқасынан түскен денеге үзілген Тоқтарбай төбесінен біреу суық су құйып жібергендей, кенет кейін шегініп кетті. Бір сәтте бәрін көріп үлгерді: маңдай шашы селдірен көзіне түскен, қара балшық жабысқан торсықтай толық шекесі гүмпиіп ісіп кеткен, қалың ерінді, омырауы ашық, түймелері үзілген жеңсіз ақ көйлекті, күйелеш көсеудей ұзын созылып жатқан екі аяқты дене санасында бірден тұлбаланып түсті. Кейін, арада талай жылдар өтсе де, осы оқиганы есіне түсірген шақтарда, отағасының көз алдында елестейтін сұмдық сурет сол күйінше өзгермей қалып қойған еді.

Ешбір таңырқау, жабырқау ыңғайын танытпаған прокурор арыстай сұлап жатқан азаматқа қарай негін көтеріп: — Сіздің орынбасарыңыз Шерәлі Дүйсенбаев осы ма?— деп сұрады.

— Иә, соған ұқсайды,— деп Тоқтарбай. Тоңған кісідей, ерніне ерні жуыспай тұрды.

— Жақсы, жарайды...— деп жеңілдеу күрсініп алған прокурор. — Ал, жігіттер, іске кірісіңіздер.— деп артынша тағы жарлық берді.

Бұдан соң дәрігері, экспертi, тергеушісі түп-түгел мәйіттің басына қара шыбындай тағы үймелессін. Таңқы таппау, құныс кеуде біреуі зыр айналып көзге түскеннің бәрін суретке түсіріп жүр. Анадай жерден табылған сыңар аяқ киім, сынған бөтелке, қауынның қабығы — ешқайсысы назардан қағыс қалар емес.

Қияқ мұртты лейтенант прокурордың қасына келіп:

— Марқұмның білегіндегі алтын сағатына ешкім тиіспеті. Қалтасында он екі сом ақша бар екен...— деп сыбырлап кетті.

— Жарайды,— деп Хансейитов құпия жүзбен түсіп суытып, басын изеді.

Ақ халат киген дәрігердің бірі прокурордың қасына келіп:

— Шамамен айтқанда, таңғы сағат үштерде қайтыс болған...— деп сыбырлап ол кетті.

Қолына қара сляквож ұстаған мосқал кісі прокурордың қасына келіп:

— Басында ауыр соққының ізі бар. Әрі екі бұғана қабырғасы сынған...— деп бірден бұрылып кетпей, бастығынан нұсқау күткен бағыныштының ыңғайымен аялдап тұр еді.

Прокурор:

— Е-е... е...— деп өзінше бірдеме түсінгенсің даусын соза түскен.

Манадан бері бар әңгіменің басы-қасында тұрғанмен, естігеннің біріні ұғып, біріні ұқпай, өзгеше мен-зең ақуал кешкен басқарма бастығы облыстық прокурор аузын керіп „е-елеген“ соң, бірте-бірте есін жигандай еді. Прокурор әрбір сөзің қабақ түйіп, ерекше мән бере айтқанмен Тоқтарбай оның дауыс ырғағынан әлдеқандай бір үйреніштілікті, немқұрайдылықты анық аңғарды. Тіпті мынау қара саквояж ұстаған қызметкері (эксперт пе, сондай біреуі шығар), жан шошырлық жарақат жайын айтқанда да, Хансейітов ештемені қазбалап сұрамай, басын иізеіп тұра берген.

Бұрылып кетуге айналған экспертке енді аяқ астынан қабағы қатая қалған Тоқтарбайдың өзі сұрақ қоюға бекінді.

— Ал сонда... пәмілеңіз кім еді, жолдас?... Сонда деймін-ау күллі Тамкент облысына аты аян адамның басы жарылып, қабырғасы сөгіліп, айдалада өліп жатуын мына сіз қалай түсіндіресіз?

— Мен сіздің сұрағыңызға түсінбедім,— деп қолына қара саквояж ұстаған мосқалдау кісі Тоқтарбайға күдіктене жақтырмай қарады.

— Түсінбейтін несі бар?... Оның неге басы жарылып, қабырғасы сөгілген? Соны мен мына сізден сұрап тұрмын ғой жолдас...

— Оны қазір ешкім анық айта алмайды, жолдас Арыстанбеков.

— Ау, әжептәуір азаматтың басы жарылып, қабырғасы сөгіліп құла түзде жатса, мұның бәрі тектен тек емес шығар?

Жанынан тағы бір пысақай тергеушінің табыла кеткенін сезген Хансейітов осы арада сөзге араласты.

— Мәселе былай ғой, Тоқа... Қазір тергеуші де, эксперт те, тіпті мына мен де...— деп сәл үзіліс жасап алды...— бұл қазаның анық-қанығын айтып бере алмаймыз. Алдымен анатомиялық сойғыңден өткізуіміз керек. Ұзақ тексеріс, тергеу жүргізілуі шарт... біз тек қағидаларына сүйенеміз ғой!

Мұны естігенде Тоқтарбай бұлардың бұл әрекеттерінен түк өнбейтінін алдын ала білген кісідей:

— Әй, қойыңдаршы!— деп қолын сермеді. Кімге ашуланатынын әзір өзі де білмейді.

Тас тобеге шығып алған күнгейдің күні күйдіріп барады. Әлдеқайдан қаңқылдап ұшып келген қара қаржалар

жақын маңдағы телеграф бағаналарына барып қонды. Темір жолдың табанын дүрсіддетіп жүргізушілер пойызы өтті. Көпір маңында шоғырланған машиналар мен адамдарды көрген тепловоз машинисті әлдене айтып айғайлап, қолын бұлағып барады.

Сіркесі су көтермей тұрған Тоқтарбай түк жазығы жоқ тепловоз машинистіне сырттай кішіп:

— Әй, мына жегесіз кімді құттықтап барады-ей?!— деп жерге түкірді.

Сол сәтте көмсіне кікілдесіп жас келген. Жүзін өзгелерге көрсетпес үшін шеткерірек шығып, қалтасынан шылым алып аузына салды. Бірақ шылалымын тұтатқан жоқ, шетін тістелесіп жұла берді. „Атасына пәлет... Бүйткен тірактің тап атасына нәлет!— деп отағасы іштей налып тұрды.— Баяғы заман болса, мұндайда “ой, бауырымдап” дауыс салар едің. Шерәлінің бауыры екені өтірік не?.. Бірақ бәрі-бір өйте алмайсың. Ыңғайсыз, қазіргі рәсімге жараспайды. Дардай қызметің бар, беделің бар, білдей бастықсың. Оның үстіне, өйтіп сезім шіркіңге ерік берсе, айналасындағы осекші жұрт сен саққа жүргізуі мүмкін.

Жанына жанамалып Хансейітов келді.

— Тоқа, осы сіз қалай ойлайсыз?.. Соңғы кездерде Дүйсенбаевтың жүріс-тұрысынан ешбір оғаштық байқалған жоқ па еді?

— Қандай оғаштық?

— Былайша айтқанда... ішмадікке әуестік әйтпесе өмірден түңілу секілді ерекше мінез-құлықты айтам.

— Осы күні ішпейтін қайсың барсың?— деп бәрін білгісі келіп тұрған прокурордың қызмет бабындағы бұл әрекетін пәлендей теріс көрмегенмен, басқарма бастығы оның сауалының сұрын жақтирмады.

— Аудитқа жиі қатынаушы ма еді?

— Әрине. Ол жақта бала-шағасы бар емес пе?

— Оны білеміз.— Прокурор үзіліс жасап, ақырын жөткірініп қойды. Сонда неге осы уақытқа шейін қатын-баласын облыс орталығына көшіріп алмапты? Әлде қалада пәтер күтін жүрді ме?

— Бізге қызметке келкімен төрт бөлмелі пәтер бөлгенбіз.

— Сонда қалай?..

— Әуелі мектепте оқитын балаларының оқу жылы аяқталуын күтті, артынан жаңа пәтерін жөндусуден откізбек болды.

— Турасын айтқанда, Дүйсенбаевтың әзір Тамкеіпке көшініп келгісі келмеген ғой?

...Шерәлінің Тамкеіпке көшініп келуінің жоқ екенін

Тоқтарбай осыдан бірер апта бұрын оның өз аузымен, естіген. „Жұма сайын келіңді іздеп бара беремісің? Осында біржола көшіп алмайсың ба?“ деп бұл кезекті ақылын айтқанда, орынбасары біраз күмілжін отырып: „Шынында, бала-шағаның орнынан қозағым жоқ. Ағайын жұрттың ортасындағы жылы орындарын суытып қайтемің?“ деп екіұштылау жауап бергені бар. „Сонда қалай?.. Өзің — қалада, семьяң — ауданда. Мұндай тірлікте береке бола ма?“ деген бастығының дәлеліне құлақ асқысы келмей, „Тамкент пен Қуаңдарияның арасы пойызға мінген кісіге бес-алты сағаттық жол. Екі ортада осылай саяхаттап жүруден әзір жалығатын түрім жоқ. Қайта апта сайын қанырық қаладан құтылып, елге шығып, бой жазын қайтудың өзі артық“ деп, мүлдем жауапты қызметкердің аузынан шығуға тиіс емес сылтауларды көбейтіп жібергенін, түптің түбінде қарауындағы қызметкерінің қайда тұрып қайда жататынына қабырғасы ошап қайыса қоймайтын әкімдердің әдетімен Тоқтарбай әйтеуір жалпы жұмыстың ақсамауын қадағалап танырды да, қайтып бұл тақырыпты қаузамаған. Өткен жұмада Шерәлі тағы еліне жүретінін ескерткенде бұл басын изеген де қойған. Өйткені облыстық ауыл шаруашылығы басқармасына қызметке келгелі бес айдың ішінде орынбасарының жұмысқа себепсіз кешіккен күнін көрген жоқ. Қайта кейде өзінің ұйқысы қанбаса, хатшысына алдын ала қоңырау соға салып, сәске түске жақын қызметте қара көрсететін әдеті бар еді. Таңертеңгі сағат сегізде қаздып орнында отыратын Шерәліден ұялып-қысылудың орнына, қарауына орнықты орынбасар келгелі тіпті арқасын кеңге сала бастаған секілді еді. Байнұсты екі ортада жүріп бүйтін опат болады деп кім ойлапты?

— Бұл жағын біліңкірмедім, — деп Тоқтарбай сол жерде жалтара жауап берді. — Бәлкім, туган жерін қимаған шығар. Ондай да болады емес пе?

— Дүйсенбаевтың қалаға көшкісі келмегені, әрине, кездейсоқ емес, — деп прокурор өзінің сәуегейсіп тұр. — Оның себебін әзір ешқайсымыз білмейміз.

Прокурордың бұл сөзін отарасы: „Сіз білесіз, бірақ айтқыңыз келмейді“ деген емеуріндсі көрді. Өзінше жеті қабат жердің астындағы құпияның құлағынан ұстағансын, маңғаздана қалған жігіттің бұл пысықтығын бірден ұнатпаса да, әзір алды-арты мәліссіз оқшау оқиғаның қайда апарып соғарынан хабарсыз әрі күні бүгінге шейін қатын-бала қамын ұмыта қоймаған тәжірибелі кісінің дағдысына бағып, Тоқтарбай оңайлықпен сыр бөліспеуге бекінді.

Хансейітов әрі қарай қазбалған жоқ.

Біраздан соң темір жол көпірі маңына жиналған топ ма-
надан қаңтарулы тұрған көліктеріне бөлініп мініп, келген
іздерімен кейін қайтты. Бұл жолы мәйіт жайғасқан „Же-
дел жәрдем“ машинасының алдына руліне қияқ мұртты
лейтенант отырған қызыл „Жигули“ түсіп алып, құйғыта
жөнелді.

„Енді қайда асығды? Бәрі бітті емес пе?..“ деп ойлады
Тоқтарбай.

• • •

Қалыда қаза тапқан айтулы азаматтың сүйесін жерлеу-
ге ауданның жүруге жарайтын үлкен-кішісі түгелге жуық
қатысқанын көрген басшылар ежелгі елдік дәстүрін
көкірегіне сақтап келген көпшіліктің бұл мінезін
сүйсінудің орнына, әлдебір қолайсыз оқиғалардан
қауіптенетін жалтақтығына бағып, жан-жақтан милиция
сақшыларын шақырып, күзетті ерекше күшейтін жіберген
екен. Шерәлі Дүйсенбаевтың аудан орталығындағы үйі мен
құбыла беттегі ескі зираттың арасы недәуір жер — жеті-
сепіз шақырымдық жол болса да, түс ауа бергенде аудан
орталығынан шыққан қаралы шеру бір сәт сепінеген жоқ.
Қауы ашық жүк машинасының үстіне қойылып, қызылала
клем жабылған табыттың соңына ілескен елдің бәрі дерлік
— басшылар мінген бес-алты жеңіл машиналардан өзгесі
— жаяу жаппылап ұзақ созылып ілбip келеді. Маңдай ал-
дына шығып алған шіденің күні лапылдап жапыл көз
қарықтырады. Әбүйір болғанда, біраздан кейін аспан ас-
тын шарбы бұлт басып, толқын-толқын самал жел соқты.
Құбылаға қарай ақырын жылжыған осы шерудің шіңде
қаталап шөдден, аяқтарын өзер көтеріп келе жатқан кәрі-
құртпаң да аз емес еді. Бірақ әзір соның біреуі қиық етіп
сыр берген жоқ.

Алдыңғы жақтағы жеңіл машиналардың соңын ала
жылжыған облыстық басқарма бастығы Тоқтарбай Арыс-
төнбеков бір мезет артында ауыр қозғалған үнсіз топтың
кеуде түкпірінен шыққан ауыр күрсінісін тура тік жел-
кесімен сезіп келе жатқандай сезінді. Мұның көңілінде
әлдеқандай алаңыту, көмескі үрей де бар. Бұл, әрине,
марқұм Дүйсенбаевтың Қуандария халқына қадірлі азамат
екенінен хабарсыз емес еді. Неге білемесін — өзі де сол
Шерәлі секілді о баста осы Қуандарияның топырағында ту-
ып өспеді ме? Көрші ауданда ұзақ жылдар бойы әрқилы
шаруашылық басшылығында қызметте жүргенімен,
мұндағы ел жұрттан қол үзген емес. Бірақ дәл қазір
белгісіз себептермен мерт болған ауыл шаруашылығы

қызметкерін, оңда да атақты ақын, яки ғалым емес, қайдағы бір жергілікті маңызы бар басшыны, басшылардың біразы сүйкімсіз көріне бастаған мынадай екіұдай заманда — қарапайым халық осыншама қаза тұтып, қабырғасы қайыса қояды екен деп, үш ұйықтаса түсіне кірмейті. Кеше облыста өзіні Дүйсенбаевты жерлеу жөніндегі комиссияның бастығы етіп бекіткенде, мекеме басшысы әрі марқұмның жерлес ағайыны ретінде бұл ұсынысты бірден құп алған. Облыс орталығында осы қазаға байланысты әзір аһлап-уһлет жатқан ешкімді көрген жоқ. Тіпті бұл Қуаңдарияға аттанғанда, мүрде салынған „Жедел жәрдем“ машинасынан басқа қасына жан ілеспеді. Тек Шерәлінің аудан орталығындағы үйіне жақындағанда ғана қара құрым халықты көрген... Әуелде мұны жақсы жораға санаса, енді тіпті неге жорызын білмей келеді.

Күн еңкейе қаралы шеру аласа шағыл құмдардың шетіне кірді. Дария жағасындағы Дәуіт батырдың ескі моласы Қылшақтың Шашты әулетінің дүниеден өткен ата-бабасы жатқан ежелгі жалпақ қорым болатын. Үлкендердің айтуынша, марқұм Шерәлі Дүйсенбаевтың біраз ағайын-туыстарының сүйегі осында қалса керек. Жерлеу комиссиясының бастығы жаназаға жиналған ақсақалдардың тілегіне орай Шерәлінің денесін Дәуіт батырдың қорымына апарып жерлеуге келіскен. Қорымның күнбатыс шегінде қазылған көрдің маңында күні бұрын осында жиналған сүйекшілер күтіп тұр екен. Мұсылмандық тәртіп бойынша басына дағарадай сәлде ораған ақсақалар мәйітті бірден жер қойнына тапсырмақшы еді. Бірақ оған жерлеу комиссиясының бастығы қарсылық білдірді де, үсті ашық табытты көрдің жиегіне ұйаған топырақ үстіне қойғызып, осы заманның рәсіміне лайық қаралы жиын ашудың қамына кіріскен.

Тоқтарбай ортаға шығып, әуелі қысқа мойнын созып, жан-жағына қарап алды. Айнала қоршап тұрған көпшіліктің үстінен бір мәрта көз жүгіртін өтті де, қалтасынан бүгінгі қаралы жиында сөйлеушілердің тізімі жазылған бүктеулі қағазды шығарды. Бірақ қағаздың бүктеуін жазбай, елдің бәріне естілуі үшін даусын көтеріңкіреп:

— Жолдастар! Еліміздің елеулісі, халқымыздың қаллуысы, арамыздан ерте кеткен қыршынымыз, бәріміздің аяулы досымыз, облыстық советтің депутаты, ауылшаруашылығы қызметінің үздігі... деп бастады да, артынша өзіңше бір әдіс жасап, үйін үзілдіре, даусын дірілдетіңкіре түсіп, бұл арада марқұмның атақ-дәрежесін пәбелеудің ыңғайлы-ыңғайсыздығын біле алмаған екіұдай

ақуадан өзінше жол тауып кетті.—...Опың бәрін айта беріп қайтейін, бәрі өздеріңізге белгілі ғой, ағайын. Шерәлі Дүйсенбай ұлының жаназасына арналған қаралы жиынды ашық деп жариялаймын.

Бүгінгі жаназаның бүрліл тәліі көріп жүрген қазақайғының ешқайсысына ұқсамайтынын ақылымен емес, жүрегімен сезіп тұрған отағасы әзірше беталысының түзу екенін дәл қарсы алдында, қазылған көрдің арғы жиспінде ешкі сақалын изендеп, мұның сөзін құп көргендей ыңғай танытқан әне бір қара шапанды қара шалға қарпін жорамалдады.

— Алғашқы қоштасу сөзі Қуаңдария аудандық партия комитетінің бірінші секретары Аббас Өтениязов жолдасқа беріледі.

Осы сөзді айтуын айтса да, жерлеу комиссиясының бастығы артынша не бұадіріп қойғанын айыра алмай қалды. Кешелі бері қазалы үйге керек-жарақтың бәрін дер кезінде жеткіздіріп, үнсіз-түнсіз қалтқысыз қызмет етіп жүрген аудан басшысының аты аталғанда, қазылған көрді қоршап тұрған қаралы толқа көрінбейтін біреу алдын ала сыбырлап жаман үгіт таратып қойғандай, құдды бір бүйірден жел тиген қалың қоғадай жапырылып, аяқ астынан гулеп кетті. Ортаға шыққан бірінші секретарь шын абыржып жан-жағына жалтақтап қарай береді. Тоқтарбайдың бірден байқағаны — көз жиегі қызарып, сулапа түскен біріншінің тіпті ыпыны қашып кетіпті: „Әй!“ деп аяқ астынан айғай салсаң, тұра қашатын секілді. Дұрыс па, бұрыс па, бәрібір қашаннан халықтың қаһарынан қорықпайтын жұмыр басты неяде жоқ. Атын естігенде бір шеті гуілден қоя берген көпшілікке не айтарын білмей, бірден шегіншектеп қоштасу сөзінен бас тартудың тағы ретін таппай қаралы жиынның басқарушысынан пана іздегендей көрінген әзір сырғиғез емес Аббас тұғл, осы өмірінің ішінде талай қазаға қатысып жүрген қақсал басымен не істерін білмеген Тоқтарбай:

— Жолдастар! Жолдастар... Тынышталыңыздар!— деп бүктеулі қағаз ұстаған қолын жоғары көтерді.

Жүртшылықтың бір шетіндегі гуіл сәл-пәл басылғандай болды.

— Сөз аудандық партия комитетінің бірінші секретары...— деп тағы аузын аша бергені сол еді. Гуіл қайта басталып, өз дауысын өзі естімеді.

— Ау, ағайын, бұларныңыз қалай?— деп Тоқтарбай енді кәдімгідей қызарақтап тұрды.— Ауданның бірінші басшысы ретінде Өтениязов жолдастың өзінің бұрынғы әріптес

замандасының басында екі ауыз қоштасу сөзін айтуға хақысы бар ма, жоқ па? Қалай ойлайсыздар?

Осы жасқа келгенше мұндай түсініксіз жиынды басқарудың реті келмеген оғарасы өзіне ерекше қисынды көрінген сұрағымен айналасында бықсып жана бастаған отты өзі үрлеп тұтатып жібергенін қапелімде аңғармай қалған еді.

— Болмайды!

— Ешқандай хақысы жоқ!— деген сұмдық қисынсыз жауаптарды естіді.

— Ағайын, сабыр етіңіздер! Меніңше, қателесіп тұрсыздар!— деп ұйыққа батырып әкетер қауіпті жолды айналып өтудің орнына, әншейінде әдіс-амалы бір басына жетіп жататын Тоқтарбай бұл жолы тұрасынан салды. Тұрасынан салатыны — түптің түбінде осы жанжалдың абырой әпермейтіні, алдымен өзі таяқ жейтіні есіне түскенде, тіпті ширығып кетті. Қайдағы көлденеуінен келген көк атты емес, осы ауданның азаматы екеніне, онда да дүниеден өткен марқұмның рулас ағасы екенше арқа сүйеп, дүрліккен топты қайтсе де тоқтатпақ ниетінен қайтпақ емес-тұғын.

Бірақ көпшілік үстіндегі гуілдің оңайлықпен басылар түрі жоқ.

— Ағайындар! Бауырлар! Тынышталайық, қане! Өтпеміз, сұраймыз!— деп қолынан сусып шығып бара жатқандай көрінген тізгін ұшы тырысып жібермеуге тастай бекіңді.— Өздеріңізге мағлұм, марқұм Шерәлі күні кеше ғана осы ауданда екінші хатшы болып жемісті қызмет істеді. Ал енді мынадай қаралы жиында ауданның бірінші хатшысына сөз бермеуіміз — мүлдем қисынсыз ұят тірлік болар еді. Бұл қазақы қасқа жолға да, саяси сара жолға да мүлдем сыйыспайды. Өлім үстінде әншейінде өкпе-наз, ашу-араздық жүрмейді. Ежелгі ата салтымыз осындай. Қане, ақылға келейік, ағайын!

Тоқтарбайдың соңғы сөзі көпшілікке қисынды көрінді ме, кім біледі, аздап саябырси бастаған еді. Дәл осы сәтте әлінде көрдің арғы жиегінде тұрған қара шапанды қара шал ғайыптан келген әлдебір елшіге ұқсап, қалтасынан көлдей ақ орамалын шығарып, жоғары көтерді де:

— Менің бір даям бар, шырағым,— деді. Осынша көптің арасынан мәмілеге шақырар үлкеніміз осы болар ма деп үміттенген жиын басқарушының аяқ астынан арқасы кеңіп жүре берді.

— Мұнда келіңіз, қария!— деп қасына шақырған. Қара шапанды қара шал сырықтай ұзын, бойы тіп-тік кісі екен. Қолындағы көлдей ақ орамалмен былшықтанған көзін

сүртіп, қайтадан қалтасына салды да, Тоқтарбайға қарай мойнын сәл қисайтып тұрып:

— Шырағым, менің бүйтіп суырылып шыққан себебім... мен де өзің секілді, Шерәлі марқұмның бөтені емес едім, — деп бір қайырды. Әрбір сөзін баппен, бипаздап айтты. — Шерәліжанның туған қайып атасымын, шыспым — Нысанбай. Қырда қырық жыл қой баққан қарадүрсін шалдың бірімін. Сендерге ұқсап ел басқарып, жөн ітұсқаған кісің емесің. Бірақ біз де жетпісті бекерге жасаған жоқ шығармыз, шырағым. Біз де әр нәрсенің мәнісін білетін қақпаспыз. ... Алыстан естігеніміз, жақынан көргеніміз бар. Сен жаңа, ішім, қаза үстінде өкпе-паз бен ашу-араздықтың жүрмейтінін жақсы айттың. Тура сөзге кімнің таласы бар? Бірақ сол ата салпын, ежелгі жөн-жоралғыны бұзушы кім? Дәуіттің басына жиналған осынау азала еме? Әлде лажсыздан жоқтаушың боп ортаға шыққан мына мен бе?

Көпшілік сендей соғылысып, бір шеті тағы гүлдей бастады. Бұл жолы Нысанбайдың сөзін құптаған дауыстар естілді.

— Жөн сөзі

— Е, бәсе... Аузымызды аша алмай, өлдік қой тіпті!

— Зират басында дау шығару мұсылманның үрдісінде жоқ екені рас, — деп шал қытымырлана түсті. — Мүндайда құран оқылып, бата жасау ләзім. Бірақ соған біз бейбақтың мүшамыз келіп жатыр ма? Арқа сүйеген азаматынан айырып, сонша елдің есін кетірген жоқсыңдар ма?

„Апырмай, мынау мәмілегер емес, нағыз даугердің сөзі ғой!“ деп онық жеді сол арада Тоқтарбай. Шалың олай тартып, бұлай тартып, ақыры бар пәлені өзі түспалдаған әлдекімдердің төбесіне әкеліп төндіріп-төндіріп қояды. Дүйсенбаевтың қазасына не себеп болғанын әлі ешкім онық білмейді. Ал мына қары шапанды қара шалға бәрі айқын секілді. Наразы топты қоздыру, адастыру қандай оңай! Дәуіт батырдың басына жиналғандардың дені Шерәлі марқұмды сыйлайтын, біразы оның қолқабысын, әйтпесе тіл жәрдеміні көргендер-ақ шығар. Бірақ сол Шерәлінің аты аңызға айнылып, “елін сүйген ер” қатарына қосылғаны соңғы бірер жылдың қарасы деп естімен пе еді? Осыншама жанашыр, қызулы топ оның көзі тірісінде қайда жүрді екен?

— Шерәліжанның қазасы жөнінде біреуді айыптауға — күнасын мойныма арқалаудан қорқамын, шырақтарыма! Бірақ қазір көпшіліктің қаңілі жайлап алған бір күдіктің бар екені рас! — деп әлі сұңқылдап тұр „бүлікші“ шал.

— Бар болғанда қандай!

— Дүшпандары өлтіріп кеткен ғой сорлыны!

— Тексеру керек!

— Тексеру, әлбәттә, заң орындарының жұмысы. Өкімет айыптының әділ жазасын беретінше халайық ешбір күмәнданбайды, — деп қара шапанды қазымыр шал еңді мойнын Тоқтарбайға қарай бұрып алды. — Бірақ сендердің күні кеше өздерің қуғын-сүргінге салып, осы Қуандария жеріне сыйпызбай, күт-берекесін қашырып азаматты еңді келіп „ойбай, сыйласымыз еді“, „ойдай, қадірлесіміз еді“ деп жиналыс ашып, әбден мақтап-мадақтап, артын сұраусыз, жым-жылас етіп жоғалтып жіберуге тырыштанған әрекеттеріңді осы жиналған көпшілік өсте құп көрмейді. Осыны ұмытпағын, құда бала!

Қазымыр шал облысқа аты мәлім дүрдей басшыны өстіп оп-оңай „құда“ дәрежесіне (шынында, Шерәлінің рулас ағайы оның қайын атасымен құда болмағанда, кім болады?) түсіріп алды да:

— Осымен ырду-дырду аяқталсын, халайық. Қалған жән-жобаны мұсылманишылық жолымен атқарамыз, — деп жариялады. Бүгінгі зират басына жиналған көпшілікке сөзін тыңдата алмай, екінші жағынан — ойламаған жерден суырылып шығып, әр нәрсең басын шатып, осындағы басшылардың беделіне недәуір нұсқан келтірген қайдағы бір қойшы шалдың өктемдігіне недәуір таңырқап қалған басқарма бастығы қарап тұрмай:

— Ау, ақсақал, коммунисті жерлеудің жорисы басқа ғой! — деп тұяқ серіліп көріп еді.

— Немесе, кәмөнесің өлген соң да пәртиядан шықпай ма екен! — деп қара шапанды қара шал шап етті.

— Сіз оңдай саяси қате ішкір айтпаңыз! — деп қасақана қасарыса түсті Тоқтарбай. — Коммунист өлгеннен соң да — коммунист болып қала бермек!

— Пәртиядан шықпаса, о дүниеге барған соң ол сендерге жарна пұл төлеп тұра ма?

— Ақсақал, өйтіп... мазактумаңыз!

— Үш ай жарна пұл төлемесе, пәртиядан шығарып жібермеуші ме еді, құда бала-ау? — деп қойшы шал шабуылын үдете түсті. — Әлде марқұмның артынан өзің іздеп барып, жарна пұлын алып қайтпақшы ма едің, ә?!

Мұны естіген Тоқтарбай күлерін де, жыларын да білемеді. Шатақ шалдың әдейі құдалық жолына салып аялқалжың айтқан болып, мұны көпшілік көзінше күстандалап тұрғаны өтірік емес еді. Бірақ қойшы шалға не құлақ қыларсың? Аудандық партия комитетінің бюро мәжілісіне салып сәгіс жариялатасың ба, әлде бағып жүрген қойын қайтарып аласың ба?

— Сіздің жасыңыз үлкен, ақсақал. Құды ретінде сыйлап, апа дүниеге барып қайту кезегін алдымен өзіңізге беремін ғой,— деп, Тоқтарбай қисынсыз қалжың айтып құтылудан басқа лаж таппады.

Өкінішке орай, қасындағы басшылардың бірде бірі бұған қол ұшын беруге жәримады. Бәрі халықтың қаһарынан қорқа ма, әлде осылардың көбіне көзі тірісінде сүйкімсіз көрінген Дүйсенбаевтың артында қалған туысқандарының дау-дамайын сырттай қызықтағылары бар ма — ол жағын айырып білу қиын. Тек мола басында сөйлеу хұқынан айрылып, көпшілік алдында абыройы айрандай төгілген ауданның бірінші басшысының бет-жүзі молддан шыққан өліктей көгістеніп кеткенін байқады. Тірі Аббасқа қарағанда, табытта шалқасынан жатқан өлі Шерәлінің әбден дәріленіп, бальзамданған денесі тіп-тік, қарны бұлтанып шығып кетіпті де, екі бетінің ұшы жылатырап, нұрлана түседі. „Марқұмның иманы тасып, нұры бетіне шығып жатыр ма екен?— деп ойлады еңді отағасы.— Өз ажалынан өлсе де, біреулер қастандық жасаса да, күнәсіз екені хақ”. Ойындағысын біреу оқып қойғандай, артынша жалтақтап жан-жағына қараған.

Бірақ еңді өзіне назар аударып тұрған ешкімді көрмеді. Марқұмның қағынды қайын атасының қармағына көпкен сүйекшілер үйінде топырақтың үстінде беті ашық тұрған табытты анадай жердегі қалың өскен сексеуілдің арасына қарай көтеріп әкетті. Діндарлар мана марқұмның үйінде жасай алмаған (жасаптыған жергілікті басшылар еді) мұсылмандық рәсімдерін еңді Дәуіт батырдың басында, қалың өскен сексеуілдің тасасында емін еркін атқарып жатты. Алдымен шалдар ағаш табыттың ішіндегі мүрденің үстіндегі шымқай қара костюм шалбарды шешіп алып, ақ кебінге орады да, жаназа намазға жиналған қариялардың алдына апарып қойды. Содан басында дағарадай сәлдесі бар молданың соңына қаз қатар тізіліп тұра қалған үлкен-кішілер төрт бес жаназа намазын оқып, дұға жасады. Содан соң бірнеше жігіт ақ кебінге оралған мүрдені көтеріп әкеліп, терең қазылған көрде; ішінде тұрған сүйекшілердің қолына саумалдап түсіре бастады.

— Басын құбылаға қаратып жатқызыңдар!— деп қара шапанды қара шал осы жерде тағы бір бұйрығын беріп үлгірді.

Бір мезеттен соң қазылған көрге жақын тұрғандар қолдарына күрек ұстап, үйілген топырақты бүрқылдатып төменге тастай берді. Шығыстан соққан желмен бірге көтерілген шаң әлдекімдердің көмейіне кіріп, әр жерден түншыға жөтелген дауыстар естілді.

„Неге сонша асығады?“ деп ойлады Тоқтарбай сонда жан-жақтан қауырт қимылдап, мол басын шаңдата бастағандарға жатырқай қарап тұрып. Мұндайда өліге топырақ салу рәсімі бар. Қолына күрек тимеген әркім жақындап келіп, бір-бір уыс топырақты шеңгеліне толтырып әкеліп, терең қазылған орға тастап жатыр. Қазіктің әлі „Бір уыс топырақтың бұйырсын“ деп армандан әнге қосатын салты осы. Дәл осы салттың облыстық басқарма бастығы бастаған басшыларға ойламаған жерден ауыр тиген сыңайы бар еді. Көңіліне араласып кетіп топырақ салуға — көбінің жүректері дауаламай, кідірістен тұрды. Тағы бір бейпіл ауыз тентек шығып, орталарындағы бірінші хатшыға „хақың жоқ“ деп байбалам салса, қайтпек? Басшы дегенде — бұлардың бәрі түптеп келгенде бірінші хатшыға бағыныпты адамдар. Біріншіні біржола құбыжық етіп көрсетсе, ертең қалай бір-бірінің бетіне қарайды? Өлген — өлді, ал билік тізгіні тірілердің қолында қалды. Бүгін қапыс өлімнің оқыс оқиғасы айналып отырғаны хақ. Күші ертең анау жоғарғы жақта отырған „дәулердің“ бұл оқиғасы қандай баға беретінін болжайтын шамалары жоқ. Сол себепті көбінің көзі жапақтап, облыстан келген әкімге қарайлайтын секілді. „Өзің бастадың, өзің құтқар“ дейді аяқ астынан мүләйімсі қалған табақтастары.

Солы суға кетіп, жүйкесі жіңішкере бастаған Тоқтарбайды осы арада ойламаған жерден Нысанбай „құдасының“ құтқарып әкелісі бар ма?

— Әй, дәкейлер! Неғын шеттен қалдыңдар? Кешегі қызметтес жолдастарыңа топырақ салмайсыңдар ма түге?! — деп кінәрат арға, кейіп сөйлеген бұл жолы бұлардың құлағына майдай жақты.

Бәрі жанатармағай ілгері ұмтылып, ілездің арасында бүйірі шығып биіктен қалғая Шерәлінің жас қабіріне ұсытан топырақ шашын жатты.

Ең соңында әлгі басына дегарадай сәлде ораған молдекең жүреліп отырып алып, қоңыр досын қырағаттан күран оқуға кірісті. Жұрт қатарлы тізе бүккен Тоқтарбайдың біраздан соң тақымы шыдамай, жалп етіп жерге отыра кетуге — ине-жиппен жаңа шыққан таза аянақ шалбарын аяса, екінші жағынан мына күннің ыстығында өңешін созған кәрі молданың өзі де ұзаққа шыдамас-ау деп үміт етіп еді. Бірақ, ол үміті зия кетті. Молданың үні мүсәтірмен тамағын шайған әншінің көмейіндегі бірте-бірте ашылып барады. „Қайтсіп-ай, осы күні бұл бейшараны қай қазақ, басшының моласының басына шақырып, әспеттеп жатыр...“ деп жазықсыз молданың іштей мүсіркеп отырудан басқа амалы таусылған

Тоқтарбай айналасына ұрланып көз тастап еді, өзгелердің де біразының тақымы шыдамай тәлтіректей бастаған екен. Қайсы бірі құйрықтарын жерге қойып, аяқтарын созып жіберіпті. „Ясиңді“ әзер тауысып, „Әлхамға“ көшкен молданың бағдарын таныған соң, Тоқтарбай да таза аппақ шалбардың құйрығын құрбаңдыққа жіберіп, аяқ суытпақ еді: күн астында қақталған күм топырақ күйін түр екен, сәлден кейін астынан бірсу пеш жағып жатқандай болғасын, бөксесін қайтып көтеріп ала қойды.

„Ал осы ұзақ тілеу неменеге керек?“ деп, тақымы талған Тоқтарбайдың ақыр соңында атеистік жыны ұстай бастасын. Ол тілекті өлген адам бәрібір естімейді. Тірілердің сыйқы мынау... алысып-арпалысып жүріп, кейін бәрін ұмытады. Шерәліні де, одан бұрынғы, одан кейінгі көз жұмғандарды да... Қатын-баласы, үрім-бұтағы, бәлкім, өмір бойы ұмытпас, марқұмды қисыны келгенде, естеріне түсіріп отырар. Бірақ енді жүз жыл өткен соң, мәселен осы Шерәлі Дүйсенбаевтың қалбірі басына жиналғандардан бірде біреуіміз тірі қалмаймыз. Бәрібір бәріміз өлеміз. Құдайға жалбарып, құран оқы, қайыр-садақа, тасаттық бер, мейлі, бір кезде о бастағы өлшеніп берген жолдың аяғы ұзып, жоғалып тынады. Ендеше, қайдағы орындалмас арманды айтып аһ ұрдың не, көз жасыңды төгіп бақырып-шақырдың не — тылсым тағдырдың тірілерге беретін ұғынықты жауабын Тоқтарбай әзір естіген жоқ.

Өз ойын әділдеп отырған отағасы ақырына шейін шыдамы жетпейтіндей көрген ұзақ дұға-тілектің аяқталғанын аңғармай да қалыпты. Жұрттың бәрі қол жайып, „аллау әкбарды“ жаппай айтқанда ғана есін жиып, асығыс бетін сыйпады.

Әуіт батыр қорымының іргесінде ағып жатқан жалаң судың бетіне осында келгелі тұңғыш рет көзі түскен Тоқтарбай әлденеге тіксініп қалды. Көкжиекке қарай еңкейіп барып қалған қызыл жалқын күннің сәулесі қара көк айдыңның бетіне теңбіл-теңбіл қаңкүрең иірім суреттер салыпты. Қаңкүрең иірімдер су бетінде шашылған жермайдай жылжып ағып барады екен...

• • •

Айтулы азаматтың оқыстан болған қазасы және оны жерлеу үстіндегі оқшау оқиға жайындағы лақап сөз әдеттегідей үстемеленіп, жан-жаққа тарап жатты. Әуел баста қатардағы қаза-қайғының бірі ретінде көп ұзамай көпшілік көңілінде көмескілене бастайтынынан үміт еткен басшылар жағы күн өткен сайын ел ішіндегі өсек-аяқтың

қайталап қаулай түскенін көргенде, кейбіреулерінің көкейінде осы өртті әдейі өршітушілер бар-ау деген күдік туған еді.

Облыстық партия комитетінің бірінші секретары Мұбарәк Құснидинов жолдас осындай ойын бүкілесіз ашақ айтып, бүгін өзінің шақыруымен жиналған әріптестерінің әрқайсына осындайдағы әдетімен жеке-жеке суық назар салып өтті. Біріншінің әрқайсына жеке қадалғанынан — мұның аяғы ыңғайсыз әңгімеге апарып соқтыруы мүмкін екенінен қауыптенген бағыныштылардың біразының қабаты әлден-ақ түсіп кетті. Шынында да биылғы облыс алдында тұрған күрделі міндеттерді абыроймен орындап шығу үшін әрбір еңбекші, әрбір қызметші алаңсыз, уайымсыз еңбекке жұмылады деп күтіп, сеніп отырғанда, ел ішінде іріткі туғызарлықтай осындай өсек-аяңды тезірек тоқтату керектігі жөніндегі ұзақ сонар кіріспе сөзден соң Құснидинов ұзынша үстелдің ортаңғы тұсында отырған Хансейітовке қарай иегін көгеріп:

— Ал, бірақ, сіздің тараптан, прокурор жолдас, облыс алдында тұрған зор саяси талаптарды орындауға бағытталған белсенділікті әзір көрмей жүрміз, — деп қолына ұстаған қызыл қарындашты шыр айналдырып қойды. — Мемлекетке астық өткізу кезінде недәуір ысырапқа жол берілуде, бәзбір аудандарда қоғамдық мал басы кеміген. Прокурорлық бақылау жұмысы бізде мүлдем ұмытылуға айналған.

— Милицияның жағдайы босада белгілі... — деп бірінші одан әрі облыстық милиция басқармасының бастығына қарап мырс етіп миығынан күліп қойды. — Палымбетов жолдастың қарауындағы қызметкерлерінің мемлекеттік тәртіпті бұзушылармен шаруасы шамалы. Олардың аңдатыны — ерте көктемнен бастап базарда алма, өрік сатып жүретін Ташкенттің студентерлері, әйтпесе қырдан ақбөкен артып қайтатын браконьер аңшылардың қалтасы... Солай ғой?

— Браконьерлермен охотсоюз адамдары айналысады. Әрине, бұл істен біз де шет қалмаймыз, — деп милиция бастығы дыбыс бере бастап еді, Құснидинов оған құлақ аспай, еңді ғалстугін қайта-қайта түзен отырған жирен шапғы сары жіптке қарай бұрылды.

— Ал КГБ-нің біздің облыста не бітіріп жатқанынан менің тіпті хабарым аз, — деп көзі жыпылықтап, аяқ астынан аңқауси қалды. — Біз өзі тұтастай далалық қазақы аймақпыз. Шетелден келіп-кетіп жатқан да ешкім көрінбейді. Әскери объектілер болса бізді маңына жуытпайды. Сонда, Захаряев жолдас, осы сендер қайтіп нан та-

уып жеп жүрсіңдер? Әлде аңда-сәңда бір шпион ұстайсыңдар ма?

Жирен шапты сары жігіттің көз құйрығында көмескі күлкі ізі білінді. Бірақ ол ләм-мим жақ ашқан жоқ.

Құснидинов одан әрі мұрны мен мұрты бірдей салбырап түсіп кеткен, жас шамасы осы отырғандардың бәрінен үлкенірек көрінетін арық қарыға қарай:

— Халықтық бақылау комитетін, әлбетте, жылы жауып қоя тұрамыз!— деген сайқымазақ қорытынды жасады.— Өйткені бізде, жолдастар, халықтық бақылау деген осы мезгілге шейін атымен бұлған емес. Солай ма?

„Осымен бәрін білдік пе?“ деген сыңаймен Құснидинов бұдан соң Арыстанбековке қарай ай қабағын көтеріп, еріксіз қостатып алды да, ешкімнен ешбір пікір сұрамастан:

— Ал енді, жолдастар, осыншама қалың қолмен, осы облыс көлемінде он жылда бір рет болған адам өлімінің анық-қанығын ашып бере алмай, қайдағы жоқ пәлелерді қоздатқан қотыр ауыздарға тыйым сала алмай отыруымыз ұят емес пе?— деп, әлгінде пана өзі жер жебіріне жеткен облыстағы қылмысты істер ақуалын „он жылдығы бір өлімге“ шейін азайтқанмен, енді жиналған көпшілікке салмақ сала, міндет арта сөйлейтін ыңғай тынытты.— Өздеріңізге мәлім, Дүйсенбаевтың қазасына айдан астам уақыт өтті. Қатардағы біреу болса бір сәрі... әлбетте, бізде әрбір адамның өмірі қымбат... Әйткенмен билдей бір қызметкеріміздің темір жол бойын жағалаған әлдеқандай қаңғыбасқа ұқсап, көпір астында өліп жатуы — әркімнің көңіліне күдік ұялататыны ақиқат. Әрі сондай күдікті күнілгері күмпітіп, пайда тапқысы келетін күмпілдек „достарымыз“ тағы аз емес.

Ауыр айып тағып отырған „күмпілдек достардың“ кейбіреуі осы үстел басынан табылып қалатынын мезгегендей болған бастығының бұл мінезін шптей асығыстыққа, тіпті ағартыққа балаған Токтарбай бәрібір бұл жерде өзінен басқа ешқайсының бәденімен де, беделімен де көбіне қармағындағыларды жасқап ұстауды тәуір көретін Құснидиновтың алдында сөз бастамайтынын білген соң, аздап қорғалақтан қойып, бірақ қорғалақтамай:

— Тергеу ісі толассыз жүріп жатқанға ұқсайды ғой...— деп сұраулы жүзбен жанындағы облыстық прокурор Хансейітовке қараған.

Хансейітовке осы арада тіл бітіп, бұқпантайлаған басын көтерді.

— Иә, иә... Тергеу аяқталып келеді, — деді.

Құснидиновтың миығындағы күлкінің орны тағы тереңдеп шыға келді.

— Соңда сендердің аяқталып келе жатқан тергеу жұмыстарың мына бізге не айтады?

— Тергеу барысына қарағанда, Дүйсенбаевқа ешкім қастаңдық жасамаған секілді...

— „Секілді“... Немесе, заң тіліне Хансейітов жолдас кіргізген жаңа термин бе бұл?

— Толық жауапты тергеу жұмысы түбегейлі біткен соң ғана бере аламыз, Мүбәрәк Кәрімұлы!

— М-м... Бұндай жауабыңа да шүкір, жолдас Шерлок Холмс мырза...— деп, Құсәдинов облыстық прокурорға атақты ізкесердің атағын ол-оңай сыйлай салып:— Өзге заңқойлардың қосып-алары бар ма?— деп сұрады.

Небір қиын, қиынсыз мәселелерді қарағанда да ежелден осындай сайқымазақ, қалжыңқой әдетінен тапбайтын Мүбәрәктің дәл осы жолы да сол мінезіне баққаны Тоқтарбайға пәлендей қисынды көршібеді. Бүгін, әрине, обкомның бюро мәжілісі емес, бірақ бюро мүшелері түтелге жуық қатысып отырған шұғыл мәслихатта бұрынғыдай епін, мал, жемшөп... жағдайы емес, кісі өлімі, оңда да осы жұрттың көбінің көзтанысы, арыстай азаматтың қапылыс қазасы жайында сөз болып отырған жоқ па? Мұндай жерде кекесін, оспақ жүруші ме еді? Ескі мен жаңаның жөн-жосығына келгенде алдына жан салмайтын, дұрысы салдырғысы келмейтін Мүбәрәк ең құрмаса Шерәлінің рулас ағайыны іспеттес болған Тоқтарбайдың алдында да аяғын жимағаны-ау. Екеуі оңаша қалғанда, туралап айтылған өкпе-паздың талайын оңай көтеретін Мүбәрәктің көпшілік көзінше, айрықша ресми қызмет жағдайында оңайлықпен бетіне жан қаратпайтын өркөкірекпін білгендіктен, бұл бірінші басшы айтқан шікірлердің ауқымынан ұзамауға тырысты.

— Әрине, сөз бар ма, қыршынынан қилған жігіттің артын саудаға, ойынға айналдырмай, ақиқат жолымен салуат жасағаны әбден дұрыс!— деп өзінің көсемсіген еді.

Сырты — жылы, іші — жылым Мүбәрәк осы арада құрдасының қоңіл ауаныш тез аңғарып, сол аңғарғанын өзі күні бұрын ойластырып қойған арнасына иіп әкелді.

— Менің де айтып отырғаным осы ғой, Тоқа!— деп бірден байсал тартты.— Егер ешкімнің тарапынан қарсылық болмаса, ұзаққа созылып, халық ішінде әртүрлі жайсыз әңгімелер тудыра бастаған осы іске партиялық бақылау жасауды мен облыстық партия комитетінің бюро мүшесі Арыстанбеков жолдасқа тапсырсақ деп ойлаймын.

Бұл — өмірінде заң-зақуі жұмысына тікелей араласып көрмеген, тіпті қызмет сабында лажсыз тоқайласып қалған күннің өзінде бойын аулақ ұстап, осы ретте туыс-

дайтын мәселелерді басқалардың мойнына артып құтылып кетуге тырысатын Тоқтарбай үшін ғана емес, обкомның бірінші секретарының айлапет кабинетіне жиналған өзге жөн білгіштердің біразының құлағына да түрпдей тиген тосын ұсыныс еді. Сырттай қарағанда күллі облысты ашса — алақанында, жұмса — жұдырығында ұстап отырғандай көрінетін Құснидинов кейде осылай еліне еркелігі өтетін шолжың ұлдай көпшілік күтпеген төтенше әрекет жасап, барар бағдарынан адастырып кетер еді. Бірден қарсылық білдіру үшін оқтала берген Тоқтарбайды қолымен ишарат жасап тоқтатып қойған Құснидинов озың оң жағында маңадан бері қабағын ашпай, тым-тырыс тырсыпп отырған қассыз қабақты, жуан сарыға қарай еңкейе түсті.

— Ермахан Жарбосынұлы, сіз бұған сіз не айтасыз? — деп ерекше мән беріп, салмақтап сұрады.

Бірінші секретарьдың соңғы сөзі тұсында төзімі таусылған кісідей, қайта-қайта қозғалақтай бастаған жуан сары осы жерде тамағына кеспеліп қалған түкірікке шашалып, қатты-қатты жөтеліп, көмейін әзер ашып алды да:

— Жә, айтсақ айтайық... — деді. Деді де, отырған орындығын кейін жылжытып, бірінші секретарға желкесін беріп, ауыр денесін көпшілікке қарай жылдам бұрып алды.

— Бұл іске Арыстанбеков жолдасты арластырудың сірә қисыны келмес, — деп бірден бұлақсыз бастады. — Туасы, беталысы белгілі болып қалған іске обкомның ерекше бақылауы керек пе? Заң орындары-ақ бәрін аяқтап шықпас па?

Мұны өстіненде, әлденеге таңырқалған кісіне, Құснидинов сол жақ қасының құйрығын көтеріп, алдында отырған жұртқа жағалай сынай қарап өткен.

Бұл жолы облыстық прокурор Хансейітов жылдамдық көрсетті.

— Ел ішін біраз дүрліктірген мұндай іске обком тарапынан бақылау қоюдың, меніңше, артықшылығы жоқ, — деп желкесін қасыды. — Бәріміз түгпң түбінде партия алдында жауап береміз ғой...

— Партиялық бақылау қажет болған екен, бұған ең алдымен обкомның әкімшілік бөлімі қатысты емес пе? — деп прокурордың сөзін жақтырмаған облатком төрағасы Жарбосынов түздей көк көзін прокурордың өңменіне шегедей қамай түсті.

— Обкомның бюро мүшесі Арыстанбеков Ермахан Жарбосынұлының тақиясына тар келіп отырғанынан сау ма? — деп Құснидинов үстел басындағы пікір алысуды әдейі шиыршықтай түседі.

Жарбосынов тамаққа түйіліп отырған кісідей ықылық атып, жұтына береді.

— Совет органдары араласпаған бұл іске ауыл шаруашылығы басқармасының не қатысы бар?— деді ақыр соңында.

— Ереке, Тоқтарбай ағаңыз әуел бастан осы жұмыстың басы-қасында жүрген жанашыр адам емес пе?— Құснидинов сұраулы жүзбен облыстық прокурор Хансейітқояке қарады.

— Иә, иә! Дұрыс айтасыз. Бізге, әрине, обкомның қолқабысы керек. Ал Тоқаң болса марқұм Дүйсенбаевпен қызметтес, дәм-тұздас дегендей...— Хансейітов енді аяқ астынан бәрін түсініпші, іскер қалыпқа түсе қалыпты.

Бұдан әрі Жарбосыновтың:

— Апырмай, ә?!— деп кеудесін селкідетіп, өтірік күлуге ғана шамасы жетті.

Тоқтарбайға бәрінен бұрын Жарбосыновтың шегініп бара жатып артына қарай лақтырған тас кесегі — осы „апырмай“ ұнаған жоқ. Анық менсінбегендіктен туған аяңды кекесін ретінде бағалап, сол жерде тарс етіп жарылып кетуге шақ қалған. Бұрындары да бұған телефон соқса, есігінің алдында отырған хапшы қыздан: „Әлгі агро-магроларың қайда жүр?“ деп сайқымазақтана сұрайтынын кеңседені „салпаң құлақтары“ талпй жеткізген еді. Әрине, ресми баспадақтар тәртібіне жүгінсе, Жарбосынов облыстық атқару комитетінің төрағасы ретінде мұның үстінен қарайтын тікелей бастығы да, Арыстанбеков — оның бірінші орынбасары саналады. Бірақ бұл облыстағы шын бірінші мен шын екіншінің кім екені осындағы елге аян емес пе? Білгісі келмейтіндер — осы Жарбосынов сияқтылар. Қарашы енді, қараптан қарап тыныш отырған жазықсыз адамның қолтығының астындағы жүнін жұлқылайды... Түбі абырой бермейтін іске өзінің де ықыласы болмай, тікелей бас тартуға әзірлене бастағанда, мына сары балшық келіп килігіп (анау мұны сыртынан „Агро-магро“ деп кекетсе, бұл оны сыртынан „Сары балшық“ атайтын) тағы адастырып кетті.

Мүбәрәк қолында шыр айналдырып ұстап отырған қызыл қарындашын алдыла тастай салды да:

— Осымен талқылау аяқталды, жолдастар,— деді. Артынша Тоқтарбайға қарай көпін көтерді: „Сен сәл кідіре тұр“ деген белгісі еді. Жүрг аяғы басылып, скеуі оңаша қалған соң, әлі ендігін база алмай отырған облыстық басқарма бастығы:

— Бұл не ойын? Түк түсісем бұйырмасын!— деді.

Мүбәрәк тің көзі күлмең қағады.

— Не айтып отырсың, Тоқа?

— Мені анау Сары балшықтың табасына қалдырып, жұрт көзіңше талқыға салғаның қалай?

— Сен талқыға түскен жоқсың. Обкомның бюросы тапсырған жауапты міндетті мойныңа алдың.

— Міндет болғаныңа... Тергеу ісіне қарауылдық жа-сағанды, мен не біпрмекпін сонда?

— Мәселе былай ғой, Тоқа...— Мүбәрәк көзіндегі күлкісін өшіріп, жұп-жұмыр қызыл қарындашты қайтып қолына ұстап, шыр айналдыра бастады.— Мүңдәй аулы істің басы-қасында сенімді адамның жүргені жақсы...

„Сенімді адам“ деген қолпан сөз құлағына майдай жаққанмен, әуел бастан осы жұмыс көңіліне қонбағандықтан:

— Қайдағы дау-дамай? Еріккендердің аузынан шығып, желіккендер таратып жүрген өсек-аяңға осыншама мән беріп қайтеміз?— деп шыдамсыздық көрсетті Тоқтарбай.

— Кейде осындай өсек-аяңның әдейі таратылатынын білмеуші ме едің?— Мүбәрәк әденеге аузы бүртініп, бұданыңқырап отырған Тоқтарбайға ішгарта, жанына жақындата сөйлесді.

— Өсек-аяңды тыңдағым да, білім де келмейді,— деп Тоқтарбай аяқ астынан шалқая түсті.

— Білің келмесе, онда қойдық.— Тоқтарбайдың сырын Тоқтарбайдың өзінен жақсы білемін деп ойлайтын Мүбәрәк өзге бір қауырт жұмыс есіне түскендей, еңкейіп қол сағатына қараған.

— Сен маған мынаны түсіндірші,— деп Тоқтарбай бір нығғын қисайтып, біріншіге қарпй еңкейді.— Біздің дәл осы әрекетіміз... тергеу ісіне тікелей араласуымыз социалистік заңдылық ісіне томпақтау келмей ме?

— Әлбетте соллай!— деп Мүбәрәк ойданбастан оп-оңай келісе кеткенде, Тоқтарбай тіпті сасыңқырап қалды. Бұл бұның сұрағына анау бұлтара жауап беріп, скеуара біраз тәжікелесерміз деп ойлаған.

— Онда көңе-көрінеу заңсыз іске неге мені итермелейсің?

— Түп, саған дауа жоқ екені.. Жасың елудің ортасына келсе де, аңқаулардың ақылын айтасың! Қайдағы бір көнерген қағидаларды қозғайсың. Ақ жүрек әулиелікте де шек болуы керек қой, достым!— деп Мүбәрәк қолындағы қызыл қарындаштың ұшын көрінбейтін біреуге кезенген кісідей безеп-безеп қойды.— Құрдас-ау! Бір мезгіл айналаңа көзіңді кең ашып қарасаңшы! Қай елде, қай мезгілде өмір сүріп отырмыз? Осы күні етегіңе намаз оқып, күні-түні құбылаға қарап тоңқандап құлап жатқан қайсымыз бар-

мыз? Заң, заң дейсің. Сол заңдарың жазылған киіз кітаптарың аспаннан түсіп пе екен, немене? Оны да сіз бен біз секілді, тәтті тағам ішіп, сәнді киінгенді жоқ көрмейтін басы жұмыр пейделер жазған шығар. Ал сол сеп дәріптеген ереже, заңның ітүсқаған жолымен жүргендердің біразы, бұл кезде ашпан өлмегенмен, көштен қалып жатқан жоқ па?!

Мүбәрәктің кейде өстіп қызына, құлшына сөйлесіп отырып та ұйықпай түспей, өкінесін — өзімсігендікке, жарлығын — жаны ашығандыққа, ашуын — араз еместікке сүйсіп қойып, сауырын сыйпаттай кететін кездері болушы еді. Соны білетін Тоқтарбай бұл жолы оның сөзін ішінен „демагогия“ деп бағалап отырса да — кимелеп бөлген жоқ.

— Заң, заң. Сенің осыншама заңқой екеніңді білсемші! — деп Мүбәрәк аяқ астынан көңілденіп, (әлде ашуланғаны ма?) қолындағы қызыл қарындашты ортасынан омырып сыңдырды да, анадай бұрыштағы торлы кәрізқенің ішіне қарай атып жіберді. — Міне, осылай, Тоқа. Түсінікті ме?

— Өзіңе түсінікті болса, жарайды да.

— Онда... көріскенше! — деп бірінші түрегеліп, бұған қолын ұсынды. — Үйіңдегі бәйбішеңе менің атымнан сәлем айт.

„Алақаны қандай жұп-жұмсақ еді!“ деп ойлады Тоқтарбай.

...

Қасына сенімді көмекшісін ертіп, Тоқтарбай отыз жетінші разъезге келді. Қызақтың шалдары киетін түйе жүні шекпейдерді құрап тігіп, айнала жалпақ қырдың үстіне жайып тастағандай қоңырқай түсті нең даланың ортасындағы кішкене жасыл аралға ұқсаған еді мекенде жиырма-отыздай үй отыр еді. Шойын жолдың екі бетіне жарыла жайғасып жан баққан тірлік иелерінің көбінің тұрақты кәсібі жоқ, не қалаға, не ауылға жатпайтын оқшау қоныс екен. Бергі шеттегі аула-жайы ауқымдырақ көрінген екі-үш отауға бас сұғып, сусын сұрап ішкен болып, ақуалдарымен танысып шыққанда, Тоқтарбай бұлардың кешегі ұлы Отан соғысы жылдарында темір жолға жұмысқа кіріп күн көрген жұмыскерлер ұрпағы екенін білді. Бірақ солардың көбінің қазір бекеттің іргесінде дүңкілдеп өтіп жатқан пойыздарға қатысы шамалы, есік алдына бау-бақша егіп, азынаулақ мал ұстап күнелтіп отырған жекешелер болып шықты. Осы жекешелердің айтуынша, кешегі ақ патша заманында күйдірген қызыл

қыштан салынған жатаған ғичараттың бір жағында қазір келген-кеткен пойыздарды қарсы алушы стрелочник, екінші жағында жол қараушының отбасы тұрады, басқаларының көбі — соңғы жылдарда әр жақтан көшіп келген құрама. „Шырағым, осындағы ауылдастарымың бәзбірін мен түстеп танымаймын да, — деді іргеді бүк түсіп жатқан бір соқыр шал. „Өзі соқыр, сосын қайтіп түстеп танысын?“ деп ойлады Тоқтарбай. — Осында екі-үш үй Қоңырат бармыз, қалғаны — қырық, сідіктен құралған қағылған-соғылғандар: құдай-зу, сарғ та — бізде, күрд те — бізде, прек те — бізде, дүңген де — бізде...” „Е, тамаша интернационалдар бас қосқан екенсіздер ғой!“ деп Тоқтарбай соқыр шалды одан әрі сөйлете түспек еді. Шалдың құлағының мүкісі бар ма, әлде мұның саяси анықтамасының терең мағнасын ұғынбады ма, әйтеуір: „Иә, шырағым, ойдап қашқандар мен қырдан қашқандардың жері осы!“ деп әлденеге төңтеріс мінез көрсетіп, қолындағы мүйіз шақшасымен жер едеңді ұрғылай бергесін, бұның сөзінен барқадыр таппасын біліп, суыт жүргізушілер сыртқа шыққан.

Тоқтарбайға ұлағаны — күздің басында-ақ айнала-төңірек қуаң тартып, құрай бастаған мына көріксіз даланың ортасындағы кішкене мекен-жайлардың есік алдында жайқалып өсіп тұрған бау-бақша мен тал-теректер асты ерекше саялы, қоңыр салқын екен. Құрама деп қанша кемсіткенмен, барша күнкөрісі жексе-дара қам-қарекетке кіріптар осы кішкене мекеннің сыртқы көрнісіне былайша қарағанда көз тоярлықтай. Мұндай бау-бақшалы саялы жерлер мынау жалаңаш түзде ежелден сирек ұшырасар еді. Анау іргеден өтетін асфальт жолдың жиегінде қауын-қарбыз, өрік-мейіз сатып отырған қара борбай балалар — осы отыз жетінші разъездің жас түлектері болса керек. Ес біліп, етек жиган күнінен бастап нан табудың, ақша табудың қадірін біліп өсетін осы жеткіншек ұрпақтар келешеп жарқырап тұрмағанмен, жасынан ыстық-суыққа пісіп, қақталып қалған пенденің кейіпінде кездесетін кездейсоқтықтардан бірден беті қайтып, белі бүгіле қоймайтынынан — жасында біраз жыл жетімхана дәмін татқан Тоқтарбай хабардар. Бірақ оқу оқып, мектепке баратын жасында бұлардың жол жағалап, жеміс сатып жүргендері түсініксіз. Жалпы, темір жол бойында отырған, осы заманғы разъездердегі тұрмыс-тіршілік сырының былайғы елге мүддем беймағлұм екенін — бәнәйі себептен осылай қарай ат басын тіреген отағасы енді көрген секілді. Пәлен жыл аудан шаруашылықтарында қызмет атқарып, одан соң облыс көлемінде әжептәуір билік құра бас-

тағанмен, астына мінген доңалақты жүйрік көліктің буалдыр терезесі сыртында сырғып қалып жататын разъезд бекеттердің ішінде не бар, не жоқ екеніне осы уақытқа шейін назар аудармапты. Ал шындығында осы бекеттердің біразы осы Тамкент облысының әкімшілік аймағында жатқан жоқ па? Совет өкіметінің заң-зақуідері мен хұқық-праволары осы елдің бәріне бірдей. Соған қарамастан, өркениет атаулының жетегіндегі пойыздар өтегі шойын жолдың бойында шашырап жатқан шағын мекендердің тіршілігінен бұл ғана емес, елдің көбі бейхабар. Мына отыз жетінші разъездің сыртқы көркі былайша көз сүйсінетейдей екен. Ал қалғандары не? Алматы мен Ташкентке барғанда талай көріп жүр емес пе: киою кетіп, құлагалы тұрған ескі тамдар, таздың басындай жалаңаш тақыр аулалар, шіріп-құрып бігуге айналған қора-қопсылар... Жапаңдағы жалғыз бекеттерге жиырмасыншы ғасыр сиректеу түнеп шығатын секілді ме-ау. Бұл бекеттерге өзі секілді жалы күдрейген әкімдердің бұрылып соқпағанына сірә сенімі кәміл.

Өзі де бүтін мұнда бұқарашылдық ниеті тасығандықтан келген жоқ. Екі-үш үйге бас сұғып, тұзу көше тәртібіне бағынбай, бей-берекет шашырап жатқан шағын мекенді лез арада жаяу аралап шыққанмен, әзір үңіліп-үңгіп таныған ештемесі жоқ. Әйтеуір мұнда мұның өзін бір пенденің түстеп танымайтыны зайыр еді. Ауылдағыдай, тіпті қаладағыдай сәлем беріп, бас изескен ешқайсысы көрінбейді. Қайта қара „Волганы“ анадойда талдың көлеңкесіне қаңтарып қойып, қора-қораның арасынан әзер жол тауып жаяу жүрген тәуір киімді кісілерді сыртынан бағып, терезелерінен сығалаған әлдекімдердің сұлбасын аңғарғанда, әлдеқандай жатырқаулықты сезген Тоқтарбайдың таңырқауы көбейіп кетті. Бір ауық тіпті үйреншікті облыстың жерінде емес, өзге шет аймақтың ортасына тап келгендей ақуал кешіп, қасынан бір елі қалмай келе жатқан көмекшісінің бетіне „сен қалайсың?“ дегендей сыңаймен сынай қарай еді. Палуан денелі, ұзын бойлы ақсұр жігіттің өңінен әлдеқандай сезікті сақтық нышанын көрді.

Егер осы отыз жетінші разъездің күнбатысындағы темір жол көпірі тұсында айгулы азаматқа ажал болып кездескен апатты оқиғаның ізінен келмесе, жапаңданы жалғыз мекенді, әрине, Тоқтарбайдың желкесінің шұқыры да көрмес еді. Темір жол көпірі — отыз жетінші разъеден небәрі екі шақырымдай жерде. Ел ішіне тарып кеткен қауесет Шерәлінің қапалды қазасын темір жол көпірімен байланыстырмай осы отыз жетінші разъезд бекетіне

әкеліп тіреді. Қастандық жасаушы қара ниетті бұзықтар Шерәліні осы отыз жетінші разъезде „жайғастырып“, денесін көпірдің астына сүйреп апарып тастапты-мыс. Кейін өзара олжаға таласып, араздасқан бұзықтардың біреуі милицияға барып хабарлаған екен, артын ойламаған „ашықлауызды“ милиция сол жерде түрмеге жауыпты да, түн ішінде түншықтырып өлтіріпті-міс. Тергеу орыны кісілерінің бұдан бұрын отыз жетінші разъезге келіп, қауесет атаулының бәрін мұқият тексергенін прокурор Хансейітовтің аузынан Тоқтарбай талай естіген. Шынында, Шерәлінің қазасына қайдағы бір бақталастары мен күндестерін, айтпесе күн кешеге дейін айтысын-тартысын келген басшыларды кінәлі санап, әлдекімдерді бірде тұспадап, бірде туралал айыпқа тартып жүрген алып қашты әңгімелері: оның тікелей бастығы әрі жанашыр туысы ретінде де Тоқтарбай пәлендей сене қоймас еді. Ел іші қашаннан жікшілдікке, талас-тартысқа, тіпті жауығуға, ошпағуға кеңде емес-ті; бұдан қазіргі шен-шекпен, атақ-абырой үшін жандарын сатып, жанығып жүрген басшылар жағы құралақан деуге солардың бел ортасында жүрген отағасының аузы бармайды. Бірақ өздерін тектілер қатарына қосатындардың кектенгендерін осындай бас кететін қатерлі әдіспен жойып жіберуі мүмкін-ау деген тұспаға қолында айғақты дәлелі жоқ Тоқтарбай қол қоя алмас еді.

Осы себепті аяқталып келе жатқан тергеу ісінің алдын ала жасаған қорытындылары (прокурор тапшыстырған), толып жатқан күмәнді тұстарына қарамастан, мұның көкейіше қона бастаған сыңайы бар-тұтын. Тергеушілер тобының обкомға берген ақпарына қарағанда, Шерәлі Дүйсеібаев сол қатер түні туған қайып атасының үйінде ұзаққа созылған отырыста болғанға ұқсайды. Өткен жолы мола басында елден ерек белсеңділік көрсеткен қара шапанды қара шал Нысанбайдың сүт кенжесі үйленіп, ұлан асыр той жасайды да, қаладағы күйеу баласының келуіне орайластыра, оңалша үйге жергілікті әктемдерді — колхоз бастығын, парторг, ферма меңгерушісін шақырып, жеке күпмен күпін алмай ма? Мал сойылып, ішкілік беріліп, құмар ойналады — осы күпін ауқатты от басыларында болапай той қызықтары әбден түгелделсе керек. Әрине, мұндай құрапатқа шопан шал тек көңілдерін шақырды... Ұзаққа созылған тоиханаға қатысқан Шерәліні түн ортасы ауғанда сол көңілдерстер тобы пойызға шығарып салады. Әншейінде ішімдікке көн әуестігі жоқ орынбасарының соңғы кездері таңертең жұмысқа келгенде көзі кіртініп, шашы үрпиіп отырғанын Тоқтарбай бірді-

екілі байқаса да, байқамағанысып жүруші еді, сондықтан тергеушілер тобының ақтарында жазылған, „коньякқа сылқнып тойып алған“ деген сілтемені бірден жаратпады. Бірақ тергеушілерге қарсы айтатын дәлелі кемдік жасады. Соллай „сылқнып тойып алған“ (”Тергеушілерің де исе болса соны жазады екен!” деп ойлады Тоқтарбай) Шерәлі түнгі пойызға жалғыз өзі отырып кете барады. „Өзбекстан“ экспресі отыз жетінші разъезге жеткенде, екі-үш минуттік аялдама жасап, қарсы ұшырарқан тауарлы пойызды күтеді. Кейін Тамкенттің түрмесіне әкелініп қамалған кондуктор қыздың жауабы бойынша, „мужчина интеллигентного вида“* сол жерде қоярда қоймай вагонның есігін ашқызып, бекетте өз еркімен түсіп қалады-мыс, одан арғысын кондуктор қыз білмейді-міс. Одан арғысын бірақ жиырыңды тергеушілер анықтапты. Түн ортасы ауған шақта мастық себебінен айдаладағы разъезге түсіп қалған жүргініші салқын ауада есіп жиган болуы керек, өйткені осы екі ортада жиырма-отыз минуттай уақыт өтеді. Межелі жеріне жетпей, орта жолда түсіп қалған жолаушының сорына отыз жетінші разъезге тағы бір тауарлы пойыз келіп тоқтай қалады. Қалайда қалаға жетуді ойлаған жолаушы сонда тұсына келген бір вагонның тепкішесіне барып жармасады емес пе? Қараңғыда байқамады ма екен, әлде ішімдіктен айыға қоймаған ба, әйтеуір көп кідірмей жылжи жөнелген пойыздың тепкішесіне жармасқан Дүйсенбаев сәлден соң разъезд іргесіндегі темір жол көпірінің темір шарбағына келіп соғылды. Одан арғысы белгілі — ауыр жараттанған зілмауыр дене көпір астына сыртып түседі...

Тоқтарбай прокурордың дұқсатымен сұрақ-жауап хаттамаларымен танысып шыққан. Бір ғажабы — „Өзбекстан“ экспресіне Қуандария вокзалынан жеті-сегіз жолаушы мінсе де, соның бірде-біреуі жол үстінде Шерәліні кездестірмейті. Екінші ғажабы — он екінші вагондағы кондуктор қыздың серігі аяқ астынан ауырып, емханаға түседі де, жиырма жасар Королева деген біреу Москваға жалғыз аттанады. Осы Королеваның әр кезде берген жауаптары да әрқилы көрінеді. Ол біресе: „зиялы пошымды еркектің қалтасында билеті жоқ екен, вагонда орын болмағандықтан, уақытына кондуктор купесіне отырғыздым“ десе, екінші жолы: „Алтыншы купедегі пассажир масаң екен, маған келіп өзі тиісті“ деп жауап берді. „Жолаушы қайда барады екен, соны да сұрап білемсің бе?“ деген тергеушінің сұрағына: „Тамкентке түсіп қалатынын айтқан, бірақ мен жақын жер болғасын, билетіне үңіліп қарағаным

* „Зиялы пошымды еркек“ дегені.

жоқ...” деп Королева тағы бұлдыратып әкестеді. „Тамкентке түсетінін біледі екенсің, онда неге отыз жетінші разъезде оған вигонның есігін ашып бергенсің?” деп қадалады тергеуші сонда. „Жолаушы аш, аш! деп желкеңде тұрып алса, сонда менің не істеуім керек? Есікті ашпауға менің хақым жоқ” деп, Тоқтарбайдың байқауынша, кәдімгідей сасқалақтай бастаған кондукторды әрі қарай қыспаққа салудың орнына, тергеуші одан әрі одан құдайдың жоғын сұрайды: „Бала-шағаң бар ма еді, азаматшам?” „Байға тимесем, бала-шаға қайдан туады?” „Комсомолдан неге шығарып жіберді?” „Наши тартқаным үшін”. „Нашаны қайдан аласың?” „Оның бұл іске түк қатысы жоқ, тергеуші азамат”. „Ненің неге қатысы барып сіз емес, мына біз білеміз” деп шіреніпті осы арға келгенде тергеуші. Толын жатқан құжаттар, оның ішінде поездар жүрісінің кестесі, анықтамалықтар — бәрі қалың сұр папканың ішінде. Тергеушілер тобының шындықты қаншалықты ашқаны мәлімсіз, ал қағазға қаржы тұрған шындық болса, ол жағын біраз түгендегенге ұқсайды. Тамкенттің түрмесінде екі айдай қамауда жатқан жалғыз куәгер Королеваны босатып жібергендеріне қарағанда, Тамкенттің заңшылары облыстық ауыл шаруашылығы басқармасы бастығының орынбасары Дүйсенбаевтың қапия қазасына қатысты тергеу ісі осымен тәмам болды деп есептесе керек. Ел ішін недәуір дұрықтіруге айналған осы әңгіменің осылай бітуіне облыс басшылары да әбден мүдделі екені анық. Шындығында, әуелі мола басына жиналған көпшіліктің тосын мінезінен тосылып қалған Тоқтарбайдың өзі де егер қастаңдық жасалғаны анықталса, „Дүйсенбаев ісінің” талайдың басын шатуы мүмкін екендігін күні бұрын сезгендіктен, әуел баста тергеушілердің ыңғайына қаржы құлай кетуге бейім болатын.

Бірақ бүгін мұны отыз жетінші разъезге жетектеп әкелген төтенше себеп осыдан бірнеше күн бұрын қалаға келген Шерәлінің артында қалған жесірі Сәбираның оңаша отырып жеткізген жаңа дерегі еді. Сәбираның айтуынша, Шерәлі марқұм өлерінен екі аптадай бұрын жинақ кассасындағы бар қаражатын әйелінің атына аударып кеткенге ұқсайды.

— Сонда қанша екен?...— деп сұраған Тоқтарбай артынша тілін тістеп ала қойған. „Біңғайсыз сұрақ болды-ау” деп ойлады.

— Екі мың жеті жүз сом. Неге екенін қайдам, ерім бар ақшасын менің атыма өткізіп кетіпті...

— Өзіңе алдын ала ештеме ескерткен жоқ па еді?

— Жоқ, бірдеме сезсем бұйырмасын. Барін сыртымнан жасапты.

— Неге... олай істеді екен?

— Ерім өлетінін күнілгері болжап білген де!— Собиранның жылдам жауабы мұның тергеу әксірімен қалыптасып үлгерген ікірін бірден өзгертпегенмен, кәдімгідей жарықшақ түсіруге айналды. Әрсаққа жүгіртіп, қашпа қадалып сұрағанмен, Сәбира да бұларар емес.

— Балкім, сенің үйге жиһаз алатыныңды біліп, әуреге түсірмес үшін атыңа ақша аудартқан шығар?

— Артық жиһазды қайтемін? Барының шаңын сүртіп, тазалап тұруға уақыт таппаймын.

— Әлде әрқилы аңгіме-сөзден қашып, кассада өз атына ақша ұстауды ыңғайсыз көрген шығар.

— Жұрт миллиондан асап-жеп жатқанда, екі мың жеті жүз сом көзге көрінетін ақша ма, тәйірі?!

— Әйелдің атына салынған ақшаға ешкім тимейді, әйелден ақша сұрап алу қиынның қиыны... Келешекте машина сатып алуға сенімді қср жасауға болады.

— Машина сатып алу біздің өңіміз түпкі, түсімізге кірген емес. Әрі балалар жас... Ол машинаңды кім айдап, кім күтімдеп ұстамақшы?

— Соңда, немене, өлетінін күні бұрын білетін еркек қана қатышының атына қаражат аударма екен?!— деп, басқа уәж таппаған Тоқтарбайдың танауы қусырылып кетті.

Сәбиранның бүйрек беті бүлк еткен жоқ. Онсыз да жастай жесір қалып, ашынып жүрген әйел қалада тұратын әкім қайнағасына жанашыраық жәрдем іздеп келгенмен, мұның „бөріктінің намысы бірге“ бағып сан саққа жүгірткенше бір жағынан әзер шыдап отыр еді.

— Қайнаға-ау, қай заманда қай еркек қатышының атына ақша салып, ондай „ерлігін“ жасырын ұстаушы еді? Қайта: „Қатын, сені жарылқадым, қалағаныңды сатып алғын!“ деп, бұдданбас па, қоқиланбас па?!— дегенде, көзінен бырт-бырт жас шықты.

Қайнағасы бұдан әрі келінін әурелеген жоқ. Анығында, лқиқат бұл жолы келін жағына шыққандай болып көрінді. Содан Сәбираны әрең жұбатып, еліне қайтарған.

Сәбирадан естіген төтенше дерекп кейін Хансейітовке айтқанда, анау желкесін қасып, бірлз ойлашып отырды дп:

— Сіздің үйге, немене Дүйсенбевтың туған-туыстары келіп-келіп жүре ме?— деп лақпалау сұрақ қойды.

— Ал онда тұрған не бар?— деп бірден шамдана бастаған отағасының дыз етпесін прокурор елеген жоқ.

— Соңда олар... әйелің атына аударылған ақшадан

басқа, тағы не айтады?— деп енді мұның өзін тергеуге алды.

— Ал онда сепің не шаруаң бар, ішшек?— деп қитықты Тоқтарбай.

— Прокурор бәрін білуі керек...

— Сендердің бәрін білетіндіктеріңе менің өте зор шүбәм бар,— деп Тоқтарбай осы арада өзі де аңғармай, облыстың бірінші басшысына еліктеп, мырс-мырс күліп қойды.— Еің арғысы Дүйсенбаевтың өлерінен екі апта бұрын кассадағы бар қаржысын әйелінің атына лударғанынан да хабарсыз отырсыңдар. Бұдан соң сендердің қай сөздеріңе сенеміз, жарқыным?

— Бәрін тексереміз, анықтаймыз.

— Әй қайдам. Бірақ беттеріңнен жарылақасын!

Арада екі-үш күн өткен соң, Хансейітовке өзі телефон соқты.

— Иә, неғылдыңдар, тексеріп, анықтадыңдар ма?

— Тексердік.

— Сонымен не болып шықты?

— Бәрі рас екен. Марқұм өлерінен бұрын шыныда да...

— Оны білеміз. Маған нәғұман нәрсе: марқұм өлерінен бұрын бар қаржысын неге... естіп отырсың ба?.. Неге ешкімге айтпай әйелінің атыға өткізіп кетеді?

— Ол жағын әлі тексеріп жатырмыз.

Мұны естігенде, Тоқтарбай қолындағы телефон тұтқасын лақтырып жіберген кiсiдей кейiн шепiншектеп, еспiрпей ерiнiн жыбырлатып отырды да:

— Жолдас Хансейітов! Соңда сендер осы уақытқа шейін нені тексеріп жүрсіңдер? Ертең мен обкомның алдында қалай жауап беремін?!— деп кейді... Ар жақтан мұрын шуылынан басқа ештеме естимегесін:— Сендермен обкомның бюросында дұрыстап сөйлесетін шығармыз,— деп жасыл телефонның тұтқасын орнына тастай салған.

Тергеу тарапынан осылай жартымды жауап таба алмаған Тоқтарбай ақыр соңында көңіл түкпіріне жарықшақтап кірген күдіктің жетегіне еріп, ешкімге ақылдасып сөз салмай, бүгін отыз жетінші разъездге өзі келген. Келгенде — күнілгері өлшен-пішкен жоба жорамалы жоқ, әйтеуір қатерлі жезді өз көзімен көріп қайтуды ғана мұғдарлаған еді. Егер өз көңіліне күдік кірмесе, обком қанша міндеттегенмен, тергеу ісіне қатысы бар нәрседен, әрине, бойын аулақ ұстағаны дұрыс. Партиялық бақылау, бағдар беру мен тікелей араласудың арасы аспан мен жердей ашақ екенін жақсы білгенмен, Сәбираның аузынан естіген, кейін тергеу растаған кішкене дерек жатса-тұрса ойынан кетпей қойды. Оның үстіне, Шералінің қалаға

көшуден бас тартқан әрекеті қайта есіне түсіп, кейде осынның бәрі шешуі қиып, байлауы бір жіптің ұшындай елестей берсді. Әрине, былайша қарасаңыз, пәлендей назар аударуға тұратын нәрселер емес. Дүйсенбаев ойда жоқта опат білмей, орталарында жүрсе, оның жинақ, классикаларға аудару-қотаруларында кімнің шаруасы бар дейсіз. Тіпті әрбір басқан қадамы өлгеннен соң елдің назарына іліге бастайды. Тіпті қартайып, ауыр науқастан өлген адамдардың әдеттегі ас-құдайыларында отырып алып, күні кеше байқамаған, байқасақ та аузымызды жұмып айтпай жүрген, әлгінің күіделікті мінез-құлқындағы, жүріс-тұрысындағы, сөз мәнеріндегі ерекшеліктерді езіле еске түсіретініміз бар. Ондайда, әрине, марқұмның тірідей бейнесіне көлеңке түсірерліктей оқиғаларды ешкім айтпайды. Тағы бір қызыны — осы естелік иелері әрдайым өздерін марқұмның тірі кезінде бөлекше сыйлас, сырлас жүрген жақын жандары ретінде көрсетуге тырашпанады. Өлген адам артында қалған өтірікшінің сөзін қайдан естісін.

Осылайша әрқилы қиялға түсіп келген отағасы анадайда үй орнындай тақырда асық ойнап жүрген кілең жалаң аяқ, жалаң бас балаларды көрді. Әзірше ұшырасқан ересектердің сөзіне жарыммай, Дүйсенбаевтың қазасына қатысты бірде-бір нақты деректің ұштығын ұстай алмай, енді қайтуға бет алған Тоқтарбайдың есіне „үйдегі ұрлықты бала жасырмайды“ деген аталы сөз түсті де, басқа қам-қарекеттің жолын әзір іздеп таппағандықтан, әлп асық ойнаған балалардың қасына барды. Содан кеудесі қысқа, екі аяғы серейген ұзын, сопақ бас қара баланың қолындағы қорғасын құйған асықтың сақасын әрі-бері атқылап, шеңбер сызықтың ішіндегі қаз қатар тізілген кенейлерді мұрттай ұшырып, шетінен ұтып жатқанына біраз қызықтап қарап тұрды. Жасы он үш-он төрттердегі ұзын сирақ қара баланың ешкімді елсітін түрі жоқ. Алда-санда мұрнын бір тартып қойып, шеңберді шыр айналып жүр. Қай тұстан сөкса да, қаны жібермейді. Мына қарқыншына қарағанда, аз уақыттың ішінде шеңбер ішіндегі бар асықты түгел ұтып алатын ыңғайы бар. „Қара баланың асығы алынсына: түсіп тұр екен-ау бүгін“ деп ойлады Тоқтарбай сол жерде балалардың ойынын қызықтап қарап тұрып.

Бірақ көп ұзамай ұзын сирақ қара баланың алдын одан гөрі бой жағы аласалау, аяқ-қолы шымыр, жіңішке мойын сары бала кес-кестеп шыға келді.

— Тоқта! Кезек менікі! — деп қоқиланып тұрды сары бала.

Ұзын сирақ өжет неме екен, бірден тап берді.

— Атаңның басы!... Қайдағы сенің кезеңің?!

Екеуі лезде бір-бірімен кеуде тіресіп, төбелесуге айналды.

— Әй, көкқұтан, сен шеңберден бері қарай аттап кеттің?— деп сары бала шырылдайды.

— Өткем жоқ. Өкшем сәл-пәл тайып кетті, доғар!— деп қара бала өжектейді.

Қара бала оң қолын көтеріп, сары баланы төбеден ұруға оқталды, бірақ кеуде тірескен екеуді қоршай бастаған өзгелерден жасқанып, жан-жағына алақ-жұлақ қарай береді.

— Көкқұтан, сенде ұят жоқ! Сен нәғи қарау ойнайсың!

Қасындағы жолдастарының жақтас пейілін аңғарған сары бала сол арада қара баланы кеудеден итеріп жібереді.

Кейін серпіген қара бала мұрнын қорс-қорс тартып, сара балаға өшіге қарады.

— Қазанбас, тағы бірде кездесерміз... Сонда жақсылап тұрып сөйлесерміз,— деп доң айбат көрсетіп, кетуге айналып еді.

— Қараулықпен ұтқан асықтарыңды тастап кет!— деп сары бала оның жолын кес-кестеді.

Балалардың егесін манадан бері құр қызықтап тұрған ерссек екеудің бірі — Тоқтарбай осы жерде дауға арласты.

— Қайтесің, бара берсін,— деп сары баланың қасына келіп, басынан сыйпады. Мойны қылдырықтай жіңішке баланың басы шынында да доғ-доңгелек үлкен екен әрі сол дөп-дөңгелек басты ұстарамен көгертіп қырғызып тастаған екен.

Сары бала, неге екені мәлімсіз, басынан сыйпағанды ұнатпай, тыжырынып кейін шегінді.

Тоқтарбай барынша жылы ұшырап, асықты қарау ойнаған қара баладан қорықпай, алдын кес-кестегені үшін бірден көзіне сүйкімді көріне бастаған сары балаға қарай ецкейе түсіп:

— Айналайын, атың кім?— деп сұрады.

— Атым — Аткалпр.

— Кімнің баласысың?

— Әкемнің баласымын.

Сары бала анық қырсығып тұр еді. Әкесінен үлкен адамға дұрыс жауап бермей, әлгінде-я жанжалдың әсерінен әлі шыға алмаған жүгірмектің есін жигызу үшін:

— Ей, сен де бір нағашыңа тартқан тартыншақ екенсің ғой!— деп Тоқтарбай қасақана қабағын түйе қойды. „Нағашыңа тарттың“ деген қалжыңға ата-баба дәстүрінен

азғаптай хабары бар ауыл баласы ренжімеуге тиіс. Сары бала мұндайды мүлдем хабарсыз ба, әлде өзге себебі бар ма, әйтеуір сол арада тез өзгеріп:

— Нағашыма тимеңіз!— деп қалшылдай қалғаны.

Баланың бұл мінезіне кәдімгідей таңырқалған Тоқтарбай:

— Ойбай, қойдым!.. Қайтып алдым!— деп сол жерде кешірім сұрағандай болды.

Доп-дәрдей бастығының қайдағы бір асық ойпаған жүгермектің алдында бүгежектегені намысына тиген көмекші жігіт көденеңдеп:

— Әй, өзің неғылған пыбық тимес шыңқ етерсің?!— деп балаға дүрсе қоя берді.— Қане, балақай, үлкен кісіге жөндеп жауап бер. Әйтпесе, құлағыңды кесіп аламын. Білдің бе?

Доп-домалақ тапалтақ ағайдың қасындағы балуан денелі наула бойлы жігіттің көмейінен күркіреп шыққан дауысты естігенде, балалардың біразы үрпиісіп, ойда жоқта тап бола кеткен ересек екеуге енді қорқақтап қарағыштай берген.

Тек әзір өжеттенген сары бала ығысатын емес.

— Өздеріңіз ғой...— деп ығын қикаң еткізді.

— Сонымен, сары сәпелек, атың кім-әй?!— деп айқылдады көмекші.

— Айтпаймын.

— Неге айтпайсың?

— Өйткені мен сары сәпелек емеспін!

Елдігі таңырқаудың кезегі көмекші жігітке келді.

— Жарайды...— деп даусын жұмсартып, мәмілегер пейілін танытып тұрды.— Ағаларыңмен танысқың келмейді екен, оған зорлық жоқ. Бірақ сен жаңа нағашыңды атағанда неге сонша шорғандай шоршып түстің-ей? Соны айтып!

Сары баланың қабаты ашылар емес.

— Нағашым өліп қалған...— деді содан соң даусын әрең шығарып.

— Ә, онда иманды болсын! Кім нағашысын жанына байлап жүр дейсің...— Ойыңда дәнеме жоқ көмекші осы арада тізесін бүгіп, ерекше мүсіркеген түрмен еңкейіп баланың бетіне үңілді.— Мойыма, батыр! Әлгі асықты қарау ойнайтын кім еді... Көкқутанды қуып жібергенше-ақ байқағам: нағашыңа тартқан нағыз өркөкірек жігіт екенсің! Ал мен сендей өркөкірек балаларды сондай жақсы көремін...

Нағашысын есіне салғанда, бірден түсініксіз мінез көрсете бастаған сары баланың көңілін аулап, босқа

әуреленген көмекшісінің нығынан қаққан басқарма бастығы:

— Сансызбай, қайтайық,— деді.

Көмекші бойын жазып, әлдеқалай құпия жүзбен сары балаға көз тастап қойды.

— Қайтсақ, қайтайық... Бірақ менің мына „жігіттің“ нағашысы кім екенін білгім келіп тұрғаны.

Тоқтарбай көмекшісінің сөзіне бірден мән беріп, сары бала мен Сансызбайға кезек-кезек назар салып:

— Иә, иә... Бұның нағашысы кім екен?— деп сұрады.

Көмекшісі сары балаға қарай еңкейді.

— Ал жігітім, айта қой, қане! Сенің нағашың қандай дәу еді?

Сары баланың қабағы ашылатын емес, ләм-мим демеді.

Осы тұста манадан бері бұлардың тәжікесін тыңдап, ақыр соңында төзімдері таусыла бастаған өзге балалар жаппа тармағай кимелесіп бұлардың сөзіне араласты. Ересектер жағы екеулеп ара-арасында сауал беріп қояды.

— Өй, бұл дағарбастың нағашысы анау кім емес пе еді?

— Кім?

— Шерәлі ағай ше?

— Қай Шерәлі?

— Өй, әлгі пойыз жол көпірі астында өлігі табылған ағай ше? Тап сол.

— Соңда мынау тұрған „жігітіміз“ Шерәлі Дүйсенбаевтың туған жиені болды ма?

— Өй, өзің неге айтпайсың?— деп тәмпіш танау бала сары баланың бүйірінен түртеді. Сары балада мүлдем маза жоқ секілді. Көзін көрсетпейді. Жылауға шақ тұрғаны байқалады.

Бұл жолы сары баланы шын мүсіркеген Тоқтарбай қолын оның күн сәулесімен жылтыраған тықыр шекесіне апара беріп, кейін тартып ала қойды — сырмыс емес намысқой немесі тағы да шошытып аламын ба деп қорықты. Әзір жарытымды ештеңе біліп үлгірмегенмен, отыз жетінші разъезге түскен бүтін сапарының мүлде зая кетпегенін аздап қанағат еткендей жайы бар еді.

Отағасы енді тәмпіш танау баланы көбірек сөйлесудің пайдалы екенін біліп тұр.

— Сен өзің білгіш екенсің!— деп көмекшісінің әдісімен мұрын астындағы сорасының табы үшін үлгірмеген мұрын-боқты білгіш дәрежесіне көтеріп тастады.— Айта қойшы онда: әлгі Шерәлі ағай қалай өлген? Бұл жөнінде сен өзің не естідің?

— Ой, бәрі белгілі ғой... Ол ағайды осындағы вада-

кашкіде жұмыс істейтін бұзықтар ұрып өлтіріп, темір жол көпірінің астына апарып тастап кеткен.

— Водокачкада істейтін бұзықтардың кім?— Тосындау көрінген хабарды сол заматында қоңылыс түйіп алған Тоқтарбай мойнын созып, жан-жағына қарады.

Шынында да, темір жол бойына атам заманда салынған қыш үйдің күн батысында, ескі водокачка мұнарасы көкке мойнын созып тұр еді. Негізгі құрылысы қызыл кірпіштен, жоғарғы жағы ағаштан қалыңған осы су тартқыш мұнара әлдеқашан ұмытылуға айналған заманның көне ескерткіші секілді жапай түзде алыстан көзге түседі екен.

— Апау водокачка осы күнге шейін жұмыс істей ме?— деп сұрады Тоқтарбай анығында біраз білгіштігі бар тәмпіш танау баладан.

— Аңда-саңда өткен-кеткен кәрі паровоздарға су құятыны бар,— деді аузы жыпылдаған нысақай бала сол жерде.

— Оны қазір барып көруге бола ма?

— Болмайды. Екі айдан бері кірер аузында дәу құлып тұр.

— Жұмыскерлері қайда?

— Қашып кеткен.

— Қашып кеткені қалай?

— Өй, бәрі белгілі нәрсе ғой...— "Үп-үлкен басыңызбен осыны да білмейсіз бе?" дегендей, бала отағасыға сеніңкіремеген, бірақ кешірімпаз көзбен қарып тұрды.— Адам өлтірген бұзықтар милитсаны күтіп үйінде отыра ма? Әрине, қашады!

Тәмпіш танау балаға бәрі белгілі, өйткені ол айналасындағы дүниені екі-ақ бояумен көреді: ақ түсті әділет сүйгіштер мен қара түсті қаніпезерлер бар. Оған үйдесі ата-ана, оқитын мектебі, көрген киносуреттері — бәрі осылай үйретеді. Ес кіргеннен жақсы мен жаманды ажырата білуі үшін оу бастан осылай тәрбиелеген дұрыс та болар. Әйтпесе жақсының бойынан жамандықтың да табылатынын, жаман атанғандардың кейде жақсы атанғандардың да жүректері дауалап бәрі безмейтін батыр әрекеттер жасауы мүмкін екенін бала жасынан мына тәмпіш танаулардың миына сіңіріп қойсақ, бұлар, бәлкім, өмірлік нысаналарынан адасып қалар еді. Ересектің бүйрегі неге әрдайым жас балаға бұрын тұрады? Сірә өзіміз жоғалтып алған кіршіксіз таза мінездерді солардың бойынан тауып, қызықтайтын да шығармыз, кім білсін.

— Ал сендер не айтасыңдар?— деп Тоқтарбай өзге балаларды да сөзге тартып көргісі келді.

Кейбір ұсақ-түйек жәйттерге таласып қалғанмен, бала-

лардың бәрiнiң пiкiрi бiр жерге келiп тоқайласты. Отағасы көңiлiн алаңдата бастаған да осы — пiкiрдiң бiркелкiлiгi едi. Бұған дейiнгi ел iшiне тарап кеткен лақап сөздер Шерәлiнiң қазасын сан саққа жүптiрсе, отыз жетiншi разьесдiң жас тұрғындары аузындағы жорамалдың барын прелетiп бiр-ақ жерi бар, ол — су тартатын ескi мұнара. Тамкенттен келген тергеушiлердiң бұл жорамалды қаншалықты қазып тексергенiн бiр құдайдың өзi бiлсiн. Әлде осының бәрiн дәлелi, дәлi жоқ „дейдi екенге“ жатқызып, жылы жауын қойды ма екен? Тiптi кәмелетке толмаған жас балалардың сөзi куәлiкке де жүрмейтiн шығар-ау.

Қатерлi мекенге әдейi ат басын тiреп келгенде, асық ойнаған балалардың сөзiн малданып құралақан қайтса, тағы жараспас едi.

— Үйде әке-шешен бар ма?— деген Тоқтарбайдың сұрағына сары бала бұл жолы ықылмассыз болса да тиянақты жауап бердi.

— Көкем — жұмыста, апам — үйде...

— Апаңа сәлем берiп қайтсақ қайтедi?

— Сәлем беретiңдей... ол кiсi кемпiр емес қой,— деп сары бала тағы қырсықсын.

— Сәлем бермесек... қауын жеп қайтармыз. Үйiңде қауын бар ма?

— Бар.

— Әп, бәрекелдi! Онда бiздi үйiңе қарай баста, балам. Сары баланың соңына ерген облыстық басқарма бастығы мен оның көмекшiсi түс әлетiңде төбесi шатырсыз, жұпыны тоқал тамның алдында өскен баудың көлеңкесiнде шылапшынға шылпылдатып кiр жуып отырған әйелдiң қасына жақындап келшi, екеуi де ерекше кiшпесiлдiк көрсетiп, қабаттаса сәлем берген. Басына кiр-кiр жаулық салып, бетiн жасырған әйел бiлегiне шейiн сабынның көбiгiне малынған оң қолын көтерiп, бұларға баудың көлеңкесi астындағы сәкiнi нұсқап, ернiн жыбыраатқандай болды. Сәкiнiң шетiне құйрығын қойған Тоқтарбай қонақшыл пейiлiн танытпаған үй иесiнiң амалдап көңiлiн табу үшiн әдеттен тыс сымпылдап сөйлеп, рулық жүйесi қоса қазбалап, өзiн көмекшiсiн базарға апарып откiзетiн бұлдай мәрәпаттап таныстыра бастады. Жаулық жамылған әйел соңда басын көтерiп, бiрден сымпылдай жаялған домалқ, ағайға аз-мұз пейiлдене қарады да:

— Өзiмiздiң туыс екенсiз ғой!— дедi.

Дедi де, қайтадан шылапшын iшiндегi кiрiн шылпылдата бердi.

— Туыстың туысы бiз боламыз, қарындас. Ағаң Шерәлi

марқұммен нәлен ай қызметтес, дос-жар ретінде тату-тәтті өмір кештік. Шіркін, жігіттің сұлтаны еді ғой, айтатыны жоқ!— деп қыздырмалата түседі Тоқтарбай.

Мұны естігенде шылпыдатып кір жуып отырған әйел мұрнын пыс-пыс тартып қойды.

— Бірақ өткенге — салуат, қарындасым! Марқұмның артында қалған туған-туысы, бала-шағасы бар, әйтеуір орны құрмалақан емес. Солар аман-сау болсын де!

Жаулық жамылған әйел бұл жолы теріс қарап, сабынның көбігіне малынған биелінің сыртымен көзін сүртіп отырды.

— Қарындасым, өзінің осында тұратыныңды естігесін, бір жағынан көңіл айта келдік,— деп Тоқтарбай ешкімге зияны жоқ өтірікті де осы арада ойланбастан айтып жіберді.

Жаулық жамылған әйел бұл жолы жаулығының ұшын қайырып, аузына салды, содан соң басын изеді.

— Амалымыз жоқ, марқұм қыршып кетті ғой...— Тоқтарбай бұдан әрі не айтарын білмей отыр еді. Осы жерде көмекшісі көмекке келді.

— Марқұмның ажалы кісі қолынан болды деген не гәп осы?

Тоқтарбайдың екі көз жаулық жамылған әйелде. Жаңа бір көргенде-ақ байқаған: аузы-мұрны сүп-сүйір, сүйкімсіз сорлы екен. Туасы көріксіз әйелдерге көз тоқтатудан қашатын отағасы марқұм Шерәлінің туған қарындасының бойынан ағасына ұқсастыратып бірде-бір нышан таппай, әлденеге көңіл құлазып кетті. Әрі ұзағанда жасы отыздың ортасындағы әйелдің сүйегі нашар екен: жағына пышақ жанығандай жұп-жұқа, жаурыны жапырайған, төсінде емшек белгісі жоқ теп-тегіс, сыйдиган арық қараның өзі. Бұның бұл бітімінен бәтуалы бірдеме шығатынына бірден күмәнданып еді, соның расқа айналатын түрі бар. Жаулықты әйел аяқ астынан:

— Ө... ө!...— деп өңкілдей жөнелсін. Екеулеп отырып, өңкілдеп жылаған әйелді әзер жұбатты. Бұдан кейінгі тізгіңді көмекшісі қолына алды.

— Жеңеше, осы үйдегі құрдасым көріпбейді, өзі қайда жүр?— дейді.

„Жеңеше“ деген — қайыңдар атынан жасы үлкен атаның әйелі атына еркелете айтылатын, кейде ошағы мен назын қосақтап жіберетін нәзік сөз былайша қарағанда жанырақсыз жиде атаныңдай құрап қатып қалған әйелдің көңілін жібітіп, құлғына жылы тиді ме, қалай, әйтеуір ол көлкіген көз жасын қоңыр екені, қара екені белгісіз ескі кір жаулығының ұшымен құрғатып отырды да:

— Құрдасың Көкшетауға астық жинауға кеткен,— деді.

Тоқтарбай бұл жолы біржола күдер үзе бастаған қарындасының аузынан бас-аяғы бүтін, ұғынықты жауап естілгеніне кәдімгідей қуанып қалды.

— Оу, ойда, жеңеше, пәлен уақыттан бері екі тізеңді құшақтап, қалай шыдап жүрсің?— деп көмекші тұрпайы әзілге көшп.— Иә, жалғыз басты әйелге қиын ғой, қиын... Түсінемін, жеңеше!

— Неге, қасымда балам бар емес пе?— деп көмекшінен дыбыс шыға бастаған „жеңешесін“ „қайынысы“ тіпті бастырмалатып барды.

— Оу, ойнап-күлуге бала деген тек мешайт етеді ғой, жеңеше! Осы жерде алғиде ғана өңкілдеп жылап отырған әйел бетін жаулығымен көлегейлеп, шиқ-шиқ күле бермесі бар ма?

Тоқтарбай көмекшісіне алз көзбен қарады:

— Әй, сен бала... ақилана берме! Байқа!— деді.

Айдаладағы разъездің шетіндегі тоқал тамның алдында шылпыдатып кір жуып, бір сөзді естісе қорсылдап жылап, екінші сөзді естісе шиқылдап күле бастаған, өздері жоқтаушысы болып жүрген арыстай азаматпен туыстығы рас, бірақ сыртқы пошымында да, мінезінде де гүйірдей ұқсастығы жоқ, ақыласыз сорлыны талкектеуге айналған көмекшісі әрберден соң Тоқтарбайдың жынын қоздатты.

— Қайыр, қайтайық,— деп Тоқтарбай қабағын түйіп алып, орнынан тұрды.

Шылапшының ішіндегі жүрді қайтадан шылпыдатып жууға кіріскен „қарындасымен“ қоштаспастан, аласа жыңғыл шарбақтың аған қақпасын аяғының ұшымен теуіп тастап шыға жөнелген бастығының артынан әзер ілсскен балуан денелі көмекшісі:

— Тоқа, мен әншейін... сөйлету үшін...— деп міңгірлеп сөйлеп, ақталып келді.

Аяғын жылдам басып, күні бойы колеңке жерде қаңтарулы тұрған қара „Волгаға“ қарай беттеген бастығы мойнын бүрмастан, қолын сермеді.

— Әй, сен де қисынсыз жерде былшылдай бересі екенсің!

— Тоқа, әдейі келгесін Шерәлінің қарындасынан бірдеме біліп кетуіміз керек қой...

— Әй, зытқырсың-ау, Сансызбай!

— Артық кетсем, кешіріңіз, көке!

Кейде аяқ астынан осылай кінәмшіл, кірпияз болып шыға келетін бастығының сырын білетін көмекшісі отағасының әжептәуір басталған әңгімені аяқтатпай, орны-

нан осыра тұруының себебі — өзінің оспадарсыз әзілі ғана емес екенін іштей болжайды. Қайда барса күні түскен қызметтес көпшіліктің қошемет-құрметіне әбден еті үйренген отағасыға мұның аты-жөнін білетін, ең бастысы — қызметін білетін, оның үстіне рұло қарындасы Ісегіті әйелдің „Отырыңыз, дәм тапыңыз” деуге жармай, есігінің алдынан қайтарғаны қатты батып келе жатса керек. Тіпті бүгін бұлар осы бекеттен жөн-жосығы мәлімсіз бірер қайыбана қазақтың үйіне бас сұғып, сусын ішіп шықты емес пе? Ал Дүйсенбаевтың туған қарындасының ойына ондай мезіреті жасау кірмеді. Қуыс үйдеп құр шығару ауыл салтында ең зор біместікке жатады. Ерсілік қана емес, ұнатпаған қонағыңды жалалудың тұрпайы бір түрі осы. „Қазіргі жастар жағы мұндай қатып қалған салт-сананы ескере бермейді, ал шікәмшіл шалдар оны өмірі ұмытпайды-ау, ұмытпайды!” — деп Сансызбай іштей надан әйел мен шікәмшіл басшыға болымсыз паразылық білдіріп келді.

Қара „Волгаға” келіп мініш шұбатпаған тас жолға түскенде де, Тоқтарбай әде біреуге өкпелеген кісідей, біразға шейін тырсынып үндемей қойды. Екі көзі бұл кезде шөбі сарғайып, қуаң тарта бастаған иен далада. Қарсы алдыңнан ұйтқып соққан ыстық жел кейде қырдың шаңын көтеріп әкеліп тас жолдың үстіне тастағанда, аз уақыт ақ түтекпің ішіне кіріп кетесіңде, түк көрмейсің. Машинаның терезесіне бытырлап соққан майда тастар дыбысына құлақ түріп отырсаң, кейде аспанның бұршақ жауып тұрғандай естіледі екен.

Бір бүйірден дүсірлеген локомотив дұсың естігенде ғана Тоқтарбай есің жини, темір жол жаққа мойың бұрған. Арттарыңда қалған отыз жетінші разъезде шыққан жүргіншілер пойызы қарсы алдынан соққан жел-желкемді елемей, қасқып тартып келеді екен. Бұл „Қазақстан” экспресі болды. Бұрынғдары Қуандариядан қайтқанда Шерәлі марқұм осыған мінітпін — аудан орталығына күңдізп сағат бір жарымда аялдама жасайтын ең оңтайлы кнлік осы „Қазақстан”. Ал анау жолы... марқұм түңделетіп жүретін „Өзбекстан” пойызына отырыпты. „Ажал айла таптырмас” деген сол: анау қақпас Нысанбай шалдың (отағасы жазықсыз адамды сыртынан сөккенді айып көрмей отыр) сүт кешжесі ұйленіп, той жасамаса, сол тойға күйсеу баласын шақырмаса, арақ ішілмес еді... Арақ ішпеген адам айдаладағы түңп бекетте пойыздан түсіп қалмас еді. Жоқ, неге?.. Отыз жетінші разъезде Шерәлінің туған қарындасы тұратынын осы сапарда анықтап келе жатыр.

Тоқтарбай сол қолын отырғыштың арқалығына асып тастап, артына қарай бұрылды.

— Сансызбай, сен қалай ойлайсың... Шерәлі марқұмның түпін бір уағында өз еркімен отыз жетінші рәттеден түсіп қалуы мүмкін бе?

Өңінде ашу да, ызғар да жоқ — ой шаршатқан адамның мазасыз сезім таңбасы ғана бар еді.

Дүйсенбаевтың прокуратурадан алдырған ісімен көмекшісі екеуі бірге отырып танысқан, демек, бұл жағынан бастық пен бағыныштының арасында құпия сыр жоқ-ты.

Көмекшісі мүдірмеді.

— Мүмкін емес, — деп бірден кесіп айтты.

— Неге... мүмкін емес?

— Ауыл шаруашылығы басқармасында қызмет істеген бес ай ішінде Дүйсенбаевты мен де бір кісідей білген сияқтымын... — деп Сансызбай сол арада азу тістерін бір-біріне ұрғылап қойды. Бір нәрсе туралы қинала ойланғанда өститін әдеті бар еді. — Тау қозғалса оңайлықпен орнынан жылжымайтын Дүйсенбаев Төмекентке қызметіне бара жатып, орта жолда поездан түсіп қалыпты-мыс. Бұл мүлдем ақылға сыймайтын іс.

— Соңда, немене, оған шынмен қастандық жасалған ба?

— Мен олай дегенім жоқ, көке! — Көмекшісі азу тістерін бір-біріне ұрғылап, біраз үнсіз отырды да, артынша:

— Тоқа, менің адал пікіріңді білгіңіз келсе... — деп сәл мүдірді.

— Айт, айт, құлағым сенде! — деп бастығы жаңалық күткен сыңаймен басын изеді.

Тоқтарбай өз таңдауымен қызметке алған сенімді көмекшісін әдетте жылдамдығы, тыңдырымдылығы үшін бағалағанмен, одан көбіне әдейілеп ақыл-кеңес сұрамас еді. Бұл жолы оның өзінің көмегі бұлкілден сөйлепсі келіп отырғанын көріп бетінен қақтды.

— Меніңше, Дүйсенбаев орта жолда поездан да түсіп қалмаған, оған ешкім қастандық та жасамаған! — деп даусы ерекше жуан жігіт тағы күркірей жөнелді. — Меніңше, күнелің ішінде қырғын төбелес болған. Осы төбелес үстінде сіздің орынбасарыңыз оңбай жарақаттанған.

— Тоқта! Қайдағы төбелес? Тауықтың түсіне тары кіреді, сенің түсіңнен төбелес шықпайды... — деп Тоқтарбай сұқ саусағын шошайтты. Қиюы келмейтін қисыңды естіп, тағы қабағы түсіп кетті.

Көмекшісі әлінде отыз жетінші бекетте ұшырасқан

тәміш танау балаға ұқсап, өзінікін дәлелдеп, өжектей бастады.

— Кәдімгі төбелес. Оның үстіне, кешіріңіз, әрине, орынбасарыңыз ештеп жұтыл алған. Қырықтан жаңа асқан қайратты жігіт. Ал жиырмаға жетпеген сұлу кондуктор қыз купесінде жалғыз келеді... Тойдан тойып шыққан орынбасарыңыз, кешіріңіз, әрине, вагонға кіргесін де қызық іздеп қыз жатқан оңаша купеге қаңғалақтап бармас па? Одан әрі „Кет әріс“ жоқ бикештің жұп-жұмсақ омырауына көр шеңгелді салмас па?... Бірақ дәл осы кезде сұлу қыздың поезда келе жатқан ескі таныстары сойқанның үстінен түсіп, сұмдық жанжал шығады. Әрине, орынбасарыңыз бірді-екілі жігітке бой беретіндей оңай-оспақ емес. Сірә, әлгі сұмпайылардың қолында суық қаруы болған шығар. Оңбай жарақаттанған орынбасарыңызды сөйткен... сұмпайылар вагон терезесінен сыртқа лақтырып кеткен. Міне, шаруаның биікен жері осы!

— Ал жаңа ғана өзің жақсы сыйпаттағандай, тау қозғалса орнынан оңай жылжымайтын азаматымыз аяқ астынан қалайша осындай жеңілтек мінез көрсетеді?— деген Тоқтарбайдың сұрағына Сансызбай тіпті тосылған жоқ.

— Алтын көрсе, періште жолдан таяды. Сұлуды сүйгісі келген ер жігіт оп-оңай есінен танады. Бұған тарихта мысал көп,— деп өзінікі жөн көрген көмекшісі тіпті таласуға айналды.

— Әй, былшыдадамашы! Жұрттың бәрін өзіңдей көресің!— деп отағасы қолын сілтеп, бетін әрмен бұрып әкетті.

— Ойбай, көке-ау... Кейде бәрін өзіміз қиындатып шиелесп жүреміз. Ал өмір өз аяқпен жүрді. Сол аяқтың бірі кездейсоқтық. Бұған тарихта мысал көп.

— Әй, өйткен тарихыңды басыңа жазып қойшы!

— Кешіріңіз.

Жолаушылардың қарсы алдынан тағы да қалың шаң көтерілді. Әп-сәтте жолдың үстін ақ түтек басып, алыс-жақынның бәрі көзден таса болды. Қара „Волга“ қоймалжың лай судың астында ақырын жылжып жүзіп келе жатқандай еді.

СЫЙҒЫРЛЫ ШЕҢБЕР

Тоқтарбайдың облыстық ауруханада жатқанына екі аптадан асты. Бұрындары да талай талқы мен тезге түсіп жүріп, дәл осы жолғыдай күйзелмеген шығар. Облыстық партия комитетінің шұғыл шақырылған бюро мәжілісінің асығыс шешімімен облыстық ауыл шаруашылығы басқармасының бастығы Арыстанбекоя өзінің туған ауданы Қуаңдарияға атқару комитетінің төрағасы қызметіне баратын болып бекітілді. Мұның төбесіне төнген қара бұлттың ес жиғызуга мұршасын келтірмей, жылы орнынан солқ еткізіп жұлып алып, Қуаңдарияның атына лайық су-сыз, нусыз шөл даласына топ еткізіп лақтырып жібергенін бір-ақ білді. Соңғы бірер айдың ішінде басталған не жаға жыртқысқан арпалыс, күрес емес, не әділет іздеген мәмілегершілік емес, әйтеуір жүйкеңді жонып, жігеріңді ұсақтаған ұсқынсыз ит ырғылжыңның аяғы осымен бітті. Қазақ бұрын „Мал ашуы — жан ашуы” дейді екен. Алдында айдап жүрген малы жоқ, бүтінгі дүниенің бар қызығын мансап пен сол мансабы құртырға ілесіп келе беретін абырой, атақ, дәулетке еті үйреніп алған ұрпақтың жұмыр басты біреуі ретінде Тоқтарбай да әуелі бірден морт кеткенге ұқсайды. Сырт көзге қаншамз сыр бергісі келмей, сызылып-сыздап жүргенмен, Қуаңдариядағы жаңа қызметіне кірісіп үлгірмей жатып, аяқ астынан аутырып қалды. Намысқа тиерліктей ыңғайсыз жері — мұны аудандық советтің сессиясы жүріп жатқан кезде „Жедел жәрдем” машинасы бірден жиналыс президиумынан алып кетуі еді. Осы сессияның күн тәртібінде тұрған бірінші мәселе ретінде өзін ауаткомның төрағалығына бекіткені де сол. Тосынан келген дерт ауаткомның жаңа сыйланған төрағасының жиналыс тізгінін қолына алып, күн тәртібінде тұрған екінші мәселені жариялатуға мұршасын келтірмеді. Бір кезде басы айналып, дүние шыркөбелек айналып бара жатқанын біледі... Отырған орыңдығының сол жағына қарай қисайып құлап бара жатқанда, қасыңдағылардың

әбігерге түсіп, мұны қолтығынан сүйей бергенін біледі... Арғы жағы — тас қараңғы. Арғы жағы тас қараңғы болып, есі ауып қалғандықтан ба екен, әйтеуір жаны қиналып, азан тартқаны да жадында жоқ.

Кейін естіді: мұны сол бетімен аудандық ауруханаға апарып жатқызған жергілікті дәрігерлер қолдарынан келген ем-домдарын жасап, қараңғы түңғиықтан жарыққа шығарып алыпты. Бірақ екі-үш күн ине сұққылағанмен, ауаткомның жаңа бастығының ақуалы оншалық түзеліп кете қоймаған соң, облыс орталығынан вертолет шақыртып, мұны Тамкеште өткен жылы салынып біткен жаңа ауруханаға әкеліп орналастырған. Аллаға шүкір, осында келгені Тоқтарбай бірте-бірте есін жия бастады. Екінші қабаттағы „партактив“ аталатын күтпі жақсы, дәрігер, емшілері шетінен жылы жүзді, елгезек, әншейінде табыла бермейтін шипалы дәрі-дәрмектің де кемдігі жоқ, дәліз, холдары жарық, кең, келісті бөлімшенің жеке палатасына орналасып, ертелі-кеш ерекше қамқорлыққа алған білгірлердің қарауына өткелі бері беті бермен қараған.

Беті бермен қараған соң, ертелі-кеш сарылып тосекте жата беруді құп көрмей, таңертеңгілік дәрігерлік тексеріс бітісімен-ақ үстіне түкті жылы халатын киіп алып, аурухананың ауласына шығып кетеді. Машина-көлік ізгіп жүріп жататын орталық көшелерден жырақта, қалың бау ішіне салынған еңселі аурухананың айналасы тыныш әрі оңаша екен. Өткен жылы ғана осы аурухананың ашылу салтанатына облыс басшыларымен бірге Тоқтарбайдың өзі де қатысқан еді. Соңда әншейінде даңғазға құмар Мұбарәк „досының“ тамашаға жиналған жұртың ортасына шығып, көпке шейін тізгінін тежей алмай, суырылып сөйлегені есінде. Сонда Мұбарәк облыста ашылған үш қабатты емхана үйін бесжылдықтың зор жетістігі ретінде сыйпаттап, құрылысшыларды қызу құттықтап, жеке-жеке сыйлықтар тапсырған. Әрине, ол осы ғимарат құрылысының сегіз жыл мерзімге созылып, әсер біткенін, бұл іске былтыр ғана облыстық партия ұйымын басқаруға келген өзінің қатысы шамалы ғана екенін айтқан жоқ. Қайта осыны жаңа басшылықтың зор қиындықтарға мойымай, ерекше қайрат жұмсауының арқасында аяқталған көрнекті жұмыс ретінде көрсетті. Соңда Тоқтарбай да жұртпен бірге жапырлатып қол соққан.

Енді екі аптадан бері байқағаны: шынында да облыстық аурухана құрылысын бастегандардың о бастағы ниеттері әбден дұрыс болған екен. Бұрыңғы ақ патша заманында салынып, тозығы жеткен көше емдеу орнынан үш қабатты еңселі жаңа ғимаратқа көшкен дәрігерлер мен емде-

лушылардың көңілдері көтеріңкі секиді. Қалың баудың ішіндегі аул мөддір таза, жүріп-түру жеңіл. Әр түсқа арқалы орындықтар қойылып, дөңгелек сәкілер орнатылған. Бірақ жап-жаңа ғимараттың „әттеген-айлары“ әлден-ақ кәріне бастапты. „Стажы“ мол кәрі-құрғақ қарапайым аурулардың айтуынша, қысты күні кейбір палаталардың төбесінен су ағып, кәсекілері жөңді жабылмаған терезелерден азынаған жел соғады екен. Әртүрлі жабдықтар мен дәрі-дәрмек жағь да жеткіліксіз көрінеді. Тамағы мәз емес: партактив бөлімшесіне бастарын сұға алмайтын қатардағы ауруларға күніге бір сомның о жақ бу жағындағы тамақ болысді дейді.

Сол „стажы“ мол кәрі-құрғақ аурулар айтады: басқа жердеп ауруханалардағы секиді, мұнда да пара жайлаған. Қалтасына бірдеме түспесе, жоғары білімді дәрігерлер түгіл, осыңдғы сестралар мен санитарларға шейін ауруға оң қабақтарымен қарамайды. Басқасын былай қойғанда, басын көтере алмайтын аурулардың керуесті астында жатқан сідік сасыған „үйректерді“ мерзімінде төпп түру үшін санитарлардың қолына күніне бір сом ақша ұстату керек екен...

Тоқтарбайдың өзі де көріп жүр: мұның артынан ағыл-төгіп болып келіп жатқан қазы-қарта, жал-жаяның көпшілігі осындағы дәрігерлер мен сестралардың сөмкелеріне түсіп жоғалып жатыр. Әуелде бөлімше буфетіндегі мүздәтқышқа апарып қояды, содан қайтып ол тәтті тағамдардың қайда кеткенін бұл да сұрап жатпайды, „аңд-мұнда жұмсадық“ деп бұның алдында есен беретін тағы біреуі жоқ. Бәрі әбден қалыптасқан дағды-тәртіп. Бергеннің беті қызармайды, алғанның алақаны күймейді. Аурулардың көпшілігі сырттай күңкілдеп, тұңлаш-түгесіліп сойлеген болады. Күңкілдейтіндер, әрине, былайғы қарж халық. Ал „партактив“ бөлімшесінде жатқандар алдым-бердім турасында жақ ашпайды. Жағдайы жақсылар ауыз ауыртып қайтсін. Әрі бұлардың шінде өз қалтасындағы қаржысын жұмсап ас ішіп жатқандар жоқтың қасы.

Сол жағдайы жақсының бірі — Тоқтарбай. Соңғы жиырма шақты жыл ішінде, шүкір, „игі жақсылардың“ тізімінен түскен емес. Бағзы замандағы қазақ „игі жақсы“ деп елдің сөзін сөйлеп, соның мүддесін қорғаған, әділетке жүрген, сол себеігі абырой-атақтың өзі іздеп келген азаматтарын атайтын еді деседі. Бүгінгі замандағы „игі жақсымыз“ — қолында зор амалы бар, астында жеке басына бекітіліп берілген машина-көлігі бар, ең құрығанда — қолына кілт ұстаған, мәр ұстаған әкімдер мен соларды төңіректен жүрген жандайшаптар. Заман өзгерген, зама-

шына сай ұғымдар да жаңарған. Адамның әр нәрсеге еті өліп, көні қатып кететіні тағы белгілі.

Осындай табандап қалған таныс тіршілікке бойы үйренген көптің бірі — Тоқтарбайдың өзі. Тек соңғы айларда бауына түскен тауқимет пен аяқ астынан жеткен ажалдың хабары көп жылдан бері тұла бойын меңдеген ұйқысынан оятып, ес жидыра бастаған ба, қалай? Осы жолы оның көңіліне көп жылдардан бері ұмытылуға айналған өлім қаупі кірді... Кешегі қан кешкен соғыс жылдары қайта есіне түсіп, күрсілдеген зеңбірек, жарылған бомба даусын еститін болды. Бірде түсіңде қопарылған топырақ астында қалып, түншығын өліп барады екен дейді. Жан ұшыра айғайлап, өз даусынан өзі шошып оянып кетті. Енді санап отырса, Отан соғысының аяқталғанына да жиырма тоғызыншы жылға айналып барады екен. Көп пе, аз ба? Жыл сайын тоғызыншы май күні омырауларына кешегі соғыс жылдарында алған әртүрлі сылдырмақтарын тағып көшпеге шыққанмен, жаттағды көпшілік сөздерді сөйлегенмен, осы күніп жұрттың көпшілігі-ақ сол сұрапыл сойқан жылдарды бірте-бірте ұмыта бастағанға ұқсайды. Солай емей немене: қазір тоғызыншы майды өлгендерді еске түсірер аза күніне емес, арақ-шарапты тойып ішетін той күніне айналдырып жібермедік пе?!

Аурухана ауласын аралап жүріп Тоқтарбай әрқилы қиял кешеді. Өзін әрқашан үлкен-кішімен тіл тапқыш, илашыл, икемшіл басшылардың бірінен санаушы еді. Емханаға жатқалы бері айтарғаны: бұл көбіне көп пенсия жасындағы кәрі-құрталдармен оңай шүіркелесіп кетеді екен де, өзге жас, жасамыстар, неге екені мәлімсіз, маңайлатар емес. Әрине, „партактив“ бөлімшесінде жататындардың жөні бөлсек, олардың сыры өзіне мәлім. Олардың бәрі дерлік бір-біріне қызмет дәрежесіне лайық құрмет көрсетеді. Колхоз, совхоз басшылары Тоқтарбайдың алдында құрақ ұшса, ауданның бірінші хатшылары әрқалай. Біреулері самарқау, салқын амандасады, екіншілері — сұлу сыпайы, сыр бермейді, бірақ төменсіктеп, кішіреймейді. Бұлардың біразының бүйтіп, тура бепи танытпай қыбыжықтайтын жөңдері бар. Бұлардың біразы жуықта қызметі төмендеген Арыстанбеков пен облыстың бірінші басшысы Құсқиндиновтың қазіргі ара қатынасын анық білмейді. Әрқайсы — әр саққа жүгіртеді, бірақ түптеп мықтап ұстап жүрген ешқайсысы жоқ. Біреулер „екі дәу біржола кетісіп тынған“ десе, тағы бір сәуегейлер „бұлардікі сырт көзге жаспаған айла-тәсіл ғана, бір-бірін жауға бермейтін ежелгі ауыз жалас жырыңдылар ғой“ деп сақтаңдырады. Тоқтарбай бұрын мұндай „ігі жақсылардың“ құлқы-пейілі

жөнінде қателесе қоярмын деп ойламайтын. Бәрінің жайылып жүрген өрістері бір емес пе? Ендеше өзді-өзің оңайлықпен сатып кете қоймас деп білер еді.

Мұның пәлендей түштеп түсінбейтіні — былайша бұқара атанатын, кейде „халық, халық“ деп атаған аспанға шығарып жүрген, қатарлығы қарапайым пәндесердің қарекеттері еді. Биыл қапыда қаза тапқан Шерәлінің жерлеуге қатысып, қапыда қаза тапқан аяулы азаматқа жанашырлық көрсеткендей болып, бейіт басында тіпті тосын, тентек мінез танытқандар мен облыстық аурухананың ауласында жүрген кейбір замаңдастарының шын таза құлақы-пейілі мен мұраттарының не екенін түштеп, түтеңдеп танымай-ақ жүр. Бейіт басында жиалғандар мен ауруханада жатқандарды біріктіретін жалғыз мінез болса, оның аты — наразылық шығар. Тоқтарбайдың байқауынша, көпшілік әрқашан да наразы, әрқашан да әйтеуір бірдемеге риза емес. Оған әйтеуір себеп іздеп табады. Әрі оңдай себептердің көп екені де шындық. Қазір Тоқтарбайдың өз басындағы наразылық та асып-жетіп жатыр. Бірақ „ігі жақсының“ наразылығы мен қарапайым адамдардың (Тоқтарбай іштей „тобыр“ деп қосып қойды) наразылығы бұл екі жақты біріктірмейді, қайта ажырата, алыстата түседі емес пе?

Қалай таңданбасын? Кейде бұл ерекше кішілік мінез танытып, өңіне ауыр дерт табы түскен әлде кімнің қасына барып хал-яқуалын сұрай бастаса, әлп неме әуелі мұның үсті-басына тосырқап қарап алады, содан соң бақырайып бетіне қарайды, артынша әртүрлі сылтау тауып, сытылып кете барады. Сондайлардың біреуі тағы қасындағы бір серігіне: „Әнебір бастық әр нәрсені сұрай“ деп күңкілдеп ғайбаттап бара жатқанын естіді. Бұның әр нәрсені сұрайтыны әрине, өтірік. Бастық екені — рас. Сонда бұл әлде біреулерге әйтеуір бастық болғаны үшін ғана сүйкімсіз көрінгені ме? Бұның бастық екенін үстіндегі киімінен танытып шығар. Шынында, „партактив“ бөлімшесінде жатқандардың ауруханалық киім үлгісі өзгелерден ерекше ғана емес, жақсы да жарасынды тілген еді.

Бастық атаулыны жазығы бар-жоғына қарамай көпшілікке сүйкімсіз етіп қойған кім? Мәселен, Тоқтарбай көпшілік алдында өзің пәлендей ойынтымын деп санамайды. Анау айтқан ақсүйек пәсілінен емес, тіпті тақыр келдің баласымын десе болады. Әке-шешесі кешегі сұрапыл ашаршылық басталған кезде сүзектен өліпті. Өлі сөйтіп екі-үш жыл балалар үйінде тәрбиеленген. Ендеше, мұның қараша халықтан бөлінетін реті де, иіеті де жоқ. Соған қарамастан, облыстық ауруханада жатқан

базбіреулер мұның маңайына жуымайды екен. Ауру ескі аурудың арасында бастық пен бағыныштының құлқы-нейілін бөлектейтін биік дуалдың тұрғанын осы жолы ғана байқады. Дені сау күндерінде де талай байқаған шығар-ау. Бірақ онда көбіне ызғын-қуғын жұмыс үстіндегі бастық пен бағыныштының арасында жиі болатын кикілжің керіске пәлендей мән беріп жатпайтын. Тоқтарбай қайта өзін қайнаған қызу жұмыс үстінде қарауындағы қарашалармен әрекеттес, мүдделес көрсер еді. Ал алты аласы бес бересісі жоқ қайыбана жұрттың әкім атаулыны босқа жатырқап, жақтырмай қарайтынын осы ауруханаға жатқалы бері көзімен көріп қана қоймай, желкесімен де сезіп жүр.

Бірақ шүкіршілік етсе болады: әзірше жалғыз-сырағандай жағдайы жоқ. Көңілін сұрап, артынан келіп-кетіп жатқан жанашырдың қарасы аз емес. Рас, қатынаушылардың дені әлі бұл жаңа қызмегін бастап үлгірмеген Қуаңдария ауданынан келгендер. Үй ішін, бала-шағасын есептемегенде, Қуаңдарияның жергілікті әкімдері күн құрғатпай соғып кетіп тұрады. Көпшілігі, әрине, ескі қозтаныстары, жерлестері, туыстары. Көңіл сұрауға келетіндер ішінде ара-тұра жаны ашығансып, туысқансып, ел ішіндегі әрқилы әңгімелерді қонарып, қолсытыңқырап кететіндері де бар. Тоқтарбай ондай өсекшілердің аузына қақпақ қойып, тып тастағанмен, „осы сенімді-ау“ дегендердің сөзіне кәдімгідей құлақ қойып, сырттай сыр бермегенсігенмен, іштей түйіп, есептеп отырады. Ал кейде кезікұрым дене қызуы көтеріліп, әлденеге жүрегі дүрс-дүрс соғып, өзінен өзі қобалжи бастаса, лезде дүние алаңын ұмытып, сары уайымға түседі.

Дәрігерлердің айтуынша, мұның жүрегінде кілтінан барға ұқсайды. Ауруы жайын қазбалап сұрауға — Тоқтарбайдың қорқатыны рас. Бас дәрігер қай күні палатасына келіп: „Аға, шұрқ етеңіз, әлі жүз жыл жасайсыз!“ деп қуанып кеткен. Содан бері кеудесін тік ұстап, көңілі жүруге тырысып бағады. Мұның көңіл ауанын бұзатын әлпіндей жанашырлардың жан ауыртатын әңгімелері. Әй, өзіне де обал жоқ! Түнде шыбын жанын күйттесе, күндіз бәріп лезде ұмытып, сыртқы сәліп күйттей бастайды.

Ойламаған жерден мұның көңілін сұрауға Ермахан келгенде оуел тіпті сасыңқырап қалды: өзіп қалай ұстауды білмей, біресе қоразданып айдарып көтерді, біресе бәсеңсіп басын иүлгі берді. Ермаханды көргенде бірден оның қай жағынан шығырын білмей, бүйтіп бүгежектейтіндей жөн бар еді. Облыстың бірінші басшысы Мұбарак пен екінші басшысы Ермахан арасындағы

біраздан бері үзілмей келе жатқан бас араздық пен бақталастық сыры осы өңірдің үлкен-кішісіне түгелдей аян болса, Тоқтарбайды жұрт күші кешеге шейін жерлесі Мүбәрәктің сойылын соғушылардың қатарына қосатын. Тоқтарбай тіпті былатырдан бері өзінің іштей облыс көлеміндегі екінші басшыға санап, облыстық атқару комитеті төрағасын бірде елеп, бірде елемейтіндей жағдайға жеткен еді. Соның бәрін, әрине, Мүбәрәктің қабағына қарап істейтіні хақ. Әйтпесе, сырттай «Сары балшық» атап жүрген, бес-алты жас кішілігі де бар осы жігіттің жеке ба-сымен сүзгілесетіндей жөңді сылтауы да жоқ. Рас, келешекте анау «Қу мүніз» (Мүбәрәкқа да табан астында лайықты от табыла кеткенін қарашы!) «Сары балшықты» орнынан ығыстырып жіберсе, сол дәрежелі қызметке об-лыстың ауыл шаруашылығын басқарып отырған өзінен басқа кім таласа қоюшы еді деген есек дәмесі де бар еді. Әй, қу пендешілікті қойсақшы. Ақыры мынандай болып шықты... Күші кеше ғана сәлем беруге ерініп жүрген адамы енді мұның тікелей бастығы болып шыға келді... Ауатком облаткомға бағынбаса, қайда барып күн көрмекші? Мінеки, мансап деген желқайықты тірлік толқыны қақпақылдап әкеліп, тағы бір бейтаныс жағалауға лақтырып әкеліп тастады.

Ермахан бірақ бәтентіндей сыр берген жоқ. Жан ауыртатын бір сөз айтпады. Аурудың ақуалын қазбалап сұрамай (Тоқтарбайға оның осы мінезі айрықша ұнады), көбіне жұмыс жайын қозғал отырды. Облыста күзгі егіс жинау науқанының сәтті аяқталып келе жатқанын, бұл іске Тоқтарбайдың да елеулі үлес қосқанын оңтайымен ескертін:

— Биыл сірә екі жарым миллион тоннадан астам күріш өткізетін шығармыз!— деп желпініп қойды.

Өзіне қолайлы шаруа мәселесі сөз болғасын, Тоқтарбайдың көңілі сергіп, жайлана бастады.

— Мал жағы қалай? Қыс қыстаулардың биылғы дайын-дығы жақсы ма?— деп сұраған.

— Ірі қара фермалары Қаратаудан қыстауға қарай құлағалы бірнеше күн болды...

— Қыстауға көшіруге әзір ертерек емес пе? Бұл кімнің жарлығы: обкомның ба, облаткомның ба?

— Қырда биыл от жоқ. Малды ертерек Сырға көшіруге тужа келді...

— Қырда от жоқ болса, Сырда шөп тұнып тұр ма екен?— деп Тоқтарбай қилелімде ауруханада жатқанын ұмытқан кісідей, қабағын шытын, кәдімгідей ренжи баста-сын.

Облаткомның төрағасы Ермахан да аурухананың ауласында емес, обкомның бюро мәжілісінде отырғандай педәуір ақтала сөйлейді.

— Е, күн суығанша малды күршінің аңызына жая тұрамыз делі— дейді.

— Ірі қараны көшіп-қондырудың қажеті жоқ, оны тұрақты жайылымда ұстау керек деп қақсағанымызға қаншама жыл болды. Бұған бірақ құлақ асқан ешкім жоқ!— дегенде, Тоқтарбайдың даусынан аңыланған екінші лебі естіді.

Аулада қиырыстап жүрген аурулардың кейбірі „мына екі дау ұрысын отырғанның сау ма өзі“ дегендей, бұларға қарай мойындарын бұрып, таңырқай қарасады.

Тоқтарбай ештеңені елең қылар емес. Ермахан болса, астындағы отырыштың арқалығын сықырлатып ауыр қозғалып, Тоқтарбайға қарай еңкейе түсіпті.

— Ірі қара малды қолда ұстау үшін жайылым керек қой, жайылым!— деп әлденеге даусын бәсеңдетіп, сыбырлай сөйлесің.— Ал біздің облыстың жер жағдайы өзіңізге мәлім... Былай қарай барсаң— мақта, былай қарай қарасаң— күріш, ар жағы сусынған қызыл құм... Жолдан шықсаң нә біреудің егініне түссесің, нә біреудің қорасына түссесің. Бір тарының қауызына қамалған қилы-қилы заман болды әйтеуір.

— Әр колхоздың егішін екі жүз гектарға қысқартып, соның орнына көк жоңыршақ ексең, жасыл жайылымың текке керек емес! Ірі қара малды қолда ұстап, семірту дегеніміз, әне сол емес пе?

— Кім бізге қазір егіндік жерді қысқартуға жол береді? Онда жыл сайын көбейіп бара жатқан мемлекеттік жоспарды қалай орындаймыз? Жоспарды ақсатсақ, өзіңіз білесіз, ешкім біздің маңдайымыздан сипамайды...

Ермахан ауруханада жатқан аурудың көңілін аулау үшін әуелде өзі бастаған әңгіменің аяғы шаруашылық басшылары арасында соңғы кездерде жиі-жиі шаң беріп жүрген ескі дауды қайта қоздатқанын көріп, енді сол тұйықтан шығудың жолын іздептіп отыр еді.

— Қазір бізге алдымен нан керек, нан! Ән мен сәннің кезегін кейінге қалдырып жүргеніміз жоқ па?— деп көзін астымен сығырая сынай қарайды.

— Әйтеуір мал басы біздің облыста өспей-ақ қойды!— деп Тоқтарбай енді әлпіңдей емес, сабасына түскен ыңғидай сөйлесі.

— Шүрқ етпеңіз, Тоқа! Әлі-ақ қой басын елу миллионға жеткізіп, ақ құйрықты асап жейтін күнге де жетеміз.

Брожинев жолдас бізге осындай міндет жүктеп отыр. Бас секретарьдың тапсырмасы қалайда орындалуға тиіс...

— Әрине, бір де бір мадья мемлекетке етке өткізбесек, бір де бір қошақанды бұйралаңған елтірісі үшін терісін сыпырмасақ, құдайым қойшыға — қалағат — ынсап берсе, оның үстіне, біздің ғұламаларымыз ойлап тапқан әлгі СЖК аспабы қазақтың жыл аралатып әрең туатын дөңгелек құйрықты қойларын жыл сайын қозы таптыруға үйретсе, елу миллионның да аулы алыс емес.

Мұны естігенде, Ермахан аяқ қаптай кеудесін селкідетіп, рақаттана күліп алды. Содан соң көзінің жасын сүртіп, күлкисін әзер тыйды да:

— Партия тапсырса, Тоқа, қой түгіл, екі жылда әзер боталайтын түйені де егіздетіп туғызамыз. Оған күмән бар ма? — деп мұлағымсы қалды.

Бұрын бір-бірін көруге онша құлықсыз екі „дәу“ осындай қысыр әңгімемен недәуір уақыт оздырған. Түстен кейін тыныс сағатының мерзімі болып қалғанын аңғарған Тоқтарбай лажсыздан орнынан тұрып, көңіл сұрауға келген әріптесін аурухана ауласының биік дарбазасына шейін шығарып салды.

Қошпасар сәтте Ермахан тұздай көк көзімен мұның тұл бойын тінтіп қарап тұрып:

— Тоқа, біраз жүдеп қалыпсыз. Денсаулықты күту керек, — деп басын шайқан қойды.

Неге екенін өзі де білмейді, осы жерде Тоқтарбайдың көңілі нілдей бұзылды. Зор денелі Ермаханның тұлғасына мүлдем сәйкес келмейтін жұмсақ, көмескі даусы мұның құлағына кенет ерекше сүйкімсіз естілді. Асығыс дыз етпе мінезі тағы қаны соқтырды. Қамқорсығаны ма, мүсіркегені ме, айыптағаны ма? Әлде табалағаны ма екен? деген ола-сыз ой келді.

— Жақсылап емделіп алыңыз. Жұмыс қайда қашушы еді? — деп Ермахан бұған ұзын күректей қолын ұсынды. — Жүрекпен ойнауға болмайды. Ал, қайыр қош болып тұрыңыз.

— Қайыр... — деп Тоқтарбай ершінің ұшын жыбырлатты.

Сол бепмен аяқ астынан тыз еткен сезікті ойдың жетегімен аурухананың екінші қабатына котерілді де, өзінің жеке палатасына барын жатудың орнына, аяғындағы шоқайын тыри-тырип басып бірден ординатураға барып кірді.

Ординатураның төріндегі шағын үстелде қағаз жазып отырған көзідірікті дәрігер жіпт басып котеріп:

— Иә, Тоқа, жайшылық па?..— деді. Қандай көмекке болса да әзір бәйскіні дауыспен сұрады.

Тоқтарбай ләм-мим жауап берместен, оң жақ қабырғада ілулі тұрған төрт бұрышты айнаның алдына барды. Содан соң бойын түзеп, шыбындаған аттай басын сілкіп қойды да, айнаға қайта-қайта қараныштай берді.

— Не палатада, не дәлізде жібі тұзу айна жоқ.— деп дәрігер жігітке көзінің қырын салып тұрды.

— Ол жағын ескермеппіз,— деді дәрігер.

— Ескермегенсіздер ме, әлде әдейі солай істейсіздер ме?

— Жалпы, емхана палатасында айна ілу салтта жоқ пәрсе ғой.

— Неге?

— Кім біледі... Емхана қонақ үй емес. Сол жағы ескерілген шығар.

— Оның себебін саған иен айтайын, ішіңекі!— деп айна алдында тұрған Тоқтарбай қабағын қатулап алды.— Дені сау адамның емханаға келіп түспейтін белгісі. Мұнда жатқан адам, әрине, ауырды, қиналады, жүдейді, содан оңі қанады... Ондай адамға айнаның не керекті бірі? Өзінің ұсқынысыз түрін күнде көріп тұру үшін бе?

Бір ғана айна төңірегінде қисынға келмейтін әңгімені өрбітпін тұрған дәрежелі аурудың түпкі ниетін түсінібеген көзідірікті жігіт үн-түнсіз алдындағы қағаздарын жинастырып бастады.

— Осы күнгі дәрігерлердің не оқып, не үйренетінін, ең бастысы — иен үйрететінін... ешкім білмейді!— деп айна алдында қыздай бой түзеп тұрған отағасы сөзін әрі қарай жалғастырды.— Басың ауырса, іш аурудың дәрісін береді, ішің ауырса, көтесі аурудың дәрісін ұсынады. Ойда жоқта түшкіріп қалсаң, бәлиске апарып жатқызып қояды. Ал бәлиске жаттың екен, қайткенде де сені әйтеуір ауру етіп шығарды. Мен, мәселенікі, осыдан бірнеше күн бұрын екі бетімнен қан тамған жардай еркек едім. Енді мына айнаға қарасам, аузы-басым бозарған борпылдақ шалға ұқсаймын. Жарбосынов жодас жаңа маған өте дұрыс айтыпты: сендердің бәлистеріңе түскелі бері жағым соңайып жаман жүдеп кетіпін... Уә, тоба!

Базбір аурулардың еркекше секемшіл-сезікшіл келетінін о бастан білетін дәрігер жігіт қолына бүктен ұстаған қағазымен үстел үстін ұрғылап қойды да, бұдан әрі үндемеуге шыдамы жетпегендей:

— Жарбосынов біле не, біз білеміз бе, ақсақал?— деді.— Сіздің жүдеп-жадап кеткен түңізі жоқ. Айнаға әуелі дұрыстап қарап алыңыз. Қайта осында келгелі

недәуір тынығып, екі бәтіңіз жылтырап, оңалып қалдыңыз...

Қарсылық көрсету ыңғайында айтса да, дәрігер жігіттің бұл сөзі Тоқтарбайға ұнады. Айнадан көзін алмай, миығынан күліп алды да:

— Сенің мұның біздің ауылдағы әлгі бір тірәктіріні боз-баланың әйелінен: „Сен білесің бе, сельсовет біледі ме?“ деп сұрағанына ұқсайды екен. Естіп пе едің?.. — деді.

— Е, әлгі боғауыз анекдот па? Білеміз ғой...

— Дәл сол айтқандай, әрине, мен Жарбосыновқа емес, сендерге сенемін ғой, — деп Тоқтарбай енді аяқ астынан мәмілегер мінез танытқан.

Шынында оның дәрігерлерге өкпе айтатындай өзге сылтауы жоқ еді.

Айнаға қанша қарағыштағанмен, өз бойынан пәлендей елеулі өзгерістер көрс алмады. Азынаулақ бұрыл праласқан қайсар қара шашын шалқасынан қайырған, екі шекесі қысықтау, бірақ доң, жазық маңдайлы құбақан кісінің бірден сырт көзге түсетін қасты қалың қабағы еді. Көз шарасы кең, аздап алалау, көз құйрығынан екі самайына қарай екі-үш сызық терең әжімдер түскен. Дөңес мұрын, кең танау; жұқалыу ерін сызығы екі езуіне қарай доғаланып біткен; иеп шығыңқы, бірақ шықшыты білінбейтін дөңгелек жүзді. Егер ұстарамен көгертіп қырып тастамаса, сақалы қалың өсетін ыңғайы бар екен. Өзге дене бітімі жағына келсе, Тоқтарбайдың мақтанатындай жөні жоқ. Мойны қысқа, иығы қушықтау, бөлектенген қозы қарны бар бәкене бойлы отағасының өзі. Осы бойдың аласалығы мен білек күшінің кемдігінен айрықша жас күшінде талай қорлықты көрді-ау...

Мін-мүлтік іздеп қанша үңілгенмен, бет-жүзінен пәлендей көзге түсерліктей өзгерістерді тағы көрс алмады. Әлде сырқаттың беті қайтқан соң, әсте-әсте қалыбына қайтып келе бастаған ба? Келер күндердің қандай сыбаға тартарын білмейді, бірақ әзірше дәрігер айтқандай дабыл қағарлықтай қатер төніп тұрмағаны хақ.

Жалпы, сыртын айбатты ұстауға тырысқанмен, ішінің боркемік тартып бара жатқанын Тоқтарбай осы жолы аңғарды. Бұрындары өзінше сырты мен ішін тұтас бірлікте көретін. Сырт пен іштің тұтастығы дегеннің күрғақ қиялаға жақын екеніне енді-енді — көзі жете бастағандай еді. Әсіресе ел басқарған адамдардың екі жүзді емесі кем де кем. Бәрі бірдей екіжүзді мүнәфік болмағанмен, шеттерінен ақ-қарасын бірден танытатын ақжүректер емес екені мәлім. Мәселен, өзін шырылдаған шындық даусы шыққан жерден ұзап кеппейтіндей көретін Тоқтарбайдың

қызымет бабында елдің алдына шығаратын бір беті бар, қызметтен бос уақытында үй ішінде, шын жанашыр достың қасында көлбеңдейтін екінші беті бар емес пе? Тіпті осы ақылды адамның әлденеше беті бар ма деп те ойлайды... Өзіңмен өзің оңаша қалғанда қайтесің? Қызметтесіңнен ғана емес, қатып-балаңнан, дос-жарашан жасыратын осалдықтарың да бар. Басыңа тауқимет түскенде, ауырып-сырқап жан қиналғанда сондай осалдықтарың оспадірсіз қылық көрсетеді екен. Мәселен, Ермаханның әншейін жанашырлық пигылмен айтқан „жүдеп кетіпсіз“ деген бір ауыз сөзіне бола осыншама бүлігуі осалдықтың зоры емес пе?

Тоқтарбай осы жерде қағаздарын жинастырып бөлмесінен шығып бара жатқан дәрігер жігіттің артынан қарап тұрып, енді кешірім сұрағандай кішіпейіл мінезбен:

— Іншек, осы сениң атың кім еді?— деп сұрады.

Дәрігер көзілдірігін шешіп сәл кідірді де:

— Апырмау, емдеуші дәрігеріңіздің аты-жөнін шынымен-ақ ұмытып қалғансыз ба?— деді. Ешбір бүкпесіз, таза таңданыспен айтты.

Әрбір көрген кісісінің түсін тез танығанмен, атын оңай ұмытатын әдеті бар Тоқтарбай бұл жолы әжептәуір сасып қалды.

— Иә, әлгі кім екенсің ғәй... Есіме жаңа түсті!— деп не істерін білмегендіктен, айдалаға қарай қолын сілтеді.

Жәпелдемде емдеуші дәрігерінің аты есіне түскені де өтірік еді. Жігіттің артынан бұл да бөлмеден шығып бара жатып: „Құрғырдың аты кім еді?.. Өмірзақ па, Жанұзақ па?“— деп іштей күбірлейді.

Әлі қартайып қажитын уақыты болған жоқ. Ендеше, күні бұрын әр нәрседен күдіктеніп, мойындамасты мойынға артып мойыған сыңай таңытуы жараспас.

• • •

Облыстық партия комитетінің мәжіліс залында отырғандар қолына қызыл тапқа ұстап, сахпаның оң жақ бүйірінен шыға келген Құснидиновты ерекше қошеметпен, қызу қол шапалақпен қарсы алды. Әдетте айрықша салтанатты жағдайда басталатын жиындарда болмаса, бүйгіл бірден дуылдай жөнелмейтін пленум мүшелерінің бұл жолы облыстың бірінші басшысын қол соғып, қоңидене қарсы алуының әжептәуір себебі бар еді. Былтыр дәл осы уақытта, дәл осы залда өткен ұйымдастыру пленумында Құснидинов облыстық партия комитетінің бірінші секретары болып сайланған. Жасы әлдеқашан пенсия мерзімінен

асып кеткен бұрынғы біріншінің орнынан дәмепіп жүрген, тіпті осы дәрежеге қолдарың жеткізу үшін бер жағты Алма-ты, ар жағты Мәскеуді жағалап, жез тұтқалы талай ауыр есіктердің табалдырығын тездырған бақталастардың екі-үшеуі осы залдың ішінде отырғанмен, бәрінен айла-амалып асырып кеткен әріптесіне сол жолы бәрі де бір кісідей дау-ыс берген еді. Ал бүгінгі пленум шын мәнісінде Мүбәрәк Құснидиновтың жаңа қызметтегі бір жылдық атаулы ке-зеңіне орай шақырылғанын көпшіліктің іші біледі. Іші білгендіктен, зор басшының алдында көзге түсіп қалуға ты-раштанатындар да мұндайда аз емес. Әсіресе бірінші қатарға жайғасқандар біразға дейін алақандарын шапаттап басылмай қойды.

Бүгін Біріншінің қимылы жылдам, жүзі жарқын көрінді. Үстіне ине-жіптен жаңа шыққандай тап-таза, келісті тілген ақ сұр костюм киген. Мойнына тағылған дөңгелек теңбіл таңбалары бар қызыл күрең галстук осы ақ сұр ко-стюмге ерекше жарасымды реңк береді. Маңдай шапшы селдіреп түсе бастаған, елудің ортасына шыққанмен, бүткіл өн бойында, жүріс-тұрысында әзір еңсерген ег-деліктің белгісі білінбейтін, недәуір толысқан, екі шекесі бұлтиған, ай қабақ, биіктеу қыр мұрыңды азаматты нағыз жіпттік дер шағында деп бағалауға әбден болар еді. Бірінші қатарда отырған Тоқтарбай құрдасының екі беті аршыған жұмыртқадай теп-тегіс, әжімсіз екенін де анық байқады. Мүбәрәкті қысы-жазы нар інгенің сүтін ішеді деп естуші еді. Сонысы сірә рәс шығар — атаның жасына келсе де, шіркілінің үлкен қара көздері шырадай жанып, денсаулығы сыртқа тепсіліп-ақ тұр екен.

Обкомның бірінші секретары отыратын кабинеттің ар-тында демалыс бөлмесі бар. Осы демалыс бөлмесінен мәжіліс залының төріне қарай тікелей есік шығады. Облыс-тың бірінші басшысы мәжіліс залына кіргенде де өзінің осы жеке дара жолын пайдаланатын әдет Құснидинов ке-луден бұрын қалыптасқан дәстүр еді. Пленумды өткеру мен оның басқару жұмысы да бұрынғы қалыптасқан әдетпен жүріп жатты. Мүбәрәк дағдыдағыдай обком мүше-лерінің бүгінгі мәжіліске қатысқан, қатыспағанын түген-деп шығып, алдын ала жасалған тізім бойынша алқа мүшелерін сайлап, артынша ешбір кідіріссіз күн тәртібін белгілеп, бекіттіріп алды. Күн тәртібі де кәдімгідей: биылғы 1973 жылғы егін жинау науқанына байланысты облыс партия ұйымының алдында тұрған келеді міндеттер. Күн тәртібіндегі мәселе жөнінде облыстық партия комитетінде ауыл шаруашылығына басшылық ететін секретарь әдеттегідей ұзақ сонар баяндама жасады. Әдеттегідей

бұрынғы-соңғы қаулылар түгел тізіліп, сол тарихи қаулылармен жігерленген облыс еңбекшілерінің айтулы табыстары айтылды. Совет Одағы Коммунистік партиясы Орталық Комитеті Бас секретарының „жеке нұсқаулары“ мен республика партия ұйымын басқарып отырып „асл көрнекті партия және мемлекет қайраткерінің жеке қамқорлығы“ дп, әрине, ұмыт қалған жоқ. Мүндай жатпанды сөздерді ести-ести етгері үйреніп кеткен Пленум мүшелері баяндамашы аузынан Тамкепт облысының жаңа басшысының аты естігенде ғана еңселерін көтеріп, „не айтар екен?“ дегендей, төралқа үстелінің оң жағына орналасқан биік мінбеге қарай құлақтарын түре-түре қалысты.

Төралқаның бірінші қатарында отырып жүртпен бірге құлақ тосқан Тоқтарбай бұл жолы өз құлағына өзі сенбеді. Басшының алдында жайылып төсек болатын талай жағымпаздың сөзін ести жүріп, облыстық партия комитетіне секретарлыққа осыдан екі ай бұрын ғана сайланған мына жылтыр қара, кірші шаш, кінсегей көзді жап-жас жігіттің бар әдеп, сыпайшылықты былай жиілеп қойып, Мүбәрәкті тікелей күптіріп, тура модаққа көшкеніне таңырқатан. Оның айтуынша, бұрын тұралап, ұлы көштің артында әзер салпақтап келе жатқан Тамды облысы мәселенки, соңғы бір жылдың ішінде түп-тура зырқырап алға шығыпты. Осы ілгерілеуде аса қадірлі Мүбәрәк Кәрімұлының сіңірген еңбегі қисапсыз көп екен. Баяндамашы юбиярдың (шығында пленумның юбилейлік мерзіміне орай шақырылғанына бұдан кейін ешкімнің күмәні қалмасқа керек еді) әлденеше рет аты-жөнін атап қана қойған жоқ, „Социалистік Еңбек Ері, Қазақ ССР Жоғарғы советінің депутаты, ауыл шаруашылығы ғылымының кандидаты“ деп те біраз дабырайғты.

Ал Мүбәрәк ше? Мүбәрәк төралқа үстелінің қақ ортасында көзін төмен салып, сып-сыпайы болып, сызылып үнісіз отырды. Мінбеден жаңбырша жауған мақтау сөзді құмға сіңген судай сіміріп отырды. Тоқтарбайдың білуінше, табиғатында түбі көршілеріктей тайыздығы жоқ, қырық есекке жүк боларлықтай амалы мен айласы мол Мүбәрәктің бүтін мінбеден естілген осынау ашық жағымпаздықтың ерсілігін сөзбеуі — кісі таңырқарлықтай мінез еді. Әлде бойын Тәңір жайлаған көкке қарай жақындата түсетін мансап деген адам түсінібес құрғырдың осылай бас айналдыратын тәлесі бар ма? Кейбір дала жайлаған адам қаладағы үйдің жоғарғы қабатына шықса, жүрегі лүнілдеп, басы айналушы еді. Ал миллионнан астам

халқы бар аймақты ұйысында ұстатып отыратын мансиптің биігі қай қабаттағы зәулім үйдің терезесімен теңессе еді?

Соңғы кездерде әлі өзіне де мәлімсіз себептермен көңілін әрқилы күдік жайлай бастаған Тоқтарбай енді мәжіліс залына көз жүгіртпін отырды. Көпшілігі таныс, сырминез-ақ кісілер. Бұлардың ішінде „барын кел, шауып келден“ артыққа жаппайтын елгезек орындаушылар, „иа“ деп уәде бергенмен, есіктен шыға бере бәрін ұмытып кететін дайынсыздар, қай жақта қандай сыбыс шығады деп желге мұрнын тосқан кісіпадар, үстіне шелектеп су құйсаң бір тамшысы жұқпайтын құлар мен алаяқтар бар. Олар ғана емес, ерте тұрып кеш жататын тынымсыз шаруа мен жер жыртып, су жағалаған диқан да отыр осында. Қайратын тереңге көміп, сабырмен іс істейтін жырыңдылар да бар. Пайымдап, үңіле қарасаңыз, осылардың отырыстары да, қозғалыстары да, күлістері де, тіпті қол соғыстары да әрқилы екенін аңғару қиын емес еді. Біреуінің көзінде абдырау, біреуінің көзінде әлденені күту, біреуінің көзінде тіпті кекесін, келемеж көрінеді. Бірақ бұлардың ешқайсысының қазір орнынан тұрып: „Жігіттер, қояйық. Ұят-ты!“ деп айтуға дәрмен жоқ.

Баяндаманың қызыл сөзді қыздырмалатқан сөйлісін — Тоқтарбайдың жыны қоза түсті. Бүгінгі пленумда сөз титінін алдын ала естіп сол сөзінің екі түрлі нұсқасын дайындап келген басқарма бастығының кеңілі бірте-бірте бұзылуға айналды. Басшылық жұмыста жүргелі бері өзіне ереже етіп бекіткен ескі әдетімен бұл жолы да сөйлер сөзінің кілең оңды мысалдарға құрылған оңтайлы түрі мен кілең кемшіліктерге құрылған келіссіз түрін алдын ала жазып келген Тоқтарбай о баста алдында қызыл папкада жатқан (бюро мүшелерінің бәрінде осындай біркелкі папка болар еді) марапатын оқып берермін деп ойлаған. Кейде аз өлшеп, тез кесетін асығыстау мінезін бағып, бұл жолы біржол бағдарынан адасып қалатынын болжап білеметті.

Непсіз баяндамашы сара жолды салып бергесін, өзге сөйлеушілер де соның ізімен кетті. Бәр-бәрі табыстар жайына баса айтып, бір ауыз сөзбен болса да осы табыстардың үстемелене түсуіне Құснидинов жолдас басқарған облыстық партия ұйымының айрықша іскерлікпен түзу бағыт-бағдар көрсетіп отырғанына ерекше тоқталып өтеді. Сонымен қабат биылғы астық жиыну науқанында әр шаруашылықта шаң берген „кейбір кемшіліктер“ де қағыс қалған жоқ. Бірақ бір аудандарда комбайндар түгел жөндеуден өтпеген, механизатор кадрлары жетіспейді, дала қостары диқандарға мүлтіксіз қызмет етуге әзір емес, әлеуметтік мәдени шаралар жетімсіз секілді. „Кейбір

кемшіліктердің сыйқы осындай болса, атаңның басына мадақ жыр оқып тұрмысың?!" деп оңдай шешендердің аузына күм құятын естияр кісі тағы көрінбейді. „Мүшелтой“ иесі Мүбарәк болса, әрбір шешеннің сөзін мұқият тыңдағанысып, алды-саяды алдындағы қағазына әлденені түртіп жазып қояды. Әсіресе „кейбір кемшіліктер“ жайын естігенде, „ол рас“ дегендей басын шұлғып, қабағын қатулай түседі екен.

Бес-алты адам мінбеге көтеріліп, мадақтау бағытындағы міндеттерін абыроймен атқарып шыққан соң, сөз кезегі күн тәртібінде тұрған тізім бойынша облыстық ауыл шаруашылығы басқармасының бастығына да тиіс-ау әйтеуір. Қызыл папкасын құшақтап төрмалқа үстелін арт жағынан айналып өткен Тоқтарбай мінбеге жеткенше арналысқан екіүдәй ойдың ұштығынан ұстай алмады. Күні бүгін машинаға бастырып дайындап қойған екі нұсқаның қайсысын судыратып оқи жөнелуі керек? „Оң“ нұсқаны алып оқын шықса, әрине, құда да тыныш, құдағи да тыныш: елдің бәрі сатырлатып қол соғады, бірер ескертпесі болса, Мүбарәк құрдасы ықпалмен басын шұлғып, қағазына түртіп жазып қояды. Ал „теріс“ нұсқаны оқи бастаса, осы отырған жұрт қайтер екен? Оны болжап білу қиын. Өйткені осы уақытқа шейін Тоқтарбай бірде бір жиналыста „теріс“ нұсқасын сығға салын көрмеген. Иә, иә! Әрқашан оның қолтығына қыстырған папкасында басыңдар алдында сөйлейтуғын сөздің дәл осындай екі түрлі қисындары жататын. Бірақ ол осы уақытқа шейін басыңдардың құлағына жағымды естілетін сөзді ғана айтып келген. Ал осы күнге шейін жұрт алдында жария етіліп көрмеген „теріс“ нұсқасын, шыншанда, өзінің ар-ұятын алдарқатып, алданыш ету үшін ғана жазар еді. Мүндай „теріс“ нұсқаның талайы үйіндегі сандығының түбінде шаң басып жатыр. Бәлкім, біразын осы күнге шейін тышқан кеміріп, жұлма-жұлмасын шығарған шығар-ау...

Дәл бүгін, өзінің ежелден үзеңгі жолдасы санайтын Мүбарәк Құснидиновтың алдында, өмірінде бірінші рет „теріс“ нұсқаны оқуға бел байлады. Жасы жер ортасынан асып, недәуір шен-шекпенге қолы жеткен тұста неге бүйтіп аяқ астынан түлеп гүрткенін Тоқтарбай оу бастан пәлендей екшен-елеген жоқ. Қайта „айтатын кезім, міне, туды емес пе?“ деген о жар ойдың жетегінде кеткенін кейінірек аңғарып еді.

Облыстық ауыл шаруашылығы басқармасының бастығы бұл жолы қызыл папканың бетіндегі „оң“ нұсқаның астында жатқан „теріс“ нұсқаны қолына ұстап, әдеттегідей әр сөзін баппен асықпай айтатын әдетінен

жаңылғандай, бірден жүрдектеп оқи бастады. Бүгінгі аямпы айтар сынына орайлас дәлел, дәйіск болатындай қаулы-қарарларды әргі-беріден түгендеп тізбелеп шықты. Қазір соларды оқып тұрып, алдымен өзі таң қалды. Шынында партия мен өкімет былайша қарағанда ешнәрсені көрмей-білмей отырған жоқ екен-ау. Осы күнгі өмірде орын алған барлық сорақылықтар мен оқшылықтар партиялық шешімдерде кезінде түстеп көрсетіліп, соларды болдырмаудың жол-жосықтары да өте дұрыс белгіленіп берілген. Неге бірақ сол „тарихи“ қаулы-қарарлардың бір де бірі орындалмай қағаз жүзінде қала береді? Өзін мосқал тартқан білікті коммунист санайтын Тоқтарбайдың миы жеппейтін жері осы еді. Пәлендей білгір саясатшы болмағандықтан, Тоқтарбай, әрине, құлашын кеңге салып, терең қазбалауларға барған жоқ. Партия белгілеп берген жалпы бағдар мен түзу жолдан аяғын қия баспауға тырысып, біраз қорқасоқпап кеткен тұстары бар.

Бірақ қалайда бүгінгі көңілді мәжілістің ағымына жат жаппай жабырқау сарыны да сөз бастаған, осында жиналған көбінің ұғымында күні кеше ғана қайнаған өмірдің ортасынан келген, көргені мен түйгені мол тәжірибелі басшының, онда да облыстық партия ұйымының біріппі секретарына жақын жүрген адам ретінде саналатын Тоқтарбайдың бүгін бүйтіп ерекше белсенді шығуын тегін емеске жорыған көпшілік лезде сілтідей тынып, жымжырт құлақ тоса қалыпты.

Әу бастағы жаппай жабырқау сарынынан соң көп кешікпей тізбелеп жалқы қисындарға көшкен Арыстанбеков сонда не айтады? Ол әрине, осындағы елге мәлімсіз тосын жаңалық ашқан жоқ. Сол баяғы ескі әуен. Әсіресе анау сөз аңдыған жазушылар мен журналистер талай жазып жауыр еткен жағымсыз тақырыптар. Билік басында отырған үлкен кісілерге ежелден ұнамайтын, тіпті бүйірлеріне шаншудай қадалатын тақырыптар. Әрі мұны ел ішінде өсек-аяң аңдыған, бүтіншеп сынық, іздеген әлде біреу емес, бармағымен бал жалап жеп жүрген белгілі әкім айтса, солақпайдың аузынан шыққан сорақыдай естілмегенде қайтсін!

Торалқа үстелінде отырған біреу шымдамсыздық жасап:

— Әй, мынау былатығы Дүйсенбаевтың кебі ғой!...— деп қалды. Сыбырлаған болып, бірақ мінбеде тұрған Тоқтарбай еститіндей етіп айғны.

Сыбырлақтың бұл сөзі Тоқтарбайды тоқтатпақ түгіл, ат айдушының қолындағы қамшыдай ысылдап қытықты жеріне тиді.

— Иә, иә!— деп ол бірден ыршып түсті. Алдындағы

қағазын жинастырып қойып, енді мінбеге асылып жатып алсын. Мүсәтір ішкен әншедей даусы да ашыла бастады.— Дәл осыдан бір жыл бұрын, дәл осы мінбеде тұрып, сол кездегі Қуаңдарияның екінші хатшысы Дүйсенбаев жолдас ащы-ащы сөздер айтқаны рас, жолдастар! Аяғы анау болып шықты.— Тоқтарбай сұқ саулығын жоғары қарай шошайтып, мүлдем түсініксіз ишара жасады.— Ал содан бері не өзгерді? Тамды облысында не өзгерді? Жер мен суды бұрынғыша құртып жатырмыз. Бір жыл тыныс бермей, ұдайы егілген күріш пен мақта бұрын сұлу Сыр деп мадақтайтын ұлы дария бойын із татыған кебір жерлерге айналдырды. Баяғы сыңсыған жиде тоғайлар, жырталып-айрылған аң, құс қайда? Жапырағын жайған бау-бақшалар, өрік, мейіз, балдәй тәтті қауын-қарбыз қайда? Мемаскетке жылына миллион тонналап күріш, тай-тайлап мақта тапсыратын біздің облыс қазір өзін-өзі тамақпен асырай алмайды, пәлен жылдан бері орталыққа қол жайып, дотацияда отыру деген не сұмдық?! Осы шындықты қашанға шейін халықтан жасырамыз а?!— деп Тоқтарбай қағазына қайта үңіліп, әншейінде көпшілік алдында жариялана бермейтін біраз құпия цифралардың бетін ашып, ақтарды да салды. Жан басына шаққаңда ет пен майды, айран мен сүтті, жеміс-жидекті ең аз жейтін біз. Бала өлімі жағынан республика алдында тұрған біз. Басқасын былай қойғанда, мәселенки, біздің облыста туып өскен балалардың бойы Алматыда туып өскен балалардан он-он екі сантиметрдей қысқа болады екен. Осыған күлесіз бе, жылайсыз ба?!

Мәжіліс залының арт жағынан осы тұста:

— Әрине, жылау керек!— деген оқыс дауыс шықты. Бүкіл сыбырдай емес, ашулы, анық, естілді.

Көпшіліктің біразы дауыс шыққан жаққа қарай бұрылған еді. «Айтқан мені!» дегендей, шашын тықырлап қырытпаған шомбал қара кісі орнынан көтеріліп, қайтадан отырды. Бұл осындағы елдің бәріне аты әйгілі, Қуаңдария ауданынан келген колхоздың төрағасы, бұрынғы партизан Аппақов екен. Аппақовтың аузы батырлығынан бұрыннан хабардар жұрттың біразы гүлдеп күле бастады.

— Әлекең дұрыс айтады: мұндайда тек еңіреп жылау ғана қалады!— деп Тоқтарбай сөзін шегелеп тұрды. Көпшілік арасынан бір жақтастың табылғанын әзірше қанағат етп, көңіл тіпті көтеріле түсіпті.

— Аппақов обком мүшесі емес. Оны пленумға шақырып жүрген қайсың?— деп Құснидинов осы арада қасында мәжіліс басқарып отырған жіптке қарай еңкейді.

— Плесумға озат шаруашылық басшылары қатыссын деген өзіңіздің нұсқауыңыз болғасын...

— Бұл сығыр озаттар қатарында ма еді?.. Бұрыннан алыстағыны естігіш саққұлақ Тоқтарбай төралқа басындағы бұл сыбырды да қағып ала қойды.

— Бүгін осында кілең ығай мен сығай жиналған екенсіздер. Әрқайсыңыз бір-бір шаруаның басынан ұстап отырған мықтысыздар...— деп сөзін әрі қарай жалғады.— Биыл қыста қыс қатты болды деген желімен мал шығынына жол берілді. Бірақ облыс бойынша қанша малдың қырылғанын осында ешкім білмейді...

— Неге? Облыстық ауыл шаруашылығы басқармасының бастығы ретінде ондай деректі алдымен сіз білуге тиіс емессіз бе, жолдас Арыстанбеков?— деп дәл осы арада төралқа үстелінің қақ ортасында отырған Қүснидинов ақыры мұның сөзін бөлді. Әншейінде сыпайысымай, бір-бірімен „сен“ деп сөйлесетін екі дәудің аяқ астынан „Сіз-бізге“ көшіп, ресми бола қалғаны біртүрлі қызық көрінді.

Шынында бүгінгі мәжіліс үстінде алыстан орағытып басталған осы әңгіменің ақыры немен тыпарын қызықтан күтіп отырғандар да аз емес-ті. Манадан бері Арыстанбековтің „айыптау сөзін“ үнсіз тыңдаған Қүснидинов төтеден келіп килкесінде, кейбіреулер енді тамаша бір ойын көретіндей, сахнаға көздерін тіге қалыпты.

— Әрине, біз де бірдеме білеміз. Шамамен алғанда...— деп Тоқтарбай төралқа үстелінің қақ ортасында отырған Мүбаракқа қарай мойшын бұра берген сол еді.

Мүбарак кеңк етіп жұртқа естірте күлім алып, басын шайқап қойды.

— Шамамен?.. Сіздей амал ұстаған кісінің өйтін Шерімбет шамамен сөйлеуге хақысы жоқ.

— Биыл қыста біздің облыста қойдың отыз процентке жуығы шығынға ұшырады, жолдастар.

— Шамамен... жуығы... Өзіңіз осылай сөйлейсіз де, өзгелерге үресі жетпес талып қоясыз, жолдас Арыстанбеков!

— Шамамен айтпасын десеңіз, меніңше, биылғы мал шығынын дәл анықтап беретін арнайы комиссия құрылуы керек, жолдас Қүснидинов. Әрі ол комиссияға міндетті түрде заң орнының ақ адал қызметкерлері қатысуы керек, жолдас Қүснидинов!

— Ал тағы қандай мәселелер бойынша комиссия түзуіміз керек, жолдас Арыстанбеков?

— Биылғы астық жинау науқаны алдында өткен жылы

жіберген қателіктерді болдырмас үшін тағы да бір мықтап ойласқанымыз дұрыс.

— Мықтап ойласамыз ба, әлде комиссия түзсеміз бе?— деп Бірінші даусын көтере түсіп еді, осы араға келгенде, неге екені белгісіз, Тоқтарбай жүрдек жүріспен жаңылып, кібіріктеңкіреп қалды.

— Ол жағын енді... пленум шешер. Бірақ бұл жөнінде ақылдасқанның әсте зияны жоқ.

— Жарайды, айта беріңіз.— деп Бірінші басын изеп, бұл жолы кеңшілік жасаған ыңғай танытты.

— Айтсам, өткен жылғы астық науқанында недәуір кемшіліктерге, жоқ, қылыстарға жол берілді.— деп Тоқтарбай қайтадан бойын да, сөзін де түзеіп алды.— Мәселенки, кейбір аудандар мемлекетке астық тапсыру жоспарын қалайда орындау үшін келер жылғы тұқымға қалдырылған дәнін де өткізіп жіберді. Ал биыл көктемде сол аудандар мемлекеттің өзінен тұқымдық астық сатып алуға мәжбүр болды. Қалайда Отан қамбасын толтыру керек деген сылтаумен мал азығына қажет жүгері, бұршақ, тіпті жоңыршқаның тұқым дәнін де өткізіп жіберіппіз. Сонда, жолдастар, біз кімді алдап жүрміз? Әлдекімдер омырауына жылатыратып орден тағуы үшін өтіріктің осыншама өркенін өсіруіміз дұрыс па? Соңғы он жыл ішінде айтқан өтірігімізді жинасақ, құдай біледі, әлгі қожа, молдалар айтып қорқытатын тамұқ отына жүз жыл тамызық болуға жарйтын шығар...

Тоқтарбай осы жерге келгенде, Мүбарәк тағы оның сөзін бөліп:

— Тамұқ отына жылына қанша тамызық отын керек екен өзі? Осыны шамалап, жуықтап... болса да айта алмайсыз ба?— деп.

Тоқтарбай бөгеліп тұрды. Мүбарәктің мазағын түсінді. Мазаққа жеңіл қалжыңмен жауап берсе, манадан бері әжептәуір басталған сөздің салмағы жеңілдеп, бүгін өткірлеу шыққан тілінің ұшы кетіліп қала ма деп қауіптенеді.

Ал Бірінші секретарь тақымдап қояр емес.

— Әлде осы мәселеің анықтау үшін де облыстық ауыл шаруашылығы басқармасының бастығы бізге тағы арнайы комиссия түзуді ұсына ма?— деп күлді Мүбарәк.

Бұл — жәй қалжың емес. Қалжыңға сүйсіп қарсы алақтырған пайзаның өзі еді. Көпшілік болса гуілдеп күле бастапты. „Салыстырмасы салыстырып немі бар еді?“ деп өкіңді Тоқтарбай. Қалың қазақ ішінің мінезін бұдан гөрі әлдеқайда жетік білетін Мүбарәктің енді мұның әжептәуір әңгімесін мазаққа айналдырып, біржола берекесін

кетіруге бет алғанын байқады. Егер оның осы өткір қаптыпасына оңтайлы жауап бермесең, әрі ол жауабың қайдағы қаңғыма пәлсәна емес, ұғқыр уәж болып шықпаса, мына отырған көпшілік бұдан соң сенің сөзіңді тыңдамайды. Сынамақ түгілі сөлейтп сал, бәрібір сөн уәжден жеңілген адамсың. Сөзден жеңілгенді қалың қазақ ішінің қайтып сыйлауы күмәнді нәрсе. Мүбарәкті осындағы ел-жұрттың біразы мойындаған ең мықты түсі да — оның қазақы қалжың сөзге ұсталығы еді. Небір қысылтаяң шақтарда, өзінен дәрежесі жоғары ұлықтар алдында да талай мәрте қу жағына сүйеніп, сабазың амал есен құтылып жүр десеңді. Тоқтарбай болса, ежелгі көзтаныстарымен оңашада оқта-текте қағысып отырғанмен, топқа жиі түсіп, сөз жарыстырып көрген пейден емес. Ауыл айналасыңдағы көсемдікті жек көрмегенмен, пәлендей шешендіктен дәметіп көрген жері жоқ секілді еді. Енді амалсыздан аузына түскен жабайы жауабын айта салуға тура келді.

— Меніңше, бұл жерде ешбір комиссия құрудың қажеті жоқ. Алламен тікелей хабарласып тұратын Қожа әулетінің бірін о дүниеге оншақты күнге командировкаға жібере тұрсақ, тозаққа жылына қанша тамызық отын керек екенін сол-ақ анықтап келмей ме? — деді.

Жауабының осыншама төтеннен доп тиетінін өзі де білген жоқ. Мәжіліс залы аяқ астынан дүр етіп, жапа-тармағай қол соққанда ғана мұның өзіне арналған қошемет екенін аңғарды. Облыстың бірінші басшысы — қазақ ішіндегі Қожа әулетінен еді. Сырт көзге қаншама биіздеп, тігісін жатқызып көрсеткенмен, әлі ру-ұлысқа бөлініп отырған қазақ арасындағы ең қадірлі ақ сүйек атаның бірі, өздерін Мұхаммед пайғамбардың нәсілінен санайтын, ғасырлар бойы мұсылманшылық миссионерлік қызметіне қоса, өнер, білім ұрығын жан-жағына шашып келген, бірақ үстіміздегі ғасырдың жиырмасыншы-отызыншы жылдарында ерекше қуғынға ұшырап, зәбір-жапа шеккендер де осы қожалар әулеті болады. Қожалар әулетінен заманында нелер жүйрік шешендер мен әруақты батырлар шыққан. Ел басқару, билік айту ісіне де бұлар ертеден араласып, ерекше пысықтығымен, мәмілегершілігімен көзге түскен. Көші озғанның артынан будақтап шаң еретін секілді, ежелден ел ішінде осы мойны озық аталар тұрасында алын қашты лақап сөздер де көп айтылар еді. Қожаны сөзден жеңген ауам қазақтың біразы баяғыдан өзіні қожайын, зор санайтын. Тоқтарбай да дәл қазір аяқ астынан сол зордың қатарына қосылып шыға келгенін артынан білді.

— Ермеді-ау сабазың!

— Қайтсін-ай... жаны қысығасын айтады да!— деген қошемет сөздерді естіп барып, бірте-бірте есін жиды.

Мүбәрәк та уәжге тұрғыш, мәрт мінезден құр алақан емес екен.

Жарайды, мен жеңілген болайын...— деп екі қолын жоғары көтерді. Содан соң:— Тынышталайық, жолдастар. Пленум жұмысын әрі қарай жалғайды,— деп көзі күлмеңдеп әлі мінбеде тұрған Тоқтарбайға қарай мойнын созды.— Арыстанбеков, сіздің сөзіңіз бітті ме?

— Жоқ, неге?.. Әзір кіріспесін ғана айттым,— деп Тоқтарбай тағы қитыға түсті. Копшіліктің қошеметі қолтығынан демеп, күш қосқандай еді.

Жұрт жапырлап тағы күлді.

— Қалып қойған тағы нең бар еді?— деп Мүбәрәк кетет „сенге“ көшті.

— Жолдастар,— деп Тоқтарбай лезде түсін жинап, қайтадан байсал тартты.— Өткен жылы астық өткізу науқанында өзге де сорақылықтарға жол берілді. Сол сорақылықтар дер кезінде әшкереленгеніне қарамастан, осы уақытқа шейін тиісті қорытынды жасалмағаны өкінішті-ақ!

— Ау, тиісті қорытындылар жасалған жоқ па еді!— деп осы арада мәжіліс залының арт жағында отырған Аппақов тағы дауыс көтерді.

Әліңде тыңдаған қалжың қағыстың әсерінен арылын ұлпирмеген бе, ол айтуір ерекше көңілді, сайқымазақтана сөйлесді.

— Дәл осы жерде Сіз сәл қателесіп кеттіңіз, жолдас Арыстанбеков. Әлі сіз айтқан сорақылықтарды әшкерелеуге тырысқан Қуандария аудандық партия комитетінің екінші хатшысы Шерәлі Дүйсенбаев, мәселенки дер кезінде орнынан алынып, сіздің қарауыңызға қызметке барды емес пе? Бұны — бір деңіз. Астық тапсыру науқанында жіберген кемшіліктері үшін жалған ақпаршы Ақмырзаев та орнынан босап, „Шалкөде“ совхозына директор болып төмендегілі. Бұны — екі деңіз. Аудандық партия комитетінің бюросында әліме қарамай Дүйсенбаевты жақтап сөз сөйлеген мына мен, Аппақов, партиялық жарнамды кешіктіріп төлегенім үшін қатаң сөгіс алып, әрең құтылдым. Мұны — үш деңіз. Бұдан артық қорытынды бола ма, жолдастар-ау?!

Мәжіліс басқарушы қолындағы қаламмен шошаңдатып, Аппақовқа қарай дауысын көтерді.

— Сіз неменес... қайдағы-жайдағыны қазбалап тұрсыз? Тоқтатыңыз!

— Менікі қайдағы-жайдағы емес, қарағым...

— Онда жарыссөзге жапылыңыз. Әркім орнынан тұрып

алып, ойына келгенін оттай беретін бұл Жапонияның парламенті емес... Бұл партиялық плебум!— деп мәжіліс басқарушы мүлдем қисынсыз салыстыру жасап, кесімді сөйлескенде, ұзаққа созылмай тыныштық орнады.— Коммунист Арыстанбеков, өтпемін Сіз нақтырақ сөйлеңіз!

Жиналыс басқарушы өзінің коммунист екенін есіне салғанда, Тоқтарбай командирден кейіс естіген қатардағы жауынгердей тез бойын тіктеп, галстугін түзей бастады.

— Нақтысын айтсам... Жолдастар! Биылғы егін жинау науқанын бытыртыдай „аттан, шаппен“ асығыс бастама-сақ екен, ең алдымен облыста қанша гектар егіндік жер бар, соның қаппасына мақта, қаншалығына күріш ектік, алдымен соны анықтап алсақ дейміз.

Тоқтарбайдың бүйректен сирақ шығарған қолайсыз сөзінен соң, бей-берекеті кете бастағандай көрінген мәжіліс тізгінін бұдан былай қолынан шығармауды көздеген басқарушы:

— Оның бәрі белгілі шаруа емес пе?— деп сабырсыздық жасады.

— Қағаз жүзінде, әрине, бәрі слайрап тұр!— деп бүтін ойына келгенді бүкпей айтуға бекініп алған Тоқтарбай қасты қалың қабағын түйіп, қайтадан қатая түсіп.— Ал өмір тәжірибесінде тіпті де олай емес екенін осы отырғандардың бәрі біледі.— Содан соң мойнын созып, мәжіліс залының арт жағыш қарай қарады.— Аппақон жолдас! Сіз айтыңызшы, қане... Өзіңіз басқарып отырған колхозда, мәселенки қанша гектар жерге күріш егілді?

Тағы орнынан көтеріліген шомбал қара кісі бұл жолы желкесін қасып тұрып:

— Қағаз жүзінде ме, жоқ ақиқи шыны ма?— деп сұрады.

— Алдымен қағаз жүзіндегісін айтыңыз.

— Қағаз жүзі бойынша біздің „Гигантта“ әр жылы сегіз жүз гектар жерге күріш егіледі.

— Дұрыс-ақ. Ал ақиқи шыны қанша?

— Нелеу... көптеу ғой...

— Ау, неге күмілжисіз? Бұрынғы партизан шындықты айтуға қорқа ма екен?— деп әзір мінбеден түсу ниеті жоқ Тоқтарбай бүтін өзіне тласуестей көрінген озат шаруашылық басшысын қамшылай түседі.

Бірақ бұл жолы Аппақов дйттеген жерден шықпады.

— Кеше Белорусь ормандарында фашистпен соғысып жүргенде қорықпаушы едім. Ал қазір, мына бейбіт заманда, әрдайым шындықты айтуға мен де қорқағын болдым, балалар!— деп тұлкі бұлаңға сала жөнелді.— Оның үстіне, мен қазір қанша гектар жерге күріш ектіргенімді ашып

айтсам, алдымен мына сіздің өзіңіз, жолдас Арыстанбеков, „Гигантқа“ белгіленген жоспарға жоспар қосып бересіз. Жоқ, аш құлақтан — тыныш құлақ... Биыл мемаскетке жетпіс мың центнер астық тапсырам дедім бе? Дедім. Керілген уәдең орындаймын ба? Орындаймын. Басқа балтай-шалтайыңда менің шаруам жоқ...

Осыны айтып болып Аппақов гүрс етіп орнына отыра кетті. Оның сөзіне әдекімдер қол шапаттап жатыр.

Тоқтарбай да жұрттың ауанына ілссін, мінбеде тұрып сарт-сұрт қол соқты. Содан тағы Аппақон жаққа қарай мойнын соза түсіп:

— Әлсе, сіз қанша бұлтартсаңыз да шындықты бүркеп қала алмадыңыз, — деді. — “Көптеу гой” деп мойындадыңыз... Мен сіздің қанша гектар жерге күріш еккеніңізді дәл осы жерде айтып берейін бе? Ренжімейсіз бе?

— Айта бер. Ренжімеймін! — деп Аппақон отырған орнында қолын сілтеді.

— Онда сіз сегіз жүз гектар жерге емес, ең кемі мың жарым гектар жерге күріш еккенсіз. Сол есеңге жоқ игерілген жердің есебінен жоспарыңызды орындайсыз. Рас па?

— Жобаға келеді...

— Әб, бәржекелді! Мен де, жолдастар, күні кешеге шейін совхоз басқарып, талай құйтырқыны қолдан жасағанбыз... Біз де бірдемені білеміз, — деп Тоқтарбай мұның сөзіп бөлгісі келіп, тағы да қарындашын шошаңдатта бастаған жиналыс басқарушыға ажырая қарады. — Ал сен, інішек, зәрі белгілі емес пе дейсің... Рас, бәрі белгілі, мұнда тұрған ешбір құпия жоқ. Жоспарды орындау үшін мыңдаған гектар шұрайлы жерлердің бетін жыртып, сойғылап жатырмыз. Күріш пен мақта таландарына күндіз-түні у біткеннің неше атасын аямай құйып жатырмыз. Қазір күріш пен мақтаға қарай ағатын суды ит екеш ит те ішпейді. Тамды облысының бар халқы ауыз суды күректің ұшымен түртпг қалсаң, жер астындағы ыза суы ытқып шығып жатқан саяз құдықтардан алып отыр. Рас, Тамдының қаласында олай емес... Мұнда жер астының таза суын су құбырлары арқылы үйді-үйлерге жеткізіп береді. Ал егін егіп, мал баққан сормалдай халық, нитрат ерітіндісі қосылған улы суды ішеді...

— Соңда не істеу керек? Нақты ұсыныстарыңыз бар ма? — деп жиналыс басқарушы тықыршып түсті.

— Мақта мен күріш еглетін жерлердің қоспасыз анық есебін алуымыз керек. Артық жерлерді бұддіруге тыйым салыңсың. Бірақ, әрине, мұнымен де мәселе шешілмейді...

— Қайтсе шешіледі?— деп жиналыс басқарушы тақымдап қояр емес.

— Алдымен күріш пен мақтаға берілетін минералды тыңайтқыштарды шұғыл азайтқан дұрыс. Химикаттармен уланбаған таза астықтың мемлекетке сату бағасын үш-төрт есе өсірсек, шаруашылық басшылары да шетінен есектің миын жеген кещелер емес қой, ненің пайдалы, ненің зиянды екенін бірден-ақ түсінеді. Дұрыс па? Артық егін сеуіп, жерді аздырған қозбояушыларды өз жан қалтасына төлейтіндей етіп айып салсақ, олар одан қайтып өтірікке ляқ баспас еді. Дұрыс па?

— Ал сонда жоспарды кім орындайды?

Бұл тағы да арт жақта отырған бұрынғы партизан Аппақов еді. Әу баста мінбеде тұрған Арыстанбековке жақтас мнез танытқан отағасы бірте-бірте қай тарапқа шығарын білмей, шырғалаңдай бастағандай көріңді.

— Жоспарды мына сіз бен біз орындаймыз,— деп Тоқтарбай қалың қасты қабағын түйіп, даусын көтерсе түспі.— Егер сіз, Әлеке, мемлекеттен жасырып еккен мың жарым гектар егінніңіздің орнына әлгі өзіңіз жариялаған сегіз жүз гектар егінніңізге лайықты жоспар қабылдасаңыз, егер сіз „Краснодар“, „Кубанка“ сорты күріштің әр гектарынан Бәленшебаси деген диқанымыз жүз пәленбай центнерден дән түсірді деп өтірік ақпар беруді тоқтатсаңыз... өйткені төбесінен сары май күйып асырасаңыз да, „Краснодар“ мен „Кубанкадан“ өмірі оңдәй өнім жиналмайтынын сіз менен гөрі жақсырақ білесіз... Егер сіз ауыспалы егіс жүйесін жолға қойсаңыз, әне, сонда мұрныңыздан қан кетерліктей зорықпай-ақ, маңдай теріңізді сіңіріп оңдирген адал өнімніңізді еліміздің ырысына айналдыра берер едіңіз. Дұрыс па?

— Дұрыс!— деп бұл жолы Аппақов келісе кеткені.

— Ендеше, көзіңіз жеткен, көңіліңіз сенген сол дұрыстықты бүтіннен бастап басшылыққа алыңыз, Аппақов!

— Айтуға бәрі жеңіл ғой, ағайын-ау!

— Дұрыстықты жүзеге асыруға сізге кім кедергі келтіріп жүр?

— Бәрі, бәрі — кедергі!— деп артқы қатарда отырған Аппақов қолын айнала сермеді.

Әлде кімдер күліп, тағы қол соғып жатыр.

„Бұл неғылған сыйқырлы шеңбер!“ деп ойлады Тоқтарбай бір мезет. Мұның бүгінгі айтып тұрғандарының ерекше жаңалық емес, әншейіндеп қарапайым шыңдық екенін осы отырғандардың бәрі әлдеқашаннан біледі. Немесе, бүгін бұның аузынан шыққандар пәлен жыл ел басқарған Мүбәрәкқа таңсық пікірлер ме екен? Әлде озат

шаруашылық басшысы Аппақов мұндай арзан ақылды аз естіп жүр ме? Бірақ осылардың ешқайсының темір құрсаудай аяқ-қолыңды тырп еткізбейтін әлгі сыйқырлы шеңберден босанып кетуге қауқары жетпей келеді. Аяқ-қолыңды ғана емес, басыңды, екі шекеңді, ес-ақылыңды қамауға, тұтқынға алған тас қоршау... Төбеңнен баяғыша жарық күн сәулесін төгеді, жұпар ауаны қалай жұтып сімірсең де еріктісің. Бірақ шкен асың, киер киімің, көрер қызығың — бәрі айнала биік дуалдай қоршаған осы сыйқырлы шеңбердің ішінде өтеді. Осы сыйқырлы шеңберден шығып, биік тас дуалдың ар жағына өтуге бола ма, болмай ма, соны білетін әзір ешкім көрінбейді. Тоқтарбай да білмейді. Бірақ әйтеуір „тәуекел түбі — жел қайық” деп тура тартта берді.

— Болдыңыз ба? — деп жиналыс басқарушы сағатына үңілді.

— Сәл ішпеді! — деп Тоқтарбай да сағатына қарады. — “Өлгенде көрген бір той еді” демекші... біраздан бері күтіп жүрген алқалы жиынымыз екен. Бір бастағасын, ақырына шейін айтып шығайын. Дұрыс па мұным, жолдастар?

— Дұрыс!

— Айтсын!

Тоқтарбай енді Аппақов отырған мәжіліс залының арт жағында өзін қостаушылар аз емес екенін құлағымен естіп, көз қиығымен көріп тұрды. Бірақ мәжіліс залының алдыңғы жағында — төрақаға жақынырақ жайғасқандар әзір сыр берер емес, бәрі тымырайып тым-тырыс отыр.

— Биылғы егіннің төкпей-шашылмай, ысырапқа, талан-таражға ұшырамай жиналуын осы бастан қатты қадағалауымыз керек! Бұл іске ең алдымен облысымыздың заң орындары жепілетіні түсінікті, — деп Тоқтарбай алдында жатқан қағаздарын әрлі-берлі ақтара бастады. — Міне, мұнда бәрі жазулы тұр... Өткен жылдарда өкіметке өткізген мақтамыздың жиырма-отыз проценті жарамсыз болып шыққаны әмбебапқа аян. Мақта егетін колхоздарымыз „ақ алтынның” салмағын ауырлату үшін қырманда тұрған тайларға шелектеп су шашқаны былай түрсын, арба-лап топырақ, құм қосқаны не сұмдық?! Тоқыма фабрикаларынан келіп түсіп жатқан айып ақшаларда шек жоқ. Әрине, айып пұлдың бәрі мемлекет қалтасынан төлепүде. Ал пәлен жүз мың центнер мақта өткіздік деп пәлен жүз мың қаржыны құлқынынан өткізіп жіберген жемқорлар бүтіндері кекірік атып, кердеңдеп жүр. Сол құлар биыл да мақтаға қосатын топырақ, құмдарын қырманның басына алдын-ала үйіп қоймасына кім келіп?

— Тым асырып жібердіңіз-ау, Арыстанбеков,— деп жиналыс басқарушы тағы қыстырылды.

— Қайта мен кем өлшеп тұрмын,— деп Тоқтарбай тоқтар емес.— Жалпы, облыстық партия комитетінің кезекті пленумында, бюрода емес, осындай пленумда, көпшілік алдында заң органдарының есебін тыңдауымыз керек-ақ. Өйткені осы саладағы қызметіміз оңбай жатырау, оңбай жатыр. Биыл, мәселенки, мен обком бюросының тапсыруымен өздеріңізге белгілі, бір істің тексерілуіне баскөз болуға өкілеттік алдым. Сондағы байқағаным: біздің заңқойларымыз шындықты іздемейді, сол шындықты жасырудың қамын көбірек күйттейді екен...

Бұл жолы Тоқтарбай сөзіш аяқтап үлгірмеді. Бірінші қатардың ортасынан орта бойлы дембеліше жігіт орнынау тұрып, жіңішке әйел даусымен шаңқ еге қалмасы бар ма:

— Мұндай пікірмен мен келісе алмаймын. Дәлелсіз айтылған айып сөзді біздің тілімізде жала дейді. Сіз мұны блуте тиіссіз, Тоқа!

Пленумға қатысушылар шыр-шыр еткен облыстық прокурор Хансейітовті бірден таныды. Бірақ осы уақытқа шейін бір жерде дауыс көтеріп, көзге түсе қоймаған, жалпы осы отырған біраз жұрттың байқауында — бүгінге шейін күн сәулесі түсетін жарық жақтан гөрі көлеңкелеу таса жерді сағалап жүретін жылым жігіттің аяқ астынан атып тұрып, өзінен мүшесі жастай үлкендігі бар, әрі облыстағы беделді әкімнің біріне сасық күзендей шаңқылдап шап бергеніне недәуір таңырқасып қалды. Тіпті төралқа мүшелерінің кейбіреуі қабақ шытып, Хансейітовке ала көздерімен қарап қойды.

Сырттай жуас көрінгенінің ойламаған жерден жуан шыққанына жұртпен бірге тесырқап тұрған Тоқтарбай бірақ сыр бермей, мұндайда ақылды адамның — жеңілтектік жасаған ақымақтың әрекетін елемейтін қасақана әдетіне бағып, әрі қарай сөзін сабақтады.

— Талан-таражға, ұрлық-қарлыққа сыпыра жол бермей, жұмыла кіріссек, биылғы егінің түсімі жаман болмас дейміз!.. Бәрін көтере беретін қағаз бетін өтірік ақпарларға толтырмай, қамбаларымызды қазыпаға толтыруға мүмкіндігіміз бар. Бұл істе коммунистеріміз алы шеніте көрінуге тиісі! — деп, басы қаттылау басталған сөзінің аяғын үйреншікті тәтті оуенмен аяқтай берді де, алдындағы қағаздарын жинастырып мінбеден кете беруге айналған Тоқтарбай содан соң көзімен бірінші қатарда отырған Хансейітовті іздеп тауып, соңғы „сәлемін“ жолдпн үлгірді.— Қазақта: „Сезікті секіреді“ деген мақал бар еді. Сен қанша секіргенмен, Хансейітов, сенің марқұм Шерәлі Дүйсенба-

св секілді серкедей жітті тойғанша арақ ішіп, отыз жетінші разъезде пойыздан құлап өліпті деген өтірігіңе... өмірі сенбеймін!

Хансейитов тағы ыршып тұрып:

— Дәлел керек, дәлел!..— деп шырылдан бастап еді. Жиналыс басқарушы бұл жолы:

— Отырыңыз! Айғайлаңыз!— деп оған жекіріп тастады. Артынша үзіліс жариялады.

Тоқтарбай үзіліс кезінде елден бойын аулақтау салып, төралқа мүшелеріне осындайда арнайы дайындалатын шайхана бөлмесіне де кірмей, бірінші қабаттағы буфетке түскен еді. Содан бір шәйлек көк шәй сатып алып, шеткерілеу тұрған орындықтардың біріне барып құйрығын қойды. Өзімен жанасқысы, тілдескісі келген кейбір жолдастарға да жылы райын кәрсетпей, бүйірдегі жалпақ терезеден аулаға қарап көз қашырттып отырды. Бірақ құлағы сақ, көңілі ояу. Үзіліс кезінде сусын іздеп буфетке тоғытылған көпшіліктің жүріс-тұрысы мен үзік-үзік әңгімелерінен әзір айғақты ашық пікірді аңғару мүмкін емес. Бұл қауымның сыры өзіне мәлім: колхоз, совхоздағы жиналыстан тараған етіші мен малындай емес, бұлардың көбі — түпкі сырын ішіне көмген әккі әкімдер. Бұлар әншейіндегі бөстекі сөзді жұрттың бәрінен көп айтады, бірақ кеуде құлыптарын екінің біріне аша бермейді. Оның үстіне, буфеттің бір бұрышында молині бүгінгі „қаһарманның“ өзі отырса... Өзінің дәл қазір „қаһарманға“ айналғанына Тоқтарбайдың күмәні жоқ. Онда да сол жақшаның ішіндегі жалған „қаһарманға“ ұқсайтынын іші құрныр сезеді-ақ.

Үзілістен кейінгі пленум мәжілісі недәуір уақытқа созылды. Бұл жолы да облыстық партия комитеті мен оның жаңа іскер басшысы атына мадақ, марапат сөздер аз айтылған жоқ. Бірақ манапдай емес, мінбеге көтерілген шешендер аузынан аяу айтқандай сынай-мінеу еспілмегенмен (бір замандарда партияның өзі мұрат етіп ұстанған „сын және өзара сынды“ осы жұрттың ұмытқаны қашан!) — ұсыныс, тілек ретінде көңілге қонымды пікірлер де айтыла бастады. Облком төрағасы Жарбосынов тіпті „Арыстанбековтің айтқандары түп-түгел ақиқат“ дегенге шейін барды. Сыйқырлы шеңберді бұзып шықпаса да, бірақ елдің назарын аударғанына бірте бірте көзі жете бастаған Тоқтарбайға бірақ жұрт көзінен дәл осы Жарбосыновтың жақтастық танытқаны ұнамады. Мұны Жарбосынов қолдаса, Құснидиновтың әрі қарай шалқаятыны белгілі. Жарбосынов пен Құснидинов екеуі әдеттегі бақ талас, тақ таластар ғана емес, бұл екеуінің

соңында — осы төңіректегі билік, бедел, сыбаға атаулыға ортақтасатын екіжар топтың пысықтары еріп жүрер еді. Бір партия басқарған елдің жаңа салт-дәстүрлері бәрібір қазақ арасындағы партияшылық пен жікшілдікті жеңе алмай келе жатқанын білетін Тоқтарбай ес білгелі осы ескі аурудан бойын аулақ ұстап бағар еді. Енді, міне, мұның жанын күйзелтіп шыққан сөздері арзан жікшілдіктің азығына айналып кетсе, уайымның зоры сол болмақ.

Қорытынды сөзді Мүбәрәктің өзі сөйледі. Аңда-саңда қолындағы қойын дәптердің беттеріндегі айдақтаған ірі жазуларға көзіннің қырын тастап қойып, әдеттегідей ауызша сөйледі. Кейде күміс жиекті көзілдірік киіп отыратын Мүбәрәк көпшілік алдына шыққанда, егер ұзақ баяндама жасауға тура келмесе, көбіне пәлен бет қағаздың орнына өз қолымен ірі жазған қойын дәптершесін ғана ұстанатын. Қазақы жалпақ паге әрқалай төселіп алған, айрықша топ алдына шыққанда әруақтанып, ағытылып кететін Мүбәрәк бұл жолы да біраз маңғыстады. Шешендігімен уәләятқа танымал біріншінің бір оқалдау жері — баршаға белгілі ұсақтүйекті кейде тым қазбалап, қазымырланып кетер еді. Мұндайда тыңдаушының күлағы сарсылып, шаршай бастағанын оншалық аңғара бермейтін. Пенде көңіл мұндайда мұның аузынан шыққанның бәрін бәрі бірдей „Құран“ сөзіндегі қабыл алып отырғанға саяды. Әуел баста педагогикалық институттың тарих факультетін тәмамдаған бірінші әрбір сөзіннің кіріспесінде бірді-екілі тарихи әңгімелер келтіріп, тыңдаушысын күлкіге кенелтер еді. Тоқтарбай кейініректе байқады: Мүбәрәк сол тарихи әңгімелердің өзін тектен текке айтпайды екен. Оның аузынан шыққан әрбір мысалында түспал, оспақ жатады. Бүтінгі сөзін де бұл жерде ештемеге қатысы жоқтай көрінген француз императоры Наполеон Бонапарттың менменсіген бір генералына: „Сіз, мырзам, бойыңыздың биіктігіне масаттанасыз. Ал басыңызды қағып алсақ, оңоңай аласарып шыға келесіз!“ деген құйтырқы сөзінен бастады. Француздың еріккен императоры желіккен қолбасына расында солай деп айтты ма, айтпады ма, әлде соны Мүбәрәктің өзі қапелімде жанынан шығарып тұр ма — оны ешкім білмейді. Жұрттың білетіні — Мүбәрәк әйтеуір бейнұда босқа сөйлемейді.

Осылай біраз оспақтап алған бірінші күн тәртібіндегі нақты мәселеге қайтып оралғанда, тағы да жұрт күтпеген қызық айналым жасады. Ол облыс еңбекшілерінің қолы жеткен біраз татымды табыстарын, өз сөзімен айтқанда, „соқырға таяқ ұстатқандай“ атып-атап шықты да, сол табыстар көлеңкесінде арам шөптей бықшырт қаптап өсіп кет-

кен былықтардың көп екенін мойындады. Бұл турасында бүгін облыстық ауыл шаруашылығы басқармасының бастығы „шыңғырып айтқан шыңдықтарды“ Мүбарәктің ойында ешкім көрмей, білмей отырған жоқ екен. Жеке дара Тамкент облысында емес, елге аймақтарда да отақ ала бастаған ойсыраған ақылдықтардың түпкі себебін бұрынғы тарихшы бүгінгі саяси ақуалдан іздеп тапты. Ең бастысы тәртіп жағы жан-жақты пашарлап кетіпті-міс. Біздің елімізді капитализм мен феодализмнің мый батпағынан алып шыққан — темірдей қатаң тәртіп екені рас болса, соны қазір басшымыз да, бағыныштымыз да түп-түгел ұмытып кетіпміз. Еске түсіріңіздерші: кешегі соғыс кезінде қандай едік? Шепмізден сындырған наңдай едік. Бастық айтса — болды, „күгі!“ деп құлшынып тұрушы едік. („Құл“ демей көрші, түрмеге апарып тығып тастасын“ деп ойлады Тоқтарбай).

Енді ше? Енді бәрине сөз жар болып алдық. Өйткені біз қазір ешкімнен қорықпаймыз. Бұрын құдайдан қорықтық, кейін партиядан қорықтық. Қазір тек үйіміздегі көк айыл қатындардан ғана аздап аяғымызды жинаймыз... („Оппоналық ұтымды әзіл емес. Құдай мен партияға үйдегі қатынды әкеліп қосқаны несі?“ деп Тоқтарбай мұрнын тыржыңдатты). Біріншінің білуінше: алдымен — адамды сыйлау керек, сыйлағанды түсібесе — ақыл айтып, үгіттеу керек; үгітке көнбесе — жарлыққа мойын ұсындыру керек; Жарлығыңды аяқ асты етсе, кәдімгідей қорқыту керек; қорқытудан ештеме оңбесе, жазаға тартудан басқа амал жоқ. Ең әдемісі — жауапкершілікті қатайту. Неге? Сыйласаң — „сыйыр сыйпағанды білмейді“, жазаласаң — жаман атқа қаласың. „Бұл неғын осыншама сатылаңдырып жіберді?“ деп іші пыса бастаған Тоқтарбай мәжіліс залына көз тастап еді. Әр жерде аузын ашып есінен отырғандарды көрді.

Қатаң жауапкершіліктің маңызын бірнеше биіздан түсіндірген Құсқиндинов ақыр аяғында биылғы егін жинау науқанына тікелей қатысты мәселелерді жиіліктеп шаға бастады. Саяси ақуалды талдауға шебер басшы егін жинауды мердігерлік әдіс, еңбекқақы, дала қостарып ұйымдестіру, техникалық жабдықтарды дөйиңдау жолдарын да егжей-тегжейлі баяндап тұрып алсын.

— Кейбір колхоздың оралымсыз бастықтары комбайнға да өзі жүгіреді, дала қостарына керекті аяқ-табақтарды да өзі іздейді, — деп сұмдық бір сорақылықтың бетін ашқандай, аз кідіріс жасап, айналасына мән берік қарады. — Әлбетте, ондай соралылардың ісі өнбейді. Ал

ақылы бар бастық алдын ала штаб құрып, сонда әркімнің тиісті қызметін бөліп береді. Мысалы, егін жинайтын механизмдерге — бас инженер, астық өшіміне — бас агроном, еңбекақының уақтылы төлеуін тұруына — бас бухгалтер, ал аяқ-табақ, ас-ауқатқа кәсіпшілік комитетінің жетекшісі жауап береді. Ақылы бар бастық мақта жинаған, егін орган диқанның айлық жалақысын айдың аяғына шейін қалдырмай, әрбір бес күннің қорытындысы бойынша төлеп отырады. Төлегенде кассирдің титтей тесігіне тесіртін кезекке тұрғызып қоймайды, егін басына апарып бергізеді. Судай жаңа конвертке судыраған ақшаны әдмілеп салып, диқанның өз қолына тапсырады. Барабан соғып, керней қағып, Ту тапсырған, мақтау грамоталарын таратып, тақталарға суреттер іліп қойған да тамаша! Бірақ қарапайым көпшілікті еңбекке жаспай жұмылдыратын нәрсенің нәрсе, жолдастар, қалтаға уақтылы түсетін пұл. Социализм әзір ақшаны жоққа шығарған жоқ, — деп бірінші секретарь сөзінің соңын тағы ұзақ сонарға салып әкеткен.

Мүбәрәк социализм мен ақшаның ара қатынасын сыйпаттауға кіріскенде Тоқтарбай тағы ойға шомсын. Сонымен, не болды өзі? Бірінші мұның сөзін қостап шықты ма, әлде бәленің бәрін қазіргі саяси ақуалға аударып тастап, елімізде „темір тәртіптің“ жоқтығынан оңбайтынымызға мегзеп, мұның алдына көлденең тосқау қойды ма? Сонда обкомның бірінші басшысы аңсаған „темір тәртібі“ не нәрсе? Әрқилы пәлсәпа соғып, бұралаңға салғандағы шын аңсары қайсы? Әрине, Тоқтарбай да қазір жұрт қатарлы шаруаның берекесі кете бастағанын көріп жүр. Сонда тарыдай шашылған береке-бірлікті қайта жинап алу үшін ұзын түмсықты жыртқыштың болаттай өткір тырнағы керек болғаны ма? Сонда мына Мүбәрәк, мына Ермахан, мына Тоқтарбай не бітіріп жүр? Немесе, осылардың өзіне айдаушы, итермеші, қорқытушы керек пе екен? Әуелден пәлсәпаға, қилы-қилы саяси ағымдарға ден қойып, денсаулығын бұзуды ұнатпаушы еді. Мүбәрәкнің қиыр-шиыр сөзінен кейін тіпті көңілі құлазып сала берді.

Сатыр-сұтыр қол соғылған соң есін жиып алып еді: Мүбәрәк төрдегі орнына барып отырып жатыр екен. Алақан шапаты сирексіп басылуға айналған тұста, арт жақтағы ербиіп бұрынғы партизан Алпақов тағы тұра берді.

— Менің сауалым бар...— дейді колхоз бастығы оқушы баладай қолын көтеріп.

— Иә, немене?— деп жиіліс басқарушы қабағын шытты.

— Мен, жолдастар, түсінбей қалдым...

— Сіз тағы нені түсінбей қалдыңыз?

— Сонда деймін-ау, жұртты еңбекке жалпы жұмылдыру үшін, мысалы, олардың жауапкершілігіне сүйенуіміз керек пе, әлде көбірек нұл беруіміз керек пе? Осы жөнінде жоғары партия басшылығының нақтылы нұсқауы қандай? Соны білім келеді,— деп Аппақов өтірік аңқаусып, аузын ашып тұр.

Аппақовтың қасақана қырсыққанын сезген көпшілік қайтадан гуілдей бастады. Жиналыс басқарушы қасындағы Құснидиновқа қарай еңкейді. Құснидинов әлі өз сөзінің қызуына өзі жылынып отыр еді. Залдан шыққан бүддіргі сөзді шалалау естіген екен.

— Не нәрсе?— деп мәжіліс басқарушының өзінен сұрады.

— Жай әншейін...— деп мәжіліс басқарушы күңк ете қалды.— Пленумның қарарын оқуға кірісеміз бе, қайтеміз?

— Мейлің.

Қатар отырғандықтан екеуінің күңкіліне еріксіз құлақ қойған Тоқтарбай тағы тыжырыңды: Мүбәрәк бұрынғы партизанның құйтырқы сауалын шынымен естімеді ме, әлде естімегенсің ме екен?

***

Пленумнан соң бір ай шамасындай уақыт өтті. Егін жинау науқанына қызу кірісіп кеткен басына мен бағыныштының басқара бұрылуға шамасы жетпей, „аттан шаппен“ жүретін кезі. Тоқтарбайдың өзі де соңғы кезде кеңсе көрмей аудан-ауданды аралап кеткен. Биыл суармалы жерге сілген сілннің шығымы жақсы болғанмен, көктемде жаңбыр жаумай, қырдың шөбі жазға жетпей құрап күйе бастаған. Сөйтіп, облыс көлемінде мал азығын дайындау науқаны егін жинау науқанынан әлдеқайда басым жағдайда жүріп жатты. Дария бойына, сай-салаға селдіреп өскен көк құрақ пен есік алдындағы талдың жапырағына шейін жинағанмен де ештеме өнбейтінін білген облыс басшылары жері сулы, нулы көрші облыстарға адам күшін, техниканы мол жіберіп, пішен оруды қолға алды. Облыстық ауыл шаруашылығы басқармасының бастығы осы жұмысқа тікелей мұрыңдық болып, әлденеше рет Ақтөбе, Орал жағына барып қайтқан.

Жұмыстан өңге аланды ұмытып, осылай сүрінгіп жүрген Тоқтарбайды бір күні облыстық партия комитетінің бюросына шақырты. Ешбір бөтен ойы жоқ басқарма бастығы сіңіп жинау, жөмшөп дайындау науқанына қатысты қажетті ақпараттарын қызыл папканың ішіне салып, елдің бәрінен бұрын обкомға жеткен. Ертерек

келген себебі — кейбір қыюы қашқан қиын мәселелер жөнінде біріншінің өзімен алдын ала ақылдасып алақшы еді.

— Бірінші бас емес, — деп хатшы әйел аяқ астынан қабағын шығып қарсы алды.

— Құлқын сәриден қабылдауға келіп жүрген қайсысы?

— Хансейтов отыр...

— Көп болды ма?

— Бір сағаттан асты.

Соңғы кездері, әсіресе пенумнан соң Хансейтовпен екеуінің қабақтары бір-біріне тұзу болмай жүргені есіне түскен Тоқтарбай көп жылдардан бері осынау мәртебелі есіктің алдын күзетіп келе жатқан, өзі пенсия жасына таяу, мінсінде аздап кірпияздығы бар, бірақ бірінші атаулының бәріне жағып келген хатшы әйелдің жүзіне барлап-сынай қарап қойды да:

— Рәбия ханум, бір сағаттан бері бұлар қай сыбағаны бөлісе алмай отыр екен? — деп сұрады.

Рәбия ханум үндеместей, алдындағы машинкасын тықылдатып баса берді.

— Рәбия ханум, немене... Хансейтов соңғы кездерде бастыққа көп келіштеп жүр ме?

Рәбия ханумының саусағы каллиштер үстінде кідіріп қалды. Содан соң ол сүрмелі қызын көтеріп, бірдеңе айтуға оқталғандай, қызыл папкасын көлденең ұстап момақанси қалған Тоқтарбайға қарады. Содан соң алдында жартылай басылған қағазға қарады. Көзінде „мынау әлі дәнемені білмейді екен ғой” дегендей нүсіркеу нышаны пайда болды. Хатшы әйелдің өңіндегі өзгерісті Тоқтарбай да тез аңғарды. Бірақ оның түпкі сырып ұқпады. Әйтеуір мына қос қабат есіктің ар жағында өгіп жататын бірәз әңгімеден хабардар, бюронның әрбір шешім, нұсқаулары қолынан өтетін әрі машинистка, әрі хатшылық қызметті қатар атқаратын қақсал әйелдің бүтін мұны көргенде бірден қабақ шатып, салқын сөйлесуінің себебін әзір толық білмегенмен, көңіліне әдәқандай күдік кіргені рас еді. Содан бюро мәжілісі басталғанша емен есіктің қайтып ашылмай, ар жағында облыстық прокурордың қалып қоюы да көңіліне күтп қыла түсті. Бірте-бірте бюро мүшелері түгел жиналып, бәрі мәжіліс басталатын тұрақты мезгіл — сағат он бірді күтті.

Қабылдау бөлмесінде лаулі тұрған ескі аспалы сағат — Рәбия хануммен бірге көп жылдардан бері орнын өзгертпеген көне мүлік жағымды жез қоңырау даусымен дәл он бірді соққанда, бюро мүшелері бірінен соң бірі қаздай тзылып, обкомның бірінші хатшысы отыратын айлапат каби-

нетке барып кірді. Алыс совхозда қызметте жүргенде бірде-екілі бас сүтуға тура келген осы кабинет іші жаңа қожайыны Құснидинов келгенде де пәлендей өзгеріске ұшырамағанын Тоқтарбай білетін. Төрдің төбесіне орналасқан қоңыр түсті жалтыраған жазу столы, кірә берістені оң жақ қабырғада қаз қатар тұрған кітап сөрелері, көлденең жатқан көкала кілемдер, тіпті биік жарық терезелерге тұтылған қалың перделерге шейін — бәз баяғы қалпы. Тек биыл көктемге салым жазу столының тұсында тұратын Лениннің суреті оң жақ бүйірдегі Брежнев суретінің қасына барып орналасып, Лениннің орнына республика партия ұйымы бірінші басшысының портреті Ілінгенін жалғыз Тоқтарбай емес, осы кабинетке кіріп-шығып жүргендердің біразы-ақ іштеріне түйін қойған. Әрі бұл портреттің көлемі де, көркі де, әділ-жақтауы да көзге түсер көркем еді. Бірақ бұны ешқайсысы ерсі көрмеген. Өйткені республика басшысы сол тұста Саяси бюро мүшелігіне өтіп, осы уақытқа шейін мұндай дәрежеден үміт етіп көрмеген ел ағаларының мерейін асырып тұрған түс. Жуықта Алматыдан сол үлкен кісінің өзі келгенде: „Мен Лениннің алдына түсіріп жібергеніңіз қалай?“ деп біздің Біріншіге аздап реніш білдіріпті деседі (Тоқтарбай оңда Ақтөбеде командировкада жүрген, сол себепті бұл әңгімені өз құлағымен естіген жоқ). Соңда Мұбарак үлкен кісінің алдында тұрып алып, Қазақстан үшін, соның ішінде Тамкент облысына үлкен кісінің жеке басы сіңірген қыруар еңбекті тізбелеп, дәлелдей жөнелгенде елдің көбінің аузы ашылып қалыпты. Соңда... үлкен кісі тұрып: „Апырмай, өзімің осыншалық еңбек сіңіргенімді білмеуші едім,— деп күліпті. Артынша түсіні суытып:— Бәрібір мына портретті бұл жерден алып тастаңыз!“ дейді ғой. Бірақ үлкен кісінің бұл жарлығын біздің Бірінші осы уақытқа шейін орындамай келеді...

Бюро мүшелері терезе жақтағы ұзынша үстелдің екі жағындағы өздерінің үйреншікті орындарына барып жайғасқан соң Құснидинов қол сағатына жедел көз тастап отырды да:

— Жолдастар, кешіріңіздер, сағат он екіде мен элеватор жұмыскерлерімен кездесуші едім... Сондықтан тездетіп бастап жіберейік,— деді.— Өткен жылғы пленумда кейбір жолдастар заң орындарының жұмысын қарғау жөнінде ұсыныс айтты.— Осы арада Бірінші қолындағы қаламсабын шығар айналдырып жіберді.— Жалпы, Устав бойынша обкомның заң орындары қызметінің есебін тыңдауға хақысы жоқ. Мұны біздің кейбір жолдастар білуі керек еді. Облыстық милиция, прокуратура тікелей Советке бағынады. Соллай емес пе?— деп облатком тырағасына

көз қиығын тастады. Жарбосынов басын изеді.— Бірақ біз әрбір басшының коммунист ретіндегі есебін тыңдауға хұқылымыз. Өзара ақылдаса келіп, облыстық прокурор, коммунист Хансейитовтің есебін обкомның бюросында тыңдауды ұйғардық. Бұған қарсылық жоқ қой?

Тоқтарбайға бұдан соң бірден бәрі түсінікті болды. Бұл пленумда заң орындары қызметін пленум талқысына салуды ұсынады, Бірінші оны оншақты адам қатысатын бюронның алдына алып келеді. Былайша қарасаңыз, бәрі дұрыс: Уставқа да сыйымды, коммунистің ұсынысы да жерде қалған жоқ. Әрине, бұған кім қарсылық білдірсең.

Хансейитовке сөз кезегі тиісімен, зулап кеп берді. Облыстық прокуратура, тергеу орындары жұмысын аузы жыпылдаған пысық жігіт бес саусағындай білетін секілді-ақ. Нақты цифр, проценттерді жатқа соғып, прокурорлық бақылау, қылмыстардың ашылу жағдайы, әсіресе биылға егін жинау науқанында атқарылған оңды істер түгел қамтылды. Обалына не керек, прокурордың қырағы көзінен орын алған оқшылықтар мен кері тартқан кемшіліктер қағыс қалмағанға ұқсайды. Жалғыз прокуратура қызметін қамтып қоймай, жалпы заң органдарының мүң-мүңгәжыш жан-жақты тәстеп айтып берді. Машина-көлік, техникалық жабдықтау, қаржы жағының жетімсіздігіне тоқталып, облыстық партия ұйымы тарапынан „әкелік қамқорлық“ қажет екенін дәлелдеді. Кейбір аудандарда прокурор кеңселерінің құлағалы тұрған ескі үйлерге орналасқанын, қызметкерлердің көбінің пәтер, тұрмыс, жалақы жағдайының төмендігіне қағы қыпжылыс білдірді. Өткен жылғыдай емес, мәмілешіл дауыспен:

— Еңбекшілер тарапынан прокуратура атына кейде орынды сындар айтылып жатады. Біз оны толық мойындаймыз,— деп әдденеге күрсініп қойды.— Бізде социалистік меншікті талан-таражға салушылармен, қызмет бабын пайдаланып қиянат жасаушылармен, парақорлармен, жемқорлармен күрес жүз процент ойдағыдай жүріп жатыр деп, әрине, айта алмаймыз. Бірақ партия, совет органдарының қамқорлығына сүйеніп, адал пиеті совет адамдарының көмегіне сүйеніп, осы айтылған кемшіліктердің көзін күртуге аянбай атсалысамыз!

Хансейитов өстіп жиырма минуттік қысқа хабарламасына бәрін сыйғызып, тіпті сынап-мінеп пікір айтуға саңлау қалдырмады. Екі-үш бюро мүшесі кезекпен сөз алып, қысқа-қысқа тұжырымдар айтқан болды. Тоқтарбай бұл жолы жұмған аузын ашқан жоқ. Соңғы кездері өзіне сүйкімсіз кәріне бастаған пысықай жігітке мида-саңда

күдікті көзбен қарап қойып, тып-тыныш отыра берді. Әлдеқашан тергеп-тексеріліп, ресми қорытындысы жасалынған, Шерәлі Дүйсенбаевтың ісі жөнінде де бұл жолы прокурорға қисық сауал қойған жоқ. Әпсеу күніп Ілеісұман соң Мұбәрәк бастығының ойын-шынын араластырып: „Әй, Қарақыпшақ Қобыландым-ай! Шерәлінің сенің туысның екенін осындағы елдің бәрі біледі. Оның қанық қазасына кезінде осында қабырғасы қайыспаған қазық жоқ. Бірақ болары болып, бояуы сиңген нәрсені қайта-қайта жаңғыртып қайтесің?“—деп мұның арқасынан қаққаны бар. Бұның айтар дәлелін тыңдаптысы келмей: „Батыр-батыр дегенге, сен қылышыңды тасқа шапша!“—деп тағы ескерткен. Бар болғаны сол. Енді бүгін бүйректен сыйрақ шығарудың ретін ташпай отырды.

Прокурордың есебі тыңданып, бір шаруаның басы қайырылған соң Құснидинов күн тәртібіндегі келесі мәселеге көшті.

— Өздеріңізге белгілі, Қуандария ауданындағы атқару комитетінің төрағасы жуықта денсаулығының нашарлауына байланысты басқа жұмысқа ауысты. Енді осы дәрежелі қызметке бюроның ұсынысы керек. Қане, кімде қандай пікір бар?

Тоқтарбай бірден байқазды: бұл хабарды естігенде, әлгіде ғана белсенділік танытып отырған бюро мүшелерінің әлденеге қабағы түсіп кетті. Тек облатком төрағасы Жарбосынов қана екі жаурынының ортасын отырған орындығының арқалығына үйкелеп, қозғалақтай береді.

Құснидинов әлденеге миынынан күліп, Жарбосыновқа тіктеп қарады.

— Ереке, ал Сіз не айтасыз? Бұл сіздің билігіңізге жататын шаруа ғой,— деді.

Ермахан жаурын ортасын үйкелісінен тоқтатып, түзеліп отырды.

— Мен қарсымын,— деп бірден кесіп айтты.

Жарбосыновтың жоқ жерден ара-тұра қарсылық көрсететініне еті үйрене бастаған бюро мүшелері бірмақ сыр берген жоқ. Тоқтарбай оншалық ұқпай қалды. Соңда бұл сығыр денсаулығы нашарлаған басшыны орнына босатуға қарсы ма? Әдетте кадрлардың ауыс-түйісі жөніндегі мәселені бюро мүшелері алдын ала ақылдасып шешіп алушы еді. „Ақылдасты“ деген аты ғана: негізгі ұсынысты Бірінші айтып, қалғандары тек қол көтеретін. Бұл жолы бұлардың арасында облыстық ауыл шаруашылығы басқармасы бастығына белгісіз бір алауыздық бар екенін аңғарып, әліттең аяғын күтті.

— Кімге, неге қарсысыз? Түсіндіріп айтпайсыз ба, Ере-

ке?— деп бір ұрғына бірдемесін салып жасырып отырған Мүбәрәктің даусы сондай жайдыры естілді.

Ермахан қассыз қабағын көтеріп, Біріншіге бажырая қарады.

— Осындай ойының не керекі бар, Мүбәрәк Кәрімұлы?— деді.

— Ау, қайдағы ойын? Сіз өзі, Ереке, нені долбарлап отырсыз?

— Әй, қойыңдаршы... Бәрі бесенеден белгілі емес пе?

Жаратылысында нәзік саясатшылығы кем, ақылға салып илегеннен гөрі көзбен көріп, көкірегі сөйлеуінің жетегінде кете баратын Ермахан кейде алды-артын аңғармай қалушы еді. Бұл жолы да сөйтті. Мүбәрәктің қақпақылымен қайда бара жатқанын сезген жоқ.

— Арыстанбекпен жолдастың Қуандария ауаткомына төраға болып баруына мез қарсымын!— деп төбеден түскендей етіп қойып қалды.

Біріншіге керекі де осы еді. Тыңдаған құлақтың көбіне қисынсыз естілетін қолапайсыз сөзді ақылы Ермаханның аузымен айтқызып тынды.

Манадан сіресіп отырған бюро мүшелерінің біразы ниқтарынан ауыр жүк түскендей жеңілейін, қозғалақтай бастапты. Қалталарынан шылым алып тартып, күшіктерінің қандыруға кіріскендері бар Ешқайсысы бірақ Тоқтарбайға қаржымайды, жүздерін тайдырып әкете береді.

— Солай ма?..— деп даусын соза түскен Мүбәрәктің өзі де ең жақын отырған екінші хатшыға қарай қолын созып, шылым сұрап тарта бастапты.

Тоқтарбай болса, айран асыр: қапелімде қай сезімнің жетегінде кетерін білмейді. Әйтеуір әнеу күнгі пленумда сөйлеген қисық сөзінің ақыры осындай хикметке әкеліп соққаны айқын еді. Ақиқатты айтқаны үшін сонда бұлар мұны артта қалған ауданға „жер аудармақ“ екені ғой. Қызық екен. Күні кеште Ұзақ ауданында совхоз директоры болып, әжептәуір абырой-атақты иеленіп жүрген бұны, Тоқтарбай Арыстанбек баласын, өзінің көңілдегі әрі құрдасы анау Мүбәрәк Кәрім баласын, облыс орталығынша шақырып, өзінің оң жағынан дәрежелі қызмет береді, былайша айтқанда — өсіреді. Енді араға бір жылдай уақыт түскенде, „досы“ мұны ауданға қайтып „қуады“. Сонда бұл екі еркектің кешегі соғыс заманынан бері үзілмей келе жатқан жібі — бұрынғыдай алыстан сыйласын емес, қатар жүріп қызмет еткен тұста — ұзаққа шыдамай үзіліп кете берганы ма? Тоқтарбайдың өзімен ешқашан бақталас болмайтыны — ақымақ емес қой!— Мүбәрәкқа аян. Соғыстан кейінгі жылдарда Мүбәрәктің жұлдызы бірден жаңды емес

пе? Әуел аудандық комсомол комитетін басқарды, артынан бес жылдай уақыт колхоз басқарды, артынан төрт-бес ай ауатком төрағасы қызметін атқарып, қалған жылдарда — бытырға шейін Тамкент облысының шалғайындағы бір ауданның ашса алақаншыда, жұмса жұдырығында ұстап отырғаны әмбеге аян.

Ал Тоқтарбайдың осы уақытқа шейін шырқап шыққан биігі — совхоз директорлығы ғана еді. Барға қанағат етіп тыныш жүрген мұны желікпірген апаның өзі. Ендігісі мынау... Жоқ, бұл Мүбәрәктің бар сырын білмейді екен. Көрші жатқан екі ауданның жерінде туып-өсіп, отыз жылға жуық уақыт ет-бауырлары араласып кеткендей көрінгенмен, бәрібір оның сыртқы айбатын мадаппан, ішкі қатпарларын толық тани алмапты. Қазір де реніш, өкпе, ызза қатар қамап, қанелімде ой тоқтатып, гүіні түюге шамасы келмей отырды.

— Сіздердің қалай қарайтындарыңызды қайдам... Ал бірақ осы қазір Қуандарияға жіберетін басқа лайықты сәкімді көрмедім, — деп Мүбәрәк мәселені өз ыңғайына иіп әкеліп, доңеленіп келе жатты. — Өздеріңіз білесіздер, Қуандария Тоқтарбайдың туған ауданы. Туған жерге кімнің бүйрегі бұрып, жаны ашымайды? Шаруашылықтары ықшам, кадрлері шеппен іскер, судың сағасында отырған осы аудан соңғы бес-алты жылдың ішінде оңалмай-ақ келеді. Биылғы көрсеткіштері тағы оңын тұрған жоқ. Аудан партия ұйымын басқарып отырған тәжірибесі аздау жігіт еді, бәлкім, содан ба екен, көп нәрсені әлі игеріп кете алмай жүр. Оған енді тәжірибелі көмекші... жол нұсқайтын ақылман аға керек сияқты, жолдастар!

— Соңда обкомның билдей бюро мүшесі Өтениязовтың қарауына барып, ақылшылық қызмет атқармақ па? — деп осы арада тағы қытыққан Ермаханның сөзі бұл жолы Тоқтарбайдың құлағына жағымды естілді. — Қуандарияны көтергіміз келгені іріс болса, Арыстанбековті бірлініп хатшы сайлайық.

Бюро мүшелерінің базбіреулеріне қисынды көрінген — Тоқтарбай мұны олардың „әсы қалай?“ деген оймен бір-біріне қарағыштағанынан байқады — бұл сауалға Мүбәрәктің жауабы дайын екен.

— Онда Өтениязовты қайда жібереміз? Күші кеше аялмз жіберген кадрды бірден ауыр жазға тартуымыз орынсыз емес пе? Осыдан төрт ай бұрын Өтениязовқа ауылша ескертпені жапсырын жібергеніміз тағы бар. — деді...

— Өтениязовтың өсіріп құтылу керек.

— Өсіргені қалай?... Артта қалған аудан басшысын

қайда жоғарылатпақсыз? Қисынсыз әңгіме ғой, жолдас Жарбосынов.

— Арыстанбековті төмендетуге жараған қисынсыз әңгіме неғып Өтениязовқа келгенде жармай қалыпты?!— деп облатком төрағасы қлйтадан шлақайып, жаурынын үстелге үйкелей бастады.

Өзін қанша жүйрік санағанмен, дәл осы жерде уәжден ұтылған Мүбәрәк сол ұтылғанын байқатпау үшін:

— Жолдас Жарбосынов! Сіз, немене, осында арқаңызды обкомның үстеліне үйкелеу үшін келдіңіз бе? Әдеп сақтасаңызшы,— деп кеиді.

— Ойбай, остеохондроз деген пәлсе... тура екі жауырынымның арасын ду-ду қышығады!

— Ондай қышымаңыз болса, дәрігерге барыңыз, массаж жасатыңыз. Бірақ обкомның үстелін пайдалануды доғарыңыз. Сыңдырасыз ғой... мынадай денемен!— деп Мүбәрәк саусағын шошайтып, сес көрсетті. Өңінде ызғар жоқ. Қалжыңға сүйеп отырғаны беп-белгілі.

„Бұл да саясаты...“ деп ойлады Тоқтарбай. Бір жылдан бері қасында жүргелі аңғарғаны — әншейінде қалжыңқой, тіпті кейде сайқымазақташып кететін „досының“ осы мінезі де жылдар бойы қолдан қалыптастырған жаттаңдыға ұқсап бара жатыр еді. Бірақ көпшілік Мүбәрәктің осы мінезін ұнатады. Халыққа жақындығы, қарапайымдылығы деп түсінеді.

— Ал сонымен...— деп Мүбәрәк қолындағы сағатына қарады.— Тоқанды Қуандарияға жіберетін болдық қой?

Ақылдасқан ыңғайда, бірақ шешіліп қойылған мәселе секілді етіп айтты.

— Тітімдей жазығы жоқ адамды, апырмай, қалай қызметінен төмендетеміз?— деп Ермахан әлі қасарысып отыр.— Талай нәрсені бұдыріп, беттері бұлақ етпейтін біреулерді қызғыштай қорғаймыз. Артынан бір ауыз сөз ермеген жолдасымызды артта қалған ауданға жер аударамыз. Оу, осы заман не болып барады өзі?

„Дегенмен азаматтығы бар екен мұның“ деп ойлады Тоқтарбай. Бәлкім, ішкі есептен құрмалақан емес шығар. Бірақ дәл қазір осы „агро-магродан“ басқа әділетсіздікке ара түсетін біреуінің сыңайы көрінбейді.

Мүбәрәк алдындағы қызыл папкасын ашып, екі-үш беттік қағазды Ермаханға қарай ысыра салды.

— Танысып көріңіз.

— Бұл немене екен сондай-ақ?..

Облатком төрағасы көзідіріпті киіп, машинкаға бастырылған текстке ұзақ үзіліп, ерін жыбырлағын оқып отыр-

ды. Бюро мүшелері тым-тырыс. Аңда-саңда көз астымен Ермаханның алдында жатқан қағазға қарап қояды.

— Иә?...— деп Бірінші әлден уақытта иегін көтерді.

— Домалақ арыз ғой...— деп Ермахан кенет жұдырығын түйіп, алдында жатқан қағазды іпұқып-іпұқып жіберді. — Осы арызқой сұмдар қашан құриды екен, ә?!

— Сонда не дейді екен ол арызқой?

Анонимдіктің арызын Мүбәрәк тағы Ермаханның аузымен айтқызды.

— Е, оттаубай сөз ғой!.. Облыстық ауыл шаруашылығы басқармасының бастығы өйтп-бүйтп деп былжырайды да... атаң нәлет!

— Дәлелдері бар ма екен?— деп осы кезге шейін белсенділік көрсетпесі отырған екінші секретарь қиыстап сауал қойды.

— Мә, өзің оқы! Менен неге сұрайсың?

— Жоқ, айта беріңіз. Сізге сенбейміз бе?

— ...Арыстанбеков былтыр облыс орталығына қызметке келгенде бір айдай қонақ үйде тұрып, жамбас пұлын басқарманың есебінен төлетті дей ме-ау. Өзіне бөлінген машинаға бөлінетін жанар майды артық жұмсайды, көбіне қатын-баласы мініп жүреді дей ме-ау. Командиронкаға көп шығады, жылдық қордың жартысын өзі құртып бітті дей ме-ау. Басқарманың әр жылға алдын ала жасалатын сметасын тоқсан сайын өзгертіп, финанс жағдайымыздың берекесін келпді дей ме-ау. Әйтеуір аузына келгенін құла берген.

Екінші секретарь қайта-қайта басын изен қойды.

— Сонда осы айтылған айыптарына... анонимдіктің келтірген мысалдары бар ма екен?

— Қлайдағы бір құжаттардың нөмірін тізіпті!.. Мә!— деп арыз Тоқтарбайдың үстінен емес, тура өзіні қаралап жазғандай-ақ, дәл осы жерде тас талқан болып ашуланған Ермахан алдындағы қағаздарды екіншіге қарай лақтырып жіберді. Ашуланса, екі бөп шикәндай қызарып кетеді екен.

Бұрынғы Біріншінің заманында бетегеден биік, жусаннан аласа болып тыныш жүретін Ермаханның қазіргі Біріншінің заманында кейде осылай аяқ астынан ашу шақырып, айылын жимай сөйлейтінше обкомның бюро мүшелері үйрене бастаған. Тоқтарбайдың осы уақытқа шейін Ермаханды іштей ұнатпайтыны да — Тамкентке Мүбәрәк келгелі оның тез құбылып, ірісініп шыға келген жат мінезі еді. „Бұл күйіңше алысқа бармассың“ деп ойлайтын. Ең қызығы — әдетте басынан сөз асырмайтын Мүбәрәк Ермаханды бірден тыйып тастаудың орнына, оны

осылай қақпақыға салып отырғанды қызық көрер еді. Оның себебі бар, әрине. Әлі де ұлыс-тайпаға бөлінуін ұмыта алмай келе жатқан қазақ арасында облатком бастығының аталастары көпшілік қана емес, Ташкент облысын құрайтын он ауданның сегізін соның жүздестері жайлар еді. Әншейінде ағайын арасындағы татулыққа қолы жетіп көрмеген қазақтың біразы ұлыс-тайпа ұрпағы естілсе, осы күнге шейін елеңдеп еліріп шыға келеді. Мысалы, осы Ермаханның көкайыл қатыны елден келген туысқандарына ит қосып қуады екен десеңді. Сол итке талланған туысқандарының көбі Ермаханды сырттай айбын көріп: „Біздің бала!“ десеңді. Мүбарәктің, Тоқтарбайдың өз ағайындарының сыйқы да дәл осындай. Ру-ұлысқа бөлінуді ұмытпаған қазақ мінезінің бір-бірінен айырымы жоқ. Өзгені жат көрмейтін, тек өзіне ғана тасбауыр едің осы мінезін ерекше жек көретін Тоқтарбайға шейін анау Мүбарәк досы „Әй, Қарақыпшақ Қобыландым!“ деп арқасынан қаққанда, ыржиып күлетіні несі? Қыпшақ Қобыланды батыр емес, Арғын Ағыбай батырдың атын естісе, немене, мәз болып қуануға болмай ма екен? Әйтпесе Әлім Жанғожа батырды әрбір қазақ баласы мақтаныш етуге тұрмас па? Әй, нағандықтан құтыла алмай қор болған сорлы ел-ай!

Ермахан алдына тастай салған қағазды енді екінші секретарь ежіктеп оқи бастағанынан-ақ Тоқтарбай арызшының „қолтаңбасын“ оң-оңай таныды. Жасы жетпістен асса да жылы орнын қимай жүрген, пәлен жылдан бері басқармада кассирлік қызмет атқарып келе жатқан әнсіз қақпас шалдың сөз саптасынан үқсайды екен. Балтыр басқармаға қызметке келісімен жаңа бастықтың ежелгі әдетімен жұмысқа қыры жоқ, өсек-аяғға жақын жүретін адамдардың біразын пенсияға шығарып, біразына жаңа жұмыс тауып беріп әрең құтылған еді. Сонда әлде бір сыбырлақтың сөзіне еріп: „Анау кассирдің көзің құртпасаң, сірә жұмыс істетпейді“ дегеннің жетегімен — аузы-басы шалбырланып кеткен, жіпсік көзді, жіптіктей таза киімін жүретін қызметкерін оңаша шақырып алып сөйлеспесі бар ма? „Ақсақал, осы басқармадағы құрметті ардагердің бірі екенсің. Ұзақ жыл жемісті қызмет істепсің. Енді жасыңыз болса келіп қалыпты... Демалсаңыз қайтеді?“ — деп оңшалықты сынайылап жатпай-ақ, бірден тотесінен тартқан. Сонда шандыр шал мұның кабинетінде түп-тура екі сағат отырып алып, әбден миын ашытқан... Айтпағаны жоқ. Әуелі бүткіл өмір тарихын қозғап, өзінің Совет өкіметіне сіңірген елеулі еңбектерін санамалап шықты. Құдай-ау, кешегі төңкеріс жылдарында милиция бастығы болып, бай-

ларды қойдай тізіп, Сібірге айдаған ба-ау; одан соңғы соғыс жылдарында уполминзаг агенті болып істеп, елден жүн-жүрқа, ет пен сүт, май мен құрт жиілеп, бүткіл бір майданды тегін асыраған ба-ау; соғыстан соң жол бөлімі мекемесін басқарып, атыз-арықтарды тегістеп жол салдырған ба, көпір салдырған ба-ау... әйтеуір істемеген жұмысы жоқ екен. Айтулы еңбектерін осылай тізіп бітірген соң қай жылы қандай аурумен ауырып, қай жердің емханасында жатқанын, әрқилы дәрі шөптің түрлерін, Қытай, Тибет медицинасының артықшылығын қозғады. Қытай, Тибет медицинасын тамамдап болып, содан қазіргі халықаралық саясат тақырыбына көшсін. Абырой болғанда, бұл тарапта Қытай, Тибеттен әрі алыстап кете қойған жоқ.

Ара-тұра Корея, Вьетнам, Индия жағын еске ала отырғанмен, негізінен Қытай-Совет ара қатынасына қатты шүйлікті. Содан түскі асқа шығатын мезгіл таянған кезде ғана шалдың басқарма бастығының ұстышысына әрең қайрылып, әзір пенсияға шығу ойында жоқ екенін, жуықта кемпірі өліп, қазір маскүнем баланың қолына қарап қалғанын, келінінің ерекше жайсыз екенін, егер жұмыстан шықса құсалақтан көгеріп өлетінін, өзге қариялардай топтанып жүріп меніпке: барып уақыт өткізуге жағдайы келмейтінін, өйткені о бастап құдайға сенбейтінін, қожа-молдаларды сұмдық жек көретінін айтып тағы отырсын. Бұл шалдың мылжыңын тыңдай берсе, түскі ас түтіл, бір күндік жұмыстан қалатынын сезген Тоқтарбай ақыр соңында: „Көрерміз, әлі ақылдасармыз“ деп әрең құтылған еді. Содан қайтып ол шалды қайтып кабинетіне шақыртпаған. Араға пәлен ай түскенде, сол қақпастың қолтығына су бүркіп жүрген біреу болды ма екен деп ойлайды.

Екінші секретарь арызды оқып бітіріп, сұраулы жүзбен бірінші секретарға бұрылды.

— Иә-ә...— деп сонсоң даусын созып қойды.

Мүбәрәк Ермаханға қарады. Ермахан Тоқтарбайға қарады. „Неғып мәлііп отырсыз? Кеудеңізде жаныңыз бар ма? Сөйлессеңізші!“ деген көзқарас. Тоқтарбай қапелімде қалай ақталарын білмейді. Ашуланар ма? Айқай көтерер ме? Бір ай қонақүйде жатқаны, ақысын басқарма есебінен төлеткені ын-рас. Қай заманда қай бастық қызмет ауыстырып келгенде, жамбас пұлын өз қалтасынан төлеуші еді? Ондайды бұл өмірі естіген емес. Жекке басына бөлінген машинаға қатып-баласының мініп жүретіні де өтірік емес. Осы отырған қайсысының қатышы дүкенге барып кезекке тұрып, ас-ауқатты сатып алып жүр екен? Бәрі

байлардың машинасына отырып, қоймаларды аралайды. Әрине, ондайда мөлшерлеп бөлінетін жанар май әрдайым артық жұмсалады. Командирояк қорының біржыл, әсіресе биылғы жылы өзінің азайтқанын тағы жоққа шығара алмайды. Қабинетінде омалып отыра берсе, жүрмесе, жұмыс біте ме? Сметаны тоқсан сыйын қайта қарайтын себебі — алдын ала жасалған жоспардың жүз процент орындалғанын бұл осы жасқа келгенше тағы көрген жоқ. Өзгертпесең, түземесең, күдікелікті талапқа икемдемесең, мүлдем күн көре алмайсың. Мұны бүгінгі басшы атаулының бәрі біледі. Бүгінгі басшы атаулының бәрі осылай істейді. Сыйқырлы шеңбер. Тоқтарбай да осы сыйқырлы шеңбердің шінде...

— Әншейін Ерекеснің сөзіне орай көрсетіп отырмын бұл арызды... Әйтпесе, көз шығып, бас жарылатындай ештеңе жоқ, — деп Мұбарак жайбарақат дауыспен аноним-шиктің ұзын сүре жазбасын қызыл папканың ішіне қлайтып салып қойды. — Мәселе мынадай, жолдастар. Бұл бетімен жібере берсек, Қуандарияның облысымызды артқа тартатын түрі бар. Әрқайсымыз туған жердің патриотымыз. Кезінде менің де өз ауданым Ескі Қорғанға жіберіңдер деп жоғарыға талай отініш айтқаным бір... Сөзімді тыңдаған ешкім болмады... Ал қазір мына Қуандарияның көшіні түзеп, шаруасын оңдаудың оңтайы келіп-ақ тұр. Шын жаңы аштың, іс білетін тәжірибелі басшы табылса, қалың бұқара бірден еңсесін көтеріп, еңбекке жұмыла кетері хақ. Қазір советтердің ролі: көтеруге партияның зор мән беріп отырғаны баршаңызға мағлұм. Партия органдары негізінен саяси басшылықпен айналысып, бір билік советтерге берілуі керек деп апау Мәскеудегі үлкен кісінің өзі айтып жүрген жоқ па? Ендеше, аудандағы Совет өкіметінің тізгінін сол ауданның төл перзенті Тоқаца ұстатпағанда, кімге ұсынамыз? Әрі өткен пәнамдағы сөйлеген өткір сөзінен бйқаддық: Тоқацдың қойны-қонышы жақсы идеяларға толып кетті. Еңкімге жалтақтамай, қолын жайып тіленбей, сол жақсы ойларын емін-еркін жүзеге асырсын. Жаңалықты қолдауға, қолтықтан демеуге біз о бастан әзірміз. Кім біледі... алда талай уақыт бар. Жаңа Ерекес айтқандай, анау-мынау өзгерістер болып жатса, ол жағды кезінде көре жатамыз ғой... Солай емес пе?

Обкомның бюро мүшелері арасында әлірше пікірліланық айтып отырған жеке батыр Ермахан тағы арқасын үстелдің қырына үйкелемекке оқтала берді де, Біріншінің әлгіңдегі ескертпесі ойына күсіп, жәй қозғалақтап қоя салды.

— Арыстанбеков жолдас Орталық Комитеттің номенк-

латуржасындағы адам. Ол жақтағылар қалай қарар екен?— деп енді селқостау сауал қойды.

— Ааматымен сөйлестім. Ол тараптан қарсылық жоқ.

— М-м... Науқан қызып жатқан кезде кадрларды ауыстыра барудың өзі тиімсіз көрінеді маған.

— „Темірді қызған кезінде соқ” демеуші ме еді бабаларымыз?

— Онда...— деп бар уәж таусылған облатком төрағасы манадан бері тилин тістеп, еңсесін көтермей, үн-түсіз отырған Тоқтарбайға қарай ауыр депесімен қопарыла бұрылып алды.— Арыстанбеков жолдастың өзі не айтар екен?

Соңғы кездерде машинадан түспей, қаланың дәл ортасындағы бес қабатты сәулетгі ғимараттың иішінде не болып, не қойып жатқанынан хабарсыздау жүрген Тоқтарбай бүгінгі әңгіменің бет-бағдарын бірден аңғарғанмен, бұған берер жауабының ұштығын әлі іздеп таба алмай отыр еді. Әлде ә дегеннен бас тартуы керек пе еді? Обкомның пленумын шақыруды талап етуі дұрыс па? Жұрт кезінде екеуі жұптарын жазбас көңілде адамдар ескілді еді ғой — сол „досынның” жағасынан ала көтіп, атағын шығарса қайтер еді? Өйтуге де, бүйтуге де болады. Құдайға шүкір, ондай оқыс әрекетке әзір ешкім түстеп тұйым салған жоқ. Зорласа, қызметтен қуып жіберер, мүлдем асқынса — партиялық билетін қайтарып алар. Сосын ба?.. Сосын бұл туған ауылына өз мамандығы бойынша жұмысқа барады... Мәселен, қарақөл елтіріксіз дайындайтын кіші товаровед болып. О баста институт бітіріп келген жылы осындай кішігірім қызметтен бастаған жоқ па еді? Бес-алты жыл осылай таманын асырап, ақыр соңында пенсияға шығады. Болды. Сосын қартаяды. Сосын өледі... Қалай, тамаша тағдыр емес пе? Бұны бірінші қисын деп қойыңыз.

Өзінің туған ауданына барады. Жәй қызметке емес — аудандық советтің атқару комитетін басқаруға барады екен. Күні кешеге дейін совхоз директорынан жоғарыда демесі болып көрмеген адам үшін бұл, әрине, аз дәреже емес. Ауаткомның қолындағы билік те қазір бір кісінің тақиясына тар келмейді. Колхоз, совхоз, аудандағы мекеме атаулының қайсысы совет өкіметіне бағынбайды? Астыңда жеке жеңіл машина, Лйналаң — сый-құрмет, қошемет, қолпаш. Бұны екінші қисын деп қойыңыз.

Бірақ Қуандарияны басқаратын бірінші басшы бұл емес, шын мәнісінде анау көз жиегі үнемі сулаптып жүретін жігіт Өғениязов. Анда-санда жұмыс барысында кездесіп қалғанмен, оның сырын білген емес. Әйтеуір оның кезінде Дүйсенбаевпен келісе алмай керіске түскені осындағы ел-

ге аял. Жақсы, жаман қылығын өз көзімен көрген жоқ. Бірден тіл табысын кетсе жақсы... Ал тіл табыса алмаса ше? Осы уақытқа шейін дербес шаруашылықты басқарып, былайша шырық бұзбағанмен, көбіне өз білгенімен өмір сүріп келген отағасы енді келіп жасы кішінің қасындағы көмескі көлеңкесіне айналып, қол баланың қызметін атқаруға әзір ме? „Қолбала“ деген аты қандай жексұрын... Бұны үшінші қисын деп қойыңыз.

Өмірдің аты — өмір. Онда алдын ала болжап білмес ир-шиыр жолдар бар. Жол басында тұрған жас емессің. Жол ортасынан асып кеткен қақсал адамға, қанша ерсіні енімен, жаңа өрісті жайлап, жер танып, ел танып кету оңай емес. Жоңғарып игермек түгіл, ескіңді іздеп таба алмай, ай далада қаңғырып қалуың әбден мүмкін. Жасың келген сайын жар басында тұрғандай қорқақтай соғатының сондықтан.

— Мен шырық бұзып қайда кетуші едім... Өздеріңіз біліңіздер.— деп күмілжіген Тоқтарбайға облатком төрағасы әуелі таңырқаған, артынша мүсіркеген көзбен қарады.

— Соңда сізге, Тоқа, бұл жөнінде алдын ала енікім бір ауыз ескерткен жоқ па?— деп сұрады артынша.

Мұбарық бұл жолы Тоқтарбайдың аузын ашуына үлгірмеді.

— Сіз, немене, жолдас Жарбосынов...— деп аяқ астынан түсін суытып шыға келді.— Партия қайда жұмсаса, коммунистің сонда баруы міндет екенін білмеуші ме едіңіз?..

„Бұл да әбден оңтайлы өтіріктің бірі...— деп ойлады сол жерде Тоқтарбай.— Бір кісінің пікірі сізге де миллиондаған мүшесі бар партияның пікірі болушы ма еді? Көптің атынан сөйлеуге әбден үйреніп алдық. Ал сол көпшілік не ойлайды, оның мұғдар-мүддесі қайсы... соны сұрап жатқан біреуіміз жоқпыз“.

АЛҒАШҚЫ АДЫМДАР

Қуаңдария аудандық атқару комитетінің жаңа төрағасы туралы ел ішінде алыпқанша әңгімелер көп. Соның бір парасы мынандай еді:

— Аталас інісі Шерәлі Дүйсенбаевқа ара түскені үшін қызметтен қуылыпты-мыс.

— Облыстық басшылықты өлтіре сынапты-мыс.

— Обкомның бірінші хатшысымен қырғи қабақ болыпты-мыс.

Тоқтарбайдың таң қалатыны — осындай өсекшінің ешқайсысы мұны көпшілікке ортақ істің мүддесін қорғап, қырсыздарға қырын келген үшін сүйкімсіз көрініп, жылы орнынан айрылып қалыпты демейді, осының бәрін билік иелерінің әншейіндегі бақталастығына, бақастығына әкеліп саяды да қояды.

Ежелден қанына сіңген әдетімен Тоқтарбай жаңа қызметтің қарқынды бастап кеткісі келген. Әлдекімдер артына тағы өсек-аяңды үдетіп жіберіпті.

— Бұл шіркін келмей жатып көзің түсіп, халықты аузына қарытып алмақ қой...

— Майлы жердің бәріне жақын-жуықтарын отырғызбақ қой... — Ауданды жеке дара билеп-төстемек қой...

Тоқтарбайдың тағы бір таң қалатыны — осындай өсекшінің ешқайсысы бұл бәйгесті туған ауданының артта қалған шаруасы оңалып, елдің таманы тоқ, көйлегі көк, көңілі шат болуы үшін тырынтанып жүрген шығар-ау демейді.

Сонда не істесең де, жалпақ жұртқа жақпайтын болғаның ба? Олай дейін десе, осында келгелі жиі естіп жүр: Қуаңдарияның үлкен-кішісі түп-түгел марқұм Шерәліні жаппай-тұрмай мақтайды екен. Мақтағанда, не айтады? Әдеттеп сөз: „үлкеңді — аға, кішіні — іні деп силай білген қарапайым, қайрымды жіпт еді, жалақорлар мен парақорларға іштей өш еді; әділеттің ақ жолынан аттамай-

тын адамның өзі еді" ... Базбіреулер бұл әңгімені әрі қарай шилеленістіре түсіп, марқұм Шерәлінің халық алдындағы осы беделі жергілікті басшыларға жақпады, содан ақыры сорын қайнатып тынды деседі. Тірілігінде „соры қайнаған“ жігітті өлгеннен соң өстіп өкірмелеп, мін-мұлтіксіз аулиеге айналдырып жіберінті. Тірілер қашанда өлгенді мақтауға тарынбайды. Тірілер қашанда тірілерді мақтауға сараң.

Өткен жолы поселкелік советтің сессиясында бір білімш тұрып (кейіннен астіді — мектеп мұғалімі екен);

— Қуаңдарияның өсіп-өркендеуіне өлшеусіз еңбек сіңірген ардақты азаматымыз Шерәлі Дүйсенбаевтың атын мәңгі есте қалдыру үшін бір көшесің атын беру керек!— деп ұрандап ұсыныс жасағаны бар.

Сонда Носссоветтің төрағасы төрлікәде отырған аудандық партия комитетінің бірінші секретары Өтениязовқа жалтақтап қарай берген. Ал Өтениязов үн-түнсіз төбеге қарап отырды.

„Осы күнгі бастықтардың кәбінде ми жоқ,— деп ойлаған сонда біріншінің қасында отырған Тоқтарбай.— Қуаңдарияның бір көшесіне Шерәлінің атын бере қойса, шынықпа не бүлікер еді? Әрине, одан оның аты бәрібір тарихта мәңгі қалмайды... Мәңгі түгіл, еңді жүз жыл өткен соң, бірен-саранымыз болмаса, бәріміз де ұмыт боламыз. Бірақ қазір халық қалаған кісіге бір көшесің аты берілсе, талайдың қоңілі тыншиды, алдырқанады. Әділет кеші те болса жеңіске жеткендей көрінсді“.

Ауаткомның төрағасы репінде сол жолы поселкелік советтің сессиясында айтылған ұсынысты өзінің қостап шыға келуіне де болар еді. Егер бұл орнынан тұрып бір ауыз сөз айтса, өзге депутаттардың дуылдаттын шалалақ соғатыны хақ. Бірақ бұл өйте алмады. Бастықтардың қабағынан ғана емес, кейін іулей жөнелетін өсек-аяқпан аяғын тартты. Тұған ауданына келмей жатып рушыл, ағайыншыл атаңғысы келмеген.

Әркімнің-ақ осындай ішкі есебі бар. Ал есең араласқан жерде — шыңдық шіркінің бой тасалап бұғып қалатыны анық.

Тоқтарбай бұрын колхоз, совхоз басқарып жүргенмен, совет жұмысына қоян қолтық араласып көрмеген еді. Жаңа қызметке келгені байқағаны: мұның да сырт көзге көріне бермейтін үңғыл-шүңғылдары аз емес секілді. Ең қиыны мойындағы міндет көі те, қолдағы нақты билік аз. Бұрын колхоз, совхоз басқарып жүргені тұстарда „мәселені шешпейді“ деп үнемі ауатком кеңсесіне жоламай, аунартком кеңесін жиі жағалаушы еді. Сонда өзге шаруашылық басшылары секілді мұның да совет қызметіне

көңілі толмай, әрдайым атқару комитеті басшылығын ішпей оққысынаптың. Дәл осы түсініксіз ақуал дәл қазір өз басына түсті. Қағаз жүзіне жерлікті советке бағынатын мекеме басшыларының бәрі дерлік аудан орталығындағы жалғыз қабатты жатаған үйді емес, жерілікті халық „Ақ үй“ деп кеткен екі қабатты сәулетті ғимаратты көбірек сағалайтыны жылдар бойы қатын-семін қалған тәртіп еді.

Аудандық партия комитеті орналасқан еңселі жаңа ғимарат пен аудандық советтің атқару комитеті орналасқан жатаған көне ғимараттың сырт көріністерінен-ақ бірден теңсіздік белісі көрінер еді... Көне ғимараттың ішіне кірсең, тозаңан кесек пен сыз иісі өкпеңді қабады. Бірнеше бұрылыс жасайтын ұзынша дәліздің ішіне күн сәулесі еркен түспейді, екі жақ қаптадағы есіктер жабық тұрса, кәдімгідей тас қараңғы түнек басар еді. Кейде қарсы келе жатқан адаммен қақтығысын қалатын кездерің бар.

Баяғы ақ патша заманында салынған осы көне ғимараттың ішіне аудандық атқару комитетінен басқа да әлденеше мекемелер орналасқан: райредакция, районо, райфо, райстат, райсобес... дегендер. Былайша қарасаңыз, бәрі совет өкіметі қарауындағы кеңселер. Ал шын мәнісінде жеке дара бастыны, штаты, финанс жүйесі бар, басқа-басқа мекемелер. Бұлардың бәрін Тоқтарбайға бағынады да, бағынбайды да десе де болады.

Бір тәуір жері — ауатқои төрағасы мен оның екі орынбасары отырағын кабинеттер біраз кеңісті, жарық көрінеді. Тоқтарбай тіпті өзінің жаңа жұмыс бөлмесі көлемі мен көрінісі жәһінен бұрынғы кабинетіне ұқсайтынын байқағанда іштей жақсы ырымға жорыған. Әрине, біздегі басшы атаулы жұмыс істейтін кабинеттердің бір-бірінен айырмасы өз екенін бұрыннан біледі. Тәрде әдетте Лениннің суреті ілулі тұрады, екі қанатқа бүгінгі „адам лениншілдер“ орналасады. Жалтыраған жазу столының қасындағы жатаған орындық үстінде телефондар мен селектор жүйесі бар. Бір жақ қанатта созымалы мәжіліс үстелі, қаз қатар орындықтар. Қабырғаны айналдыра, кейде төбеге шейін жылтырақ жұқа тақталармен көмкерме жасалады. Жалпақ терезенің төменгі көздерін алып, екі жерге ауа мұздатқыш кондиционер қойылады. Екі қабат ауыр есік. Еденде есік пен төрге жететін жолақ кілемдер тосеулі жатады. Есіктің екі жағындағы айнекті сөрелердің ішінде тізіліп тұрған марксизм-ленинизм классиктерінің шаң басқан қалың томдары да мұның облыс орталығындағы айлапат кабинетінен осында айна қатасыз көшпін келген сияқты.

Кабинеттер ғана емес, бүтінде кең байтақ Совет одағының жер-жерлеріндегі кеңселер ішінде айтылатын сөздер де бір-бірімен сабақтас, ұқсас еді. Совхоз дирекциясында да, партия комитетінде де, ауыл шаруашылығы басқармасында да, советтік атқару жүйесінде де жыл он екі ай бойы бір өзгермейтін ән мен жырдың атын — науқаншылық десе болады. Облыстық ауыл шаруашылығы басқармасы бастығының жұмсақ креслосынан аудандық советтің жұмсақ креслосына келіп отырған Тоқтарбай әуелде жаңа жұмысын недәуір жүректілігі бастағанмен, бірте-бірте өзіне бұрыннан үйреншікті науқаншылықтың жалынан мықтап ұстап алып, әлде ілгері қарай ытырылған үшқыр екені белгісіз, әлде кейін қарай көткеншекттей тартқан шабан екені белгісіз, әйтеуір уақыт аталатын тоқтап-толастауды білмейтін алмағайым жүйріктің үстінен сыпырылып түсіп қалмау үшін тыраштаным-ақ бақты.

Күнің көзі жылынып, көктем шыға бастаса, бұл да елге қосылып:

— Мал төлдету! Жер жырту! Егін егу!— деп айғай-ұранға басады. Күнде таңертең аудандық ауыл шаруашылық басқармасы мен аудандық есеп-статистикалық мекемесінің мал төлдету, жер жырту, егін егу барысы жөніндегі ақпарларын алдына жайып қойып, жетістіктер мен кемістіктерге талдау жасайды, нұсқаулар береді, талаптар қояды, шаралар қолданады.

Жаз шығып, жыра-сайлардың бәрі суға толып, жасыл гулар жайқала бастаса, бұл да елге қосылып:

— Шөп дайындау! Бір жарым жылдық мал азығын дайындау!— деп айғай-ұранға басады.

Күнде таңертең аудан шаруашылықтары бойынша шөп дайындау, бір жарым жылдық мал азығы қорын жасау барысы жөніндегі ақпарларды алдына алып отырып, жетістіктер мен кемшіліктерге талдау жасайды, нұсқаулар береді, талаптар қояды, шаралар қолданады. Мұндай науқан түсында колхоз, совхоз басшылары ғана әбігерге түспейді, шөп дайындау мен мал азығы қорын жасауға тікелей қатысы жоқ, осы аудан орталығындағы толып жатқан мекемелер бастықтарының басынан да әңгір таяқ кетпейді. Өйткені құрғақшылық қыспаққа алған қысымталың жылдарда (кейін мұның өзі табиғат құбылымына қатыссыз қатаң тәртіпке айналып кетті) аудандағы әрбір мекеме жылда жаз айларында пәленбай мың центнер жемшөп дайындап беруге тиіс болады. Ол мекемелердің паровоз, вагондары жөнделмей, құрылыс жұмыстары тоқталып қала ма — ойда ешкімнің шаруасы шамалы. Теміржолшылар мен құрылысшылардың та-

мақтары бітеу емес шығар? Оларға да ет, май, сүт, ірімшік керек. Мұның бәрі ежелден белгілі — мал өнімдері. Ал малдың да тамағының тесігі бар... Тәк што, жолдастар, анау-мынау сілтауды азайтып, мойындарыңа жүктелген міндетті орындап шығуларың керек. Өйтпеген жағдайда, өздерің білсеңдер, партиялық жазаға тартыласыңдар. Өзгелер секілді Тоқтарбайдың да ес жиып, ел басқару ісіне араласқалы бергі билік жүргізу әдісі осындай.

Ал жаңдың ыстығы басылып, сүмбіле туған шақта, бұл өлкедегі ең зор науқан басталады.

„Он-он бес күн ішінде күріш оруды аяқтау! Отанға мол астық тапсыру! Егін жинау — екінші майдан!“ — деген ұран-айғай бұл кезде шаңытқан дала аспаны астың жаңғырықтырып тұрады.

Аудандық совет атқару комитеті мен оның төрағасының басына түсетін сын кезеңнің бірі осы. Аудан орталығында астық жинау науқанын тікелей басқаратын жауынгерлік штаб құрылып, оны көбінесе ауатком төрағасының өзі басқарады. Бұл штабта түп-тура әскери тәртіп орнамаса, құдды майдан даласындағы секілді егін жинау шебі әр жерден бұзылып, сөгіліп жүре бергендей көрінеді. Социализмнің жедіске жеткеніне әлдеқандай мезгіл өтсе де, не себепті елдің бәрі мүдделі іс өзінің жүйе-жүлгесімен, „аттан“ салып майдандық тәртіп орнатпай-ақ, ықтиярлы түрде жүре бермейді екен? Бұл турасында жасы жер ортасынан ауып кеткен Тоқтарбай осы күнге шейін пәлендей бас қатырып, жауап іздеп көрмеген секілді еді. Тек биыл өзінің туған ауданына басшылық қызметке келгені, мұндағы тіршіліктің облыстағы дәкейлер айтқандай шынында да қиын кете бастағанын анық көргелі бері, онысыз да аяқ астынан тыз етпе мінезі бар отағасы он-оңай қызарақтап шыға келетін болды.

Өзі басқарған орталық штаб биыл күн-түн қатып жұмыс істеді десе болады. Бұрынғы да колхоз, совхоз көлемінде астық жинау науқанына қызу қатынасып жүрген Тоқтарбай әлденеше жылдан бері жиналып қалған олқылы-толқылы тәжірибесін ескеріп, бұл жолы біреуден сұрасаң екіншісіне сілтейтін ежелгі қырсыздық пен оралымсыздықты барынша азайту үшін орталық штаб ішінен әлденеше топ құрып алды. Мәселен, техникалық топ дегенді ойлап тапты. Бұған кірген кісілер астықты шаруашылықтарды күш көлігімен, әрқилы агрегаттармен қамтамасыз етумен айналысады. Колхоз, совхоздарда о бастан, техникалық күш-көлік жетімсіз. Астық тапсыру науқаны кезінде аудан орталығындағы автобазалар жәрдемге келмесе, олардың күні қараң. Автобазалар мен

колхоз, совхоздар, әрине, күні ілгері шарттар жасасып, аласы-бересілерін анықтап алады. Екі жақ мөрлерін басып, қолдарын қояды. Еңді бұдан былайғы жерде сол қағаз жүзінде хаттасқан уәделерін орындап шықса, жетіп жатыр. Бірақ Совет еліде айтылған сөз бен алысқан қолдың бағасын біліп, үдесіне шығатын басшылар қашаннан некен саяқ. Ұмытшақтардың есін жиғызып отыратын дойыр қамшы керек. Дойыр қамшының ысылын естіп тұрмасақ біздің қай-қайсымыз да салғырт тартып, салақси бастаймыз...

Әнеки, қараңыз:

— Жаһилов көнбей жатыр,— деп техникалық топтың басшысы штаб бастығына арыз айтып отыр.

— Жаһиловтың кім? Көнбегені қалай?— деп Тоқтарбай аяқ астынан шытырай қалады.

— Е, әлгі... бірінші автобазаның директоры ғой. „Қызыл туға“ жіберетін үш мәшинесінің біреуі ғана барыпты.

— Қалғандары қайда жоғалып кетіпті?

— Білмеймін...

— Е, сенің білмегенің қалай? Кім еді әлгі... Жаһиловтен сұрамаймысың?

— Жаһилов маған жөнік айтпайды...

— Немене?! Сен өзің жігітім, не шапып тұрсың?— деп мұндайда ауатком төрағасының талағы тарс кетеді.— Шырағым, сен өзің өзіңнің кім екеніңді, қандай амалдың басынан ұстап жүргеніңді білемісің? Сен орталық штабтың мүшесі ғана емес, аудандық ауыл шаруашылығы басқармасының бас инженері емесісің? Сен кім, Жаһилов кім? Көкесін көзiстiрiп жiбермейсiң бе ондай кер ауыздардың, ә?!

Бұдан басқа мобилизациялық топ дегенді де құрған. Оның мақсаты — аудан орталығындағы мекемелерден, оқу орындарынан астық жинауға қосымша жұмыс қолдарын бөлдіру. Мәселен, бұл өлкеде әлі бәлиғатқа толмаған мектеп шәкірттері ала жаздай колхоз, совхоздардың енін егісіп, шөби шабысып жүрсе, оқу жылы басталуға тиіс қыркүйектің басында тағы да партаға отырудың орнына, күршіс орган комбайндардың соңында шұбырып масақ теріп жүрер еді. Мұны бұл жақта әсте бала еңбегін қанау деп атымайды, қайта мектептердің оқу программасында қарастырылған еңбек сабақтарын дәлелік тәжірибе жүзінде өткізу деп дабырлайды. Тіпті соңғы жылдарда мектеп оқушыларының жаздық еңбек лагерлері деген бірдемені ойлап таптық. Сол лагерлерге орналасқан пионер жасындағы шәкірттер демалыс пен еңбек тәрбиесін ұштастырып, керемет табыстарға жетеді-міс. Мұның бәрі

ақысыз-пұлсыз қанаудың бүркемеленген түрі екенін білетіңдер тіс жарып үденейді. Қайта үлгілі еңбек лагерлері туралы телевидениеде көрікті көріністер түсіріп, газеттерде көтерме мақалалар жарияланып жатады.

— Тоқа, „Еңбекшідегі“ жаздық еңбек лагеріндегі пионерлер түп-түгел үйлеріне қашып кетіпті. Жаңа ғана совхоз директоры маған телефон соқты. „Күрішіміздің масағы шапшылып-топлып жатыр“ деп зар еңірейді... Енді қайттік?! — деп мобилизациялық топтың жетекшісі шағым айтады.

— Сен, давай, заврайонаға хабарлас. Астық жинау науқанына әдейі саботаж жасауды доғарсын!

— Ойбай-ау, „Еңбекшідегі“ еңбек лагерінде оқушыларға түк жағдай жасалынбаған. Шакірттердің жатын жері суық, төбелерінен жаңбыр суы ағады, ақта бойы ыстық ауқат берілмейді. Спорт алаңында ешкілер жайылып жүреді екен... Осындай ит байлағысыз жерге жас балалар қайтп тұрақтап тұра қойсын.

— Еңбек лагеріне қамқоршы базалық мекемелер қайда? Олар, немене, ай қарап жүре ме?

— Базалық мекеме „Еңбекшінің“ өзі...

— Қан, пайсаптар-ай...

Тоқтарбай лажсыздан телефон тұтқасына жармасады.

— Бұл қайсың?.. Сегізінші ме? Сегізінші болсаң, маған тездетіп „Еңбекшіні“ қос! Әләу? Бұл кім?.. Жетербаев па? Жетербаев, сен нағыз жетесіз жігіт екенсің! Масақ теретін пионерлерің қайда?.. Немене?.. Олар неге қашады, сен соны білемісің? Сол лагерге сен өзі соңғы рет қашан барын едің? Немене? Не жетіспейді?.. Жетербаев, меніңше, сенің басыңды бес-алты түір шарик жетіспейді. Әйтпесе, мынадай науқаншылық күйіп тұрған заманда, коммунист басыңмен, ұялмай-қызармай, сыныққа сылтау іздемес едің. Әңгіменің тоқ етері мынадай, шырағым. Қайтқан пионерлеріңді өзің іздеп тауып ал. Оларға бар жағдайды жасайтын бол Немене?.. Районға қарап аузыңды қисайтпа, түсіңнің бе? Районның саған ариап туын беретін баласы жоқ. Болды!

Бірақ бұнымен мобилизациялық топ басшысының шағымы түгенделетін емес.

— Тоқа, ертеңгі демалыс күні ауданнан әр шаруашылыққа кемінде отыз-қырық кісі көмекке бару жөніндегі советтің шешімі тағы орындалатын түрі жоқ.

— Неге орындалмайды?

— Кейбір мекеме басшылары бұлталаққа салып, әрқилы талаптар қояды...

— Совет өкіметіне қарсы талап қоятын қай жүрек жұтқандар? Өзің жөңдеп сөйлеспегенің де!

— Сөйлесіп-ақ, үгіттеп-ақ жатырмын ғой...

— Сен үгіттеме, талап ет, бұйрық бер! Оған көнбесе, партиялық жауапқа тарт! Осини де үйретуім керек пе?

— Бұл ауданда ешкімнен қорықпайтындар бар, Тоқа!

— Әй, сен нені бықсытып отырсың? — деп Тоқтарбай сабырсыздық көрсетіп, тағы да телефонға жармасады. — Бұл қайсың? Сегізінші ме? Шырағым, сәл кідіре тұр... — Штаб бастығы қарсы алдыда отырған штаб мүшесіне ежірейген сұраулы жүзбен қарайды.

— Жаһилов... — Штаб мүшесі даусын бәсеңдетіп, сыбыр етеді. Сыбырлақтың көзіне бір мезет әлдеқандай жымысқы күлкі ойнап шыға келген. Бірақ баптыныштысының жүзінде қапелімде пайда бола қалған бұл құбылымды бастығы байқаған жоқ.

— Сегізінші, маған бірінші автобазаның директоры Жаһиловты қоса ғой, — деп Тоқтарбай телефон тұтқасын құлағынан ажыратпай, қисайып жатып алды. Бірақ аргы жақтаң недәуір уақыт жауап болмағасын, қолындағы тұтқаның торлы тесігіне түкірігін шашып айғай салсын. — Әй, әләу! Неге жауап бермейсіңдер? Қырылып қалдыңдар ма түте?! — Облыстағы қызмет болмесінде тұратын басшыларды бір-бірімен тікелей байланыстыратын телефондық жүйе ойына түсті. Қияндағы Қуаңдарияға мұндай техникалық жептік әлі жете қоймапты. Ауыртком мен ауаткомды, ауыл шаруашылық басқармасы мен Ішкі істер қызметін тура қатыстыратын арнайы телефон мен орталық кеңсе қызметкерлері отырған болмелерді қосатын селоктор жүйелері мұнда жуықта ғана жұмыс істей бастаған. Басқа бастықтармен хабарласу үшін осылай аудандық АТС-қа шығасың, әйтпесе есігіңнің алдында отырған хатшыңа тапсырма бересің. Әрине кешегі елуінші жылдармен салыстырғанда байланыс құралдары недәуір жетілдірілген секілді. Баяғыда ауданда отырған басшылар іргедегі колхоздың кеңсесіне аттылы кісі жіберіп, әзер хабарласушы еді...

Әлден уақытта барып қара телефонның тұтқасынан құрғақ жөтел естілді. Аргы жақта отырған адмның туды бітті даусы солай ма, әлде тамағына суық тиген бе, әйтеуір қыр-қыр етеді.

— Әи, бұл қайсың? Жаһилов па? — деп тағаты таусыла бастаған Тоқтарбай қара телефонның тұтқасын шайнап жеп қоятындай, тісің тісіне ұрып қойды.

— Иә, менмін... — деп аржағынан біреу әзер жауап берді.

— Сен болсаң, неменсе.. түш бойы тастай суық арақ ішкеңдей, даусың шықпайды, қызғалақ! Қырылдамай, дұрыс жауап бер, қане!

Ар жақтағы қырыл дауыс пышақ кескендей тылды. Мұны байқаған аутком төрағасы дәрежелі қызметшінің лездің арасында автобаза директорының мысын басып жібергенше іштей сүйсініп, бойын түзеп, нығызданыпқырып отырды.

Содан соң:

— Әлеу, Жаһилон! Астық науқанына аудан еңбекшілерінің түгел қатысуы керек екенін сен жақсы білесің. Еңдесе, анау-мынау қиқаң-сиқаңды доғарып, ертеңгі демалыста бар жұмыскерің мен қызметкеріңді оңд бастап шығып, шефтік етіп жүрген шаруашылыққа жетіндер. Түсінікті ме?

Ар жақтан ешқандай жауап естілмеді.

— Тілің байланып қалса да, саған берілетін тапсырма осы, Жаһилон!— деп, ашуы тез болғанмен, басылуы одан да жылдам Тоқтарбай бұрын пәлендей таныс-білістіп жоқ, тіпті осы уақытқа шейін бір дастарқан басында қатар отырып, шәй ішудің де сәті түстірген жігітке бірден қатты кеткеніне іштей аздап ыңғайсыздана да бастаған. Сондықтан сөзінің аяғын жуып-шайғанмен (басшы атаулыға әсте олай етуге болмайды деп білер еді), мәмілегершілікке қарай бұрған.— Сырттай естуімше, сен басқаратын автобазаның көрсеткіштері тәуір көрінеді. Бұл жолы да тәуір атақпан құр қалмағайсың, Жаһилон!

Телефон тұтқасының ар жағынан осы тұста қатты-қатты жөтелген дауыс шықты да, артында тағы жым болды. Үздік-создық үскірік дыбыс естілді. Бұл — байланыстың біржола үзілген белгісі еді.

Тоқтарбай таң-тамаша қалды:

— Әй, мынауыңның есі дұрыс па? Телефон трубкасын тастап жіберді ме, не қылды?— деп сұраулы жүзбен алдында отырған штаб мүшесіне қарай иегін көтерді.

— Жаһилон сөйтеді ғой...— деп, штаб мүшесі өз сөзін өзі қостап, басын изеп қойды.

— Онысы қалай?

— Бірсудің айтқанын иә істегенін ұнатпаса, оның осылай қатты-қатты жөтеле беретін нуруы бар.

— Неге өйтеді?

— Ит біле ме? Көрсеткен қыры шығар.

— Тоқта, тоқта! Сен тағы не шатып отырсың?— деп мынадай тосын әңгіменің тақырыбы бірден ұнамаған Тоқтарбай қолындағы телефон тұтқасын тегершігіне тастай салды да, орындағын ілгері қарай жылжытып, итіне

түсті.— Сонда қайдағы бір автобаза директоры мына маған, Қуандария аудандық атқару комитетінің бастығына, қыр көрсетпекші ме?

Ендігі таңырқаудың кезегі штаб мүшесіне келген еді. Екі жағы суалған, шошақ ерін, шошақ мұрын тырақай жігіт жүзін тіктеп, бұл жолы бастығына тура қарады.

— Тоқа, сіз, немене, Жаһаловтың кім екенін білмеуші ме едіңіз?— деп сұрады. Тырақай жігіттің ажарында таңырқау мен сенімсіздік сезімдері қатар арбасып тұр еді.

— Неге білмеймін? Әбден білемін. Бірінші автобаза жұмысын жиналыс сыйын мадақтап, оның Жаһалов деген директорына шаң жуытпай жүрген мына сендер емессіңдер ме?— деп бастығы аяқ астынан бағыныштысына кейі жөнелді.— Осында кім көрінгенді есіртіп, басқа шығара бастапсыңдар, жігіттер. Бұларың әншейіндегі қазақы көңіл жықпастық мінсіз. Аудан шаруашының соңғы жылдарда кер кетуінің бір себебі осы ма екен деп те ойлаймын мен кейде...

Осыны айтты да, Тоқтарбай штаб мүшесіне „бара бер“ дегендей қолын сілтеді.

* * *

Тоқтарбайға әуелгі кезде біршама тосын тосырқау көрінгені аудандық советтің ішкі жұмыстары еді. Сырттай қарағанда совет құрылымы партиялық құрылымға ұқсас-ақ. Мұның да екі орынбасары бар, бірі — ауыл шаруашылығын, құрылысты, транспортты басқарса, екіншісі — мәдениетті, оқу-ағарту, денсаулық істерін басқарады. Аудандық партия комитеті секретарыларының міндеттері де осы орайлас емес пе? Ауаткомде де ұйымдастыру, жалпы істерді басқаратын бөлімдер бар екен. Бұдан басқа осы аудан көлеміндегі ішкі істер, финанс, мәдениет, әлеуметтік қамсыздандыру атанатын толып жатқан мекемелер ауаткомның бөлімдер қатарына кіріп жатады.

Бұрын далада өсіп, дала шаруашылығын басқаруға недәуір төселіп қалған Тоқтарбай үшін әуелден түсініксіздеу көрінген жұмыстың бір парасы — аудандық советтің сессиясында арнайы бекітілетін тұрақты комиссиялардың машақаттары болып шықты. Оншақты комиссияға оншақты халық депутаты енгізіліп, бұлар ауданның жылдық қаржысы мен жоспарын, өндірісі мен байланыс жүйесін, заң-закүні мен еңбекші хұқықтарын, сауда-саттығын, денсаулығын түгел қамтып отыруға тиіс екен. Осы комиссиялардың әрқайсысы жарты жылдыққа арналған салалы жоспарларын жасайды: қағаз жүзіне қарсаңыз,

соның көбісі тап-тұйнақтай орындалып жатқан секілді көрінеді. Қағаз жүзінде бәрі дұп-дұрыс, қағаз жүзінде сайраған сара жолдың іздерін көрессіз.

Қағаз жүзіне қарап отырсаңыз, мәселен, сауда, тұрмыстық қызмет, қоғамдық тамақтандыру жөніндегі тұрақты комиссия 1973—74 жылдарда жоспар бойынша 30 жиылыс өткізіп, осы аудан халқына ең қажетті мәселелерді талқылаған, тиісті шараларды белгілеген. Мұның ішінде саудігерлік, алысатарлық, парақорлық сияқты социалистік қоғамның болмысына жат сұмпайы құбылыстарға қарсы бітімсіз соғыс жарияланып, Қуандариядағы оялалық қоймалар, дүкендер, асханалар әдденеше рет тексерілген. Қариялар мен мүгедектердің қазіргі тұрмыс ақуалы мен күнкөріс көздеріне ерекше қамқорлық иісет білдірілген. Тіпті бала бақшаларын әрқилы тәтті тағамдармен, көкөніс өнімдерімен қамтамасыз ету жайы да қатаң қаралған. Тұрақты комиссия көтерген мәселелер бойынша аудандық газет бетінде мақалалар, арақидік өткір фельетондар да жарияланған.

Бірақ, өкінішке орай, Қуандарияның қисық көшелерін аралап шығып, әркіммен оңаша тілдесіп көрсеңіз, біріппіден: аудандық советте осындай да осындай тұрақты комиссиялар барын, сол комиссияларда осындай да осындай қажетті мәселелер көтеріліп, өте дұрыс шешімдер қабылданып жатқанын — басқалар түгіл, әлгі күн гәртібінен түспейтін қадірлі қариялар мен құрметті мүгедектердің өзі білмейді екен. Советке сайланған халық өкілдерінің қызметінен халықтың көбі бейхабар. Шын мәнісінде халық өзінің депутатын тіптен танымайды, депутат-сайлаушы халықтан жырақта тіршілік ететінге ұқсайды. Депутат атаулы әдетте көпшілік атынан сөйлеп, ауыздарын ауырттып жүреді. Ал көпшілік мұның бәрнен қалыс қалған, сорақылықтың көкесі осы емес пе? Екіншіден: жылына екі сессия емес, екі пленум емес, төрт сессия, төрт пленум өткізіңіз, он тұрақты комиссияның әрқайсысы айына жиырма қаулы қабылдасын, бәрібір, мына қиядағы Қуандарияның өміріне еніп жатқан оңды өзгерістер байқалмайды. Рас, совет билігі жанындағы тұрақты комиссиялардың қыруар талқылауларынан соң базарда насыбай мен пісте сатып жүрген бірер кәрі-құрғаң айып ақша төлеп, темір жол вокзалының алдында әрлі-берлі өткен жүргінші поездарының кондукторларына бес-он килограмм ақ күріш сатқан алысатарлар ұсталып, жазаларын тартқанға ұқсайды. Бірақ соңғы он жылдың орайында түйені түгімен, вагондарды ішіндегі жүгімен жұтып, асханаларды тілімен жалап тазалап, қоймаларды

қолтығына қыстырып әкеткен нағыз нәһан көмей обырлардың бірде бірсуінің қылшығы қиспаймапты. — бұлар тұрасында тұрақты комиссиялардың қоқтыған қағаздарының ішінде бірде-бір дерек кездеспейді. Аудандық совет жанындағы тұрақты комиссиялар „тамаша” жұмыс атқарғанмен, жемқорлық та, парақорлық та, өтірік ақпар мен өсірме жоспарлар да, кәзбояушылық пен көлгірсу, зорлық пен зомбылық әсте азаймағанға ұқсайды. Қайтп көкөніс егетін бақшалық жердің суымен қоректеніп, кетпен жүзі тимесе тырбанып өсіп, бықшырт көбейіп кететін, сөйтін күні ертең аузыңа түсер адал жемісідің пәлепне шырматылып, көгеріп-көктеуіне шамасын келтірмейтін шырмауық шөптей-ақ пәле мен жала өсіп-өркендеп кеткенге ұқсайды... „Нере?” деген адами болмыстың күні тәртібінен мәңгі түспейтін сұрақтың жауабын іздегенде Тоқтарбай бәрібір өзі жайлап отырған өрісінен ұзан шыға алатын емес. Есін білгелі миясын инедей сұққылыған сұрақтардың жауабын бұл да жалпыдан емес, жалқыдан іздеп үйренген. Ең дұрысы — мұны осылай үйреткен. Әкешешеден ерте айрылып, екі-үш жыл жетім балалар үйінде тәрбиеленгенде, мектепте оқыған жылдарда да, одан соң кешегі қаңқұйлы соғысқа қатысын, сыз оқипта жатып, қатқан қара пәңды әрқилы ұлттың жауынгерлерімен бөлісіп жеп жүрген күндерде де мұның мый қауашағына „біздің сара жолымыз дұрыс, кемшіліктер болса, оған жеке жағдайлар ғана кінәлі” дейтін үгіт сөздер қасиетті Құранның қағидаларындай әбден сіңіп кеткендіктен, өзгенің біразына қиын көрінген сұрақтың жауабын өзі кейде он-оңай іздеп табуға тырысып бағар еді.

Бұл жолы да сол әдетіне бақты. Басқаларға қарағанда, белсендірек жұмыс атқарған сауда-саттық тұрмыстық қызмет, қоғамдық тамақтандыру жөніндегі тұрақты комиссияның құрамына көз жіберіп отырды да:

— Мінски, мәселенің түйіп қайда жатыр...— деп, сол заматта шұғыл қорығыңды жасай қойды.

Ауаткомның жауапты хатшысын селектор арқылы қасына шақырып алып:

— Мәке, осы сіздер қайда қарайсыздар?— деп бірден реніш білдіріп, қасты қабағын түйіп алды. Алдында жатқан қағаздарды сапырылыстырып, әуреге түсті де қалды.

Советке жаңа басшы келгелі жағдайы кетіпкіреп жүрген, жасы алыстан асқан жауапты хатшы ұстарамен тықырлап қырғызған қауақтай доп-доңгелек, жып-жылтыр басын қышыратып қасылай береді. Осында келгелі әйтеуір қисынын тауып қитыға беретін жаңа бастықтың қай жағынан шығарын біле алмай әрі осы әңгіменің

аңғарын түсіңбей аңтарылған отағасының аяныштылау ақуалын көргісі келмеген Тоқтарбай:

— Бері қараңызшы, — деп сапырылысқан қағаздардың ішінен бір парағын жұлып алып, бүйірдегі үлкен терезеден түскен жарыққа шығысып, жалт-жұлт еткен көздің ірігіне тақай түсті. — Сауда-саттық жағын тексеретін ең беделді комиссия құрамының сыйқы мынандай... Комиссияның бастығы Лисицин Геннадий Иванович деген біреу. Қызметі аудандық ауыл шаруашылығы басқармасының жанындағы орталық шеберхананың тоқары. Дұрыс-ақ. Жұмысшы табының өкілі. Саяси жағынан қарасаңыз, қатып тұр. Ал оның орынбасары кім деңіз? Мәселе осында жатыр ғой, көке... Лисициннің орынбасары Ордабаев деген бір қасқа. Ал бұл қасқаң қандай қызметтегі кісі? Аудандық тұтынушылар одағының көсемі. М-м... Ілгері қарай кеттік. Комиссияның хатшысы кім екен? Нартай Бекежанов атындағы орта мектептің мұғалімі Мүслимова. М-м... тамаша, озат мұғалім болуы керек. Әйтпесе аудандық советке депутаттыққа сайланар ма еді? Ал қалған жетеудің біреуі — күрішші, біреуі — жүргізуші, біреуі — тағы күрішші, біреуі — қойшы, біреуі — сушы, біреуі — өрт сөндіруші, ал мына біреуі — аудандық ДОСА-АФ мекемесінің бастығы. Өңкей ығай мен сығайлар жиналған-ақ екен, э?! Мұндай құрамдағы комиссиямен Қуаңдария ауданындағы парақорлық, жемқорлық секілді, бірін-саран кездесетін... кемшіліктерді оп-оңай жеңіп, сәулетті болашаққа апаратын даңғыл түзу жолымызды көзді ашып-жұмғанша тазартып алатынымыз ақиқат қой, жолдас Жармақанов!

Бастығының бұл сөзін естігенде, ауаткомның мосқал хатшысы аузын алақанымен бүркемелеп, шиқ-шиқ күле берсін.

„Ой, көмгенде күлгірі!“ деп Тоқтарбай осында келгелі бері мүлдем суқаны сүймей жүрген, жытыр қауақ бас шалды іштей сөгіп алды да, тағы бір парақ қағазды жалт-жұлт еткен көздің ірігіне тақай түсті.

— Ал енді ауданымыздағы мәдениет пен оқу-ағарту ісінің айрықша орға басуына көмегін типсіз отырған тұрақты комиссияңызды; құрамына көз жүгіртіп жіберейікші. Мұнда да бәрі тап-тұйнақтай келсіп-ақ тұр екен. Тамаша! Комиссияны Қуаңдария депосының вагон жөндеуші жұмыскері Цой Николай Дмитриевич жолдас бақарды екен. М-м... Орынбасары аудандық партия комитетінің насихат-үгіт бөлімінің меңгерушісі Желдібаев. Жарайды, жақсы екен. Хатшысы „Қоғалы“ ауылдық кеңесінің төрағасы Қоңқабзев. Мүшелері жоғарыдағыдай

күрілші, бақташы, комбайншы, түнгі күзетші, тіпті ресторанның директоры да бар... Айрықша ресторан директорын әкеліп қосқандарыңыз ақылдылық болған. Мәдениет пен білімнің өсуіне осындағы орталық ресторан өлшеусіз үлес қосып отырғаны ғой сонда? Қалай, Мәжік, әрі қарай оқи берейін бе?

Ауатқом хатшысы күлкісін тыйып:

— Бәрі түсінікті ғой,— деп байсал тарта қалған.

— О не нәрсе... „бәрі түсінікті“?— деп бастығы оған аяқ астынан ежірейсің. Жауапты хатшы Жармақанов бұл жолы пәлендей сасқан жоқ. Елдің көбіне таңсық емес белгілі жағдайты баян еткендей, ауданға жуырда келген жаңа бастығына ұқсап ерекше күйіп-жанбай-ақ, жайбарақат дауыспен сөзін бастады.

— Әрине, Тоқа, Совет жанындағы тұрақты комиссиялардың жұмысында береке де, бәтуа да кем. Ол комиссияларды жаңа өзіңіз атын атаған жұмыскерлер де, күрілші, малшылар да басқармайды. Анда-санда бас қосып, асығыс жиындар өткізгенде, ақырғы сөзді қайдағы Лисицындар мен Цойлар емес, Ордабаевтар мен Желдібаевтар айтады. Ал Ордабаевтың өліні кетсе сауда-саттық саласындағы заңсыздықтарды ашуға жол бермейтіні ақиқат. Тәйірі, Ордабаевқа комиссия, комитет дегендерің бұйым болып па? Ол сығыр ерегіссе, біріншіден басқаның ешқайсымен сөйлеспей қояды. Ал Желдібаев кім? Ол осындағы Әбекеннің, Өтениязов жолдастың барын кел, шауып келінде жүрген бір сорлы бала. Ауданның мәдениеті мен білімін өркендетіскі түгіл, өзі пединститутты сырттай жеті жыл оқып әзер бітірген жетімек. Жетімектен не оқыған идеолог шығушы еді? Қазақ атамыз „жетім бала жалтақ“ демеуші ме еді?.. Жетімдердің шетінен шысақай, дүниеқоңыздау болатыны рас. Бірақ жетім өскен ұл қашанда қарақан басынан артылмайды...

Тоқтарбай аяқ астынан сұңғылалық көрсете жөнелген хатшысының сөзін бөлуге мәжбүр болды.

— Осының бәрін бек жақсы біледі екенсіз, бірақ неге сондай сорақылықтарға жол беріп келгенсіз?— деп бар пәленің бас иесін енді іздеп тапқандай, қауақ бас шалға тап берді.

Бұған жауапты хатшының айрықша жетімдер жөніндегі пәлсапасымағы ұнамады. Совет жұмысындағы жөн-жосықты түсіндірген болып, қарн шыбындай бірқалыпты ызыңдап отырған мына қушыкеші шал қалай-қалай оспақтайды-әй?.. Қуаңдария ауданындағы мәдениеттің тұралап қалуына Желдібаев жолдастың жетімдігінің не қатысы бар екен? Шынында біздің ұрпақтың көрмеген

құқайы бар ма? Аиптық, жалаңаштық, соғыс... Кешегі отыз жетінші жылдың зобалаңында да талай Желдібаевтар жазықсыздан жазықсыз жетім қалды емес пе? Мәселен, осы Тоқтарбайдың өзі, қазір ойлап отырса, әке-шешесінен он екі жасында айрылығты. Отыз үшінші жылғы аиптық кезінде сүзектен өлген Арыстанбек пен оның бәйбішесі Бәтиманы ауылдастары алыстағы ата-баба зиратына апарып арулап қоюға да шамалары келмей, үй алдындағы опырылған ошақты тереңдеп қазып, көміп тастай салған деседі. Кейін көзі тірілерден қанша сұрастырғанмен, бұл өзінің кіндік қаны тамған ескі тамның орнын да іздеп таппай, әке-шешесінің белсіз моласы бұдыр-бедерсіз біржола жер үстінен жоғалып кеткен. Әйтеуір, айналайын совет өкіметінің арқасында адам қатарына қосылып кеткені ақиқат. Баяғыдай емес, екеудің бірі аңдушы, органдарға сөз тәсушы деп қорықпайтын кеңшілік заман тұғалы бері өзара оңаша әңгімеде Совет өкіметі мен оның басшыларына ара-тұра ренжіп, әр тұстан ғайбаттап сөз айтушыларды естіп-көріп жүргенмен, қайбір кемшіліктерді сынаудан тайсақтамақтауға тырысып бағатын Тоқтарбайдың өзі де бір жағынан осы советтік биліктің арқасында ғана ат үстінде жүрмін деп ойлар еді. Осы өмірінің ішінде әзір жетімдігінің, түбі кедейден шыққандығының бетке шіркеу болған жері жоқ. Қайта жетімдігі мен кедейден шыққандығы талай қиын қыстау кезеңдерде бұған сеп болмап па еді?

— Бәрін сессия қарайды, сессия бекітеді...— деп қауақ бас шал туралап айтылған айыпты төбесінен асырып өткізіп жіберуге тырысып отырды.

— Ал сессия материалдарын кім дайындайды?

— Бәріміз ақылдасып шешеміз ғой...

— Бәріміз болғанда... олар кімдер? Аты-жөні бар адамдар ма, жоқ әншейін кілең жетімектер ме?

— Райком бар, исполком бар — тиісті мекемелердің сүзгісінен өтеді.

— М-м... Сонда сіздердің сүзгілеріңіз сүзгі емес, кілең жыртық көкіл болғаны ғой!— деп Тоқтарбай алдында ыбыржып жатқан қағаздарды жиыстырып, бір папкаға салды да, жазу столының ең астыңғы суыrmасына тастай салды. Содан соң екі қолын тарақтап отырып, көзіндегі жалтыраған көзідірігін алмастан, қауақ бас хатшысына қайта төнді.— Сонымен, Мәке, совет жұмысындағы былық-шылыққа сіздің түк қатысыңыз жоқ болып шықты. Бәріне кінәлі сессия, пленум, бюро, қала берсе қайдағы бір жетім балалар сияқты. Жақсы, бұған да келісейік. Сонда мына сіз, Қуаңдария аудандық атқару комитетінің жа-

уапты хатшысы, бұл кеңседе не үшін айлық алып, балашағаңызды асырап жүрсіз? Соны айтыңызшы!

Өзін бұрын пәлендей кекіпідер мен қатыгездер қатарына қоса қоймайтын Тоқтарбай ойламаған жерден жетімдігін есіне түсірген мына кер ауыз шалдың қайткенде де сағын сындыру үшін қазымырлана бастағанын іші сезсе де, секемшіл сезік ішкіні қашалмдс ырық берер емес.

Жасы алпыстан асқанша талай әкімнің алдын көріп, оябын тауып үйренген, аз оқудың өзімен-ақ замананың ағынында қайығын суға кетірмей, кеңсе жағалап жүріп напақасын теріп жеген, былайғы үкен саясатқа жетіктігі болмағанмен, аудан мен ауыл арасындағы есеп-қисапқа кемдігі жоқ отағасының Қуаңдариядағы совет билігін жүргізуге екі-үш жылды араға күсіріп жиі ауысып келіп жататын пысақайлардың алғашқыда қарқындары қатты болғанмен, бірте-бірте мимыр тіршіліктің ырғағына түсіп, жуасы бастайтынына да әбден еті үйреніп кеткен еді. Небір арыстандай айбатты азаматтардың бес-алты айдап соң осындағы айлаулы түлкілердің құрған торына түсіп, солардың ойын ережесіне мойын ұсынатынына талай көрген. Жергілікті дәулер өзара тіл тауып кетсе, екі ортада жүрген қарапайым кеңсе қызметкерлері де солардан артылған ризықтарын теріп жеп, күнелте берер еді. Бірден „өзім білемдік” мінез көрсетіп, қисықтың бәріні түземекке шұғыл кіріскен мына Тоқтарбайдың да ұзаққа бармасына титтей күмәні жоқ болғандықтан, қалайда жаңа бастығының ығына жығыла кетуді жөн көрген. Аудандық советтің тұрақты комиссияларын сықпырта жамаңдап, Ордабасвтарды бірден өңдірмай тастағандағы ойын өзі біледі. Ескегін осы бағытта есе берсе, қожайынның көңілінен шығатынына сенімді ме, кім білсін. Бірақ қожайын жөн сөзге құлақ асудың орнына, мұның өзіне жөнсіз ауыз салатын ыңғайын танытып отыр еді.

— Қолымыздан келгенше әйтеуір... Істеп жатырмыз ғой,— деп Жармақанов бәсеңсіп қалғандай еді.

„Бұл шалды тезірек пенсияға шығарып құтылу керек” деген шұғыл шешімге келіп отырған Тоқтарбай өзінен жасы үкен кісі бәсеңсі сөйлесе де, дәл осы арада жұмсарғысы, жуып-шайғысы келмеді. Ойындағыны орындап шығу үшін қайда қатайып қатын қалуың керек.

— Жауапты хатшылықта қашаннан бері жүрсіз?

— Биыл он сегіз жыл толды екен.

— О, бір орынды біраз-ақ ашырлаған екенсің!

— Бастықтарым босатпай қойғасын, қайтейін? Әйтпесе пайғамбар жасына келіп қалдық қой...

— Неге босатпайды? Қазір білімді жастар жеткілікті емес пе?

— Бізді де бірдеңе біледі, тәжірибесі бар дейтін шығар... Оның үстіне, партиямыз біз сықылды ескі кадрлерге ерекше қамқорлық көрсету керектігін қайта-қайта, пленум сайын ескертіп отырған жоқ па?

— Партиямыз жас кадрлерді қолдау, өсіру жайында да қайта-қайта пленум сайын ескертіп отыр. Мәкел—деп Тоқтарбай қайсар қалың шашын быртыған семіз сау-сақтарымен салалап тарап қойды.

Жауапты хатшы басын изеп, келіскендік сыңайын танытты.

— Мен совет жұмысын жаңадан келіп жатқан адаммын. Ал сіз болсаңыз, кәлгі, тәжірибелі қызметкерсіз,— деп Тоқтарбай әлгідей емес, екіншіін басып, жайбарықат көрінуге тырысты.— Менің ұғымда, бұқара халық, осы советтер жүйесі арқылы демократиялық билікті жүзеге асырады. Халық билігін халық сайлаған қалалықтар, біздіңше айтқанда, депутаттар жүргізеді. Солай ғой?

— Әрине!— деп жауапты хатшы бұл жолы сергек жауап берді.— Оған сөз бар ма?!

— Демек, бұқаралық билікті ұстаушы совет органдары совет қоғамында кездесетін... біз, әлбетте, ішпінара, андасанда кездесетін деп айтуды үйренгенбіз... өрескелдіктерге жол бермеуге тиіс. Былайша қарасаңыз, сол өрескелдіктерді болдырмауға күш-қуат жағы әбден жетіп жатыр. Ауданда жүзге жуық халық депутаттары бар, депутаттық топтар мен постылар әр мекеме сайын жұмыс істейді екен... Қағазға сенсек, әрине. Халықтық бақылау комитетінде қанша адам айлық алып, нан тауып жеп жүр? Ал прокуратура, милиция қызметін жылы жауып қояйық... Соңда деймін-ау, Мәке, бізден бұрынғы талай дөңішпандар басын қатырып жүріп, ақыры тамаша ойлап табылған осы біздің бұқаралық билігіміз неге әлгідей өрескелдіктерді өңіршектен алып, біржола жойып жібермейді?

— Жоға... Аудандық совет жұмысында жетістіктер де жетіп жатыр... Мәселен, он жетінші сайланған Қуандария аудандық советінің депутаттарына сайлаушылар таңсырған жүз жиырма үш аманаттың бүгінгі күні е шейін тең жартысы орындалды десе болғандай!— деп Жармақанов өңді басқа жағалаудан шықты.

— Ал сіз соған кәдімгідей қуанып отырсыз...

— Неге қуанбайын? Мәселенки, бір ғана Бәйгекүм ауылдық советі бойынша сайлаушылар аманатына орай совхоз орталығында іұл алаңы егіліп, хауыз қазылған, темір

жол бойынан ауыл мектебіне су құбыры жүргізілген, дәрігерлік пункт ашылған, балалар бақшасы жөндеуден өткізілген... Бұған депутаттарымыз белсенді ықпал жасаған Айта берсе, мұндай мысалдар көп қой.

— Депутаттарыңыз белсенді ықпал жасаймай-ақ, гүл егіліп, мектепке су құбыры тартылып, бала бақша үйі жөндеуден өткізілуге тиіс емес пе? Меніңше, жаңағы сіз тізбелеген жұмысқа депутаттарыңыздың типімдей қатысы жоқ. „Бәйгеқұм“ совхозының директоры Іскер жігіт болуы керек... Қысты күні мектептегі шәкірттердің тісі тістеріне тимей тоңып отырғанын көріп, іргедегі темір жол бойынан жылу жүйесін жүргізе қойғав. Оның үстіне, директордың үш баласы сол мектепте оқиды, ал кенжесі бала бақшаға барады. Балаларын тоңдырып, ол қайтіп қарап отырсын! Міне, гәп қайда жатыр, Мәке. Бұған сіздің де, біздің де қатысымыз шамалы.

Не айтса да, жаңа бастығының дәл бүгін мұның сөзін құп көрмейтін ыңғайын аңғарған жауапты хатшы қарсылық көрсетпей:

— Солайың солай ғой...— деп оп-оңай келісе кетті.

— Мәселенің бәрі мына біздің өзімізде! Сіз бен бізде!— деп Тоқтарбай жеңіске жеткен кісідей қопандан, қозғалақтап қойды. Длусы да бұл жолы ашық, ширяқ естілді.— Бәрі кімнің қайда отырғанына байланысты. Адал адам қолына алса, ісің алға жылжып жүре бермекші. Арам адам қолына алса, тірлігіңнен құт-береке қашқаны. Әрине, әрбір адал адамның өзіне қайрат-жігер, қарым-қауқар қажет. Әлжуаз болсаң, әділдігіңнен түсер көк тиындық пайда жоқ. Әділдердің табанында тапталып қалуың әбден мүмкін. Кешегі мұртты көсем Сталин тура айтқан: барлық істің тетігін кадрлер шешеді... Айтпақшы, сіз, Мәке, Сталинге қалай қараушы едіңіз?

— Мен, шырағым, саясатқа шорқақтау кісімін. Сондықтан енді... ол жағын сұрамасаң да болады.

— Ау, саясатты былай қойғанда, сіздің өзіңіздің жеке пікіріңіз бар емес пе? Әлде барлық істің тетігін кадрлер шешетін сіздіңше өтірік пе?

— Рас қой, дегенмен... Мен кәрі бәлшебекпін. Ал партия Сталин жолдасты айыптап отыр...

— Ал бірақ күні кеше ғой мына сіздер „Сталин — әлемнің жарығы“ деп жар салып жүрдіңіздер. Ол кезде әлде коммунист емес пе едіңіздер?

— Заманымыз солай болды.

— Зманды жасайтын да адам емес пе?

Тоқтарбайдың осы жасқа келгенше тапқан бір шындығы осы: қанша қатыгез болғанмен, заман, мезгіл кінәлі

емес, сол заманда, сол мезгілде өмір кешкен адамдар жауапты деп ойлар еді. Біз әдетте бар кінәратты уақытқа артып тастауға үйренгенбіз. Тіпті ел мен елдің арасындағы соғыс пен жанжалдың, ер мен ердің арасындағы бәсеке күрестің, жақсылық пен жаманшылық арасындағы арпалыстың түпкі себеп-салдарын іздегенде әке мен баланың, еркек пен әйелдің, басшы мен бағыныштының арасындағы кикілжің, реніштің жөнін түсіндіргенде де уақытқа иек арқалап сөйлейтіміз бар. Ал сол уақыт деген не нәрсе өзі? Ол әншейін таңның атып, күннің батқанын білдіретін, қыс өтіп, жаздың шыққанынан хабардар ететін межелік өлшем ғана емес пе екен? Уақыттың үнемі ілгері жылжып отыратынына біздің бұлтартпас дәлеліміз қайсы? Бәлкім, ол шіркіннің доңғалағы кері қарай зырқырап айналып бара жатқан шығар. Шын мәнісінде осы уақыт деген кереметіңіз адам баласының өткеш мен бүгінші, келешегін ажыратып білуі үшін ғана ойлап тапқан есеп-қисап амалы болса керек. Рас, әр нәрсенің жаратылуы, жасаруы, тозуы, өлугі бар — соның бәрі белгілі бір мөлшерлі мерзім аралығында өтеді. Екі жүз жыл жасайтын емен ағашы мен зорлаганда тоқсан жасайтын адам өмірнің өлшеулі мерзімі екі басқа. Демек, табиғат тылсымда да, өмір-болмыста да тұрлаулы, тұрақты уақытты іздеп табу қиын-ақ. Адам миы жетпейтін ішкі заңдылықтарымен өмір-өшетін әрқилы жанды, жансыз тірлік иелері ғана бар болуы керек.

Заманының қаталдығын, әйтпесе кеңдігін сылтау етіп, ар-ұждан алдындағы жауапкершіліктен қашып құтылып кеткен змаңдастарын Тоқтарбай көрлі те, біліп те келеді. Өзінің де уақыттың суық желінен сескешіп, сай-саланы тасалаған кездері аз емес. Қаншама қайрат жинап, қарсы шапқан кездерде беті қайтып, мұқалып, жүдеген күндері бар. Бірақ бір шүкіршілік ететіні — зұлымдықтан жеңілген шақтарда да замана ағымын сылтау етіп, ақталуды білемегі. Жора-жолдас алдында да, бала-шаға алдында да ондай осалдық мінез көрсетпеген шығар-ау. Өзінің осалдығын, болымсыздығын мойындаған, бірақ кінәратты уақыттан іздемеген... Әлде өзінің өзімшіл, патша көңіліне солдай көріне ме екен?

Оның үстіне, ертең пенсияға шығатын күнін уайымдап, сырмиез емес жаңа бастығының қай жағынан шығарын білмей, айласы таусылып отырғандай көрінген бағыныштының қасында ірісіне сыйлаудан оңай нәрсе жоқ.

Тоқтарбайдың мосқал тартқан жауапты хатшыға елден ерек шүйлігуінің бір мәнісі — аудандық советтің бар жұмысы, оның ішінде ішкі кеңселік жұмыстар түтелге

жуық осындай амалды ұстаған адамның қолынан өтеді екен. Атқару комитеті деп атын дабырайтқанымен, мұның өзінен бастап, екі орынбасары, толып жатқан бөлімдердің бәрі дерлік ауданның шаруашылық, тұрмыс мүдделеріне қызмет етеді де, көбіне өкілетті органның күнделікті мұқтаждарына мойын бұруға мүшәалары жете бермейді. Сөйтіп, аудандығы совет өкіметінің күні жалғыз адамға — жауапты хатшыға қарап қалғанға ұқсайды. Неге бұлай? Бұның сырын әзір түсініп үлгірген жоқ. Әйтеуір кісі таңқаларлық нәрсе: аудандық совет атқару комитетінің жалғыз жауапты хатшысы, мәселен, бір жылдық қызметтің жұмыс жоспарын жасайды, сессиялар мен мәжілістерге керекті деректерді дайындайды, ауаткомға жан-жақтан топырлап келіп жататын қаулы-қарарларға, нұсқау-жарлықтарға, арыз-шағымдарға иелік етеді, ауатком шешімдерінің орындалуына бақылау жасайды, ауылдық кеңестер жұмысын, әрқилы комиссиялар мен топтардың қызметін үйлестіреді... Бұл ғана емес, дін істері, түрлі-түрлі наградаларға ұсынылған еңбек озаттарының құжаттарын толтыру, ондаған протоколдар мен қаулы-қарарлар әзірлеу — бәрі осының мойнында. Осыншама қыруар міндетті он сегіз жыл бойы жалғыз көтеріп келе жатқан мына шалыңның жүйкесі жүйке емес, тот басқан темір сымға айналып үзілуге шақ қалған бірдеме шығар! Келгелі байқағаны: шалың әйтеуір жазу-сызу жағына шебер екен. Баяндама дейсіз бе, қаулы-қарар дейсіз бе, анықтама дейсіз бе-бәрі бір қалыптан шыққандай жаттама сөздермен тізіліп түсіре береді. Әсіресе жоғарғы жаққа жазатын жауаптарыңды мін-мүлтік болмайды-ау! Кемшіліктердің өзін жетістіктей көрсепп жіберетін шеберлігін қайтерсің! Ал ауаткомға жазылған арыз-шағымдарға берген жауаптарын оқып көріңізші — жылағыңызды келтіреді. Мұны оқыған әрбіреу талаптілектері орындалмаса да, совет өкіметінің әкелік қамқорлығына имандай сеніп, төбесі көкке жетіп қуанып жүретін шығар-ақ. Әрі осы жауапты хатшыңыз қазақшаға да, орысшаға да бірдей ағып тұр. Темір жол төңірегінде істейтін бес-он орыстан басқа, „Гигант“ колхозын мекендеген жиярма-отыз үй кәрістен басқа ботені жоқ, түп-түгел қазақ жайлаған осы Қуаңдариядан ұзап ешқайда шықпаған бұл шалыңның осыншама орысшаны қайда жүріп үйренгенін де ешкім білмейді. Айгушылардың сөзінше қарағанда, қазір аудандық партия, совет қызметінде орыс тіліне бұдан білгір өзге ешкім болмаса керек. „Жармұқанов жазып берген“ десе, мұндағы басшылардың

өңкәйсімі алдын ала оқын тексеріп жатпай-ақ, қолына ұстатқан қағаздарын көгеріп мінбеге шыға береді деседі.

Ал „жазғыштарды“ Тоқтарбайдың ежелден жапы сүймеуші еді. Бұрын колхоз, совхоздарды басқарын жүріп те талы „жазғыштармен“ табақтас болған. Мұның осы уақытқа шейін көрген „жазғыштарының“ көбі-нақты, қорытыңдылы іске икемі жоқ, тыңнан түреп салуға құлықсыз, кедір-бұдырдың тігісін жатқызып, өсірме мен өтірікке жүздері шімірікпейтін қулар секілді еді. Оның үстіне, ауыл арасында „жазғыш“ деген сөз жағымсыз мағнада айтылар еді. „Жазғыш“ тек баяндама жазғыш, ақпар толтырғыш сұңғыла ретінде емес, арызқой, заңқой, пәлеқорлардың баламасы ретінде айтыла береді. „Пәленше жазғыш екен“ деп біреуді біреу мақтай бастаса, бұл әдетте: „Оңдай жазғыш болса, жазушылыққа кетсін!“ деп кекететін.

Тоқтарбайдың байқауынша, осы ауаткомда Жармақановқа жетеқабыл жазғыштар табылатын секілді. Соның бірі өзінің бірінші орынбасары Тәукеева қарындасы ма деп жобалайды. Мамандығы мұғалім, бұрынғы мектеп директоры болса керек. Енді бұған аудандағы күллі әлеуметтік тұрмысты, мәдениетті, оқу-ағарту мен денсаулық сақтау ісін басқартын қойынты. Мектеп шәкірттеріне қазақ тілі мен әдебиетінен пәленбай жыл дәріс оқын әбден төселіп қалған Тәукеева қарындасы әртүрлі мінбелерге шыққанда да бұлбұлдай сайрайды екен-ай! Туасы, аудан мен облыста Тәукеева қатыспайтын, Тәукеева сөйлемей қалатын жиын жоқ. Баяндамасын біреуге жаздырмайтын, кеңсеге келіп қыруар газет-журналдарды түгел оқып шығатын санаулы басшылардың бірі де осы Тәукеева. Қолы қалт еткенде жаңа бастығының бөлмесіне басып сұғып, Мәскеу мен Алматыда болып жатқан, әйтпесе болуы мүмкін өзгерістерден шұғыл хабардар етіп кетеді. Тоқтарбайдың шамалауынша, жиналыстарда бұлбұлдай сайрағанмен, бұл қарындасын аудандық тұрмыс тіршіліктен гөрі алыстағы астана, қала берді облыс орталығындағы оқиғалар көбірек алаң ететін секілді.

Жаңа бастыққа әзірге қолқанат болуға жарап жүргендердің бірі-екінші орынбасары Айтуаров. Бұған ауыл шаруашылығы, құрылыс, транспорт жүйелері қарайды екен. Қырықтың қырқасына шыққан қырымпоз жіпт әйтеуір ертелі-кеш тышым көрмейді. Жүрісі де жылдам, аузы да шапшаң. Күнде төңіртеңгі сағат тоғызда Тоқтарбайды кабинетінің алдында күтіп алады да, бұшымен бірге ішке кіреді. Жәй кірмейді, сөйлеп кіреді. Әуелгі кезде „быды-быдылап“ тез сөйлейтін орынбасарының не айтқанын

ұғыңқырамай қалатын Тоқтарбай қайталап сұрап, жөнін зорға түсінуші еді, бірте-бірте бұған да үйрене бастады. Айтуаров әдетте: „Жау шапты! Құрыды! Өртеңді!“ — мен бастайды да, бір жақсы жері — артынша өзін-өзі жұбатуға кіріседі. „Нешоуа, ананы өйтеміз, мынаны бүйтеміз, сөйтпін ретін табармыз“ деп, қисайған шаруаны түзетудің жолын алдымен өзі айтады. Әуелгі күндерде жылаам жіптің бұл мінезінен жаңа бастығы кіді алып: „Әй, қолыңнан дәнсем келмейпи байбаламшы болармысың?“ деп күдіктеніп жүруші еді. Уақыт өте келе күлгі сейіліп, екінші орынбасырының қолынан келгенше аяқбай қимылдайтын, әлі келмеген жерде де тырбағудан тайынбайтын әрекет иесі екенше көзі жеткесін, жаңына жақын тарта бастады.

Айтуаровтың әзірше байқаған бір айыбы — ерекше қызу қанды, бейпіл ауыз бақтамаз жігіт екен. Осы жуықта ғана механикаландырылған көшпелі колоннаның дырдай бастығын төмпешітеп сабап жатқан жерінен мұны жұмыскерлер әзер ажыратып слып, аяқ-қолын байлап жүк машинасының үстіне тастапты да, тура аудандық партия комитетінің қабылдау бөлмесіне сүйреп апарыпты деседі. Артынша жаңғырық даусы күллі Тамкеңт облысының түкпір-түкпіріне жеткен жанжал шығады. Айтуаровтың асқанған мәселесі ақыр соңында аупарткомның бюросында қаралып, қызыл шеке айтысқа айналды. Бюро мүшелері екіге жарылып, бір жағы мұндай төбелесқор немені шұғыл қызметтен босатып, аудан көлемінен аластап қуу керек десе, екінші жағы айыбын адал көңілмен мойындаған кіншінейі коммунистке адамшылық тұрғыдан қарайық, кемшіліктерден арылып, тура жолға түсуіне мүмкіндік берейік деген ыңғайға көшкен. Айтуаровтың бағына: бұдан оңбай таяқ жеген әлгі ПМК бастығы сол жолы өлердей мас екен. „Күрішке су жеткізетін арықты неге уақтысында қаздырмайсың?!“ деп қатал талап еткен Айтуаровқа (әрине, Айтуаровтың „қатал талабы“ — “әкеңнің аузынан” басталатыны осындағы елге аян) К-700 тракторының колецкесінде тракторшылармен бірге арақ ішіп бөгіп отырған әлгі зәнталақ тұра кеп ұмтылады ғой. Олар — көп, Айтуаров — жалғыз. Тұра қаппуға — совет өкіметі өкілінің намысы жібермегенге ұқсайды. Содан лажы жоқ, бұл „қорғануға мәжбүр“ болады... Қорғанысының сыйқы — ПМК бастығын жаптың суына салып сабап, түншықтырып өлтіре жаздайды. Бастығына ара түскен бірер жұмыскердің де тұмсығына сүйкеп-сүйкеп жібереді... Әйтсеуір бюрода көңілшектер жағы басымдық көрсетіп, Айтуаров партиялық қағаң сөгіспен әзер құтылған. Бюро мәжілісінде орынбасырына орман жігерлілікпен ара

түскен Тоқтарбай кейін, мәжіліс аяқталып, дәлізге шыққан соң бұдан да зор жаза күтіп, қалбағы түсіп, мұрны салбырап кеткен айыптаушының қолын қатты-қатты қысып: „Әй, өзің еркек екенсің!..“ деген. Бұған орынбасарының ештемедеп сескенбей, алды-артын ойламай, айдала-да арққ ішіп масайрап жатқан жалқаулармен жалғыз ұрыс салғаны сол жолы нағыз ерлік мінездей көрінген еді.

Соңғы кезде анық байқап жүр: екінші орынбасары Айтуаров пен мұның облыстан өзімен бірге ала келген көмекшісі Сансызбай әбден тіл табысып, әмпей-жәмпей болып алығты. Бұрынғы құрылысшы мен бұрынғы боксерді туыстыратын, ұғыстыратын жағдайлар бар шығар. Оның үстіне, екеуі де бұл Қуандария топырағынан емес, алыс қырда жатқан Ұзақ ауданында туған жерлестер екен. Енді міне, ағалы-інілі кісілердей тез қауышып кеткен сыңайлары бар. Әйтеуір ұзапынан сүйіндірсін...

Сансызбай демекші, Тоқтарбай облыстық дәрежедегі ортаң қолдай орнынан жылжып, артта қалған аудандардың біріне қарай ығыстырылғанда, бірден қабағы түсіп, берекесі қаша бастаған жігіттің бірі осы Сансызбай інісі еді. Аз уақыттың ішінде ағасындай арқа сүйеп, бауыр басып кеткен бастығын Тамкеңітегі бақталас бақабастар ақыры ақсатып тынғанда, бұрын Алматының денс шынықтыру институтын бітіріп, кейін Тамкеңіттің педагогикалық институтының тарих факультетінде сырттай оқып жүрген, әкімшілік жұмыстарға енді-енді ауыздана бастаған көмекші өзінің бұдан былайғы болашағына нүкте қойып, қалаалық спорт мектебінің оқу ісінің меңгерушісі болып кеткен-түгін. Жалпы Сансызбай Тамкеңітегі басшылардың көзіне әуелі бокстан өткен аймақтық жарыстың жеңімпазы, ал кейініректе көше кезіп жүрген төбелесқор балаларды кешкілік мектеп жанынан ұйымдастырылған үйірме төңірегіне топтастырған белсенді жас тәрбиеші ретінде түскен еді. Тоқтарбай кезінде оны облыстық спорт комитеті бастығының орынбасарлығы қызметінде жүрген жерінде ізден тауып, өзіне көмекшілікке шақыртып алған еді. „Жігітім, айт, дыамен ешқайда ұзап бара алмайсың“ деп ақыл айтып, тарих факультетіне сырттай оқуға түсуге де көндірген. Жаратылысында барынша ақкөңіл, ептеп алаңғасарлығы да бар қайрағты жігіт ерекше тіл алышп, ел-елек болып шықты. Ысыла, төселе келе, өсіресе арамдардың ара қатынасын, мінез-құлқын, қабілет-қарымын ажырататын дәрежеге жетсе, осы жігіттен түптің түбінде тап-түйнақтай басшы қызметкер де шығып қалар деп үміт етер еді. Ал шыңдығында бұны Сансызбайдың келешектегі мансабы емес, қазіргі қолбалалық, қалақша маңнасыңдағы

атқосшылық қызметі көбірек қызықтырады. Атқосшы деген пәлендей құрметті атақ емес, әрине. Бірақ әлі ескілікті мінездерін біржолата ұмыта алмай келе жатқан қалың қазақ ішінде едің тізгінін ұстаудан дәмек болса, онда алдымен өзіңмен теңдес, дәрежелес кісілерді ғана қасыңа жинамай (әрі бұған сенің билігің де жете бермейді: ең арғысы орындасарыңды да жоғарғы партия орындары белгілеп береді емес пе?), қолыңнан келгенше атқосшыларыңды, қазіргі кеңсе тілімен айтқанда — орындаушыларыңды өзің іріктеп-таңдап алуың керек. Әрбір ел ағасының сүйкімді, сүйкімсіз көрінуі әдетте осы орындаушылардың жүріс-тұрысына, сөйлеген сөзіне, істеген ісіне кіріптар. Қосшыларыңның мінез-құлық жағы өзіңе ұқсауы міндет емес. Қайта ұқсамағаны, бөлекше болғаны дұрыс. Мұның бәрі ел ағасына тізгіні өз қолыңда ұстап, өрісті кеңге салуына, әрқилы жағдайларда әрқилы амал жасауына мүмкіндік береді. Кейде, жаның қысылған кездерде, бар пәлені орындаушыларға аударып кететін тұстарың бар емес пе? Соңда сенің емеурініңді бірден танып, жеңіл-желпі күнәларды өз мойныға алатын мойымас азаматтар керек. Биліктің осындай қарапайым ережелерін айтқызбай түсінетін бүтін қарапайым орындаушылар — келешектегі қулық-сұмдықтарына құрық бойламайтын ел басылары емес пе?

Тоқтарбайдың өзі де заманында осындай қарабайыр орындаушылықтан бастаған. Қасарыспа қайрат, көңіліңе қонбаған нәрселерге қарсылық көрсету, өз пікірін өткізуге тыраштану — мұның бәрі қолына жеке билік тигенде ғана көріне бастаған мінездер. Ал әркім жеке басының тәжірибесіз, білген-түйгенін ұлықтауға, басқаларға өнеге етуге бейім тұрмақ.

Осы Сансызбайды Ташкенттен қозғап, Қуандарияға көшіріп әкелу де бұған оңайға түскен жоқ. Ең зор кедергі ауатком төрағасына бекітіліп берілген көмекшілік қызмет штаттық кестеде атымен қаралмаған болып шықты. Аудандық дәрежедеп өзге басшылардың бәріннің дерлік көмекші атанған, әйтпесе басқаша бүркемеленген қосшылары бар. Ал сол аудандағы совет өкіметі тізгінін қолға ұстаушының қолы қысқа. Өз билігімен бұйрық шығарып, штат кестесіне кіргізбек еді, бірақ ауаткомға бір жылға бөлініп берілген жалақы қоры қысқармайды екен. Жалпы тәртіп бойынша бюджетті аудандық советтің өзі қарап, бекітеді. Ал сол бюджетке кезекті сессияда кішкентай ғана өзгеріс енгізіп, бір қызметкерді қосып алуға мұның билігі жетпейді. Көмекші қызметкердің қажеттілігін айтып Тоқтарбай аудандық партия комитетінің бірінші секретары

Аббастың алдына талай барды. Аббастың түк қарсылығы жоқ, ол тек суланған қой көзін көтеріп төбесіне қарайды — “бұл мәселені жоғарыдағылар шешеді ғой” дегендегісі. Көмекші қызметкердің қажеттігін айтып бұл облысқа шабады. Облыстық партия комитетінің бірінші секретары, мұның Мүбәрәк досы Аббаспылап көзін көтеріп төбеге қарамайды. Қызыл қарындашын шыр айналдырып отырып, миығынан күледі. „Немене, Қуаңдарияның бар жұмысы сенің төбелесқор Сансызбайыңа қарап қалып па?” — дейді. Бұған сонда ойламаған жерден облаткомның бастығы Ермахан қол ұшын берді. „Штат сұрап, жан-жаққа аттандырады қойыңыз, Тоқа! — деді ол. — Бір инспекторыңызды қысқартып жіберіңіз де, соның орнына қалаған адамныңызды қызметке алыңыз. Оны көмекші атайсыз ба, адьютант атайсыз ба... оңда өзге жұрттың диалогы қанша?” дегені бар емес пе? Ақыры Ермаханның айтқанын істеді. Ауаткомның ұйымдастыру бөлімінен бір инспектордың орнын қысқартып, Сансызбайды Қуаңдарияға шақырған. Сөйтсе, енді Сансызбайы ивақияды... „Ықыласыңызға бек рахмет, көке. Бірақ енді марш ит арқасы қияндағы Қуаңдарияға көшіп барудың қисыны келе қоймас. Қалаға орналасып қалдым. Үй бар, жай бар... мектеп пен бала бақша қасымызда. Келіңіздің де қайтып қозғалғысы жоқ” деп быдырлайды бәпшағар. „Ау, мен сен үшін талай жерге шапқылп жүріп, бір штаттың қисынын әзер келтірдім. Мұның қалай?” деп Тоқтарбай недәуір ықыласын жерге тастауға айналған жігітке әуелде ренжіп қалды. „Жағдай солай болып тұр, көке, ренжімеңіз... Келіңіз көнбей жатыр” деп Сансызбай жылварманға барғасын, бойы сырықтай боксер жігітіміздің томаншадай томпыған бәкене келіннен (бұрын талай көріп, қолынан дәм татқан ғой) аса алмағанына бір жағынан жаны ашыды да: „Оңда, айналайын, айт-дәумен жүре бергін” деп бас бостандығын берген сықылды еді. Артынан сүмірейін Сансызбайдың өзі іздеп келді. „Ақыры келіңізбен келісімге келдік” деп ыржаң-ыржаң күледі. Тоқтарбай бұрынғы көмекшісін қызметке алмас бұрын: „Әр жұмысыңды бүйтіп келінмен ақыдасып істер болсаң, өмірі оңбайсың, білдің бе? — деп қатаң ескертуге мәжбүр болды. — Егер ертең кеңседе көрген-білгеніңді, естіген-сезгеніңді кешке үйге қайтқанда қатынның алдында ізін беріп, отыра жасап отырар болсаң, оған қатынын өзіңше пікір қосып, саған бас изетіп, жан сілтеуге үйренсе, сен ешқашан ауыл-үйдің айналасынан үзіп кетпейсің. Бүткіл өмірің айт-дәумен өтеді де қояды!.. Сорлы!” Бұл Тоқтарбай тарапынан бірінші естіп жүрген арзан ақылы емес шығар, әйтеуір Сансызбай

бұл жолы: „Құп, мақұл“ деп бірден келіскен. Тоқтарбайға да керекті осы „құп, мақұл“ емес пе? Дәл қарсы алдындағы қарама-қарсы бөлменің иесі бірінші орынбасары Айтуаровқа бұдан да гөрі кеңірек, жалпақ кабинетті жабдықтып бергізген де, оның орнына екінші рет көмекшілік қызметке қабылданған Сансызбайды әкеліп отырғызған.

Бірақ ұйымдастыру бөлімінің қысқаруға түскен инспекторы ауатком жолдамасымен мамандығы бойынша жіберген жұмысқа орналасудың орнына — жанжал шығарды. Жер-жерге арыздар жазды. Соңда көзге шұқып көрсететін: ауаткомның жаңа төрағасы барып тұрған топшыл, жікшіл (әйтеуір әзір мұны „рушыл“ деп атауға аузы бармапты), тұрпайы бюрократ, адал қызметкерлерді қудалаушы, жанына жағымпаз жақтастарды жинаушымыс. Ауаткомда алты жыл жемісті еңбек еткен советтік маман қызметкердің (әуел бастағы мамандығы тіс техникі екенін жазбайды, әрине) бал-шағасын шулатып жұмыстан қудды да, қайдағы бір қаңғып жүрген дене шынықтырушылық, заочникті еңбір штат кестесімен, қаржы қорымен санаспай, өзіне көмекшілікке тағайындап алады. Сөйтіп, совет өкіметінің жергілікті құрылымына әкімшілік зорлық жолымен өзінше өзгеріс енгізеді. Ал бұндай құлақ естіп, көз көрмеген бұрмалаушылыққа ауданымыздың партия һәм кәсіподақ ұйымдары күдікті көзжұмбайлықпен қарап отыр... тағысын тағы талай сұмдықтардың шетін шығарыпты. Ауданның бірінші басшысы: „Мына пәлені не істейміз?“ деп бірер мәрте құлақ қағыс етіп еді, онысын ауданның екінші басшысы елемейтіндей сыңай танытқасын, осындағы жетпіс мың халыққа иелік етіп отырған Аббастың да әлде бір ішкі есебі болды ма, жоқ әйтпесе мазасын ала берген қызыл көздің үшін өмірудің басқа тәсілін таппады ма екен, әйтеуір әлгі әлекші көп ұзамай аудандық партия комитеті жалпы бөлімінің нұсқаушысы қызметіне жоғарылап шыға келсін. Қарауындағы сыбырлақтардың жеткізуінше, ауарткомның жаңа нұсқаушысы қазір ауатком бөлімдеріне жиі звоңдап, жұмыс бабындағы кемшілік-кемсіліктерді тез байқағыш, сынап-мінегіш мазасыз біреуге айналыпты. Тіпті басқадар түгіл, орынбасары Айтуаровтың өзіне „Өйтіңіз, бүйтіңіз“ деп нұсқау беруден құралақан емес көршеді. Әншейіндегі бейпіл ауыз Айтуаров партиялық қатаң сөгіс алғалы бері қатардағы нұсқаушының қоқан лоққысын елемеуге мәжбүр. Кейде оңешада: „Атаңа нәлет, алтын-күміспен сауда жасайды... Үйінде керек-жарық құралдары бар, осындағы шөлке тышарлардың көбінің аузындағы алтын тістерді салып жүрген сол шошқа. Әттең, қолыма

түссе, аямас едім!" деп кіжішеді. Сөйгіп, кешеп жасырын тіс технигі партия атынан өзге елге нұсқалу-үлгі үйретіп жатқанға ұқсайды.

Әрине, әрбір билеуші партия кадр тізгінін өз қолында ұстауға тырысатыны белгілі. Тоқтарбайдың ұғымында, коммунистік басшылық о бастап «номенклатура» аталатын, былайғы қарапайым елге болып-жарылудай ерсі көрінетін құрылымды о баста бекерден бекер ойлап таныған. Қазірк ежелден «Мың қосшыға — бір басшы» деп түспәлдемаушы ма еді? Басшыларды әйтпесе басшы болу қолынан келетіндерді алдын ала есепке тізіп, оқыту, үйрету, тәрбиелеуді үнемі назардан тыс қалдырмаудың ешқандай айып шамы жоқ. Осы күні талағында біті бар талапты жастың, әйтпесе қолынан іс келетін белсенді азаматтың қайсысы партияның қазанына түсіп шықпады? Әрине, әр басшының тағдыры әрқалай: біреуі өрмелен биікке шықса, біреуі сол биіктен омақаспн құлап жатады; адам баласы жүрген жерде арпалыс бар, арпалысқа түскендердің жеңуі, яки жеңілуі анық. Бірақ о бастағы «ойшылдарымыздың» орыңды жаратыңдысы — осы «номенклатура» деген кереметіңіз бірте-бірте билік басында отырған ортақшылдарымыздың ойынына айналып барады. Мәселен, аудан мен облыстың сүзгеннен өткен кішігірім совхоз директорын, көкем-ау, Алматыға апарып бекітудің не қисыны бар? Немесе, бір ауылдың басшысына күллі республиканың тағдыры қарап қалып па екен? Әйтпесе осындағы сегіз жылдық мектептің директорын тағайындау үшін обкомның бюросына салудың не қажеті бар? Аудандағы совет өкіметін басқаратын өзі де, құдай ұрғанда, аупарткомның келісіміңіз бір адамды қызметке ала алмайды. Тап жаулары дегендерің баяғыда асылып-атылып, сүйектері құрап құрып кетті. Күмән келпрушілердің бәрліңіз төбесіне су құйғанбыз. Соғыста жеңіске жеттік. Социализмнің қызыл туын желбіретіп, коммунизмге қарай зырқырап тартып кетіп барамыз. Сонда кадр жөніндегі осылашалық «қырағылық» кіміз керек? Әлде бұл, кәрі коммунист Арыстанбеков, өзіне көмекшілікке кімді таңдау керек екенін білмей ме екен? Совхоз директорына кімді тағайындау керек екенін білмей ме екен? Шынымен-ақ Алматы мен Тамкентте отырған дәулер қияндағы Қуаңдариядағы басшылық жүйесіне Американи империализмінің жақтаушылары етіп кетеді деп қауіптенеді ме екен...

Өзін әдетте адал ниетті коммунистер қатарына қосатын Тоқтарбай бәріміз партияға бағынуымыз керек.

бәрін партия басқаруы керек деген қағидаға негізінен өте оңды қарар еді. Баяғыда хан мен сұлтанға, патша мен жандаралға бағынышымыз. Кейін большевизмнің билігіне мойын ұсындық. Бірте-бірте құдайды да ұмыттық, заң атаулыға селқос қарауды үйрендік. Қарияларды сыйлап, айтқан ақылдарына құлақ асуды азайтып барамыз. Сонда мына жабайы елге партиядан басқа сыйыпатын кім қалды? Құдайдан қорықпасақ, заң-зақуннен аяқ тартпасақ, ескі дәстүрлермен жүрмесек, баяғыда-ақ тозған қуға айналып, қарқылдаған қара қарғаларға жем болып кетпес пе едік? Партияға рахмет әйтеуір: қорқытады, үркітеді, жауапқа тартады-бәрібір, бүгінгі еліміздің аудармалы-төңкермелі таразысына иелік етіп, әрдайым теңеп-теңгеру мүмкін болмағанмен де дәл сондай теңеп-теңгеруші таразбанымыз бар деген үмітті былайғы момин көпшіліктің көңіліне ұялатып келеді. Бірақ о бастағы ойшылдарымыз ойлап тапқан оңды қағидалар бірте-бірте билік басында отырған ортақпылдарымыздың ойынына айналып бара жатқаны тағы рас-ау. Әйтпесе жасырынып жүрген тіс техниканың енді партияның атынан сөз сөйлесті, жеке басының қарымын қайтару жолында тыраштануға мүмкіндігі болар ма еді?

Әйтеуір күн өткен сайын сұрақ-сауал дегендер балалап көбейіп барады.

***

Бүгін ауаткомның мәжіліс залына балалар мен аналардың еңбегі мен тұрмысын, әлеуметтік мүддесін қорғау жөніндегі аудандық советтің тұрақты комиссиясының мүшелері, бала бақша, оқу-ағарту мекемесінің қызметкерлері, колхоз, совхоз басшылары түтел жиналды. Күн тәртібі бойынша аудандық атқару комитетінің төрағасы Тоқтарбай Арыстанбековтың өзі баяндама жасаған. Көпшіліктің шамалауы бойынша, бұл біраздан бері естімеген, құлаққа тосындау, еткір сөз болды. Құлаққа тосындау естілетін себебі — баяндамашының аузынан шыққан әрбір лебіздің сонылығы, әйтпесе сыншылдық тұздығының молдығы да емес, бұрынқары құпия саналынып, жобғарыға берілген есептерде жеке тармақтарда ғана көрсетілетін көрсеткіштердің сұмдық сорақылығы еді. Баяндамашының айтуынша, Қуандария ауданы балалар өлімі жөнінен күллі Тамкент облысында алдына жан салмайтын озаттар қатарында екен. „Озаттар” деген сөзге баяндамашы ерекше мән беріп, кідіріс жасап отір... Оның басты-басты себептері де бар екен. Мемлекетке жылына пәленбай

жүз тонна ет, сүт, сары май, қауын, қарбыз, сәбіз, картоп өнімдерін өткізіп отырған ауданның жас сәбилеріне күнкөріске қажет витаминдер жетіспейді. Әрбір тірі организм өніп-өсіп, қатарға қосылуы үшін оған тәулігіне бөленбей калорий қуат керек болса, Қуандарияның ересек тұрғындары түгіл, сәби балаларының өзі сол мұқтаж нәрселерді жарым-жартылай әзер тауып жесе керек. Мұны, әрине, Арыстанбеков ойдан шығарып тұрған жоқ; статистикалық, ғылыми деректер осылай сөйлейді.

Мал өсіре білетін қазақ мал өнімдерін қалай дайындауды ұмыта бастаған. Қазір күбі пісіп, май айыратып, ірімшік, сүзбе қайнатып, құрт жаятын үйлер некеп-саяқ. Ал жылқы ұстағанмен, сабада қымыз пісуді, түйе ұстағанмен, күбіге қымыран ашытуды ұмыта бастадық. Тіпті басқасын былай қойғанда, бидай яки жүгері жарып қайнатып, үстіне айран құйып, көже ашытудың не қиындығы бар? Ақ тарыдан жасалған ашымал сусыңды көрмегелі не заман? Ғалымдардың айтуынша, ежелгі далалықтардың осындай ұлттық тағамдарында ерекше қуат қана емес, емдік қажеттер де мол деседі.

Егін егін, бау-бақша өсіре білетін қазақ жеміс-жидек өнімдерін қалай дайындауды ұмыта бастаған. Өрік, мейіз, шабдалы, помидордың суын сығып, шәрбат сусындарды шыны ыдыстарға құйып қойып, жас босаған анаға, буыны бекіген балаға ішкізу қазір біздің өңіміз түгіл, түсімізге де кірмейді. Ал есік алдында ірші пісіп жатқан қауыннан қақ тілудің, қауын құрт қайнатудың қандай қиындығы бар? Әйтпесе сол қауынның шопағын кептіріп, қазанға құтарып, келіге түйіп, суға қосып бірер сағат қайнатсаңыз, бетіне көлкіген қою майы шықпаушы ма еді? Сол майыңыз балалардың асқазан ауруларының бірден-бір дәуасы емес пе еді? Кәдімгі асқабақты қайнатып пісіріп, оның сары етін сүтке былап берсеңіз, сіздің балаңыздың ісінген бауыры құлан таза жазылып кетпеуші ме еді? Асқабақ жеген оңтүстіктің қазағы „сары ауру“ деген пәлекетіңді бұрынды-соңды естіп көрмеген. Немесе қазір шошқаның жеміше қосып беріп жүрген жүгерінің жас собығын балаңызға қайнатып пісіріп берсеңіз, собықтың шапшағын кептіріп қойып, шәй орнына демдеп ішсеңіз, бірдемеңіз қисайып қала ма? Соңда бүйрегіңіз жақсы жұмыс істеп, тас, құм жинау дегенді білмес едіңіз.

Бұрындары аңда-саңда бозаға тойып алып, ауыл-үйді аралап қызара бөртін жүрген біреуді көрсе, қожа-молдалардың талқысына салып, мұсылмандықтан шығарып жібере жаздайтын қазақтың біразы енді „Ақмағамбет“ атанған зәрілі суды сүйегіне сіңіріп, біржола азып-тозуға

айналды. Қуаңдорида, мысалы, пәленбай жүз маскүнем дәрігерлердің есебінде тұрады. Сол алқаштарды емдеуге аудан бюджетінен пәленбай мың сом қаржы жұмсалды. Аудан орталығындағы сауықтырғышқа күніге пәленбай адам түсіп, күніге пәленбай адам маскүнемдік жағдайында қылмыс жасайды. Жылына пәленбай маскүнем арақтан уланым өлсе, пәленбайы „ақ селкілдек“^{*} деген кеселге ұшыраған. Осындай кеселге ұшыраған кесапатты ата-аналардан жылына пәленбай мүгедек бала туады екен.

Ауданда нашақорлар мен наркомандар бар ма? Олардың есебін алып жатқан ешкім жоқ. Көкнардың жапырағын кептіріп шәй орнына демдеп шетін, әйтпесе аузына тарының түйіріндей апиғыңды тастап жіберіп, есік алдындағы талдың көлеңкесінде шырылдап ұйықтап жататын бірен-саран шал-шауқандар жоқ емес шығар. Бірақ әзірге — тіфә, тіфә! — қалың елдің көбісі мұндай ілеттен бейхабар. Анаша деген есірткіңді кәдімгі кеңдір шөптен дайындайды екен ғой. Далада бірі-жарым өсетін кеңдірдің тұқымын біздің күршіке қосып беріп жатқан гербицид дәрілердің біржола құртып жібергені қандай абырой болған!

Еңдеше, өзінің келешегін ұмытпайтын халық бүтінгі ұрпағының қалай өсіп-өніп жатқанына немқұрайды қарай алмайды. Рас, аудандағы ана мен бала хұқы, оның ішінде көп балалы үй ишілеріне, бала бақшаларға көмек көрсету жөнінде аудандық совет тарапынан талай жақсы шешімдер қабылданып, шаруашылық пен мекеме басшыларына нақты міндеттер жүктелген. Бірақ сол міндеттердің орындалуынан орындалмағаны көбірек екенін ауаткомның тұрақты комиссиясының мәліметтері тағы дәлелдеп беріп отыр. Ауаткомның төрағасы осы бастап ескертеді: өмірі таусылып бітпейтін объективті, субъективті сылтауларды тыңдауга мұның уақыты да, құлқы да жоқ. Кімде кім бала бақша жасындағы балаларға жәрдем жасаудан бой жалтарар болса, ондай мықтының партиялық мәселесі ауаткомның бюросында, ал қызметте қалу-қалмау мәселесі ауаткомның президиумында қаралатынына бұл, Арыстанбеков басымен, толық уәдесін береді.

Тоқтарбайдың ұзақтау, бірақ әртүрлі мысалдарды мұрнынан тізбектеген тұндықты баяндамасын мәжіліс залында отырған көпшіліктің ықыласпен тыңдалғаны анық еді. Жалпы көпшіліктің мақтау сөзден гөрі сынау сөзді көбірек ұнататыны белгілі. Бірақ Тоқтарбай бұл жолы

* „Ақ селкілдек“ — „белая горячка“ дегені.

тыңдаушысының көңілін аулап, бұрынғыларға қарағанда өзін турашыл, іскер көрсету үшін бір жарым сағат бойы ағаш мінбеге мініп алып, сұңқылдаймын деп ойламаған. Әдетте жалпылама жария етіле бермейтін мәліметтерді — орынбасары Айтуаровтың „қалай болар екен?“ деген күдігіне қарамастан, жеке басының жауапкершілігіне алып — осы жиылға қағысушылардың көзін жеткізу үшін қайта-қайта қамырдай илегендегі мақсаты біреу-ақ: бәрі бірдей түзеліп бірден оңалып кетпесе де, ең құрмаса ақиқатты айту. Алдымен ақиқатты таппы білген жұрт қана есін жиып, түйықтан шығудың жолы іздей бастамаушы ма еді?

Баяндамадан соң мінбеге бірінші болып осындағы „Гигант“ колхозы басқармасының бастығы Аппақов көтерілді. Бүтін тоғызыншы май емес, сонда да Аппақов әденеше жауыпгерлік жарқыл-жұрқыл наградаларын омырауына самсатып тағып алығты. Үстінде баяғы елуінші жылдардың модасы — ақ жібек жұқа костюм. Тік жағалы ақ көйлегінің түймесі салынбаған, омырауы алқам-салқам. Мінбеге шыққан соң да: „Міне, меш көрдіңдер ме?“ дегендей, көлдей көк орнамалмен тершіген жылытар маңдайын, қыртыстанған майлы мойнын сүрткілеп ұзақ тұрып алсын. Аузын желге толтырып, аңда-саңда „уф! уф!“ деп үрлеп қояды. Шынында да кісіге лықа толған шалдың ішін қапырық басып, ыси бастаған еді. Ашық терезелерден аптап ыстықтан басқа леп соқпайды.

Президиум столының дәл ортасында отырған Тоқтарбай қысқа мойнын созып, қайта-қайта мінбеге тұрған түйсдей кісіге көз таспайды. Сүйсіне қарайды. Шынында заманы қиғаш тумғанда (Аппақовтың жігіттік дәурені бес жылдық алапат соғыс тұсына тұрға келмегенде), бұл, бәлкім, қазақтың түйе палуандарының бірі болар ма еді, қайгер еді? „Қырық тоғызыншы жылы ауылға Қажымұқан келгенде, шалымен күреспекке ойым кетіп, зруақтың белінен ұстасам, бір бәлеге ұшырап қалармын деп өзімді өзгер тежедім“ деп бірде мақтаныңқырап айтып отырғанын естігені бар. Айтса айтқандай-ақ қой сабазың! Қалқиған құлақ анау, қатпарманған жуан желке анау! Әттең ерекше семіріп, жуандап кеткен. Әйтпесе кеудесі көріктей, аяқ-қолы томардай, екі бұтының арасынан кішігірім арба өтіп кететіндей мына алпамсапы қазірдің өзінде күрсеке салып жіберсе, осы күнгі ши борбай „шімпиондарыңның“ біразы Аппақовтың астында қалып олар еді. Биіктей қас анау, быттиған бітік қоз анау, бүйрек беті жұдырықтай бөлініп тұрады... жағы-жағалаудай... жалпақ мұрнының тесігі — үңірдей... Ап-

пақов осы қалпынша қиссаларда айтылатын баяғының батырларына да ұқсайды. Бір айыбы: осындай буылтық бітімді батырдың иесі тып-тыйпыл, жайпауыттанып өңешіне барып қосылып кетеді екен. Даусы да пәлендей зор емес, орташа естілер еді.

Өзінің түр-тұлғасына, жүріс көзіндегі сыртқы сыпатына мән бермейтін есі бүгін пенде бар ма? Тоқтарбай да өзінің бет пішімінен анау айтқандай оқшылық көрмейтін. Бірақ сараң жаратылыс бұған әуел бастан бой жағып қимаған. Әсіресе жас кезінде бойының қоржыншығын қорсынып, тезірек өссем екен деген есек дәмемен күшпен әлденеше рет турник темірлерге тартылып әуреге түсетін. Аяқ-қолы недәуір жуандап, бұлшық еттері қатайғанмен, бұл бәрібір сұңпақ жігіттердің қатарына қосыла алмады. Содан ба, әлде басқа себептері бар ма, әйтеуір Тоқтарбай жасынан балуан бітімді, бойлы-сойлы жігіттерге қызығып, іштей қызғанып өсті. Есейе келе қызғаныш ұмытылып, қызығу мен сүйсінуі ғана қалыпты.

Аппақов сөзін бастады. Әдеттегідей алғышартын, саяси шәпкісін келістіріп алды да ("ауыл шаруашылығын интенсификациялау жөніндегі март пленумының шешімдеріне орай" деген секілді), бірден күн тәртібінде тұрған көкейкесті мәселеге қатысты өзінің кесімді пікірін айтты.

— Көптен бері естуге зар болып жүрген ақиқи сөзді бүгін Арыстанбеков жолдастың аузынан естідік. Ол үшін Оның атасына мың да бір рихмет!— деп, мінбеде тұрып, алдымен өзі гүмпадетіп қол соғып қойды.— Жаңа баяндамашы өз сөзінде біздің жас балаларымыздың әлжуаз, болымсыз болып өсіп келе жатқанына бұлтармас айғақтар келтірді. Ал сол балаларды топырлатып туып жатқан қатындарымыздың жағдайы қандай? Жақында мен, күріш өсірудің жағдайымен танысу үшін бір топ ғұламалармен бірге Жапония деген жапондағы мемлекетке барып қайттым. Күріш өсіру жағдайын жапондар біздеп жақсы білмейді екен, жолдастар. Олардың егетін күріші күріш емес, күрмектен сәл-ақ ілгер, соп-сопақ, қамыр секілді жүн-жұмсақ бірдеме әншейін... Тәк итте жапондар бұл жағынан бізден үйренуі керек екен. Бірақ менің назарыма бірден түскені, жолдастар, жапонның қыздары, тойыс қатындары болды...

Жас шамасы алпыстың аулына барып қалған Аппақовтың аузынан шыққан түргеймалу сөзге залда отырған жұрттың біразы қол соғып, гүлдесіп, күлісіп жатты.

Аппақовтың өзінің де бітік көзі жылтырап, бет-жүзі жылып сала берді. Даусы да жас жігіттікіндей қырылсыз, таза естіледі.

— Ойбай, жолдастар, жапон қатындары шегінен сулу, жібек орамадай сусын, үлбіреп тұрады екен. Денелері ұыздай аппақ, беттері аршыған жұмыртқадай, еріндері шиедей қып-қызыл, көздері жұлдыздай жарқырайды...

— Апырмай, ә?!

— Әлекең ерекше байқағыш екен-ау!

— Күлепін дәнemesі жоқ, жігіттер. Бізге түсіндірулері бойынша, жапон қатындары, оның ішінде балалы аналары ерекше күтімде болады екен. Барлық дәмді ас-ауқаттың жапондар балалы аналардың аузына тосатын көрінеді. Рас, жейтіндері кілең балық, шөп-саломға ұқсайды... Бір аптаның ішінде аузымды толтырып асайтын майлы ет көрмей, менің өзегім талып кете жаздады. Ал ол шіркіндер бір балықтың басын мүжіп жесе, піреліп тойын шыға келеді екен. Бірақ менің айтайын дегенім ол емес...

— Енді немене?

— Тоқ етері қайсы, Әлеке?

Қандай бір байсалды-бейымды мәселе қозғалмасын, Аппақонқа сөз тисе, кілең көңілді әңгімелерді естуге үйренген осындағы көпшілік тағы желпіне бастайты. Аппақов та өзінің ежелгі мінезінен жаңылар емес.

„Мына сығыр қайдағы-жайдағыны айтып, әжептәуір мәселеміздің берекесін қашыраар ма екен?“ деп күдіктенген Тоқтарбай алдында тұрған су құюлы графинді қолындағы қаламсабының ұшымен ұрып тақылдаттып, жұртшылықты тыныштыққа шақырды.

— Менің айтығым, жігіттер,— деп Аппақов енді мойнын созып, мәжіліс залын көзімен жағалай шолып өтті.— кешіріңіздер, әрине.. Осында біраз қатындар да отыр екен... Бірақ бұл сөзімнің сіздерге түк қатысы жоқ, құдай ақсы... Неге ғана біздің қыздарымыз бен аналарымыз жапонның қатындары секілді иетінен үзіліп, үлбіреп тұрмайды?! Жапонда жүргенде маған осындай ой келді, жігіттер. Тіпті қатты қапа болдым десем болады. Мұның себебі де осында отырған бәрімізге аян. Біздің қат... тойыс қарындастарымыздың бейнесі өте ауыр: шыжыған ыстық күнде мойындарына қапшық артып, мақта теріп жүретін солар, масақ теріп жүретін солар, маялап шөп жинап, қоры-қоныстарда көң қопаратын солар. Басқасын былай қойғанда, темір жол бойында шпал арқалап, дәу темір балғалар арқалаған маржаларды көргенде, сіздерді қайдам, жолдастар, менің жылағым келеді. Рас, асқынлы қайнатып, жол төсеп жатқан қазақтың қыздары әзір көзіме түскен жоқ. Бірақ тракторлар мен комбайндардың ролін бүрлалп, зорығып жүрген қарақоз қарындастарымыз осы біздің ауданымызда да аз емес. Басына бөрік киген ер-

кектеріміз екі қолын қайда қоярға білмей, көше кезін, көк бәтелке іздеп жүреді. Ал біз ұялмай-қызармай: „Қыздар, темір тұлпарға мінейік!“ деп аттан саламыз. Бұл негізгі соқыр саясат деп ойлаймын мен кейде? Трактор айдап, ауыр темір көтерген қыздарымыз ертең қайтіп ана болып жарытпақ? Осындай ауыр еңбек істеп, еңсесін көтере алмайтын біздің салпы етектеріміз қайтіп қана жапонның қаракөз қатыңдарымен теңеспек? Онда барсаң, кілең үрін ауызға салғандай үлгідегі сұлулар. Мұнда келсең, кілең батпандай батпақ қаралар... Еркегіміз қайсы, ұрғашымыз қайсы — шешіндіріп көрмесек, айыра алмайтын дәрежеге жеттік...

Заа ішіндегі туіл тағы көбейе бастағасын, Тоқтарбай мінбеде тұрған шешенге қарай қабағын көтеріп, ескерту жасады:

— Аппақов жолдас, нақты ұсынысыңызға көшіңіз!

— Нақты ұсынысқа көшсем, менің айтатыным біреу-ақ; еркек алдымен еркек болсын, әйел алдымен әйел болсын!

— Бар айтатыныңыз осы ма? — Манадан бері Аппақовтың аузынан шыққан әжсіптәуір мағналы, бірақ оққылы-тоққылы естілген сөздің құйылар жерін күтіп отырған ауатқом төрғасының көңілі кәдімгідей қоңылтақсып қалды.

— Ал басқа не керек? — Аппақовтың айланы ма, әлде шын аңқаулығы ма — сұраққа сұрақпен жауап берді.

— Өз колхозыңыздағы бала бақшаның жағдайы қалай? Жапонның әйелдерін осыншама ұзақ сыйпаттағанша, аудандық советтің шешімдерін қалай орындап жүргендеріңізден аз-мұз хабардар етпейсіз бе?

— Болады, — деп Аппақов басын изеп, ақ жібек костюмінің ішкі қалтасынан қызыл тысты қойын дәптерін шығарып, асықпай парақтай бастады. — Міне, мұнда бәрі жазулы тұр... Мәселенки, колхоз орталығындағы бала бақшаға күніге қанша литір сүт, май бөлінеді... шәй, қант, пешеней, кәмпит-сәмпиттің қаншасы колхоз қаржысы есебінен сатып алынды... Бәрі тән-түйнақтай. Бұл жағынан, Тоқа, әсте қам жеменіз! Аппақов тірі болса, „Гиганттың“ баласы да, анасы да аш қалмайды.

Аппақов бұдан соң қызыл тысты қойын дәптерін сарт еткізіп жапты да:

— Е, мұның несіні ежіктей берейін... Осында біздің колхоздың бала бақша меңгерушісі Жолдыбасва жолдстың өзі отыр. Арыз шағым болса, айта жатар, — деп, Жолдыбасваның арыз-шағым айтпайтынына әбден сенімді әрі өзінің бүгінгі мінбеге шыққандығы міндетін мүлтіксіз орын-

даған тоқмейіл көңілмен мінбеден сытылып ұзай берген еді. Дәл осы жерде озат шаруашылықтың айрықша қамқорыны болып көрінген бастағы бүгін сірә күтпеген, мәжіліс залында отырған көпшілікті тағы да біраз гүлдеткен оқыс оқиға болды.

Аппақов шайқатылып президиум столы жағындағы орнына жақындай бергенде, мәжіліс залының орта тұсынан көкөла көйлек киген бір әйел сызылып тұра берді де, елдің бәрі естірлік ашық, биік дауыспен:

— Әлске! Асықпаңыз, менің айтар арызым бар!— деді. Аппамсадай Аппақов аяқ астынан апалақтап, қидрш қалды. Залға қарай бұрылып:

— А?.. Немесе!— деді.

— Аппақов, орныңызға барып отыра беріңіз,— деп мәжіліс басқарушы көкөла көйлекті әйелге қарай иегін көтерді.— Ал сіз залдан айқайламай, мінбеге шығып сөйлеңіз. Жолдастар, бәріңізді тәртіп сақтауға шақырамын...

Тоқтарбайдың қасында отырған орынбасары Айтуаров бұған қарай еңкейіп:

— Аппақовта мый жоқ қой!— деп сыбыр ете қалды.

— Неге? Жаман сөйлеген жоқ. Ауаткомның позициясын қолдады.

— Оны айтпаймын...

— Иә?..

— Жапондардың қатынын мақтағанша, қасында жүрген аппақ сұлууды неге көрмейді, көрмәдік болмаса?

Тоқтарбай түкке түсінген жоқ.

— Мінбеге, мінбеге қараңыз...— деп Айтуаров сыбырын үдете түсті. Әлденеге демі жиілеп, мұрны да шуылдай бастаған орынбасарының нұсқауымен Тоқтарбай мінбеге қарай көз тастаған.

Шынында да жеңілтек мінезді орынбасарының демі жиілеп, мұрны шуылдайтындай жөні бар екен. Анадай аяқ тастам жерде, атқару комитетінің мәжіліс залындағы қырық жылғы көнерген ағаш мінбердің президиум столы жағындағы қапталына аппақ білегін артып тастап, аспаннан түскендей бір ақ перінше тұр еді.

— Дұрыстап қарап алыңыз, Тоқа... Ауданимиздың атын шығарып жүрген атақты әншіміз Жолдыбаспа Сәлима деген сыяқымымыз осы!— деп, бастағының қолтығына кіріп алып, негізгі ақышысы әрі сыбырлаушысы дәрежесіне жетіп қалған Айтуаровтың аузында дамыл жоқ.

Айтса айтқандай екен: Сәлима шынында да сымбатты келіншектей көрінді. Айрықша баданадай жарқырап,

шұғыла шапқан шаралы үлкен көздері қараған жерін қарып жіберерліктей әсерлі екен. Жылтыр, аласалау маңдайдан тік түскен қыр иұрынның желбезегі кеңдеу секілді. Қып-қызыл оймақ аузы топ-томпақ, „мені сүйге“ бейім. Қиғаш қастарының айналасын жұлып, жіптей жіңішкерттіп қойған. Қалың бұйра қолаң шашын желкесінен қысқа қырықтырылты. Бетіне опа-далапты мол жағып, тегістеп тастаған ба, жоқ әлде жаратылысынан солай ма, айтуір жасы отыздың ортасына барып қалған әйелдің ажарында жалғыз снызқ, әжім байқалмайды, аршыған жұмыртқадай аппақ, толық екен. Етжеңділігі сыртқы сыншы көзден жасырғысы бар ма, әлде дөңгелеген құс кеудесін бүдді да биіпрек, көз қызығарлық көріскті етіп көрсету үшін бе — білемдей жалпақ белбеумен белін қыпай тартып алыпты. Орта бойлы, дене бітімі тік, түзу көршеді.

Шынында мына Сәлима секілді келіншектер Аппақовтың әлпіде аузының суын ағызған жапон қатындарының талайын жолда қалдырар еді.

Айтуаровтың аузына әлі тыным жоқ. Мінбеге шыққан Сәлиманың сөзін тыңдатар емес.

— Нағыз қазақы сұлулық өзі ғой, шіркін!.. — деп өліп-өшіп барды.

Тоқтарбай бұрыннан „қазақы жылқы“, „қазақы қой“ дегенді естіп жүруші еді. Айтуаровтың „қазақы сұлу“ дегенін онша ұқпады.

— Оның қандай болушы еді?... — деп сұрады.

— Ыстық-суыққа бірдей, аяқ-қолы балғадай, құшақтасаң құшағың толатын, көңбіс пен көнтерлілерді осылай атаймыз ғой, Тоқа!

Тоқтарбай миығынан күлді де қойды. Артынаша түсіп жиып:

— Жарайды, тыңдайық... — деді.

„Гигант“ колхозының бала бақша меңгерушісі ашық, әдемі даусымен колхоз басқармасы бастығының атына айтар арыз сөзін бастап кеткен екен.

— ...бұл жағынан Әлекеңе өкпеміз жоқ, әрине. Күнде таңертең біздің бала бақшамызға үшінші фермадан жаңа сауылған сүт жеткізіліп тұрады. Жеміс, жидек, көкөніс жағынан да тартып көргеніміз жоқ. Бірақ біздің бала бақша орналасқан өңкіген ескі үй қыс бойы бір жылымайды. Коммунизм орнатып жатқан мына жақсы заманда, осы күнге шейін кесек пешті қолдан жағамыз. Бөлмелерге темір кеңірдектер — бұмен жылитын жылу жүйесін тартқызып беремін деп Әлекең уәде бергені, міне, үш

жылдан асып барады. Ол уәденің аяғы сыйыр құйымшақтанып үзілуге айналғалы қашан!..

Алдыңғы қатарда отырған Аппақов дәл осы арада астынан су шыққан кісідей ыршып тұрып:

— Ойбай ау, оған қаржы жетпей жатыр ғой, қаржы!...— деп дызалақтай бастап еді.

Жолдыбаева оның сөзін естімеген кісіше:

— Қысты күні бала бақша жасындағы балалардың жартысы ауырып үйінде жатады. Ауырмағандарының өзін үйлерінде кемпір-шалдары бәр ата-аналар бала бақшаға қарай аттатпай қояды. Енді қайтсін!...— деп, сахнада монолог оқыған артистше саңқылдайды.— Еденіміз жап-жалаңаш, сүп-суық, сыз! Іргемізден үілдеп жел соғады! Сұмдық! Жас бала түгіл, тәрбиешілеріміздің өзіне суық тиіп, аурудан қолдары босамайды.

Жолдыбаеваның өршеленіп, бояуды тым қалыңдатып жібергеніне шыдамаған Аппақов бұл жолы:

— Ойбай-ау, бұрынғы бас бұғалтірдің үйін осыншама сүмірейтіп жамандағаның не, Сәлима-ау?! Бапалақов жолдас сол үйде он жыл тұрып, жеті-сегіз баланы аман-есен өсірді ғой!— деп шырылдады.

— Онда осы ескі қыстауына Бапалақов жолдас қайта көшіп келіп, анау ішінде моншасы бар, темір кеңірдектері газбен жылытып сегіз бөлмелі үйін бала бақшаға берсін! Бәрібір сол үйді ол колхоздың тегін ақшасына салдырып алды, өз қалтасынан көк тиығы шыққан жоқ...

— Ойбай-ау, Бапалақов жолдас колхоздың бас маманы әрі көп балалы семья...

— Оның баласы біздің бала бақшамызға қатынайтын сексен сегіз бүлдіршішпен көп емес шығар!

Бүгін әжептәуір басталған сөздің беті бұл бағытпен кете берсе біржола бұзылатындай, саяси арнадан шығып кететіндей көрінген соң, мәжіліс басқарушы осы жерде кимелені:

— Жолдыбаева жолдас, күн тәртібін сақтаңыз!— деп ескерту жасаған.

— Ал мен күн тәртібінен шыққаным жоқ!— деп мінбеде тұрған шешен іле-иала жауап беріп, жағалай отырған көпшілікке қарады.

— Айтсын, айтсын!

— Ау, бізде демократия ғой...

— Аузына қақпақ болмаңдар, түте! Көпшіліктің ыңғайын байқаған Тоқтарбай да мәжіліс басқарушыға қарай бұрылып:

— Бүгін ешкімінің сөзін бөлмеңіз,— деп ескертті. Аузы

батыр көркем келішектің дәл қазіргі мінезі ауаткомның төрағасына ұнай бастаған.

Мәжіліс үстіндегі азынаулақ үзілісті пайдаланып, бастығының қасындағы өсекші орынбасары кезекті ақпараттың мұның құлағына сыбырлап жеткізіп отыр.

— Байы жоқ... Менсіңбей қуып жіберген деседі. Мектеп жасындағы ұлымен екі болмелі оңаша үйде жалғыз тұрады.

— Оны қайдан білесің? Үйіне түсіп шығып па едің?

— Түнемесек те, естиміз ғой... құлағымыздың тесігі бар.

— Иә, иә?

— Бойындағы жалғыз міні— байғұс көңілшектеу... Көңіліне жаққан еркек қолқа салса, қолып қақпайды. Енді қайтсін... уылжып пісіп отырған шағында байсыз қалса... қайпп сусының қандырар ләззат іздемесін!

Орынбасарының соңғы сөзі, неге екені мәлімсіз, бастығына шаншудай қадалды.

— Доғар!— деп тиып тастады.

Осы күніп әр басшының сенімді серігі бір жағынан кеңсе ішінде ғана емес, кеңсе сыртында болып жатқан оқиғалардан, іс-әрекеттерден, өсек-аяңнан дер кезінде бастығын хабарлар етіп отыратын саққұлақ тыңшының қызметін атқаратынына да Тоқтарбайдың біраздан бері етіп үйреніп кеткен. Былайша өсекшілердің сыбыр-күбірін ұнатпай қоймағанмен, сенімді қолдан анық ақпарат алып отырмаса, әрдайым алды-артыңды шамалап, жаңылыссыз қадам басудың қиын екеніне көзі жеткені қашан. Бірақ үнемі ақпарат айтушының ақылымен жүре бастасаң, жолым қысқарды дей бер... Тыңда, біл, салыстыр, тексер, көзіңді жеткіз— соңғы шешім ақпаратшының ыңғайында емес, өз ақыл-ойыңның, өз ар-ұятыңның ыркыңды болсын. Осының ерекше қиын, ұстараның жүзінде тұрғандай неғайбыл шаруа екенін іші құрғыр сезеді-ақ. Тың тыңдаушының дегенімен жүргің келмесе, оны неге жиі тыңдайсың? Тың тыңдаушың адал, арам пікірсіз болса — жақсы. Олай болмаса қайтерсің? Тағы да бар салмақ өзіңнің миың мен жүрегіңе түседі.

Әсіресе жаңа өрісті игеріп, жаңа жұмысты бастаған тұста Айтуаров секілді „тыңшылардың“ көмегіне (жарым-жартылай болса да) мәжбүр. Жаңа тұрмыстың ұңғыл-шұңғылы біліп, кімнің кім екеніне көз жеткізіп үлгіргенше, көңілі сенген жақындарына сүйеніп, кейде ежіктеп сұрауға, қазбалап, қазымырлануға да тура келеді. Қуаңдария о баста Тоқтарбайдың да туған топырағы екені рас. Бірақ қызмет бабымен ұзақ жылдар сыртта жүріп

қалды емес пе? Ауылдағы шал-шауқандар, құрдас-замандастары болмаса, мұндағылардың көпшілігін, тіпті іс басында жүрген атқамінерлерін де жақын түстеп таппайды екен. Сондайда осы ауданда пәлен жыл қызмет істеп келе жатқан орынбасарының ақпараттына сүйенбегенде қайтеді? Оның үстіне, орынбасарының бір оңтайлы жері— Айтуаров ара ағайын, бұл ауданда туған-туысқандары жоқ. Ендеше, оны ескі қазақы жолмен „Пәленшеге бұра тартды, төленішені қасақана гайбаттайды” деп кінәлаудың қисыны келіңкіремейді. Әрбір ұшырасуларда, осындай жиын үстінде кездескен кісілерге Айтуаров оңды-оңсыз мінездемелер бере бастаса, Тоқтарбай да оған құлақ тосып отыруға үйреніп алған. Уақтылы берілген ақпаратты бастығының бас ізеп тыңдайтынына орынбасары да үйреніп үлгірген.

Бастығы аяқ астынан „Доғар!” деп жекігенде, Айтуаровтың еңсесі түсіп кетті. Бастығына қай сөзінің жағымсыз тигенін түсінбейді. Қанша тыраштанғып, алдарына түсіп жүргенімен, осы уақытқа шейін зор дөкейлердің көзіне түсіп, оншалықты орнықты беделге қолы жетіңкіремей келген жігіт ауданға жаңа төраға келгені бері біраз желкесі күдірейің, өзінен шеші төмендерге күші көрсетіп қоюдан да құралақан емес еді. Ауаткомның жаңа басшысының денесі шағын болғанмен әуелден-ақ алды — кең, жайлы кісі көрінген. Әйтеуір мұнымен кез келген тақырып тәңірегінде сөйлесіп, мұң-шеріңді тарқатуға болады екен. Бұрынғы бастық та пәлендей тұрпайы, доғал адам емес еді: әйтеуір не айтсаң да ырқылдап күле беретін. Бірақ бір мәселені өз ықтиярымен шешіс алмайтын, ең артысы көрші ауданнан сатып алынған күрші тұқымын колхоз, совхозға бөлікке салғанда да бір килограмм астық артық-кем кеткен біреу дау шығарса, зәресі ұшып кететін, „ойбай, райком былп қалмасын!” деп қайта-қайта қақсаудан жағы талмайтын жалтақ жазған еді. Әсіресе кемшілікті айтуды да, тыңдауды да жаппы сүймейтін. „Құрылды! Бітті! Өртеңің!” деп Айтуаров келсе, ол тек ырқылдап күле береді. Содан соң бәршің тігісін жатқызып, жуып-шайып, бұған жарты сағат „лекция” оқиды. Оның лекциясынан тез жалығатын Айтуаров ондайда сөзуар бастығынан тезірек құтылудың жолын іздей бастайтын... Арыстанбеков, шүкір, ондай сойқаншық сортынан емес. Бұған бәрін бүкпей айтуды болады. Әсіре жақсылық пен татымсыз табыстарды өсірчелеуден гөрі ойсыраған оқылдықтарды ашып айтқандарға құлағын тосыңқырайтын түрі бар. Бастығының бұл мінезі орынбасарына қолайсыз көрінбейді. Қайраты, іскерлігі, жігері

қаңдай— ол жағына әзір көзі жетпейді. Әйтеуір бастауы, лая алысы жаман емес. Көңілденетін, тіпті кейді көкірек көтеретін кездері де байқалады, бірақ немкеттілігі, немқұрайдылығы жоқ. Жаңа бастығының сырын әлі түгел білші болған жоқ, әрине, содан ба екен, бұл кейде ағасының жел жағына қалып өтіп кеткенін аңғармай қалады. Әншейінде айғай-үйнайға, дауыс көтерерлік жан-жалға жол бере қоймайтын бәсекең кейде табан астынан ашу шақырып, таптап кете жаздайды. Онда да жержебіріңге жетіп сөкпейді, бірден, осылай ойламаған жерден, шорт еткізіп кеседі де тастайды. Содан бастығыңның бабын қайтіп табарыңды білмей, осылай сарсаңға түсіп отырғаның... Әй, бұл орынбасар дегенің де оңып тұрған қызмет емес қой! Біріншінің қабатына қарап жау-таңдаумен, жалтақтаумен, жалпаң қағып жағылумен өтетін ит тіршілікте не мағына бар? Сенің басың— алтын, көтің— күміс болса да, біріншінің аты— бірінші. Барлық жақсы атақ та, сый-құрмет те— сонікі. Саған бұйыратыны— сарқыт пен қалдық қана. Ең жаманы: жұмыстың ауырын істейтін— сен, көрінгенмен оттасып, жаманатқа қалатын— сен. Ал абыройдың бәрі ананікі. Орынбасар дегенің, былайша қарағанда, айтылуы жап-жақсы... Орынбасар... демек, сәті түсе қалса, бірінші басшының орнын басатын кісіге ұқсайды. О баста орнын басын деп ойластырылған шығар-ау. Бірақ қайда сол орнын басу? Есің білші, етегің жиғалы бері бұл, Айтуарова, әйтеуір орынбасарлық асудан аса алмай келеді. Мектепте оқып жүргенде— кәсіподақ ұйымының орынбасары, кейін өзінің туған ауданына жолдма алғанда да, қызмет бабымен осында келгенде құрылыс мекемесінің бірінші бастығы емес, ығи орынбасары... Аудандық атқару комитетіне өсіріп жіберіп еді: тағы да орынбасар... онда да бірінші емес, екінші орынбасары. Соңда, немене, бұл қу тағдыр Айтуар баласының маңдайына орынбасарлықты ғана жазып қойып па? Қашан біріншілікке қолы жетеді? Біріншілер ығи өзгеріп жатады. Ал сол біріншінің орнын басуға тиіс Айтуаровты жоғарыда жалпы отырған жарыместердің көргісі келмейді.

Бастығының „доғар!“ деген сөзін көңіліне ауыр алып, қанаға түсе бастаған Айтуаровта былайғы жұрттың шаруасы жоқ. Бәрінің назары міңбеге шығысымен алпамсадай Аллақоятың мойнына мініп алған жаужүрек бала бақша меңгерушісіне ауыпты. Залдағы кезекті гуіл басылған тұста Сәлиманың саңқыл даусы тағы ап-анық естілді тұрды.

— Әлекел! Менің сізге айтар бір ұсынысым бар. Егер қабыл көрсеңіз...

— Ә, мейлі!— деп президент столының бірінші қатарында отырған Алпақов қолын сілтеді.

— Әлеке, өзіңіз білесіз, сіздің даладай кабинетіңізде екі көкала кілем төсеулі жапыр. Ондай кілемді, көрікті болмағанмен, парторг пен бас бухгалтердің отырған бөлмелерінен де екі-үш жолақты төсеніштерді көрдім. Рас па?

— Е, рас емей, немене? Біз бай қалқозбыз. Шет-шеттен қонақтар да көп келеді. Сосын... отырған бөлмелерімізді... былай дұрыстап жабдықтап қоймасақ ұят емес пе?

— Әлеке, өйтіп ақталып қайтесіз? Мен сізді айыптап тұрғаным жоқ қой!

— Енді немене?!— Бұрынғы партизанның бұдан әріге шыдамы жетпесе керек, орнынан қопарылып тұрып, ашу шақыра бастады.— Айтқылап айтқыш дегенге, айдалаға қарай лаға бермесеңші, Жолдыбаева!

— Егер өсер ұрпаққа тын жаны ашптың одан коммунист екеніңіз рас болса,— деп жаужүрек келішпек „коммунист“ сөзіне ерекше салмақ сала сөйледі,— онда жаңағы мен айтқан жылы төсеніштердің бәрін бала бақшаға бөлдіріңіз. Сонда сіз бен сіздің сәбилеріміз қақпаған қыста жалаңаш құйрықтарымен сыз еденге отырмайтын болады.

Мұны естігенде, әлдекіндер шапалақтап қол соға бастады.

Әлдекімдер:

— Жарайсың, Сәлима!

— Әлсекеңе үлкен сын туды...

— Әлсекеңді ақыры сүріңдіріп тыңды-ау!— деп қасқана қытықтап, осындағы басшылардың көбіне-ақ жайсызду тиетін әңгімені қот-қоттап қоздыра түседі. Бұлардың ішінде ұзақ жылдардан бәрі озат шаруашылықты басқарып келе жатқан, осындағы елдің еркесіндей — әртүрлі жиын-жиналыстарда ғана емес, қазақ арасындағы ас-құдайыларда, жиын-тойларда ойындағысын бүкілей айтып, өзгелерді бұқтырып жүретін бұрынғы партизанды әдеи табалайтындар да бар еді.

Көпшіліктің көңілдегісін жазбай тауып үйренген кәсігі отағасы аяқ астынан жалт беріп, мұның сүріңгеніне кәдімгідей тілектес болып отырған жағымсыздарға тағы жалын ұстатпай кетті.

— Жарайды, Сәлима қарындасым. „Гигант“ қалқозы кеңсесіндегі бар жылы төсенішті ертеңнен қалдырмай бала бақшаға бергізесмін!— дечесі бар ма?

Мәжіліс залының ішін жапырлап соғылған шапалақ даусы кернеп кетті.

Аппақов қолын кеудесіне қойды да, быттиған бітік көзінде қуақы күлкі ойнап:

— Рахмет, жарандар!— деп көпшілікке басын иді.

— Жарайсың, партизаным!

— Жасасын Аппақов!

— Бұл тағы қатырып кетті... Бүгінгі қаларман тағы өзі болып шыға келді...

„Гигант” колхозының басқарма бастығы енді оң қолын жоғары көтеріп, орнынан тұрды да:

— Ауданымыздағы өзге басшыларды да мына менен үйреуге шақырамын! Үндейінін!— деп ұран салып, гүрс етіп қайта отырды.

Ау-ду соғылған шапалақ даусы сирей бастағанда, Тоқтарбайдың жанында манадан үні өшіп, қоңдас отырған Айтуаров шадасызданып, астындағы орындығын сықыр-сықыр еткізіп, қозғалақтап қалды.

— Аппақов ақыры бүлдіріп тынды.— деді содан соң. Тоқтарбай оған таңырқай қарады.

— Неге?

— Қазір көресіз...

Бұл жолы орынбасарының күдігі шынға шықты. Сәлимадан соң осындағы бала бақша меңгерушілері бірінен соң бірі сөз сұрап, мінбеге ұмтылсын. Бәрінің айта-тыны, мұң-мұқтажы орайлас. Бәрі бірінің аузына бірі түкіріп қойғандай, „халқының адал ұлы, атақты партизан, нағыз болшевик” Аппақовты аспандатып мақтай бастасын.

Аудандағы бала бақшалардың бәрі дерлік тозған, топырағы шыққан ескі үйлерге орналасыпты. Бәрінің ішінде қысты күні жел гулеп, едендеріне мұз қатып жатады екен. Ал осы аудандағы бастық атаулы отыратын бөлмелердің іші де, кіре берісі де қызыл ала, кокала кілемдерден көрінбейді. Табаңдарымен жұмсақ кілем басып жүрмесе, неменсе, басшылардың аяқтарына тікен кіре ме екен? Аппақовтан үлгі алып, өкіметтің қыруар қаражатын жұмсап, әншейін сән-салтанат үшін жиһаздан сол төсеніштер осындағы бала бақшаларға таратылып берілсе екен деп, көптеп көп сұраймыз. Ол ол ма? Осы күні басшылар отырған бөлмелерді әдемі ағаш жиһаздарға, шкафтарға, дивандарға толтыру „модаға” айналды. Ал кейбіреулері қолы босап еріккенде мұздатқышқа толтырып қойдырған салқын суықтарын ішіп, түрлі түсті телевизордан ойын көріп отырады екен. Ал біздің кейбір бала бақшаларымызда оңдай сән-салтанат түпті, сәбилер жататын таза төсектің өзі жетіспейді. Ал бұған басы қатып, жаны ашитын бастықтар

(Аппақов жолдастан басқа) тағы жоқ. Мілшілдердің сөзі осылай жалғасып кете береді...

Бүгін мінбеге ұмтылып, сұңқылдан сойлеп жатқандардың бәрі дерлік— әйелдер. Әйел заты туысынан сезімтал, тез тұтанғыш халық қой. Оның үстіне, қызу үстінде қыздырмалатып жібергендерімен, өтірікті өрбіткен ешқайсысы жоқ. Бірақ соңғы кездерде өзара сыңды үдетіңкіреп жүрген, бүгінгі батырсынған баяндамасында талай бадырақ көз мысалдарды келтіріп, аудаңдағы сыни ойға жаңа кеңістік аяқандай болған Тоқтарбайға әжептәуір басталған әңгіменің барысы бірте-бірте ұнамауға айналды. Біздің қапаныты әдетіміз осы: мақтасақ, ешбір мін таппаймыз; дптасақ, ешбір тұлдыр қалдырмаймыз. Балықтың басынан шірігіні ып-рас: жоғарыда отырғандардың әдеті сондай болса, төмендегілерге не жосық? Әлгіңде әлекті әңгімені бастаған сылақым келіншк, әйтпесе аяқ астынан „қаһармандық“ мінез көрсеткен бұрынғы партизан әлдебір газеттен, әлдебір журналдан белсіз бір бастық сымақтың бөлмесінің еденінде тозыпы жетіп жатқан ескі кілемді жетімхана ма, бала бақша ма— сондай бір жерге бергізіп, белгілі болып шыға келгенн оқыған болуы керек. Әділет пен теңдік аңсаған аңқауларға бұл бір әулиелік әрекеттей көрінген. Әйтпесе біреудікін біреуге тартып әпергеннен жер бетінде теңдік орнай қоюшы ма еді?

Тоқтарбайдың тағы бір таңырқайтыны: осы күні елдің бәрлінің жүйкесі жұқара-жұқара үзілуге айналған ба, әлде әлеуметтік өмірдің бұл бимейтін, бұл оқымаған өзгеше заңдылықтары бар ма, әйтеуір бүгінгі үлкен-кіші себеп табыла қалса, билік тарапынан бұрауды сәл босата түссең, қауға тиген қамыстай лау етіп өртенуге бейім тұрған оғаш мінездер шаң береді. Былтырғы Шерәлі қазасы үстінде зират басында жиналған көпшіліктің толқымасын іштей түсініп, көзінде құп алған секілді болғанмен, сол жерде ша-тақ шығып кетпегеніне кейін талай шүкіршілік еткен. Пәлен жерде шахтерлер, түтен жерде металлургтер көшеге шығып, паразитылық білдіріпті-міс, оларды маскүнем, нашақор бұзықтар соңына ертіпті-міс деген ұзын құлақ әңгімелерді естиді. Теміртаудан қашып келген бірер бүлікші Ташкентте ұсталыпты-мыс деген сыбыстың шыққаны қай жылы еді?.. Тіфу, тіфу, ондай пәленің бетін аулақ қылғай! Бірақ әйтеуір осы күні төзімі таусылғандар, жүйкесі жұқарғандар, талағы тарс кетуге бейімділер, талап еткіштер, мін таңқыштар көбейіп барады. Бүгін соған жол беріп отырған өзге емес, өзі. Неге ойтөді? Сірә мұнысы—

саналы әрекет емес. „қаз дөбырыққа ұшадының“ кері шығар, кім білсін.

Әне, міншілдердің тағы бірсуі мінбеге шығып алып:

— Бізде көп балалы аналарға көрсетілетін жәрдем ақы жетімсіз. Әкіметтің артық қаражаты жоқ екенін білеміз. Сондықтан менің ұсынысым: бойдақ салықты еселеп көбейтін, ал бала санын бесеуге жеткізбеген әр семьяға қосымша салық салу керек те, түскен қаржыны көп балалы аналарға таратып берейік!— дейді.

Одан:

— Ау, Қазақстанда қазақтар ғана тұрмайды. Үш бала өсірсе, өздерін үбірлі-шүбірлі семьяға жатқызатын ұлттар бар. Оларды қайтеміз?— деп сұрасам, жауабы дайын.

— Жарайды. Мұсылман еместерді қозғамайық. Олардың қатындары аборттарын жасай берсін... Ал бірақ баласын көбейтпеген қазаққа салық салу қажет-ақ.

Тағы бір білгіш мінбеге ұмтылып:

— Облысымыздың табиғаты біржола құрып бітті. Бір кездегі ғұлы, сулы жерлеріміз шаң-топыраққа айналды. Іңгалап көзін ашқаннан шаң-топырақ жұтып өскен сәбилеріміздің келешегі не болмақ? Сондықтан қуарған құмның ішіне орналасқан елімізді жасыл қырға қарай, тау беткейге көшіру керек!— деп соғады.

Одан:

— Елсіз ел медицинаға көшіп барғанда қайтп күні көрмекшісіз?— деп сұрасаң, жауабы дайын.

— Миллиондаған гектар тың жерлерді игерген совет халқына бір ауданның табиғат апатына ұшырап отырған сорлы жұртын жарылқау бұйым болып па? Әкімет қаржы босатсын, өкімет адам күшін шығарсын, өкімет техникасын бөлсін...

Мінбеге шыққан тағы бір сұңғыласы тіпті саяси ұстамсыз пікірлер айтуға шейін барды.

— Осы Байқоңыр, осы Тарстам қазақтарға неменеге керек-ей?! Ауамызды, суымызды, жерімізді былғағаннан басқа түк пайдасын көргеніміз жоқ. Был қырда жортқан ақ бөкендеріміздің біразы адам білмейтін белгісіз кеселге ұшырап, қырылып қалды. Жабайы хайуандар жеген шәпті біздің адал малымыз да жейді. Малды қазақ жейді... Сонда мұның ақыры не болады, ә?

Одан:

— Сонда, қалай, сіздіңше космодромдарды жауып, дүниелік империализм алдында ашықтан ашық қарусыздануымыз керек пе? Ғылыми-техникалық прогресс көшінен қалып қоюымыз керек пе?— деп сұрасаң, жауабы дайын.

— Әлбетте, қарусыздануға болмайды. Бірақ неге ауа былығын алаңдарды елсіз-күісіз алысқа, сол империя-листік дүшпандарға жақындау жерге көшірмеске? Өкіметіміз солай шешсе, бар мәселе шешіліп жатыр ғой...

Әйтеуір кишкентай Куандарияда білгіштер мен міншілдер жеткілікті екен. Айрықша бүгінгі жиынның күні тәртібіне орай арнайы шақырылған ата-аналар белсенділік көрсете бастапты. Көп балалы ата-аналардың біразының қолы тимеген бе, әйтеуір нәжіліс залында отырған аталар мен әжелердің қарасы да недәуір. Енді сол үлкен кісілер кезек-кезек жарыссөзге жазылып, мәжілісті ұзарта түскен.

Саяси ұстамсыз сөзді бастап, Байқоңыр мен Төрқатамды көшіру жөніндегі оған ұсынысты айтқан шешен біразға шейін мінбеден түспей, әрті-берті қолайсыз әңгімелерді қозғап тұрып алғасын, мәжіліс басқарушы:

— Регламентті ұмытпайық, жолдастар...— деп болар-болмас ескерту жасап көріп еді.

Аяқ-қолы сыптай, бойы тіп-тік, мұндай таза киінген, жас шамасы талайға барып қалған, бірақ сақал-мұртын айналдыра көгертіп қырып тастаған шалыңның мінезі ша-тақ екен:

— Регламентіңді қалтаңа салып қой, шырағым!— деп шатынап ішыға келсін.— Регламентті белгілейтін сен емес, осы отырған халық...

— Сойлесіп, сөйлесіп!

— Уақытын ұзартып берейік!

— Біраздан бері мінбеге шықпай, шерін шығара алмай жүрген байгүс қой...

Көпшіліктен достау естікесін, әлгі қырма сақал тамағын кернеп алып, қоқилана түседі...

— Ауданымыздың атақты арызқойы Арысбай баласы осы кісі!— деп Аитуаров қайтадан сыбырлауық қызметіне кірісіп кетті.

— Қайда істеуші еді?

— Пенсия жасынан әлдеқашан асып кеткен. Осындағы орта мектепте тарихтан сабақ берсе керек. «Өтепиязовтың мұғалімі болғаным» деп кейде мақтанып отырады.

— Өзінің қолынан бірдеме келе ме? Тұрақты комиссия құрамында бар ма? Мұндай белсенділерді қоғамдық жұмысқа жеткізіу керек қой...

— Атамаңыз. Арысбай баласының қолына азғантай билік берсеңіз, күн көруден қаламыз. Құрысын...

Осындай жиындардың бір пайдасы— мәселенің бәрін шешіп тастамағанмен, кімнің кім екенінен, кімнің қандай ойы бар екенінен недәуір хабардар боласың, Мүш

„қамқоршы“ досы, обкомның бірінші секретары Құснидинов жолдас әрқашан жиіалысқорлар мен мәжілісқорларды айыптап сөйлегенде, бұл әрдайым соның сөзі қостал, қосарланып отырушы еді. Баяғыда орыстың Маяковский деген бір дүлей ақыны мәжілісқор коммунистерді өлтіре сынағанда, көсеміміз Ленин оны өкіртіп мақтады дегенді мектепте оқып жүргенде мұғалима апайының айтқаны бар. Айтуға келгенде, бізде бәрі дұрыс қой. Ал алысқа ұзамасақ та, Тамкент көлеміндегі „көсеміміз“ Құснидиновтың өзі де жиіалыссыз, мәжіліссіз бір аптасын өткізіп көрген пеіде емес. Тоқтарбай болса, осы ауданға келгенді талай жиынды өткізіп тастапты. Бақташылардың бас қосуы, күрішшілердің слеты, мал азығын дайындаушылардың кеңесі— әйтеуір толып жатыр. Соңда біздің өркеп деген социалистік қоғамымызда осындай жиын-жиіалыссыз іс бітпей ме? Осындай жиын-жиіалыстарда әлдекімдерді терлетіп, талқыға салмасақ, көпшілік алдында есеп алмасақ, көпшілік атынан қаулы-қарарлар қабылдмасақ, көңіліміз неге көншпейді?

МҮШЕЛ ТОЙ

Осы Қуандариядағы бірінші автобазаның директоры Ақтай Жаһилов деген жігіт қырық жасқа толып, дүркіретіп той жасағанда, бір апта бойы аудандағы біраз мекемелер мен колхоз, совхоздар басшысыз қалып, күіделікті қарбалас жұмыстары толас-тыныс тапқандай болғаны рас еді. Аудан орталығындағы жалғыз көрнекті ресторанға бірнеше күн бойы қатардағы қарапайым пенделер бас сұға алмай қалды. Облысқа белгілі озық автобазаның озат директорының ағайын-туған, құда-жекжаттарын қоспағанның өзінде, республика астанасы Алматыдан бастап, кең байтақ Қазақстанның түкпір-түкпіріндегі қыруар таныстары, жора-жолдастары да қисапсыз көп екен. Оның тойына зор дәрежелі әкімдермен қатар, әр алуан халық артистері, ғалымдар мен ақындар да жан-жақтан ағылып келіп жатты. Осылардың ішінен Тоқтарбай бұрын сырттай аттарын естігенмен, түстеп танымайтын талай атақты ағайындарын көріп, бір жағынан әжептәуір таңырқаса, екінші жағынан әлгілердің дастарқан басында айтқан көтерме, көшірме сөздерін естіп, іштей қатты ренжіген тұстары да бар.

Облыстағы, аудандағы басшыларының ыңғайымен осы дүрмектің ең ортасында жүрген ауатқом торағасы бұрындары да талай ресми мереке думандарды қолымен атқарған тәжірибелі ұйымдастырушы, көпті көрген ел ағасы ретінде осынау қиыр пәтте жатқан аудандағы қайдағы бір автобаза директорының әншейінде от басында ғана атап өтерлік мүшел жасында жасаған дастарқанына осыншама ығай мен сығайдың жиналу себебін түсінбей-ақ қойды. Ұлы Абай қайтып тіріліп келсе, бұлар бүйтін қуанбас! Осыншалық ардеқтайтыңдай, Жаһилов кім еді соншалық? Рас, жыл сайы мемлекеттік жоспарын асыра, артығымен орындап жатады деседі. Аудан көлеміндегі автобазада қаншалық зор жоспар болушы еді тәйірі... Соған қарамай, жасы қырыққа енді келген директорыңыз осы

уақытқа шейін алтын жұлдыздан басқа хукімет наградаларын түгелдей омырауына тағып үлгіріпті. Фажап! Осы жасқа келгенше талай қисынсыздықтар мен кереғарлықтарды көріп-біле жүріп, Тоқаң мүңдай сорақтылыққа кездесемін деп ойламаған.

Осы ауданға келгелі Жаһилов жайында әрқилы сөздерді естін-біліп жүр.

— Нағыз Іскер, жұмыстың көзін тапқыш, алымды да алғыр азамат!— деп сүйсінушілер аз емес.

— Шіркін, Америкада туса, баяғыда-ақ анау Рокфеллерге ұқсаған алпауыттың өзі болар еді!— деп сәусегейлік айтушылар бар.

Ал базбіреулер:

— Ер көңілді, төкіне-шашпа, жомарт жігіт! Қысылғанда, күнне жарайды...— деп марапеттайды.

Талай мекеме басшылары жұмыскерлеріне жалақы тауып бере алмай қиналған сәттерінде Жаһиловке барып қолдарын жаятын көрінеді. Сонда Жаһилов кассирші жедел шақырып алып, бума-бума ақшаларды сұраушының алдына лақтырып тастайды-мыс. Заң бойынша әрбір мекемеге тиесілі қаржы мемлекеттік банк жүйесінде сақталуы тиіс екенін өзгелерден кем білмейтін автобаза директорының бүйтіп еркінсуіне тиым салатын өкіметтің көзі жұмылып, құлағы бітеліп қалса керек.

Бұны себебін сұрасаң, қасындағы сыбырлақтар тағы да қисынсыз нәрселерді айтады.

— Ойбай, Жаһилов Алматыда отырған бір дәудің туган жиені емес пе?

— Атасы баяғыда Астрахань жағынан қашып келген бай көпес деседі. Содан бір саңдық алтын, күміс мирасқа қалыпты!

— Тамкент облысындағы мафияның бастығы осы! Басқа түк құпиясы жоқ.— деп ауаткомның орынбасары Айтуаров жерге түкіреді.

Қалай болғанда да, айтулы автобазаның атыптулы директорының қырық жылдығы күллі облыс көлеміндегі қыртын тойға айналды. Рас, ат шабылып, балуан күресі өткен жоқ. Оған обкомның бірінші секретары Құснидиновтың рұқсат бермегенін Тоқтарбай өз құлағымен естіді. „Қазақта көзі тірі адамның мүшелдік тойында балуан күресі ұйымдастырылып, ат бәйгесі жарияланбайды.— деді ол.— Мүңдай салтанат өлген кісінің артынан берілетін үлкен асқа ғана жарасады. Қыз ұзату, келін түсіру, сүндетке отырғызу тойы болса бір сәрі... Әрі қазіргі уақыт талабын ескеруіміз керек“. Автобаза директорының қырық жылдығын мерекелегенде қазіргі уақыт талабы қаншалық

дәрежеде ескерілгенін ешкім білмейді, бірақ айтуір сойылған мал мен ішілген арақта, көл-көсір шығынд қисап жоқ. Осы жолы той иесінің қаншама ат мініп, шапан жамылғанын, қалтасын қаншама ақшалы конверттер сүңгіп кеткенін есепке алып жүрген тағы ешкім байқалмады. Ол ол ма, талай-талай қызылалы кілемдер мен түрлі түсті телевизор, бұл жақтағы елдің көпшілігіне таңсық видео, аудио атанған „жәшіктер“ де үлкен ресторанның ішіне қаз қатар қойылған орындықтардың үшар басында аса сыпайы жымып, қолын кеудесіне қойып қайта-қайта тағзым етіп отырған той иесінің қасына тау болып үйіліп қалды. Жаһиловтың аса жомарт, мәрт жігіт екені рас екен: банкет соңындағы қорытынды сөзінде әлп үйіліп жатқан қымбат бағалы, құндыз жағалы шаландардың көпшілігін дастарқан басындағы үлкен-кіші сыйлы қонақтардың иығына апарып жапты. Сондай бір қырмызын қызыл шапан мен сусылдаған сусар бөрік Тоқтарбайдың да сыбағасына тиді.

Бұдан соң жергілікті өнерпаздар ортаға шығып, ойын көрсетті. Оларға астанада арнайы келген әншілер мен ақындар қосылып, тойдың соңын кәдімгідей қызғылықты сауыққа айналдырып жіберді. Лауреат ақышның сөзіне жазылған арнау әнді лауреат әнші барылдаған жуан даусымен барын салып шырқады-ай келіп. Әсіресе, әннің:

*Абал жігіт Ақтайды
Кулм қазақ жақтайды,
Қыз-келінесі жақтайды!—*

деген қайырмасын айтқанда, тіпті иығы бүлкілеп, жорғалап билеп кетеді. Күллі қазақ жұртының автобаз директорын мақтайтынына куәлік еткендей, мұны естіген жергілікті қауым өкілдері сатырлатып қол соғып жібергені рас.

Кісі аяғы басылып, жан-жақтан келген қадірлі қонақтар аттанып кеткен соң, Жаһилов облыс пен аудан көлемінде дәрежелі кісілерге арнап мәлтек дастарқан жасайтынын жириялағанда, басы обкомның бірінші секретары Құснидинов болып, теріс күн көріп, қошемет көрсетті.

Той иесі бұл жолы жерлестерін жергілікті халық Жалтыр атап кеткен кішкене қорыққа барып демалып қайтуға шақырды. Бұл шынында атына заты лайық тосын көркем, қокмайса көгал жер еді. Айнала әдденеше жүз шақырым бойы шекара-шеті көрінбейтін жатаған құйқалы құмдардың дәл ортасында, құс қанаты талатын биіктен көз түскенде төменде жасыл масаты тақиядай дөңгелешип жа-

татын, қою көлеңкелі ойпатты бұрыңдары вертолетке мініп, алыстағы малшы жайлауларын аралаған Тоқтарбай талай көрген еді. Аспаннан қарап тамсанғашынан гөрі, қалың нудың ішіне енден кіріп, тұнық салқын ауаны сіміріп жұта бастағаннан-ақ өзінді ертеңде айтылатын Жиделібайсым жерінің шетіне аяқ басқандай сезінеді екенсің. Әліңде ғана сусылдаған ыстық құмды кешіп өткенде, бұлардың астарына мініген машиналардың радиаторындағы сулар бұрқ-бұрқ қайнап, арақидік кідіріс жасап, әрең жылжып келе жатыр еді. Енді қызған темірлер суынып, ышқынған ыстық мотор үні де саябырсыды. Мұндай қорық шаруашылығының ісі оңға басып тұрғанға ұқсайды. Әйтеуір шыжыған шөлдің қақ ортасы қалың тоғай, саялы ағаш екен. Мұнда көкпен бой таластырған теріскейдің қарағай ормандары жоқ. Мұнда тамырын тереңге жіберіп, құм астындағы су қорегін өзі іздеп табатын тырбиган сексеуіл, исі жұпар аңқыған көк жиде, күміс жапырақты тораңғыл, тұтасқан итмұрын, тобылғы өседі. Құм, шөл атап кемсіткенмен бұл арапың да өзіне лайық ерекше сұлулығы бар. Бұл жерде де атам заманнан бері мал баққан көшпенді елмен бірге мың-миллиондаған жәндік, жан-жануар тіршілік етіп келеді. Құмның қояны қойдай семіз, қырғауылының еті бір қазанға сыймайды деседі. Ал қара құйрық атанған ерекше көркем әрі сезімтал аң қазір жер бетінде мүлдем азайып, осы Қызылдың ішінде ғана емінеркін жайылып жүрсе керек-ті. Жапанның бір шалғайын көмкеріп жататын Қызыл, Қаржа аталатын осы жойқын құмдардың әр тұсында жасыл ойпаңдар, көлеңкелі көл табаңдар аз емес. Мал баққан елдің ежелгі қыстаулары мен жайлаулары, талай ұрпақтың дүниеге келіп-кеткен ескі жұрттары осылар. Осы ұлы құмдардың ішіне тереңдеп кіре берсең, қарап қалып көне қамалдардың, тегістеле бастаған жүз жылдық, мың жылдық обалардың орнынан шығасың. Жатаған құмдардың баурайын жел суырғанда, әр жерде жылтырап бұдан миллион жылдар бұрын өмір сүрген теңіз хайуанаттарының қаңқа сүйектері шашылып жатады. Мұндайда шырқобелек айналып, құйыңдай ұйтқып соққан уақыттың тылсымдай тұңғыш сырларына таң қалмасқа лажың қалмайды.

Бала жастан әр нәрсеге мал баққан қазақы шаруа көзімен қарап үйренген Тоқтарбай кейде құм тіршілігіне тең келерлік өзге кәсіпті іздеп таппас еді. Шіркін қызылдың іші— мал тұқынның өсіруге жаратылған жәннаттың өзі ғой деп бек сүйсінеді. Суық қыстың өзінде де мұндағы малшылар қабақтап жабылған, іргесі құрғақ сабанмен көмілген киіз үйлерде оғыра береді. Мұнда қыстық

мал азығын дайындап, шөл шабудың, жоңышқа тураудың қажеті жоқ. Мұнда кез келген мал қысы-жазы өз аятымен жайылып күн көрс береді. Шіркін құйқалы құмшың алуан түрлі шөбіндей нәрлі, қуатты азық бар ма? Құмшың ақ керуенін жеген түйенің қымыраны мен шұбаты бұл татымаушы ма еді? Құлтпаден өскен қызыл изен мен ажырығын жеген биенің сүті қандай тәтті! Ащы жусан мен жап-тақтың қызыл сөгіне тойған қойдың ет ше? Басқа жақтың көңіліне келмесін, әрине, бірақ тәтті шөл жеп өскен малдың еті — ет емес, сута салған кесек секілді бірдеме... не жүрегіңе тимейді, не дәи-татуы жоқ, не қуаты жоқ; жарты сағаттан соң қайтып қаршың аша бастайды.

Жүргінішілердің алдынан көп ұзамай айдын шалқар көл шықты. Көл жиегінде түйе кірсе бойы көрінбейтіндей нар қамыс — жасыл құрақ жайқалып өсіп тұр. Шарадай толықсып толып тұрған дөңгелек көлді айнала құм жоталар қоршап алыпты. Аспан — көк, құм — қызыл, көл — жасыл. Осындай айқын үш бояудан құралған кішкене мөлтек әлем әдене кездейсоқ, мінез күткендей, керусіндей шұбатылған машиналарға мінген екі аяқтыларды түпжырап, түйықтау қарсы алғандай көрінді. Бұлар жақынды бергенде су қорыған шағала ма, балық аңдыған балықшы ма, әйтеуір қанаттарын сабалалап бір топ көкала құс көл бетінен көтеріліп, күн батыс жаққа қарай жантая ұшып ұмай берді.

Құмдық жағалауға жетіп түмсық тіреген жеңіл машиналардан түскен тойшылар недәуір ұзақ сапарда жол соқты болып, біразы шөлдеп-шөліккеп те қалған екен. Мұздатқыш биік машинаның артқы есігі ашылып, иелер салқын сусындар құйылған ыдыстардың тығышы ағытылғанда, кәдімгідей-ақ кезекке тұрып, оюлы кеселер мен қырлы стакандарға қол созысып қалды. Қан қысымы көтеріліп, емханаға жатып шыққалы бері шімдік атаулыдан бойын аулақ сала бастаған Тоқтарбай үлкен сапар кесеге меймілдеп толтырылған, көпіршігі кесенің ернеуінен асып төгілген мұздай суық, қымыранды басына бір-ақ төңкеріп еді, шекесі жіпсіз шыға келді. Тікелерінен тік тұрып, қалаған сусындарын ішіп, жән шақырған тойшылардың біразы енді өзара гу-гу көңілді әңгімеге кіріссе, біразы айнала сұлу табиғатты тамашалап, таңдайларын қағысады. Біреулері қалталарынан насыбай шақшаларын шығарып, тілдерінің астына шөкімдей қарақошқыл темекіні тастап жіберіп, көздерін ашып-жұмып рақатқа батып тұрса, біреулері аузы-мұрындарына көкала түтіңді толтырып, тоқтарын басады. Әйтеуір бәріннің күйттегені — тыраш-

танған кеуде мен тырсиган қарынның қамы, қайтсе де ләззат алу, рақатқа бату.

Осы екі ортада әбжіл игісік қызметші жігіттер әр жерге кенеп шатырларды құрып жіберіп, шақырайған күн көзінен күткіліктің көлеңке дәлделер жасады. Әр шатырдың астына жұмсақ көрінешелер төселіп, жастықтар тасталды, ұзын-ұзын дастарқандар жайылды. Ошақтар қазылып, қазандар асылып жатыр. Сәлден соң сексеуіл шоғына күйдірілген тәтті кәуалтың исі де шыға бастады. Дастарқандар үсті әрқилы жеміс-жидектер мен жылтыраған қағаздарының өзі көздің жауып алатын шетелдік тәттілер мен шетелдік ішімдіктерге, әр алуан ұлттық тағамдарға — "тіс басарларға" тұнып толып кетті.

Әрине, әр шатырдың астына әркім шен-дәрежесіне қарай жайғасады. Ортадағы ең биік, ең көлемді, басқаларға қарағанда матасы да жаңа ақ шатырдың астына облыстан келген докейлер мен (онда да тек обкомның бюро мүшелері) ауданның шөпке тышарлары (бұлар да бюро мүшелерінен төмен емес) орналасты. Ас ауқат, ішіп-жем жағынан пәлендей айырмашылық болмағанымен, ақ шатыр астындағы мол дастарқанда тұрған кейбір шетелдік ішімдіктер өзге шатырдағылардың алдында жоқ еді. Мұндай ұсақ-түйектерді бұл жерде, әрине, ешкім сөкет көрмейді. Басқалары бастықтары көңілденіп кетсе, қазақы дәстүрмен аяқ астынан "асата" бастайтынын, олар "асата" бастаса, бұлардың көмейлері құрғамайтынын жақсы біледі. "Асатулы" оңтүстік жақтың атқа мінерлері соңғы жылдарда әртүрлі мағида, онда да өздеріне аса тиімді жағынан өте орынды пайдалана бастаған. Бұл тек жасы кіші, қызмет дәрежесі төмендеу дастарқандарға үлкендер отырған табақтан ег асату, апын ішімдік жіберу емес, мәселен, құмар-карта ойындары үстінде түскен табысты қарауындағы жанашырлармен бөлісу, пайдала ортақ ету ыңғайында да айтыла берер еді. Бүгін ел көзінен таса, оңашалау жерде зор бір майқынның болатынын күні бұрын сезіп келген қалталы құлардың әрқайсының ішкі есептері бар екені саналы өмірін осы ортада өткізіп келе жатқан Тоқтарбай түгіл, оның машинасын айдайтын шоферға да аян болатын.

Бір қарағанда Жерұйық қорығына Ақтай Жаһиловтың қонағы ретінде келген сыйлы кісілерден гөрі соларға қызмет етушілердің қарасы молдау көрінеді. Қазан-ошақ басында жүрген қыз-қырқын, жігіт-желеңді айтпағанның өзіңде, мынадай шыжыған ыстық күнде бастарына құндыз бөрік, үстеріне масаты шапаян жамылған бозбалалар мен кең етекпi желбезектi көйлектер сыртынан қынама

қамзол киген жас бойжеткендерге — осы ауданның әнші, күйші, жырышы өнерпаздарына тіпті жаңың аштындай еді. Жапан дүзге жиналған жергілікті дәулер алдында өнер көрсетуге тиіс жастар жағы бүтін үстеріне сахналық ұлттық киімдерін жапсырмай-ақ, мына жаздың ыстық күніне лайық жеңіл, жұқа лыпаларымен келсе, біреу сөгер ме еді? Жастарға жаңы ашылған Тоқтарбай осылардың арасынан «ауданымыздың атақты әншісі» Сәлиманнн іздеп тұрғанын байқап, қапалімді өз-өзінен қуыстанып қалды. Әй, бұл Сәлиманнн неге іздейді? Осылардың ішінде Сәлимадан басқа да білікті әншілер аз емес шығар. Сәлиманнн әннн де әлі естнн-тыңдаудың сәті түскен емес. Әйтеуір анау орынбасары аузының суын жұтып мақтайды... Әнін естіген жоқ, бірақ даусын естіді. Әнеу күніп жиын үстінде қиын сөзді бастаған «Гиганттанн» бала бақша меңгерушісі Сәлима емес пе еді? Құрғырдың даусы ашық, таза, тіпті сүйкімді естіледі екен. Көркі де... былай тәп-тәуір. Ал солай болсын. Онда тұрған не бар? Рас, оны Айтуаров айтулы әнші деп мақтайды. Бірақ оны ешкім Жаһиловтың серуеніне шақырмайды... Аудандығы мәдениет жағын Тәукеева басқарады. Тәукеева... Балкім, Сәлиманнн облыс көлеміндегі беделді басшылардың алдына әдепн шығармай отырған бірінші орынбасары болар. Әлде бұл білмейтін өзге себебі бар ма екен?

Аз-кем сусын ішіп, шөлін басқан тойшылар үстеріндегі жеңіл киімдерін шенінн тастап, суға түсуге бет алды. Жүртпенн бірге дөңгелек ойпауытта шымырлап тұнып жатқан жасыл көлге қарай ұмтылған Тоқтарбай жалаңаш табанына тиген, жас баланың алақанындай жұп-жұмсақ құмдауыттың ыстығын сезген соң, бірден жаңына жаққан рақат сезімді қимағандай, жағалауда тұрып қалды. Жоң арқасына шашыраған күннің сәулесі шым-шым батады. Кавказ бен Қырымның әйелі куројлтарына талай барып, түз татыған теңіз суына шомылып қайтуды әдет еткен Тоқтарбай бәрбір туған даласының зеңір аспанында шақырайған шапырмақ күннің қызуындай қызуды еш жерде көріп-білген емес. Біреулер самал салқын орманына бауыр басып, еңді біреулер асқаралы таулардың жасыл алқаптарын ардақ тұтса, бұл ұшы-қиырсыз иен даланың шажыған ыстық күніне, қақаған суық боранына бауыр басып өсітті. Анда-санда үлкен қалаларға барса, аул жетпегендей өкпесі қысылып, кәдімгідей тұншыға бастайтын болыпты. Тымырсық қалдан шығып, даланың үйдеген желін жұтса бар ма — бірден көкірек тынысы ашылып, бойы жеңілейіл жүре беретінін соңғы кездерде байқап жүр.

Бүгінгісі де сол: көшелерінде шаң-топырақ суырған Қуандариядін шығып, Қызыл Құмның ішіне кіргелі бері көңілі көтеріңкі. Құмның таза құрғақ ауасы дертке шиіне деуші еді, сонысы сірә рас шығар-ау. Бүгін таңертең ертелеп ұйқыдан тұрғанда әлденеге басы әеңді, екі шекесіндегі қан тамырлары жиілеу соққан секілді көрінген, қазір ондай мазасыздықтан белгі жоқ. Абайлап, қорқасоқтап су жиегіне аяғын батырды. Жоқ, пәлендей дене түршікпестендей суық емес екен. Содан соң үсті-басына мөддір тұнық тұщы қолдің суын шашып, денесін үйретіп алғандай болды. Шіркін жас күнінде мұндай дайындықсыз-ақ кез келген тереңге бірден сүңгіп, балықтай жүзіп кете барар еді. Енді жас ұлғайған соң, оның үстіне былтырдан бері деннің саулығы да кейде көңілге күдік ұялата бастағалы— осылай кібіртіктен қалды екенсің.

Су сабалап, шолпыдап жүзіп жүрген елдің баршасы көңілді. Айрықша обкомның бірінші секретары Мүбәрәк сыртқа серуенге шыққанда өзгеріп кетеді екен. Әншейінде кеңседе отырғанда да қалжыңшыл, сөзшең кісі бүгін тіпті ақжарқын, көпшіл, кең пейілді көрінеді. Жасының жер ортасынан асқанына қарамай ширақ, жылдам қозғалатын отағасы елден ерек терең көлдің ортасына шейін еркін жүзіп барып, аппақ толық кеудесін су бетіне шығарып, ақ сазаңдай ойнайды. Оған ілескен бірлі-жарым жас жігіттер болмаса, қалғандары жағалаудан ұзамай-ақ жан рақатын іздейді. Осы жан бағарлардың ішінде баяу малтып жүрген Тоқтарбайдың екі көзі Мүбәрәкқа. Апырмай, пәленбай жыл бойы бірге қызмет істеп, үзеңгі қағыстырып жүрген, бірде тату, бірде қату болса да, әзір бір-бірімен ат құйрығын кесісіп кете алмай келе жатқан осы замандасының шын болмысын ғана емес, тіпті әдеттегі мінез-құлық құбылнамасының бағдарын дер кезінде дәл анық басудың қиынын-ай! Кеше әрқилы ала-құла көпшіліктің басы қосылған жерде көбіне аудан көлеміндегі әкімдерді алға ұстап, өзі екінші қатардан ілгері озбай, ерекше сараң сөйлеп, салқын салмақтылық, дара даналық мінезін ғана аңдатып отырған Мүбәрәк енді бүгін әр жерден келіп бас қосқан басқалардың қарасы сиреп, өзді-өзі қалған кезде елдің бәрін өзімісінген, елдің бәрін теңдес тұтқан бүкпесіз, қалусыз, қарапайым қалыпқа түсіп, тіпті бейкүнә балалықтан да құралақан емес екенін танытып жүргендей еді.

Бір кезде қауға сақалды кәрі орыс шумақталған үлкен ауды сүйрелеп жүріп судың шетіне түсірді. Содан соң:

— Әй, ұстаңдар!— деп айқай салды.

Ауға қарай елден бұрын Мүбәрәк ұмтылған. Мұны

көріп, өзге бастықтар да қарап қалмады: бәрі жабылып жүріп, шумақталған ауды әзер тарқатысып алысты. Бұдан соң қауға сақал кәрі орыстың басшылығымен қалтқысы қалқып су бетіне шыққан ауды тереңге қарай сүйрелеп тарта бастаған. Кеудесінің жүні бір қарыс, аузы басын түк басып кеткен балықшының даусы ерекше зор екен. Әрі өзі ақмағамбетке ыңқып тойып алғанға ұқсайды. Қазақшаға арып тұр. Сөзі түйседен түскейдей дөрекі, сыпайылықтан жүрдай неме айналасына әңк-әңк етеді.

— Әй мыртық, сен қайда тартып барасың?!— деп бірден Тоқтарбайға жеки жөнелсің. Бұған аяқ астынан „Мыртық“ деп ат қойып алғаны бірден шамына тиген ауатком төрағасы:

— Мына қақбас қалай, қалай шатады!— деп қасындағы Аббас Өтениязовқа— аудандық партия комитетінің бірінші секретарына кідмене қарап еді.

— Ойбай, бұл сондай бейпіл ауыз көксоққан ғой... Үйдемеңіз!— деп анау мән беретін емес.

— Оны бұйтіп есіртіп қойған қайсың?

— Ойбай, мен емес...— Осы кезде қауға сақал тағы баж-баж етті:

— Әй, көккөз, сөзді доғар! Қане, бері, бері қарай тарт! Бұлардың сөзіне обкомның бірінші секретары Мүбәрәк араласты.

— Мынауың кім еді? Өзінің есі дұрыс па?

— Есі дұрыс. Бірақ нелеу... Ішкіштеу.

— Бізге ертетін басқа балықшы таппадыңдар ма сонда?

— Негізі ешкімге зиянсыз, бала-шағасы жоқ, мүсәпір шал. Бірақ балықтың құдайы... Қай суда қандай балық жатқанын іскеп біледі... ухпны керемет жасайды...— деп Аббас бипаздаудан жаңылысар емес.

„Балықтың құдайына“ бастықтардың өзара күңкілдесе бастағаны ұнамаған болуы керек, ауданың шетін қатпы-қатты сілкіп жіберді де:

— Әй, таз, сен неғып сөзді көбейтіп жібердің, ә?— деп енді Мүбәрәкқа тиіссін.

Шалың былайша ашулы, ызалы секілді. Бірақ жүндес қабақтың астындағы ақылды, шүңірек көздері „мұның қалай?“ деген сұраулы қалыппен күлімсіп қарайды екен.

О бастан басынан сөз асырғанды жаны сүймейтін Тоқтарбай өзгелерге ұқсап қонбестік көрсеткісі келмей:

— Әй шал, немене, сен бұрынғы ақ казактардың күйыршығы ма едің?— деп әдейі кекете, асқындыра сұрақ қойды.

Оның бұл төте сұрағына басқалардан бұрын қасындағы

ау сүйретіп келе жатқан Мүбарак „досы“ сүйсінген рәй танытып, жалаңаш арқасына сарт еткізіп салып қалды.

— Қайран Қара Қыпшақ Қобыландының ұрпағы-ай!— деп сол жерде балаша мәз болсын.

Қауға сақал балықшы кеудесін көтеріп, лезде сайқымазақтана қалыпты.

— Немене, мен ақ қазаққа ұқсаймын ба?

— Ұқсайсың, Иван, ұқсайсың!

— Ой, қай жерім ұқсайды сонда?

— Әкіреңдеген әңгі досың ұқсайды, нағлет атқыр! Қауға сақал кенеттен жүндес қабағын түйіп, байсал тәрта бастады. Сәл күмілжіп тұрып.

— Мен Иван емес, Прохормын...— деді. Бұл жолы досы да бәсең, төменшік шықты.

— Прохор емес, Қрхобор болсаң да маған бәрібір! Бірақ аузыңа келгенді оттап, былшылдай берме. Түсіңдік бе?— Тоқтарбайдың бұл сөзіне „балықшылардың“ бәрі мәз болып күлісіп алды. Прохор шәл да басын шайқап, ұятты қалжыңды түсінгендей сымай танытқан.

Дәл осы жерде қайда жүрсе де бастығының қасынан көлеңкедей ілесіп қалмайтын, манадди бері зор дәрежелі ағаларын сыйлағандықтан үні шықпай тұрған Сансызбай аяқ астынан оқыс мінез танытып, аудың шетін өзіне қарай сілке тартып алды да, мұның қолы жетпейтін жердегі қауға сақалға алыстан доқ көрсетіп, ұмтылып-ұмтылып қойды.

— Әй, қылжақбас! Сен қазір тіліңді тыймасаң, желкеңнен ұстап, суға батырамын да, қиқ еткіземін!— деп іүр ете қалды.

Сансызбайдың бұл сөзі әншейіндегі әзіл-қалжың емес екенін Тоқтарбай бірден түсінді: өйткені бұрынғы боксердің бадырақ көзінің қарасынан аласы көбейіп кеткен екен. Шынында Сансызбай еркектік мінез танытып, айбат көрсетпесе, еңгезердей Прохор шалдың пұбатылған ұзын ауына келіп жармасқан бес-алты бастықсымақта сайраған тілден басқа қауқар шамалы еді. Мүбарәктің денесі тығыз шымыр көрінгенмен, соңғы кездерде қарны қампайып толысып кетіпті. Аббас бойлы-сойлы, бірақ сүйегі жіңішке, әлжуаз. Тоқтарбайдың шама-шарқы өзіне белгілі. Қалғандары да жетісіп тұрған жоқ: қарындарын әзер көтеріп жүрген шп аяқтар кіледі. Бұның еш қайсысы жеме-жемге келгенде — егер анадайда жүрген милиционерлерді көмекке шақырмаса— мына жалпақ көлдің суына малтығып жүріп, анау араққа тойын алған, кеудесі аяқ қаптай, білеп буылатық-буылатық, саусақтары көсеудей қап-қара қайратты балықшыға қарсы өнімді әрекет жасай алмас еді.

Егер бойы теректей, мойны бұқаікіңдей тұтасып біткен, жаурын қапсырмасы қатар жабылатын есіктей жап-жалап, Ресей жылқысындай омыраулы мына Сансызбай болмасп (Сансызбайдың бар мүшесі суға жалаңаш түскенде жарқырап ашық көрінеді-ақ екен), жергілікті доулерді ретін тауып, мастығы мен қалжыңына сүйеніп, осыншама „әспеттеген“ бейпіл ауыз балықшыны қапелімде тоқтата қоярлық тағы ешкім жоқ еді!

Шалың шамасын білетін болуы керек.

— Әй, мынауың қайдан шыққан сойқан?— деп кеңкідеп күле береді.

Сансызбай өршелене түседі.

— Менің ақ казактардан ала алмай жүрген өшім бар! Атаңа пәлет!

— Әй, бұл не пәлесі тағы? Аулақ, аулақ! Мен ақ казак емеспін! Оралдан келген кәдімгі сары орыспын!

— Ал менің әкем Орал түбінде ақ казактармен соғысып олған қызыл партизан. Соның құшына сендей бір орысты суға түншықтырып өлтіруім керек. Түсіңдің бе?

Осыны айтқан Сансызбай еріксіз түсіні жылытып, езуін созықтауға сақал балықшымен болған ереғесін асқындырмау үшін қасындағы ағаларының әзілге желдіріп тұрғанын бұл да түсінген еді.

Бұдан соң өзінен зор шыққанын көріп, арақ сасыған аузына қақпақ қою қажет екенін көзі жеткен балықшы бұрынғыдай барқылын тоқтатып, бәнәні себеппен бір ауық „қоластына“ келіп қалған бастықтарды қысқа бұйрықтармен басқара бастады. Бастықтардың да басы құралақан емес екен, сәлден кейін-ақ оның „әрі тарт!“, „бері тарт!“ деген пәрмендерін бұлжытпай орындауға кірісті. Бұлар енді ауды екі жақтан саумалап тартып, доға жасап алды да, жағалауға қарай жақындай берген. Түмсығын торға тіреген ірі-ірі алабұға балықтар жан далаба-самен жоғары ұмтылып, біразы аудың үстінен секіріп түсіп, ажалдан құтылып кетіп жатты. Таң қаларлығы: бұған өкініп, бас шайқайтын Прөхор көрінбейді. Қасындағы ашық ауыздарға ауды жоғарырақ көтеруге бұйрық берудің орнына:

— Дәнемә етпейді. Қалғаны да жетеді...— деп балықшыларды жұбатумен болды.

Өмір бойы су жағалап күні көрген қорықшы шалдың осы маңдағы балыққа бай жалғыз түңы көлдің қазынасын ермек үшін ау салып, аңшылық құрған бейсеубет кісілерден қызғанып келе жатқанын бұлардың ешқайсысы аңғарған жоқ.

Екі аяқты қызық қуушылар жағалауға әсер жетіп,

шұбатылған ауды жинай бастағанда, торға тұмсық соққан ірі балықтардың дені қорықшы шалдың айласы арқасында айдың көлдің тереңінде асыр салып ойнап жүр еді. Аудың астыңғы торлы дорбасында тулап жатқан бес-алты сазан мен он-он бес майда шабақтарды көрген обкомның бірінші секретары Мүбарак селдіреген маңдай шашын сыйғап тұрып:

— Бар тапқан табысымыз осы ма?— деп олқысына сұрақ қойған еді.

— Түс әлетінде ауға балық түспейді. Бұл кезде олар тереңде жусап жатады,— деп қауға сақал балықшы жайбарат жауап берді.

— Е, олардың тереңнен су бетіне қарай шығатын мезгілі бар емес пе?

— Күшпң ыстығы қайтып, намаздыгер болған шақта, лшқа, шортан, сазан секілді тереңде жусайтын балықтар слязды жағалап, серуен құрады, бастық жолдас,— деп Прохор енді сыпайы бола қамыпты.

— Сонда біз лақаның сорпасын ішу үшін кешке дейін күтуіміз керек екен ғой...

Облыстың бірінші басшысының аш құрсак адмдай ауға түскен балықты бүйіп сәнамалағанның ұнатпаған Тоқтарбай:

— Ой, шіркін, құмдл жайылып семірген қырғауылдың етне жететін тәтті бар ма?!— деп әңгіменің бетін басқа тақырыпқа қарай аудармақ болды.

Бұлардың қасына аяңдап келген бірінші автобазаның директоры Ақтай Жаһилов сөзге араласты.

— Тоқа, бүгін қырғауыл еті де, қоян еті де... жаңдарыңыз қалағанның бәрі болады!— деді.— Сіздер менің құрметті қонағымсыздар. Бүгін сіздердің көңілдеріңізден пықпасам, мына маған серт!

Жаһилов алтын тістерін көрсетіп, ақсия күліп түрді.

— Міне, азаматтың сөзі!— деп ауданнан бері қарай бірге келе жатқан Мүбарак той несін жаңа көргендей, оның бетіне көз тоқтата сығырая қарады да, қолын қысып-қысып қойды.

Жаһилов жарқыраған жарқын жүзін өзгертіместен, осы арада біраз кісіге тосындау көрінген сауалының шетін шығарды.

— Мүбарак Кәрімұлы, осы тойда мен Ерекенді көре алмадым ғой... Әйтеуір аманшылық па?— деді.

Бәрінен таң қаларлығы: бұл сауалды естігенде, осы күнге шейін бағыныштыларының көзінен бірдемеге абыр-жығандық, әйтпесе сасып-сасқалақтағандықтың нышанын да байқатпайтын Мүбарак бір сәт— көпшілік аңдап

үлгірмейтін секундтей қысқа уақыт ішінде сәл күмілжіңкіреп қалды да, артынша есін жиып алды.

— Ерекең былатыр дүниеден өткен енесінің жылын беруге кеткен дей ме... мазарын салдырмақ па... әйтеуір қазір қалада көрінбеді, — деп түкпен хабарсыз бейкүнә жүзбен той иесінің бетіне тура қарады.

Жаһилов әрі қарай қазбалаған жоқ.

— Жарайды. Мені сыйлайтындардың бәрі осында екен ғой, — деп аудың тойрегінде күйбеңдеп жүргендерге қарай бұрылды. — Жігіттер, тездетіп, сорпа қайнатып жіберіңдер! Мақұл ма?

Басқаларды білмейді, ал Тоқтарбай мына сырттай елеусіздеу көрінген әңгімеден әзір ештемені түсініп үлгірген жоқ. Жаһиловтың „Ерекесі“ — облатканың төрағасы Ермахан Жарбосынов екені хақ. Жаһиловтың тойына облыстың ығайы мен сығайы түгел жиналғанда, Жарбосыновтың қара көрсетпегені бәрине белгілі жәйт. Бірақ оңда тұрған қандай оғаштық бар? Егер тікелей бастықтарының ыңғайына көшпесе, Тоқтарбайдың өзі де қарауындағы қайдағы бір автобаза директоры қырыққа келмек түгіл, ғыйыптан қаза тауып кетсе де, қатысар-қатыспасы неғайбыл еді. Ал облыстағы совет өкіметі басшысының келген-келмегенін облыстағы партия басшысынан тексеріп сұрауға бұл шіркіннің қалай дәті барады екен деп ойлайды.

Тамкент облысындағы атқамінерлер арасында қазір екі жік, екі партия барлығы, оның бірін — Мүбәрәк, екіншісін — Ермахан басқаратынын Тоқтарбай түгіл, оның машинасын айдайтын шоферына да аяп. Партиялық билік тізгінін мықтап ұстаған, білім, парасат жағынан да, азиялық кұлық-сұмдықты игеру жазынан да бысым түсетін Мүбәрәктің негізінен қазақ арасындағы ру-тайпалық психологияға, соңынан ерушілердің қарасының көптігіне сүйенетін Ермаханға әзірше дес бермей келе жатқаны Тоқтарбай түгіл, оның машинасын айдайтын шоферына да белгілі жағдаят. Тоқтарбайдың өзі де осы уақытқа шейін Мүбәрәктің сөзін сөйлесіп жүрді емес пе? Қуаңдариядағы жергілікті басшылар мұны әлі де облыста отырған дәудің оң қолы деп қаржытынының хабарлар. Мейлі. Қарсылығы жоқ. Бірақ осының бәрине қайдағы бір нысақай Жаһиловтың не қатысы бар? Мүбәрәк пен Ермаханның Жаһиловқа қандай қатысы бар? Осы арасын қалай орайласпырайын десе де, қисынын іздеп таба алмайды.

Ал Жаһилов ауға іліппен балықтарды арши бастаған жігіттердің қасына барып, бір-екі майда шабақты әрліберлі аударыстырып көрді де, менсінбегендей мұрныан

шүйіріп тұрып суга лақтырып жіберді. Сол жерде Прохор шалдың блж еткен жаман даусы шықты.

— Әй, тиге! Аулақ жүр!

— Ой, сен майда шабақтарды не қажетіңе асыра-сың?— деп автобаза директоры қарсылық көрсетпекші еді.

Әлгідегі Сапсызбайды; қоқаң-лоққысын ұмытып кетті ме, әлде оның Жаһиловқа ара түспейтініне сенімді ме екен, әйтеуір балықшы шал лезде ескі әуеніне басып:

— Ақымақ! Мойда шабақтарды алабұғаға қосып ассаң, сорпаның дәмін келтіреді!— деп жекіді өз қалауымен қасына барған жәрдемшіге.— Ерігін жүрсең, мә, мынаны аршы.

Кісіге құдайым абырой бермейін десе ығи өстеді: Прохор шалдың аяғымен итеріп тастаған салақұлаш алабұғасының әлі жаны бар екен, тайдай тулап, ебедейсіз жігіттің қолынан қайта-қайта жылпылдап шығып кете берді. Жаһиловтың бір қолында тұрқы қысқа пышақ, екінші қолымен алабұғаның қара қошқыл желкесінен тұқыртып басып әуреге түскені.

— Ақымақ! Қырыққа келгенше, боқты да білмейсің!— деп Прохор шал той иесін тағы бір оқсатып сөгіп алды да, қолындағы мүйіз саяпты ашпалы шапшаның қырымен Жаһилов желкесін басып отырған бейшара балықтың дәл маңдай тұсынан сылқ еткізіп бір-ақ ұрды. Табаңда жан тәсілім еткен алабұғаны содан соң шақырусыз келген жәрдемшінің қолына ұстата салып:— Енді ариши бер!— деген.

Әлгіде ғана тұрпайы, тәрбиесіз көрінген қаута сақал қорықшыға Тоқтарбай енді сүйсіне қарап тұр. Сірә бұл шалға бәрібір болуы керек. Бастықсың ба, бағыныштысың ба, жақсысың ба, жамансың ба — шаруасы жоқ. Құсидиновтың тобына кіресің бе, Жарбосыновтың жақтасысың ба — шаруасы жоқ. Жерұйықтағы жасыл көлге келіп Жаһиловтың қырық жылдық тойын өткізесің бе, әлде тек арақ ішіп, демалып жатуға келдің бе — бұның ештемесі мұқалмайды... Осындай о жар мінезімен біреуге ұнап, біреуге ұнамас — түкіргені бар ма... Бұны жазаға тартып, орнынан алып тастайтын құдыретіңе пысқырмайды. Жалғыз өзі тоғай кезіп кетсе де, керекті тамағын іздеп табады. Дүкенде сатылатын арықтан басқаның бәрі — осы Қызыл Күмның ішпен табылады. Ақшаңның да, абыройыңның да құнын ешкім есептеп шығарған жоқ. Еңдеше, көмейіңнен өтісімен көңіліңді көтеретін, дүниедегі өзге қайғы-қапа, азап-тозақтың бәрін бір сәтте ұмыттырып жіберетін жалғыз аңсарың — арақ. Кім бұған арақ берсе,

бұл саған қызмет етеді. Арақ ұсынушының әптарықаты көп яки аз бергенше ғана қатысты. Бірақ, әрине, Прохор шал бір күн ішетін арағына мына жасыл қорықтың, айдын көлдің бар қазынасын көршеп көрмәдік серуеншілерге оң оңай сатып жіберетін есуасың емес. Оның кеміңде жүз жаспаудан үміті бар (әкесі марқұм тоқсан жасында самогонға нан батырып, жібітін жеп отырушы еді). Арақты да үзіліссіз, бірақ үнемдеп ішіп, аң-құсты да үнемдеп өлтіретін себебі сол.

— Осы бастықтардың қалай күн көріп жүргеніне менің таңым бар.— деді Прохор шал Жаһиловтың ебедейсіз қимылдаған быртиған қысқа саусақтарына тыжырына қарап отырып. Жұртқа ақыл айтқаннан басқа қолдарынан түк келмейді. Шеттерінен тек дайын асқа тік қасықсыңдар...

— Шал, мен саған бір мысал әңгіме айтсам, рәшкіме,— деп Жаһилов бұл екеуінің айтысын қызықтап тыңдап тұрған өзге сыйлы қонақтарына қарап, қулашып, бір көзін қысып қойды.— Баяғыда Адам Ата мен Хауа Анашы Аллатағаламыз пейіштеп неге қуып шыққанын сен білемісің? Білмейсің. Өйткені сенде сауат жоқ, кітап оқымайсың, надансың. Ал мен білемін. Өйткені мен сауаттымын, кітап оқимын, саған ұқсаған надан емеспін. Қош. Әрі қарай тыңда... Жаннаттың ішінде сайрап құрып жүрген екеу Ібіліс атты сайтандардың генералымен кездейсоқ кездесіп қалады да, соның азғыруына ереді. Аяғы не болғаны белгілі... Біздің ағамыз бен ағамыз жаннаттағы осындай бір жасыл көлдің жотасындағы ыстық құмға аунап жатып, күнәға батады. Ал күнәкәрлерге өзің білесің, жаннатта орын жоқ. Содан екі ғашық жерге түсіп, суыққа тоңып, күнге шыжғырылып, аштан өліп қалмас үшін неше түрлі бейнегерді бастап кешіреді емес пе? Тоғыз ай, тоғыз күн толғанда ағамыз ұзақ толғатып егіз ұл табады. Бірінің атын Абыл, бірінің атын Қабыл қойып, ата-анасы айналадағы аң-құстарды түгел жинайды да, ұлан асыр той жасайды. Егіз туганмен, Абыл мен Қабылдың түрі де, мінезі де бір-біріне мүлдем ұқсамаса керек. Бірақ мәселе оңда емес. Мәселе мынада, шал... Абылы ма, Қабылы ма, дәл қазір қайсысы екені есімде жоқ, әйтеуір соның біреуі жаялық үстінде жатқанда аяқ-қолын тырбаңдатып, ертелі-кеш жылай берді екен. Ал екіншісі тек қазыңдай басын шайқап, тып-тыныш жата береді дейді. Бұған таңырқаған ата-анасы екеуіне бас кеңесші қызметіне орналасқан Ібілістен ақыл сұрамай ма? Соңда бас кеңесші не дейді? „Бұл баланың біреуі аяқ-қолын тырбаңдатып, даусы қарлығын жылай берсе, мұның ұрпағы келешекте аяқ-қолынның

жәрдемімен, қаржы күшінің арқасында ғана күнелтеді екен. Бірақ бәрібір оның өмірінің депі жылаумен өтеді. Ал екіншісі басын шайқап қойып, тып-тыныш жата берсе, мұның ұрпағы келешекте ақыл-парасатының жәрдемімен өмір сүріп, анау аяқ-қолына тыным жоқ, сорлылардың есебінен кенеледі екен!” депті Ібіліс. Кейін Ібілістің айтқаны айдай келіпті. Сен соның қайсысына жатасың, Прохор?

Жаһиловтың қиыннан қиыстырып айтқан осы әңгімесінен соң балықшы шал уәжге тоқтауы керек еді. Бірақ ол шегір көзін балық аршып отырған жігіттің тура оңменіне қадап, мүдірместен:

— Әйтеуір менің білетінім; сен, Жаһилов, Ібілістің ұрпағысың, ал мен, Прохор Курдаков, Адам Атаның ұрпағымын! — деп түйседен түскендей етіп қойып қалды. Бірақ артынан басын шайқап, кеңкідеп күлген болды.

Жаһилов бұл жолы қылжақбас шалға еріп, селкідеп күле бастаудың орнына, қолыңданы пышағын лақтырып жіберіп, жұлқынып түрегелді. Ашуын өзгерте жазды:

— Әй, бұл қақбасқа дауа жоқ қой! — деп қолын сілтеді де, қонақтарына қарап:— Қой, шәй әзір болып қалған шығар... Бармаймыз ба?— деп тәтті түтін исі шыққан, ақ шатырлар тігілген жағалауға қарата мойнын созып-созып қойды.

Көл жиегіндегі бұта-бұтаның үстінде ағараңдап жатқан жеңіл киімдерін қайтып киіп алған қонақтар енді аяқтарын маң-маң басып, жағалауға қарай бег алған. Той иесі Жаһилов ілгері озып та кетпей, кейіндеп қалып та қоймай, қатар келеді. Алта бойы ауданды аяғынан тік тұрғызған осы дырдудың ортасында жүріп, әр күн санын күтпеген қызықтарға кездесіп, таңырқаумен болған Тоқтарбайдың есінен автобаза директорының әлгінде ғана өзі аузынан естіген анекдотқа ұқсас әңгімесі (бәлкім, қиыр шалды тоқтату үшін табан астында оңш өзгертіп жіберген қисыны) шықпай қойды. Біреудің зорлығын, біреудің сорлығын күші бұрын ақтайтындай қиыр-шиыр сөзге ұқсайды екен деп ойлады.

Еңселі ақ шатырдың алдына келгенде, бұларды мойнындарына сүлгі іліп, қолдарына құман ұстаған жас жігіттер қарсы алды. Бәрінің де иықтарында зерлі нағондар жалт-жұлт етеді. „Ғажал! — деп таң қалды тағы да Тоқтарбай.— Автобаза директорының мерей тойында милиция офицерлері қолға су құйып жүр. Бұл кімнің құрметіне көрсетілген құлдық? Мүбарак бастаған басшыларды сыйлау ма әлде Жаһиловсыз Қуаңдарияның милициясы жаяу қалудан қорқа ма екен?“ Ұмытпаса, осыдан бес жыл бұрын бұның

өзі де қазакең ердің жасы деп дабырайтып айтатын — елуіңе келген сияқты еді. Соңда үйіне жиырма-отыз жақын-жаранын жинап, әжептәуір атап өткен секілді еді. Соңда бұл, Арыстанбек баласы, анау-мынау... жаңа әлгінде Жаһилов айтқандай, аяқ-қолын тырбаңдатумен ғана күнелтіп жүрген „сорлылар“ тобынан емес, қатар жатқан Ұзақ ауданындағы шаруасы иалқар союздың омырауына орден таққан деп-дәрдай директоры емес пе еді? Ашырмай, біреуді қызғанайып, күңдесін демейсің ғой, бірақ бүйтіп қан сорып семірген бит-бүргелерді басқа шығара берсек, қалғанымыздың сол бит-бүргелерден айырманыз қайсы? Әлде осының бәрі мұның ақталы жетпейтін, осының бәрине жол беріп отырған (басқа кім болушы еді?) Мүбәрәктің кезектегі бір шытырма айла ойыны ма екен?

Қанша қолпақтағанмен, той иесі төрге шығудан үзілді-кесілді бас тартқан соң, қастарыңда жасы үлкен бірер кісінің болғанына қарамастан ешкімнің рұқсатын сұрамай-ақ, Мүбәрәктің өзі баса-көктеп жоғарыға озды. Кейін буы бүрқырап тайдың басы келгенде де ескі қазақы жолмен „жасыңыз үлкен еді ғой“ деп Мүбәрәк тағы ешкімге мезіреті жасамады — пышағын жалаңдатып, бастың тіске жұмсақ жерінен қиялап кесіп алып, жайын аузына (оның аузының үлкен екенін Тоқтарбай жаңа байқады) сүңгіте берген. Бірінші сөз кезегін де, әрине, Мүбәрәк алды. Мүбәрәк шетелдік қымбат ішімдіктерден бас тартып, әдеттегідей құтысына орыстың быжынал ашыған ақ арағын толтырып құйғызды да, қайта-қайта тамсанып қойып, беташар сөзін бастап кетті.

— Жолдастар! Әдекемдер біздің бұл дірлудүрмегіміздің мәнісін түсінебей, таң қалуы, тіпті құп алмауы мүмкін, — деп Тоқтарбай жаққа көз қығын тастағанда, ауатком төрағасының құйрығы қыпың ете қалды. Осы аптаның ішінде ешкімге тіксінебек түгіл, түк сыр берген жері жоқ секілді еді. Ойыңдағыны оқып білетін коріпкелі бар ма бұл сығардың-әй... деп бойын тіктеп, бастығының сөзіне бар назарын аударған бағыныштының мұлағим қалпына түсе қалды. — Өйткені біз осы уақытқа шейін атақты жазушының, әйтпесе ғалымның, омырауына жұлдыз таққан ұлы диқаньның, әйтпесе шопан атамның тойларын өткізіп келдік. Онда да алпысын, жетпісін, сексенін, біреш-саран жасы жеткендердің тоқсанын атап жүрміз. Мұның бәрі дұрыс, мұның бәрі тамаша. Ал бірақ біздің қоғамымыздың бар ызысын, құт берекесін жасап жатқан қалың еліміздің қатарда жүрген қажырлы азаматтарын ара-тұра ұмытып кетеміз бар. Әрі солардың көбі қырық пен елудің арасындағы қылышдалған жігіттеріміз

бен қырмызы қыздарымыз емес пе? Өздеріңіз білесіздер, қырлық — қазақ ұғымында аса киелі сан. „Қырқында қыр аснасаң“, „Ер жігіттің ақылы қырлыққа толғанда кіреді...“ қазақта мүлділ аталы сөздер көп қой. Еңдеше, қатып қалған дәстүрлерді жоққа шығармай-ақ, мерзіміміздің негізгі ауыр жүгін арқалап жүрген жас азаматтардың мерейін көтеру мақсатында, біз жергілікті партия, совет органдарының алдыңғы қатарда жүрген, онда да біздің егіншілік пен малшылыққа үйренген шаруақор еліміз үшін жаңа кәсіп, мамандық несіпдей көрінетін жақсы бір азаматтың қырыққа келген нағыз жігіттік тойын өткізу жөніндегі ұсынысын қолдадық. Мен осы алғашқы құтымды Қуаңдарияның жаңалыққа жаны құмар белсенді жігіттері үшін көтерімін!

Бар айтқаны осы. Мүбәрәк тіпті беташарына бүгінгі той несінің жеке басындағы жетістіктерге қатысты әдетте айтыла беретін арзан марапаттың бірін де қосқан жоқ. Бұл тек қоғамдық, елдік, тіпті қазақи ұлттық биіктен қарап сөйлеп отыр. Төмендемейді, ұсақтпмайды, тек осылай ірілік тұрғысынан тұрайды.

Тоқтарбай Мүбәрәктің бір басына жетерлік айла-амалы барын бұрыннан білуші еді. Облысқа келгені құрдасы қатты өсіп кетіпті: бір түйір жақсылық, бір түйір табыс бола қалса, бұл дереу бойын көрсетіп, бірінші қатарға шыға келеді; ал өзге көпшіліктің көңіліне көлеңке түсіруі мүмкін, бірақ өз ықтиярымен жасалатын күдікті тірлікті қарауындағыларға, қасындағыларға итеріп тастай салады. Бірақ әйтеуір қараусыз, қанғытын қалдырмайды, жауға бермейді. Бүтінгісі де сол: Жәһиловтың қырлық жылдығын тойлауға ауданның партия, совет органдары мұрындық болыпты-мыс, бұл ұсынысты облыс қолдапты-мыс. Қуаңдарияның жаңалыққа жаны құмар белсенді жігіттерінде енді бас шұлғудан басқа лаж бар ма?

Қатардағы қажырлы азаматтардың мерейін көтеру жөнінде сабағың қалай-қалғай толғайды? Әрине, айттып отырғанының бәрі сылтау, себеп қана, шын мәнісінде өтірік. Бірақ өтірік екенін дәлелдей алмайсың. Өйткені сенің от басы, ошақ қасындағы кішікейпай шындығың елдік мүдде тұрғысында биік тұғырдан айтылған үлкен өтірікті әсте жеңе алмайды. Мүбәрәк — саясаткер. Ал саясаттың аулында шындық пен өтірік қатар қона береді. Мүбәрәк саясаткер. Ал саясатшы әдетте жарық пен қараңғыны, ақ пен қараны ажыратып әуреге түспейді. Сатылап көтеріле беретін мансапқа баратын жолды көрсетсе болды — оның мұратының орындалғаны. Сонда саясаткер ет пен сүйектен жаратылған адам емес пе екен? Әлбетте ол да адам.

Қуанады, күледі, ренжиді, ауырады, ажалы жетсе — өледі. Бірақ оның ешкімді шын ниетімен жақсы көруге, сыйлауға, сүйуге хақысы жоқ. Өйткені бүтін жақсы көрінен, сыйлаған, сүйген адамын күш ертең сатып жіберуге тура келеді. Саясат — аларман мен сатарманың базары.

Көкірегін осындай қоңісіз ойлар жайлап алған Тоқтарбай бір уыс жүзімді қолына ұстап, бір-бірлеп үзіп жең отырып, бұған қарама қарсы, дастарқанның арғы жағында жаптайып жатқан Жаһиловқа жамаң көзімен жақтырмай қарайды. Дастарқан басындағы өзгелердің бәрі „тағы не айтар екен?“ дегендей обкомның бірінші басына қарай мойындарын бұрып, мектептегі шәкірт баладай моншаны бола қалғанда, мына қызталақтың жаптайып жайбарақат жатысы мүлдем түсініксіз еді. Жаһиловтың дөңгеленген қозы қарны дастарқанның шетіне түсіп кетіпті. Өзі де жастығына қарамастан, сиықсыздау, бет пішіні келісіңкіремеген неме екен. Қушық шеке, қысық көз, кертік мұрын жылтыр қары. Еріндері Африка жайлаған энциклопедиядай қалың, түркі те, аспақ тістері ірі, бірақ арасынан шырпы өтіп кетерліктей сирек көрінеді. Қысқа қырықтырған шашының әр талы жылқының қылындай, жуан болуы керек, әйтеуір тікесінен тікелей түр. Тоқтарбай осы құдың бойындағы бар қайраты тікелейген шашында ма екен деп жобалайды. Өзгедей көзге түсетін ерекшеліктерін байқамады.

Бір апта бірге жүргелі бері Тоқтарбай осы Жаһиловтың мінезіндегі құбылымның ұштығын ұстай алмаған. Салтанатты жиындар үстінде ерекше сыпайы, үйдемес, мол-момақан секілді еді, ал ресторанда ас ішіп отырғанда қоңілді, пейілді, сөйлемпаз көрінді. Бүтін де қонауар, елгедек, көмейдегіні тез түсініш жігіт ретінде бір жағт етті де, ақыл соңында міне, дастарқан басында самарқау, салмақты бола қалыпты. Сонда мұның шын болмысы қайсы?.. Түсіну мүмкін емес. Әпәу күні ауаткомның төрағасы телефон арқылы сөйлескенде, көрсеткен қыры анау. Бұған тіпті жауап бермей, мазақ еткені рас болып шықты. Ол жолы қарбаласып жүріп, бұл пайсапта ессі кеткенін кейін білген. Есе қайтарудың сәтін күтіп жүр еді... Қызыл түлкідей бұлаңдаған тіршілік бұған тын шығарып кетті. Тілін шығарғашы емей, немесе: бір аптадан бері Тамкеңт облысының өзге шөпке тыңарларымен бірге Арыстанбек баласы да бұрын сырттай атын естігенмен, мүлдем таныс-білістігі жоқ автобазаның директорсымағанының алдында құрдай жорғалап, қызмет етіп жүр. Былайша ақылға салып қарасаңыз, бұдан асқан қорлық бар ма?

Бірақ бұған әзір беймағлұм себептермен зорынған ая-

тобаза директорына қызмет етуді қорсынған өзге дәкейлерді Тоқтарбай, өкінішке орай, байқай алмай отыр еді. Ол ол ма, бүгін далада жайылған дастарқанның төбе биіне айналған Мүбәрәк облыстың оңтайлы прокуроры Хансейітовке қарай иегін көтеріп:

— Жәке, қалғанын өзің басқара бер, — деп иегін көтеругі мүң екен. Мүның өзі күні бұрын келісіліп қойылған шаруа ма, әлде прокурор жолдас қайда жүрсе де қамшы салдырмайтын әмбебап құдың тұқымынан ба, әйтеуір қолына тамадалық тәгін тиісімен бірден сүңқылдай жөнелді. Кілең қоңыр үнді музыка аспаптарының арасына қосылған бұрауы қатты скрипка дыбысындай-ақ, Хансейітовтың жиңішке әйел дауысы бұл жолы елден ерек ащы естіледі. Хансейітов бірден Жаһиловты „өкіртін“ мақтауға кірісті. Бір апта бойы айтылған мақтау-мақтау емес, Жаһиловтың берген асын ақтау секілді бірдеме екен әншейін. Хансейітов соның бәрінен асып түсті. Өзі жаратылысында осалдау жігіт пе, әлде апта бойы ішкен арақ әбден буынын босатып жіберген бе, кім білсін, әйтеуір қызына сөйлеген прокурордың көзінде анда-санда жылт-жылт еткен жас та көрініп қалды. Прокурор қайта-қайта „бауырым“, „қанаттасым“, „жап досым“, „ақ көңіл адал азаматым“ деп еңіреткенде, жаптайын жатқан Жаһилов басын көтеріп алып, әуелі оған сығырая сынай қарады да, біраздан соң жапын салып отырған тамаданың шын ниетіне ризалық білдіргендей, басын шайқап, жымың-жымың күле бастады.

Хансейітовтың әзір жағы талатын емес. Бұрыннан таныс прокурордың мұншалық сөзшеңдігін, сөзшеңдігі емес-ау, бәтуасыз мылжыңдығын Тоқтарбай білмейді екен. Сонда бұл сайрауық елден ерек не айтады дейсіз ғой? Пәлендей ештеме айтпайды. Алдымен ол Жаһиловтың ел ішінде аңызға айналып кеткен жомарттығына арнайы тоқталып өтті. Жаһиловтың үйнен ас ішіп, аяқ босатпаған, шапан киіп, сый-құрмет көрмеген қазақтың баласы некен-саяқ екен. Атақты академиктен бастап ғарышта самғаған космонавтқа ікпей оның түз-дәмін татқан. Тіпті анау Алматыдағы асқан данышпан ақынның бірі, біздің даңқты жерлесіміз асқазан рагі ауруына ұшырап, өмірден күдер үзген шағында оған көктегі жаратушы иеміз (әншейін дағды бойынша айтамыз, әйтпесе бәріміз құдайға сенбейтін қызыл күрең атеистерміз ғой, әрине) Ақтай інісі жолықтырмай ма? Ақтай інісі оған кілең ащы жусанға байлап сауып отырған боз інгеннің қаймақтай сап-сары шұбатын апта сайын айырпаланға салып жеткізіп беріп тұрмай ма? Сары шұбат сонда даңқты жерлесіміздің дертіне шипа болып,

құлан төзе жазылып шығады. Қатты ризаланған дақты жерлесіміздің бытыр ғана елге келіп, қайырымды інісін облыстық советке депутаттыққа ұсыну жөніндегі пікірін білдіріп газетке жазып кеткенін осы отырған елдің бәрі біледі. Бірақ, ақипшкө орай, Ақлаң кейде (шешен „Жаһилолтан“ бастап, „Ақтайға“, одан соң „Ақақа“ көшкен) тым аққөңіл, тіпті аңқау болып кетеді. Мәселен, биыл ғана апау „Ара“ деген Орталық Комитеттің сын-сықақ журналында қызмет істейтін бір араққұмар журналисті үйінде үш күн бойы күтіп, әбден аузын майлап жіберсе де, әлгі аштырған мұны мақтап жазудың орнына, бас редакторының алдына фельетон деген бірдемесін жазып түсіреді ғой. Бас редактордың басы бар жігіт екен, дереу аудан басшыларымен хабарласып, әлгі арақ құмар журналистің үстнен әшкерелестіріш деректер сұратады. Аққа қара жұға ма? Жалақор жазғыш жазасын алып, жұмыстан қуылады. Бірақ біздің аққөңіл досымыздың мұндайдан сабақ алатын түрі жоқ: жоғарыдан жолы түсіп келген кез келген жалаңаяқты үйше қонаққа шақырып, төгіліп-шашылуын сірә де қояр емес-ау, қояр емес...

— Қайдағы жоқты айтып, мен туралы аяқаштарды тартып жүрген сендер ғой! — деп осы арада Жаһилов кіріспе сөзі тым ұзаққырап бара жатқан тамаданың сөзін бөлді.

— Неге? Халық айтса, қалып айтпайды... — деп Хансейітов қызулықтың әсері ме, әлде тамағы құржап қалды ма екен, әйтеуір алдында модаіреп тұрып тұрған кішкене құтыдағы армян коньяғыш кезектен тыс қағып салып, сөзін сабақтады. Бұл жолы тақырып түреніп басқаға бұрып әкетті. — Қош. Ал бүгін үлгілі коммунист Жаһиловтың қоғамдық қыруар қызметін айтып тауса аламыз ба? Жоқ, тауса алмаймыз. Сондықтан, жолдастар, мен оның облысымыздың хұқық қорғау органдарына көрсетіп отырған көмегін мысал ретінде... жоқ, озық өнеге ретінде айрықша атап өтуді өзімнің азаматтық борышым санаймын. Жаһилов басқарған халық сақшылары, ДИД жасағы жөнінде қазір кім білмейді? Коммунист Жаһилов басқаратын ДНД жасағы жөнінде естісе, осы Қуаңдариядағы. Қуаңдария ғана емес, күллі Тамкеіт облысындағы көше кезген бұзықтар мен ұры-қарылардың ұйқысы қашып, бойларына ас баспайтын болды. Тіпті кейде күн көруі қиындап бара жатқан Қуаңдарияның бұзықтарына жаның ашиды. Мен мұны текке айтып отырғаным жоқ, жолдастар. Мәселен, біздің облыстық прокуратураға Қуаңдариядағы бұзықтардың атынан ара-тұра арыздар түсіп тұрады. Соңда олар не туралы жазады? Жәй әншейін кули-суди, шатпы-бұтты создер, әрине.

Жаңиловтың жасагы көшеде қолға түскен маскүнемдер мен сотқарларды милицияға тапсырудың орнына, автобазаға апарып қамап, ұрып-соғып азап көрсетеді-міс. Содан соң әлденеше күн әрқилы ауыр жұмыстар істеткізіп, құлап қинап жұмсайды-мыс. Тіпті Жаңиловтың автобаза ішінде ғана емес, Қаратаудың шатқалында да адам қамайтын абақтысы, зынданы бар-мыс. Жаңиловтың жасагы бүркемеленген қарулы күзетшілер, әрлі-берлі жұмсайтын зорлықшылар деп қисынсыз жала жабушылар да кездеседі. Әрине, қылмыскерлерге қырғидай тиген ДНД жасағын ғайбаттаушылардың қара ниеті бізге әбден түсінікті. Біз, облыстың хұқық қорғау орындары, партия басшылығына сүйене отырып, халық сақшылары қатарын бұзбай, оны қылмысқа қарсы қаһарлы қаруға айналдыру үшін қолдан келгеннің бәрін істеуге әзірміз. Қазір Жаңилов жасағының өнегелі жұмыстарын психаттау бағытында арнайы телефильм түсіріп... тойыс түсіртпін жатырмыз. Екі айдан бері...

— Тамада жолдастың кіріспе сөзінің бүтін бітетін уақыты бар ма?— деп Жаңилов бұл жолы әлденеге қабақ шытып, әлсіз жөткірінін қойды. Бөпидегі рақат күлкінің ізі өшіп, жылатыраған қысық көзінде әлдеқандай сезікті сергектік пайда болды.

Тоқтарбай той иесінің — сөйлеуік тамаданың ДНД жасағы туралы әңгімені көпсіткен сөзін ұнатпаған сыңайын аңғарды.

Бір аптадан бері тойын ішіп, есеңіреп жүрген прокурор той иесін жұрттан асызып мақтаймын деп, дәттау жағын да қойыртпағын шығарып қосып жібергенін сезді ме екен:

— Дүниеде кішіпейіл адамның тойын басқарудан қиын ештеңе жоқ!— деп жалт беріп, тұтылуы мүмкін жерден құтылып кетуге тырысты.

Дастарқан басында отырған жұрт мұны еспегенде қызу қошеметтей күлісіп, кейбіреулері тіпті дуылдатып алақан соғып та жіберген.

Тоқтарбай мен той иесі ғана бұл күлкіге ілескен жоқ. Тоқтарбайдың көңілденетіндей себебі болмаса, Ақтайдың қайта-қайта жөткірінуі де жұмбақтау нәрсе еді.

Хансейитов бұдан соң бөгелмей:

— Сөз аудандық атқару комитетінің председателі Арыстанбеков жолдасқа беріледі.— деп құллы жиналыс басқарушыдай құрғақ, жансіз даусымен тақ-тақ еткізді.

Тоқтарбайдың бірден ұққаны: мұны айтқанда тамаданың дауыс ырғағындағы маңадан бері лапылдап тұрған қызу сезімнің әп-сәтте өшіп қалғаны ғана емес, оның авто-

база директорының басына шелектеп құйып отырған әртүрлі бояу, теңеу сөздерінің заматында түгесіліп, тек мұның ресми қызметін атап көрсеткені — облыстық прокурордың бұған деген көзқарасының төріске қарай біржолға кеткенін айғақтайтындай еді.

Тоқтарбай кәдімгідей тосылып қалды. Бүгінгі дастарқан басында облыстың бірінші басшысы Мүбәрәктай кеіңгі сөз кезеп өзіне тиеді екен деп үш ұйықтаса түсіне кірмеген. Обкомның сомадай-сомадай бюро мүшелері бар, қасында ауданның бірінші секретары Өтениязов отырғанда, аяқ астынан бұлардың бұған мейірі түсе қалғанына кім сенеді? Әрине, бұл жерде бір құйтырқы есеп бар екені ақиқат... Әрі бұны мына шіңкілдеген әйел дауысты шірік тамаданың ойлап танығаны белгілі — Хансейітовтың қолынан жандайшаптықтан басқа не келуші еді тәйірі.

Ауатком төрағасының ақуалын бірден таныған төбе би — төрде отырған Мүбәрәк осы арада ай қабағын көтеріп:

— Сөйлес, Тоқа! — деп мұның қолтығынан демеп жіберді. — Аббастың жасы кіші болғандықтан, ол сен екеумізбен сөзге таласпайды. Әрі сен осындағы совет өкіметінің...

Бастығының „Сен екеуміз“ деп мұны қасына қосақтап әкеткенін жақсы ырымға жорығанмен, Тоқтарбай шынында да неден бастарын білмей отыр еді. Хансейітовке еріп, бұл да Жәниловты көпіртпін мақтай жөнелуі керек пе? Сонда қалай мақтайды? Қарауылдағы автобаза директоры туралы әр түрлі алыпқаппа сөздерді естігенмен, оның шын болмысын зерттеп білмек тұпа, әлі жөңдеп танымайды да. Әйтеуір жұртқа ілесіп шаба беруге — о бастан өзін талай оңдырмай жүрген намысқойлығы жібермейді. Әлде ана Мүбәрәк құрдасына ұқсап қоғамы биік мінбеге шығып алып, ешкім ештеңесін ұстауы мүмкін емес шырқаудан қозғап кеткені жөн бе? Оған, біріншіден, сауаты жетпей ме деп қорқады; екіншіден, әлдекімді қайталауды әзілден жаны сүймейді. Қалайда „қиналған Жамбыл жері осы“ болды.

Жамбыл ақынның ел ішінде мақалға айналып кеткен бір жол өлең сөзі есіне түскенде, Тоқтарбайдың алдынан үміт сәулесі жылт етті... Сонда жарықтық Жәкем не себепті қиналып еді? Иә, анау мұртты көсемге тең келетін дүниенің кереметін іздеп татпай, жарықтық әбден шаршаған еді-ау. Дана ақындардың өзі қаншер билеушіні солайша мақтап, атағын дүниеге жайса, бұл несіне бүйтін

балсінеді-әй? Сөз берген екен, әйтеуір бердеме айтуың керек қой.

Тоқтарбай бұдан соң тамағын кенеп қойып, алдындағы ішусіз тұрған құтыны қолына ұстады да:

— Егер сіздер ренжімесеніздер, мен мына отырған Мүбарәк үшін арнайы тост көтермекпін, — деді.

Әлпінде ғана көңілді әңгіме кернеген бай дастарқан басында қапелімде жым-жырт тыныштық орнады. Әрине, ешкім „ренжіміз“ деп қарсылық білдірген жоқ. Кешегі табақтас, тіпті көңілдегі адамдар арасына соңғы кездері түскен сызаттан хабардар, бірақ сол сызаттың үлкейе-үлкейе әрлі-берлі аттан өтуге болмайтын жыраға айналған-айналмағанын анық білмейтін жергілікті қулардың Тоқтарбай тарапынан әлдеқандай тосын мінсез күтін отырғаны құпия емес.

Бірақ Тоқтарбай бұл жолы күдікшілдерді түлкі жортаққа салып адастырып кетті.

— Мен құрдасымның елге мәлім кемеңгерлігі, жөн тапқыштығы, іскерлігі, ұйымдастырғыш қабілеті жайында айтпаймын, — деп әр сөзін ішкілап бастағанда, бағанадан бері бастығының қалауын бұлжытпай тауып отырған Хансейітон қызылдап, Мүбарәк жаққа жаутаң-жаутаң қарап қойды. „Ал қазір бүлдірді...“ деген қарас еді. — Мен оның бір ғана қасиеті... елден ерек адалдығы жайында айтпақпын. Ел басқарған адамның ақырына шейін адал болып қалуының қаншалықты қиын міндет екенін осы отырғанның бәрі білуге тиіс. Жомарт жаратылыс о бастап саған мұқалып, мүжілуді білмейтін шын асыл болаттай қажыр-қайрат бермесе, қолыңа адалдықтың ақ туын ұстап шығып, қаншама айбат көрсеткеніңмен, әлгі адал еместердің атқан оғынан қолыңа ұстаған туың көп ұзамай шұрық тесік шүберекке айналуы әжәп емес. Біздің көзіміз жеткен тәңіректе сол адалдықтың туын жықпай, тік көтеріп келе жатқан екеу болса, соның бірі — Мүбарәк, біреу болса, соның өзі — тағы Мүбарәк.

Бүгін өзінің осыншалық шешен сөйлегеніне алдымен Тоқтарбайдың өзі таң қалды. Былтырдан бері басын көлеңке шалып, ауырып-сырқап, ақыр соңында қиялдағы Қуандариядан бір-ақ шыққалы — бұрынғы асығыс, шырт етіе мінсезден бірден арылығ кетпегенмен, басқа түскен тауқыметтің үстіне, өзі қанша мойындамағанмен, кәріліктің де анадәй қыр астында күтіп тұрғанын іштей сезіну бар ма, әйтеуір әр нәрсеге салқын қандылықпен, сабырмен қараудың дұрыстығына қол қойып жүрген секілді еді. Енді, туған елінің ортасына келгелі, жасы тоқтаспаған кісілерше ойына келгенін бейберекет иішіп

жібермей, бейнелі тілмен бедерлеп, етек-жеңін жинап сөйлегендерді былайғы көншіліктің ықыласпен тыңдайтынын да талай байқаған...

— Арайлап атқан таң нұрындай әділет туын қолыңда мықтап ұстаған Мүбәрәк Кәрімұлының алаңсыз адалдығы мен ақиқи адамдығы, амандығы үшін ішейік!— деп қайырғанда, айналасында ду-ду шапалақ соғылып, гу-гу қошемет сөздер қаптап кетті дейсің...

— Ашырмау, біздің Тоқаң ағып тұрған ақын екен ғой!

— Кереметтей келістіріп айтты-ау сабазың!

— Бұдан асқан тура сөз бола ма?! Өзіңде жоқты біреу „бар“ десе, өзіңде азды біреу „мол“ десе, бұған қуанбайтын есі дұрыс пенде жоқ шығар. Тоқтарбайдың көтермелеп, жөпелдетіп аяқтаған марапат сөзіне шын риза болған обкомның бірінші секретары тіпті орнынан ұшып тұрып:

— Қайран Қара Қыпшақ Қобыландым-ай!— деп мұның қолын сілкілеп, арқасынан қағып-қағып қойды. Содан соң Тоқтарбайдың қолындағы құтыға құтысын түйістіріп:— Ал кеттік, тартып жібері!— деді.

— Соңғы кезде мұны қойып жүрмін... Жүрегі түскір сыр бергелі...— деп Тоқтарбай күмілжіп қалды. Бірақ Мүбәрәк қыстап қояр емес.

— Арақтан өлген адамды көргенім жоқ. Тарт!

— Ойбай, аянып тұрғаным жоқ. Жақпайды.

— Әлі айтқаның рас болса, аласың!

— Енді қайтпим...

Тоқтарбайдың шегінер жері қалмады. Обкомның бірінші секретары осындай қатал шарт қойса, қайтіп ішпессің бұл зәһарды? Көзін жұмып тұрып, сіміре салды. Ғажап: мұның құтысындағы ащы арақ емес, құдықтың салқын суы болып шықты. Қатты таңырқап, шатыр алдында қызмет істеп күйбеңдеп жүрген жігіттер жаққа қараған. Солардың арасынан сорайған Сансызбайды көріп, заматында бәрін түсіне қойды... Қанелімде не күлерін, не ашу шақырарын білмеді.

Тоқтарбайдан кейінгі сөз кезегі аудандық партия ұйымының басшысы Аббас Әтениязовқа тиіп еді. Алдында ғана сұңқылдап суырыла сөйлеген ауатком төрағасының мысы басып кетті ме, әлде оңсыз да сөзге шорқақ қара домблай ма, кім білсін, әйтеуір мұның аяқастынан тұттығып, тілі күрмеліп қалды.

— Біз бүгін кімнің... мына Ақтайдың несін... юбилейлік мерекесін нетуге... тойлауға жиналдық. Әрине, жолдстар, неғып жатыр ғой!— деп бастады да, бұның бұлай бастағанына ыржаңдан күліп отырған Хансейітовке көзі түсіп кетіп:— Немесе?— деді.

Тамада күлкісін тыймастан

— Сонымен кімнің несін иететін болдық?— деп сұрады. Аббастың қой көздері қызарып, суланып шыға келді. Тоқтарбай жанжал шығып кетер деп қауіптеніп:

— Қой, қой, жіттер.— деп ербитін екі қолын көтеріп еді.

— Тоқа, мұнда ешқайсымыз төбелескелі келгеніміз жоқ,— деп алғиде қызулау көрінген тамада аяқ астынан ащы тілін сұтып алсын.

Жұрт ду күлді. Өтениязов та қызарып суланған көзінің жасын сұқ саусағының сыртымен сүртіп отырып, екі нығын селкідетті.

Тоқтарбай бұған әдеп қитығып, қырыс қабағын танытып отырған прокурорға жауап бермеді. Алғиде ғана айтқан қошемет сөзінен кейін дастарқан басындағы ауаның бірден түзеліп, сырт көзбен қарағанда да Мүбәрәк скеуінің арасында тұрған көрінбес жұқа перде жыртылғандай сезінген қонақтардың енді бір-біріне алаңдамай, бір-бірінен күдіктенбей емін-еркін құрапатқа қарай бет бұрған берекесін бұзғысы келмеді. Әрине, бұл дастарқанның басына жиналғандардың ара қатынасынан түпкілікті түсіністік іздеп жағу зурешілік еді. Бұлардың бәрі дерлік бір мезеттік пайданың жегітін жегетіндер, мүддесін мүмкіндікке қарай оңай икемдегіштер. Дәп қазір Тоқтарбайдың өзінің де осылардан елеулі айырмасы жоқ. Осылардың ойынын ойнап отырғаны хақ. Ақырының немен тынарын құдайым білсін.

Өтениязов біраз малтығып, ақыр соңында айтатынын әрең аяқтап бітпді-ау. Оның не айтқанын оншалық ұғып үлгірмесе де, әбден көңілденіп алған тойшылар құтыларды толтырып құйғызып, тоғытып шуде. Біраздан соң тост көтерушілердің сөзі азайып, кәдуілгі өсек-аяң көбейді. Қазір қайда барсаң, көретінің осы: есепсіз ішіп-жеу, ынсапсыз төгіп-шашу, одан қалса— өсек-аяң айту, құмар ойнау. Дастарқан басына жиналғандардың біліміне, ақыл-ой дәрежесіне қарай мұндай құрапатта айтылатын әңгімелердің бірде сыпайы, бірде тұрпайы болуы мүмкін, бірақ, мазмұн-маңызында пәлендей айырым кездеспейді. Соңдағы бәрлінің ермегі— өзгелерді найбаптау яки мансұқтау. Мұндайда құрапатқа жиналғандардың бірде бірі өздерін кінәлі, мүкіс жағынан көрсетпейді, қайта көрісінше кез келген жағдайда айтқыш та, тапқыш та өздері, туршыл мен турағыш та өздері. Дегенмен, зиялылар отырған жерде айтылатын өсек-аяңның белгілі бір тақырыбы, идеясы, жүйесі болады. Мұнда әркім лузына келгенін айта салмайды. Әрбір анекдот, лақап, өске

түсірулердің тыңдаушылардың ортақ мүддесін қозғап, қышыған жерлеріне дәл тиетін, алыстан орағытып, жақында қамтитын жанға ерекше жағымды иірімдері бар. Бұл бір жағынан құрапатқа қатысушылардың кім екенін, кімнің жағында өкеші сұрамай бйлағетін өте өтімді тәсілдің бірі. Сенімен бірге күліп, келекелеп жетісіп отырса — одақтасың. Ал қабағын қарс жауып алса — қарсыласың. Сыпайы ғана жымып, үйін шығармаса — сырын жасырған сұңғылның өзі дей бер.

Бүгінгі өсекті өрістетіп отырған — облыстық прокурор Хансейітов. Төбе бидің өзі ешкімнің пікірін сұрамай тамада сайлап алған жігіттің жалы күдірейін, құлағы едірейіп, мұрты тікірейіп кетіпті. Маңдайы шып-шып терлеп, әбден бабына келіп алыпты. Мүбәрәктан басқа кез келгеннің сөзін бөліп, керекті-керексіз жерінде қыстырыла береді. Әзір мұның бетін қағып, туралап тоқтау айтатын ешкім көрінбеді. Тамада тым еркісіп, шектен шығып бара жатса, құс жастыққа қисайған Жаһилов қана тамағын кенеп, жөткірініп қояды. Бір гжабы: Жаһилов жөткірінсе, ешкімге тізгін ұстатпай отырған тамада оған жалт қарайды да, сәл бәсеңсиді, бірақ көп ұламай қызуы қайта көтеріледі.

Әзірше күн тәртібінде қарауызға ілінген жалғыз тақырып бар, ол — облаткомның төрағасы Ермахан Жарбосынов. Тақырыптың бұлай өрістеуі, әрине, түсінікті. Обкомның бірінші секретеры отырған оңаша жерде бұрындары да облаткомның төрағасы жайындағы күлкілі әңгімелер көп айтылатын. Бұрындары мұндай әңгімелерге Тоқтарбайдың өзі де тамызықты жиі тастап, лаулатып жаңдыра түсетін. Ермаханға да обал жоқ: ақыл-пармасы, қажыр-қайраты бір басына жетіп артылып жататын азаматтың былайғы жұрттың көзіне бірден түсетін осалдықтары аз емес. Соның ең сорақысы — оның ерекше сараңдығы еді. Әуел бастан малды, жаңды жерден шыққан осы жігіттің қатарынан озып қызмет істеп жүріп те тиын санаған майдагерлігін қоймағанын Тоқтарбайдың өзі де талай көрген. Майдагерлігі емес пе: пәленбай жылдан бері облыстағы совет өкіметін басқарып келе жатқан Ермахан ерекше салақ, алқам-салқам киініп жүреді. Балбіреулер оның күз бен көктемде иығынан тастамайтын сары плащын осыдан он жыл бұрын інісінің құдаллығына барғанда киіп қайтқан киімі деп қағытар еді. Оның үйінен ас ішіп, тамағын тойғызғанын айтатын тағы ешкім табылмайды.

Осы Ермаханның сараңдығы туралы түсііз тақырыпқа түсіп алған Хансейітов әңгімесін одан әрі қыздырмалата түседі.

— Бірде зәуімен ағамыз ексүміз жолға шықтық. Алматыда жергілікті советтердің қылмысқа қарсы күрессі жөнінде жиналыс өтпекші еді. Екеуміз екі кісілік жатып купеге орналаспаймыз ба? Әрине, Алматыға барғанша күллі жол шығыны менің мойнымда. Ас-ауқат, сусын жағын үйден жеткілікті қылып алып шыққанмын. Ерекең сұмдық тамақсау кісі екен, астанаға жеткенше аузына тыным болған жоқ, тегін асты ішіп жатыр, жеп жатыр сорлы. Оны қойшы... онысына мән бергенім жоқ. Қызықтың көкесін келесі күні таңертең көрдім. Азаңда ұйқымды қандырып, жуынуға шыққалы тұрып, іргеге қарап қорылдап ұйықтап жатқан көкеме көзім түсіп кеткені. Сөйтсем, көкемнің керсеңдей құйрығының ара жігі біртүрлі жыт-жыт етеді. Еңкейіп қарасам, бұл кісі күні суықта шалбарының ішіне киіп жылы дамбалының ауын артына қаратып, теріс киіп алыпты. Алқам-салқам салақ кісі асығыста байқамаған ғой деген оймен оның иығынан сілкілеп әрең ояттым да, теріс киген дамбалын көрсеттім. Сөйтсем, осындай ұсақ-түйекке бола ұйқысын бұзған маған ағамыз қатты ренжісін. „Әй, ақымақ бала!— деп ақыр соңында маған ұрса бастады.— Өне бойы жылы дамбалдың ауын алдына қаратып киіп жүрсем, оның қалталанып тізесі шығып кетпей ме? Дамбалдың ауын анда-санда артына қаратып киіп жүрсем, ауы да, блуы да, тізесі де, тақымы да тозбай, пәленбай жыл бұтымды жылытып жүрмеймін бе? Осыны да білмейтін неғылған миғұласың өзің, әй?!“— Ағамыз осылай жер-жебіріме жеткен соң, кешірім сұрап, әзер құтылдым...

Мұндайда күлмегенде, көмгенде күлермісің? Тоқтарбай да жұртқа ілесіп, маз-мейрам болды. Хансейітов мазақия әңгімесін одан әрі қағындыра түсті.

— Содан Алматының сәулетті мейманханаларының біріне үш күн жатайық. Менің сорыма ағамыз ексүміз тағы бір бөлмеге орналастық. Мейманхана әкімшілігіне барып, мені мына серігімнен басқа жерге бөлек орналастырыңыздар деп қанша жалынсам да, көңдіре алмадым. Қайтейін, басыңа түссе баспақшылсың... Қусаң құмалақ түспейтін сықпарды сойтіп үш күн асырадым. Үш тәулік бойы ресторандық барсақ та, буфетке барсақ та, бір рет қалтасына қолын салмайды-ау сорлы! Өзі тағы сұмдық сырақұмар, қуырдақ жегендей түйімен шолден шығатын сусамыр пәле екен. Менің есебімнен үш күн ішкен сырасының ыдысы мейманхана бөлмесінде саудырап үйді де қалды. Оны қойшы... Онысына мән бергенім жоқ. Қызықтың көкесін елге қайтар күні көрдім. Поездға шығар алдында ағамыз аяқ астынан жым-жылас жоғалып кетсін.

Тоғыз қабат мейманхананың асты-үстіне түсіп, зыр қағып іздейін — жоқ. Мейманхана алдында газет-журнал сататын киоскілерге бардым — жоқ, базарлық сататын дүкендерді араладым — жоқ. Ауылда туған сормалдай үлкен қалаға келген соң миы айналған, адасып кеткеннен сау ма деп көшенің бұрышында уайымдап тұр едім. Бір кезде анадайдағы шағын сквер-баудың астынан: „Әй, мен мұндамын!“ деген таныс дауыс шықты. Дауыс шыққан жерге барсам, үсті-бастары сауыс-сауыс адамдардың ортасында бөпкедей болып біздің ағамыз тұр. „Ау, сіз мұнда неғып жүрсіз?“ деп сұраймын. Ағам бір қолындағы қағаз қалшықты көрсетіп: „Әй, ақымақ бала! Осыншама босаған бөтелкесін мейманханаға тастап кете береміз бе?“ дейді. Мен қапелімде ештеме ұқпай қалдым. „Е, босаған бөтелкелерді тастап кетпегенде, не істейміз?“ деп сұраймын. „Әй, әр бөтелкенің неше тиын тұратынын білемісің? Тиыптан сом құралады, сомнан жүз құралады...“ деп сол жерде ағамыз мақалдай бастағанда ғана түсіңдім. Сөйтсем, қайран Ерекең өзінің үш күн ішкен сырасының, онда да менің есебімнен ішкен сырасының самсаған бөтелкесін өткізу үшін кезекте тұр екен ғой!

Тағы да қыран топан күлкі. Өзі жоқты сыртынан ғайбаттап жетіскен жүр. Жаһилон қана қаттырақ жөткірініп, Хансейтовке қарай мойнын бұрды:

— Бояушы, бояушы дегенге, әркімнің сақалына сияқты паша берме, тамада жолдас! — деді.

— Олләһи, білләһи, ыңқ... Өтірік айтсам, осы арада өле қалайын!

— Мен прокурордың аңтына сенбейтін адаммын, босқа жаныңды жаддама! Облаткомның бастығы босаған бөтелкелерді өткізу үшін кезекке тұрды деген өтірігіңді қалтаңа қайтып салып қой!

— Маған сенбесең, Жармақановқа сенерсің? — деп ойламаған жердегі Ермоханға ара түскен Жаһиловтың қасында отырған прокурор енді кәдімгідей қиналақтап, ақтала сөйлесді.

— Оның кім еді тағы?

— Е, осы аудандағы атқару комитетінде қызмет істейтін әлгі шандыр шадды айтамын...

— Ондайыңды білмедім...

„Билмегені қалай?“ — деді, өзгелермен бірге екі қудың ерегісін қызықтай бастаған Тоқтарбай таңырқайды. Автобаза директоры ауаткомның жауапты хатшысын, онда да бір орнында ұзақ жыл қызмет еткен совет шенеунігін танымайды-мыс. Әлде ондай қиқым-сиқымды танығысы келмей ме екен? Ол да мүмкін-ау. Қырық жасқа келгенде,

күллі облыс жұртшылығын аяпнан тік тұрғызған тұғырлы тұлпар артында шаң жұтып қалып жатқан көп тобырды, шобыр-саяқтарды ескеріп елегісі жоқ. Бірақ оның тым тапырақтап кеткен тамаданың қиюы қашқан хикаясына тыю салмақ ниеті қисыңды көрінеді.

Жаһиловтың қасында иілгіштік танытып отырған прокурорда да азын-аулақ еркектік намыс бар болуы керек. Әйтеуір Жарбосыновқа қатысты әңгімеде оңайлықпен берілгісі келмеді.

— Ау, Жармақанов Жарбосыновтың немере ағасы емес пе?— деп, осы уақытқа шейін Тоқтарбайға белгісіз жайды әлденеге нықтапқырған айтты.

— Ағасы болса қайтейін?

— Маған сенбесең, Жармақановқа сенуің керек. Сол Жармақанов бір күні інісінің үйінен қонақтан қайтып келе жатып, қасындағыларға: "Өткен жолы барғанымда, Ермаханның асүйінде бір бейшара тарақан жорғалап жүруші еді. Бүгін көрдім: сол тарақан түйір тамағы жоқ мұздатқыштың ішіне кіріп, аштан өліп жатыр екен" депті ғой, Ақа!

— Өтірігіңе береке берші!

— Олләһи, білләһи, шыным, Ақа!

— Туһ, саған да ем жоқ екен!— деп Жаһилов басын шайқап, теріс айналып кетті.

Осы арада дастарқан басында отырған төбе би— Мүбәрәк қозғалақтап қойып:

— Бұршақты сөз әншейін күлмекке жақсы,— деді би-паздал.— Әйтпесе арыстандай ақырған азулы азаматымызды кемсіту осында жиналған ешқайсымыздың ойымызда жоқ.— Осыны айтты да, шарадай жатқан игірлі көздерін қулана қысып, айнала шолып өтті.— Дегенмен, Еркекнің артынан әрқалай лақап әңгіме жүретіні рас. Қазақ „жақсының артынан сөз ереді“ деуші ме еді?.. Сыртымыздан қайсымызды жетістіріп жүр дейсің осы жұрт?— деп кенеттен Тоқтарбайға қарай ай қабағын көтеріп алды.— Мына Тоқаң, мәселенки, менің сыртымнан қу мүйіз деген ат қойып алыпты. Соны білсек те, жарылып кетпей, жәйімізге қарап тып-тыныш жүрміз ғой. Бір-бірімізбен ищайласқан жоқпыз, сіз-бізден айрылған жоқпыз. Солай ма, Тоқа?

Тоқтарбай „иә, иә“ деп басын изей қоймағасын (мадақ сөзін әлпінде ғана айтты емес пе?). Мүбәрәк бірден әңгіменің бетін бұрып әкетті.

— Дастарқан басындағы есек-аяқтан құтылудың бір жолы бар, ол— карта ойнау,— деп, әдеттегідей енді құмарпаздықтың пәлсапасын қазбалай бастады.— Әлбетте, ескі

мұсылмандық жолы да, қазіргі партиялық этика жоралғысы да ішiмдiкке салынуды, карта ойнауды айыптайды. Бірақ осында ішiмдiктің соңына түсіп, құмарпаздықты кәсіп етіп жүрген кім бар? Бірақ ертелі-кеш тынымсыз бейнесіз шаршап-шалдығып келгенде, әйтпесе әлдекімдер жүйкеңді жүксертіп, жұлыныңа иіне сұға бастағанда, кейде бірер құты зәһар суын ішіп жіберсең, бәрін ұмытып, құлпырып шыға келмейсің бе? Аңда-санда көңіліңді көтеріп, желдеп, желпініп тұруға да сеніңгі зор бұл жарықтықтың. Ал карта ойнау, меніңше, спорттың бір түрі ғана. Мұнда да ерегіс, күрес, жеңу, жеңіліс бар. Әрі көңілі жақын жолдастарыңмен бірге отырып, уақытыңды көңілді өткізесің...

— Әрі ақша ұтып отырсаң, тіпті тамаша!— деп осы арада Хансейітов қалжың айтқан болып, бастағының сөзін үстемелей түсті.

— Мәселе ақшада емес, азартта... Мәселен, біреулер далада киік қуып, мылтық атқанды қызық көрсе, еңді біреулері ін-ұраларға түтіп жіберіп, тышқан аулайды. Әрқилы марка сатып алып, оттық-сіріңкенің қорабын жинап жүретін қиялилар бар. Ал соларға қарағанда, біздікі әншейін ермек қана.

Тоқтарбай таң қалады: Мүбәрәкқа құлақ қойсаң, бұл дүниедегі жақсы-жаманның бәрінің кездейсоқ еместігін, қажеттілігін дәлелдеп берер еді. Бұл әсіресе жер үстін жайлаған күнәкарлық пен кереғарлықтың түп тамырын танығыш. Бұған салсаң, кісі өлтіруші мен қаңды балақ бұзақтының, ұры мен қарының, парақор мен жалақордың іс-әрекетін түсіңдіріп, ақтап шығуға болатын секілді. Ол үшін араққұмарлық, қарғақұмарлық — әншейін ермек қана. Бәріміз де арақ ішеміз, карта ойнаймыз... тіпті кейде өлірік айтуға мәжбүрміз. Бірақ ешқайсымыз осы іс-әрекеттеріміздің түп тамырына тереңдеп, пәлсапасын іздемейміз, дәлелдемейміз, ақталмаймыз.

Оңтүстік қазақтары арасында кең тараған карта ойышы — "Күліс" аталады. Бұл баяғы „Жиырма бірдің“ өңіні айналдырып өзгерткен, оңайлатылдырылған, оңтайлы үш картаның бәсекесі. Префарианстағы секілді шимайлап сызып, әркімінің үлесін есептеп, санапалап отыратын ұзақ ырғасу емес, әр айналғанда нәтижесі көрінетін шұғыл, жылдам ойын. Қолыңданғы картаң нашар болғанмен, қалтаңның қалыңдығына орай қарсыласыңа қоқан лоққы көрсетіп, ортадағы үйіліп жатқан ақшаны қорқытып алуға мүмкіндік жасайтын айлакер, алдаушы ойын. Мұнда көбіне есепқисапқа жетік ойыншы емес, айдасы мол, жүйкесі мықты ойыншы жеңіске жетеді.

Тоқтарбай әдетте „Күліс“ ойынында кісіге ақысын жібере қоймаушы еді. Бірақ бүгін ойын басталғаннан-ақ, жолы бола қоймады. Ақ шатыр астындағы докейлер ыңғайларына қарай екі топқа бөлінгенде, бұл сори қайнағанда өзінің тікелей бастығы Аббаспен қатар отырар ма? Аббастың ә дегеннен қолы „Күліс“ шыға бастады. Тіпті екі айналым бойынша үш түзды қатар ұстап, ортаға ұйып қалған мол ақпаны сыпырып алып кеткенде, мұның іші қыз-қыз қайнаған. Тоқтарбайдың „Күлісте“ ерекше ұнатпайтын карта түстері — “қарға” мен “шыбын” болса, бүгінгі ұзақ ойында осы екі кесірден құтыла алмай-ақ қойды. Бұған әдетте „түйе“ түстес қызыл карта жағымды тиетін. Анда-саңда, онда да жалғыз-жарымнан көрінгенімен, ең құрығаңда бір рет үш қызыл өркенгі „түйе“ құйрығынан ұстатпай-ақ кетті. Ауатком төрағасының жиі ұтылып отырғанын байқаған аупарткомның бірінші секретары Аббас Тоқтарбай үшін әлденеше рет „жерге“ ақша да тастады... Мұны көрген Тоқтарбайдың іші кәдімгідей жылып сала берген. Секретарь жолдастан онеге алған өзгелері де бұған қаржы жағынан көмектесуге тырысын бақты, тіпті кейбіреулері ұтыстарын бөлісіп, өз үлестерінен бас тартуға шейін барды. Бірақ бәрібір бұның қолы жүрмей қойды.

Бәрін көріп-біліп отыр. Әзіз бұлардың ешқайсысының қалталары саяздар емес. Ойы: ұзаған сайын үлкен ақ шатырға бас сұғып қызықтаушы жанашырлар да көбейе түскен. Колхоз, совхоз, мекеме басшылары кілең. Ешқайсысы құр қол келмейді, әрине. Әрқайсысы әр топта отырған ойыншыларға жәрдем ретінде қат-қат көкала, қызылала ақша ұстатып кетеді. Бірақ мұны ешкім бұл жерде пара деп сокет көрмейді. Ол ғана емес. Ойынға қатысқан бағыныштылардың да жымын білдірмей бастықтарына әдейі ұтылатын әдеттері бар. Мұны да ешкім бұл жерде пара деп атамайды. Бірақ Тоқтарбайға туралап келіп көмек көрсетуші „жанашырлар“ жоқ. Өйткені сыртынан талай алынқалтқы сөздер естіген ауаткомның жаңа төрағасымен жергілікті басшылар әлі сырмиез емес. Қазақ „Сырын білмеген аттың сыртынан жүрме“ дейді. Сол себепті жергілікті атқамінерлердің көпшілігі онымен қызмет бабында ғана араласып, бас шұлғысқаны болмаса, әзір әліптің аяғын күтулі еді. Өзінің орынбасары Айтуаров қана бірер мәрте босағадан сығалап:

— Көке, ақуалыңыз қалай?— деп кеткен. Содан ізім қайым хабар жоқ. Сансызбайда бұған арақ оршына су құйып беруден басқа амал-айла қлмағандай, анда-саңда

бұның ту сыртынан келіп, қолындағы картасын қарайды да:

— Тіфу, атаңа нәлет...— деп күйіп-іседі. Басқа қайыры жоқ. Тоқтарбай ойын арасындағы азғантай үзілісте ұйып қалған желкесін уқалап отырып, ойыншылардың төрдегі екінші тобына қарай мойнын созып қарап еді — Мүбәрәктің алдында нөпір болып үйліп жатқан мол ақшаға көзі түсті. „Бір ойынның үстінде-ақ биылғы қыс азығын жинап алыпты ғой“ деген қызғанышты ой екі шексін тыз еткізді.

Мүбәрәк та байқағыш екен:

— Тоқа, немене, шотал берейін бе?— деп сұрады сол заматта.

— Бер!— деп Тоқтарбай шімірікпестен қолын созды. „Күліс“ ойынында хатқа түспеген осындай да тәртіп бар. Мол ұтыс иесі қасындағы көңілді қалаған жанашырына, әйтпесе қолы шықпай ұтылып отырған ойыншының бірнеше ақшалай жәрдем көрсетсе, одан әрі жолы оңғарылып, ұтысы үстемелене түседі-міс. Бұл да алыс-берістің бүркемеленген бір түрі екенін осындағылардың бәрі біледі, өйткені ұтыс иесі әдетте әлпі „шоталын“ кім көрінгенге ұсынбайды. Оның үстіне, осы уақытқа шейін обкомның бірінші секретарының өз қолынан мұндай құрметті „асату“ алған кісіні осындағылардың ешқайсысы көрмеген еді.

Мүбәрәк алдында нөпір болып жатқан мол ақшаны ұысы толғанша толтырып алды да, қасындағы ойыншылардың үстінен асыра, Тоқтарбайға қарата шашыл жіберді.

Тоқтарбай ұямай-қызармай, әр жерге қалықтап ұшып түскен көп ақшаны еңбектеп жүріп жинап алды.

— Шіркін, Тоқаңды дәл осы тоңқаңдап жүрген жерінде суретке түсіріп алар ма еді?!— деп Хансейітов қалжың айтқансыды.

— Немене? Хатшының тапқан тегін ақшасын қызғанамысың?— деп бұл да сол арада жауап қайтарғансыды.

Бірақ жауабының жауап емес екенін алдымен өлі түсінді. Ет қызуымен, бұл жолы өз еркімен құрулы қақпанға барып түскенін іші сезе қойды.

Ғажап! Мүбәрәктің „шоталын“ алып, ойынға қосылысымен Тоқтарбайдың қолы жүре бастады. Қара түсті карталардан құтылып, қызыл түсті карталар жиі көрінуге айналды. Ылғи „күліспен“ ұтпағанмен, сан жағынан басым түсіп, қарсыластарының бетін қайтарды. Манадан бармағы майланып, бетпен жылу кетпей отырған Аббастың енді қабағы суық тартып жүре берді. Карта ойыншының бір қызық жері осы: кімнің бұлақ етпес сабыр иесі екенін,

кімнің шырт етпе шыртыдақ екенін осындайда біле қоясың. Бұл жағынан Тоқтарбай да пәлендей мақтана алмас еді. Мана мұның да қайта-қайта ерні жыбырлап, қозғалақтап, ыңырсн берген. Енді ернін жыбырлатып, қалайсыз келген қартаны боқтап-бұралаудан тиялып, тымтырыс болыпты. Ортаға жиналған ақшаны сыпырып жинап, астыдағы көрпешенің қуңсына қарап жытырғанда да дыбысын шығарып, үндемейді.

— Апырмай, Мүбәрәк Кәрімұлы бақ қонған кісі ғой... Қараңызшы, ағамыздың киелі қолынан алған шоталы Тоққа майдай жақты!— деп бәлгішсіңді Хансейітов тағы қарап отырмай.

Өзгелері оны қызу қостай жөнелді.

— Оған сөз бар ма!

— Қыдыр ғалейһи салам шылауына оралған қасиетті атаның тұқымы емес пе?

— Басқан жері— береке, қолымен ұстағанның бәрі киелі ғой!

— Тегін кісі таз бола ма? Бақыт құсы да қонатын жерін біледі-ау!

Ойыннан ойын бөлгісі келмеген Тоқтарбай дуылдаған кең маңдайын сыйпалап отырып:

— Әй қалай мақтасаңдар да, менің таздығымды қоспасаңдаршы!— деп күлген.

— Ойбай-ау, осындай мақал бар емес пе?

— Әншейін әдемі сөздің нәші ғой!

— Апырмай, Мүбәрәк Кәрімұлы-ай! Осыншама кішіпейіл боларсыз ба?

***

Автобаза директорының тойынан соң да обкомның бірінші секретары ауданда екі-үш күн аялдап, ел қыдырды. Ондағы мақсаты — мұнда келгенде әншейін той тойлап, қызық қуып қайтпай, күлл Тамкент облысын осы уақытқа шейін артқа тартушы еуданның бүтінгі бет алысымен, шаруашылық жағдайымен жан-жақты таныспақ екенін, қолдан келген көмек-жәрдем жағын қарастырмақ екенін қасына ерген екеуге — еуартком мен ауатком басшыларына қайта-қайта ескертумен болды. Онда да екі орталық кеңсеге жиналып қалған әртүрлі ақпар, деректермен тапсыруды қанағат тұтпай, бәрін өз көзімен көріп, әр нәрсенің анық-қанығына жетуге мүдделі екенін айтқан.

Мүбәрәк әуелі аудан орталығын аралаудан бастады. Отыз мыңнан астам тұрғылықты халқы бар Қуандарияда

соңғы екі-үш жыл ішінде пайда болған жыл еткен жақсы жаңалықтарды назардан тыс қалдырмай, қисыңды жерінде көтермелесіп мадақтап та қояды. Оған, әсіресе, биыл ғана құрылысы бітіп, пайдалануға берілген екі қабат почта үйі қатты ұнады.

— Мүндәй сәулетті ғимарат Тамкент облысының басқа аудандарының әлі түсіне де кірген жоқ. Жарайсыңдар, жайсаңдарым! — деді.

Артынан:

— Облыстың бюджетіне кірмеген осы ғимаратты бастауға марқұм Шерәлі Дүйсенбаев кезінде көп күш жұмсады десең. Сол рас па? — деп қасынан екі елі қалмай жүрген Өтениязовқа қарай мойынан бұрған.

Өтениязов назарын төмен салып:

— Жалғыз Дүйсенбаев емес, почта үйіне қаржы бөліруге ауданның партия ұйымы мұрындық болды ғой... — деп мұрнының астынан естілер-естіместей бәсең дауыспен жауап берді.

— Ол жағы, әрине, түсінікті, — деп Мүбарәк мұнымен тоқтап қалмай, неге екенін өзі біледі, осындағы басшылардың көпшілігіне қолайсыз әңгімені әрі қарай өрбите түсті. — Облыстағы бір жиында Дүйсенбаевтың аты аталып, бюджеттен тысқары құрылысқа жол бергені үшін сыңа ұшырағанын естігенім бар еді...

— Екінші секретарь кезінде Дүйсенбаев ауыл шаруашылығы мен құрылысты басқарды. Почта үйі құрылысына қатысты атының шыққаны содан да болар.

Сонда ол марқұм осыншама қымбат құрылысқа қаржыны қайдан іздеп тапты екен?

— Қаржыны кезінде күлді аудан болып іздестірдік қой...

— Қандай жолдармен?

Мүбарәктің неғып бүйтп аяқ астынан Дүйсенбаевтың жанашыры бола қалғаны Тоқтарбайға түсініксіздеу еді. Рас, Қуандарияның бүгінгі мен өткенін қозғай бастасаң-ақ, Шерәлі інісінің аты алдынан шыға келетінін Тоқтарбайдың өзі де кейінгі кездерде байқап жүр. Жалғыз аудан орталығындағы сәулетті почта үйі емес, Қуандарияның күнгейінде бой көтерген демеуші бағында ағаштарды алғаш тіккіздіріп, көгертізген де, колхоз базарын тәртіпке келтіріп, жөндеуізіген де, қыстақтың ортасын қақ жарып отетін үлкен каналды — айналасын ызға көтеріп, жақын маңдағы тұрғын үйлердің ірге тасы мүжіліп, құлауға айналған соң шетке шыартып қалдырған да Шерәлі Дүйсенбаев десең. Артында қалған елі осылай көңіліне жаққан азаматтың атын аңызға айналдырып жіберген.

Елдің ниеті түсінікті, әрине, мезгілсіз өлген жақсымыз бүгінгі жамандарға қарсы қоюдың ежелгі ұтымды әдісі де осы. Әдетте біз марқұм болып кеткен азаматтарымызды аһ ұрып жоқтап, елден ерек қайратты қаһарман, ошоусіз дарын иесі, кіршіксіз таза перште ретінде марапаттағанда, бұл сөзімізді әрдайым тірілерге арнап айтады емеспіз бе? Ал ішкі иірімдерін оңайлықпен көрсете қоймайтын Мүбарәктің бүгінгі сұрақтары жәй әшшейін білгісі келгендіктен туган күнәсіз қызығушылық деп бағалауға Тоқтарбайдың дәті бармай келеді.

— Барлық мекеме басшыларын аудардық партия комитетінің бюросына шақырып алдық та, әрқайсына пәлен мыңдап салық салдық. Кейін жиналған қаржыға почта үйінің құрылысын бастап кеттік, — деп нақтылай түседі Өтениязов.

— Тіпті ол-оңай шешілген екен ғой өзі? Шаруашылық есеппен күн көрген мекемелер көденең шығынға қалыпша барған...

— Көңірдік. Иә тиесілі салықты төлейсің, иә партбилетпен қосғасасың... Талап осылай қойылды.

— Тізеге салып зорладық, десендеріңіз одан да?

— Солай деуге де болады. Бәрі осы елдің игілігі үшін ғой...

— Демек, ол тұста Дүйсенбіев екеуің бірауызды ынтымақта болған екенсіңдер ғой. Солай ма, Әбеке?

Бастығының туралап қойған сауалына бағыныштысы жауап бермей, тек терлеп-тепшіген бет-аузын (бүтін күн ерекше ыстық еді) орамалымен сүрткілей берді.

Тоқтарбай соңғы жайсыз сұалдан соң Аббастың оңсыз да саз балшықтай қарақоңқыл, қансыз-сөлсіз бетінің сұры кетіп, сазара бастағанын байқады. Суланған көздерінің жиегі қызарып, көптен ұйқысы қанбаған кісідей (бәлкім, солай да шығар) былшықтанып кетіпті. Сырттай қарағанда осылай ұйқылы-ояу, сылбыр көрінетін жігіттің шын мәнісінде оңайлықпен иіле қоймайтын, кейде табандап жатып алатын злмауырлығы бар екенін Тоқтарбай Қуандарияға келгені бері танып-біліп үлгірген.

Бұдан соң бұлар аудан орталығындағы базарға барған. Демалыс күні емес, содан ба екен, мұнда қызып жатқан сауда көрінбеді. Әр жерде кезекте тұрған алармаңдар Мүбарәкті ортаға алып базар аралап жүрген бастықтарына тосырқан қарайды. Көпшілік арасына келгенде ерекше қарапайым, кишіпейіл болып кететін обкомның басшысы кезекте тұрған біреулерге барып, көңілді амандасып, сөзге тартып байқап еді, бірақ бірден құлшынып шығып, құлық білдіргендер көріне қоймады. Бірақ-жарымдарының айтқан

арыз-шағымдары әдеттегідей майда-шүйдесің төңірегінен аспайды.

— Шәй-қант жетіспейді.

— Осы базарға айран, сүт, май түспейді.

— Ет ертеңі алагеуімде бір мезгіл ғана сатылды.

— Қауын, қарбыздан басқа жемісті көрмейміз.

Мүбәрәк қатты таңырқаған болып, қасыңдағы бастықтарға қарайды.

— Оу, бұл не сөз? Тамақтың бәрі осы ауданды өндіріледі. Ал аудан орталығында тұратын халыққа ет, сүт, май, жеміс-жидек жетіспейді. Бү қалай?!

Бастықтар әдеттегідей „жасаймыз, дұрыстаймыз, жөңдейміз“ деген уәделерін беріп тұр. Кезектегілер мұндай уәденің талайын естіген, бірақ осы уақытқа шейін орындалғанын көрмеген. Сондықтан әзір ешқайсысы сөлт етпейді, сөлт етпейтін — сенбейді.

Құснидинов жергілікті басшыларға жүрт көзінше біраз кейістік білдіріп, қалалықтар мен қыстақтар тұрғындарын қажетті азық-түлікпен дер кезінде қамтамасыз етуге қатысты нұсқау-пәрмендерін айтып бола берген тұста, дүкен алдында кезекте тұрғандар ішінен қолына таяқ ұстаған, етжеңді, толық, басына ақ кимешек киген сары кемпір бір аяғын сылтып басын, түп-тура басқаларға басындық танытқан дәу бастыққа қарай аялдап келді де, басы жоқ, аяғы жоқ:

— Қарағым, сен осы қазақшысың?— деп сұрады.

Ел арасындағы еті тірі адамдармен талай кездесіп, кезектесіп азіл-қалжың айтысып үйренген Мүбәрәк бірақ сасқан жоқ.

— Әлбетте, қазақпын, апа!— деп жылы үшырай жауап берген.

— Қазақ болсаң, қай елденсің, қарығым?

— Апа, мен үш жүзге кірмейтін атаның баласынанпын.

— Көтек! Ондай да қазақ бар ма еді? Жарайды, тегіңді сұрағанға ренжіме, қарағым. Мұрның қоңқиып тұрғанға... қазақ емес пе деп қалып едім.

— Ойбай, апа, қоңқиғаны несі?.. Дұрыстап қарасаңызшы, қыр мұрынды қырымпаз қазақтың өзі емеспін бе?!— деп Мүбәрәк сол арада шалқалап күліп, жетісті де қалды.

Бірақ ақ кимешекті кемпірдің әкімдермен әзілдессу ныспі жоқ секілді. Қолыңдағы таяғын сілкілеп, тіпті ашу шақырған ыңғай көрсетіп:

— Сөз жобаңа қарағанда, қарағым, сен осылардың ішіндегі ең дәуіс үқсайсың..— деді.

— Болсақ болармыз, апа.

— Онда жүдә жақсы. Сендей дәуге қоятын мына менің бір сауалым бар. Халайық алдында жауап бергейсің, қарағым.

— Менің халықтан жасырағын сырым жоқ. Сұраңыз.

— Онда, қарағым, айта қойшы,— деп кемпір енді қолындағы таяғын жоғары көгеріп алды.— Кеше осында пәлен күн бойы әнебір Жәһіл дей ме, Бақыл дей ме, сондай біреудің қатын алғаны ма, баласын сүндетке отырғызғаны ма, ол жағын онша түсінбедім... сондай бір үлкен тойы өтті дегенді естідім баллардан. Баллар айтады ғой, мен қайдан білейін, қарағым... әйтеуір сол тойда ақ түйенің қарны жарылып, әйда „сен іш“, „мен же“ болыпты. Жер бетіне шыққан ас-ауқаттың бәрі дастарқанда тұрды деседі. Сонда менің жамап ойым айтады ғой, қарағым... Ау, біз базарды құдайдың құт-береке қазаны деуші едік. Бірақ осы Қуанның базары да қазір қурап тұр. Күндегі көретін күніміз осы: кіпкене немерелеріме талқан былған беретін бір-екі бөтелке сүт сатып алу үшін осы жерге мен күппе үш мәрте келемін. Ал ана жақта сендер не ішерлеріңді білмей, мырқы болып жатасыңдар. Сондағы саған қоятын сауалым: қарағым-ау, Қуанның базарында жоқ нәрсені сендер әлгі Жәһілдің дастарқанына қайдан әкеліп толтырып жүрсіңдер?

Мұны естігенде, басшылар кәдімгідей дағдарып қалды. Бәрі бірдей жер шұқып, өздерін айыпты сезінбегенмен де, мына аңдаусызған аяр кемпір еске түсіріп тұрған бай дастарқаннан бәрінің тойғанша ішіт-жегендері хақ. Бірақ сол тамақтан өтіп кеткен қисапсыз тегін астың артында сұраушысы бар деп ешқайсының мына кірмеген. Әрине, дүкенде сүттің кезегінде тұрған қайдағы бір белсенді кемпірден келетұғын қауіп жоқ екенін бәрі біледі. Әйткенмен, көпшіліктің көзімше мұндай сұрақтың қойылуы ыңғайсыз-ақ еді.

Мүбәрәк бірден байсал тартып, қабағын түйіп алды. Содан соң салқып, күдікті назармен әуелі кезекте тұрғандарды, артынан қасындағы серіктеріні жағалай шолып өтті. Кезекте тұрғандардың бет әлпеттерінен келемежге ұқсас ашық кекесінді таныса, қасындағы серіктері бұған бет әлпеттерін көрсетпеуге тырысады.

— Менің бұл оқиғалға титей қатысым жоқ, ана! Сауалыңызды мыналарға қойыңыз!

Осыны айтқан Мүбәрәк сүк саусағын шомайтып, қасында тұрған Өтениязовтың тура кеуде тұсын шұқыды да, ақ кимешекті кемпірдің тағы бірдеме айтпақ болып „қарағымдағанына“ қарайламай, бұрылып жүре берді. Бас-

тықтың ашулы екенін байқаған басқалары үн-түнсіз соғына ерген.

Дәл осы кезде Тоқтарбай өзгелерден озып, обкомның бірінші секретарымен жанаса берді де:

— Мүбәрәк, сен былай бері қарашы! — деді.

Жақлауратпай, өзімсінген дауыспен талап қоя, нық айтты.

— Немене? — деп мұның қиліккенін оңша ұнатпаған құрдасы көз қиығын салмастан, жүрісін баяулатты.

— Сен айдаладағы кемпірге бостан босқа реңжіме. Адаммен мына бізді тыңдап ал, Мүбәрәк.

— Сендер не айтушы едіңдер? Бәрін бүлдіріп жүретін өздерің...

— Расында кемпірдің түк жазығы жоқ дедім ғой.

— Қойшы-ей? Ауаткомның бастығы да өстіп кінәсін ашық мойындайды екен ғой!

— Рас, біз кінәліміз.

Үзеңгі қағыстырып қатар өскен екеудің бүйтп тілге келіп, ақыр соңында қазақы дәстүрмен қағыса бастағаны Қуандария басшыларының ес жиып, тіпті жасанды болса да емен-жарқын қалыптарына қайта түсуіне аз-мұз жағдай жасағандай еді. Әлгідей емес, қабағы жұмсарып, қатуы азайған Мүбәрәк та қасынан қалмай қатар келе жатқан Тоқтарбайдың сөзіне құлақ тоқыпты.

— Сөйле, Қара Қыпшақ Қобыландым! — деп енді тіпті адеттегідей көтермелеп қойды.

— Сөйлесем, менің аңда-саңда қолға әзер түсетін обкомға айтатын арызым бар.

— Астағыпыралла! Мынау не дейді? Қайдағы арыз?! Менің суқаным сүймейтін сөздің бірі осы „арыз“.

— Бұл сөзді мен де ұнатпаймын. Бірақ ауызша айтқан арыздың қарызы жоқ! — деп Тоқтарбай да Мүбәрәктің ыңғайына көшіп, ақырын күліп алды. — Бірақ менікі жеке бастың мұңы емес, көпшіліктің сөзі ғой.

— Соза бермей, тоқ етеріне кош, Тоқа.

— Тоқ етері мынау... Жаңа өзің көрдің. Қуандарияның орталық базары да, дүкендері де жылан жалағанды жап-жалаңаш. Әсіресе азық-түлік жағы тапшылық. Әрине, келдейліктен, жоқшылықтан емес, сауданы ұйымдастыра алмағандықтан, әлгідей белсенді кейуаналардың алдында ұятқа келіп жүрміз. Әйтпесе осы ауданның халқына азық боларлық өнімдер, құдайға шүкір, жеткілікті. Мемлекеттік жоспарды орындармыз, орындамаспыз, ол басқа гәп... бірақ біз ет, сүт, астық, жеміс-жидек жағынан жерге қарап отырғанымыз жоқ. Осында совет жұмысына келгені бері мына мен, мәселен, колхоз, совхоз басшыларымен

ақылдасып, аудан орталығынан шағын дүкендер ашуға көндірген де едім...

Мүбәрәк аз аял жасалды да. Тоқтарбайдың сөзіне анық, мән берген түрмен:

— Иә, иә?...— деп сұрады.

— Ондағы ойым: әр колхоз, совхозда дайындалатын азық-түлік өнімдерін, оңда да ет пен сүт, сары май ғана емес, құрт, қақ, сәк, талқан, жеңт сокілді ұлттық тағамдарды қыстақ халқына мемлекеттік арзан бағамен саттыру еді. Бұл, бір жағынан, колхоз, совхоздарымызға қосымша қаржы көзі болса, екінші жағынан, жұмысшы қыстақтарының күн көрісін жеңілдететін сөзсіз.

— Ау, мынауың жақсы идея ғой!

— Бірақ осы жақсы идеяны аудандық партия комитетінің бюросы қос көрмеді...

— Неге қос көрмейді?— Мүбәрәк шын таңырқап Өтениязовқа қарады. Өтениязов әдеттегідей бірден жауап бермей, аяғына жем түскен ағпай кібіртіктей берді.

— Ол енді дұрыс нәрсе ғой... бірақ заңға томпақтау келе ме деген оймен неғылдық... кейінге қалдырдық.— деді.

— Қала халқын азық-түлікпен қамтамасыз ету қандай заңға томпақ келеді екен?

— Кейбір бюро мүшелері орталық базарда колхоз, совхоздарымыздың жеке дүкендерін аштырсақ, мұның өзі социалистік меншікке нұқсан келтіруі мүмкін дегендей қауіп айтты...

Бұл жолы Өтениязов кібіртпемей, естілер-естімес бәсең үнмен, бірақ әр сөзіне салмақ сала сөйледі. Мүбәрәк қарауындағы хатшысының бәсең үнінен әлдеқандай суық ызғарды сезді ме екен, әлде жары көрінген екі жағалаудың ешқайсысына жоламай, ортадағы ағпінға қайығын бұрып алып, аман-сау жүзе беретін ежелгі тәсіліне бақты ма, әйтеуір бұл жолғы қарқыны тез басылды.

— Әлбетте, әрбір шаруашылық қалада дүкен ашып, дайын өнімдерін мемлекеттік жоспарға сәйкес ортақ қазанға күюдің орнына, сатырлатып сатып жатса, бұл базар стихиясына жол берің, қоғамдық меншіктің іргесін шайқалтуы әбден мүмкін,— деп тағы да нәлсәпашылап кетті.

Әлгінде ғана „жақсы идея“ деп қошеметтеп тұрып, бір айналымға жетпей құйрығын сыртқа салған құрдасының қылығына шыдмаған Тоқтарбай шырт ете қалды.

— Мұнда қандай саясат бар? Колхоз бен совхоз жеке меншіктің ұясы емес. Олар осында дүкен ашса, тапқан

қаржысы да колхоз бен совхоздың кассасына түспейді ме екен?

Мүбәрәк қабағын көтерді де қойды. Тоқтарбайдың дауына нақты жауап берерліктей құлық танытпайды.

Тоқтарован бірақ тоқтай алмады. Қасындары білімгер мұның бүгінгі шаруа тұрмысқа қатысты қарапайым ұсынысынан үлкен саясат іздей бастаған соң, бұл да қарап қалмай, әлі келгенше енді осылардың өз тілімен сөйлеуге тырысып бақты.

— Біздің партиямыздың іденімпаз жаңашылдар партиясы екенін Брежнев жолдас талай айтты емес пе? Ендеше, оңбай тұрған әрбір істің оңтайын тауып ізгері бастырсақ, әрі соның бәрі көпшіліктің игілігі үшін жұмсалса, адал ширетті коммунист үшін одан асқан абырой жоқ. Егер маған салса, сауда-саттық мекемелеріне ғана емес, әрбір ұйымдасқан еңбекші ұжымдардың бәрінсе халыққа қажетті өнімдерінің недәуір бөлігін базарға алып шығуына кеңшілік жасар едім. Ол ол ма, біздің милициямыз қоғам мүлкін талан-таражға салған ұры-қарыларды ұстап, жазыға тартудың орнына, мәселен, Куаңдрияның стансасы алдына шығып, әрлі-берлі өткен пойыздарға қауып-қарбыз сататын қатын-қалашпанды тырқыратып қуып жүрсе. Бұл не сонда? Социалистік меншікті қорғау ма? Колхоз базарында әрбір шаруа артық өнімдерін сатуға хұқылы. Ал жол бойына апарып сатса, милиция қуғынға салады. Осы жерде қандай логика барын маған, Самарқанның ауыл шаруашылығы институтын әзер бітірген кешеге қайсың түсіңдіріп бересің? Сен, Мүбәрәк, әуелі тарих факультетін тәмамдаған, кейін СХИ-да сырттай оқып, диссертация қорғаған зор білімпазымыздың бірісің ғой. Әлп немесе еді... Саяси экономиканы да біраз қотарған шығарсың... біз сияқты қараңғы емессің әйтеуір. Айтың, қане. Менің қателігім қай жерде?

Мүбәрәк өзіне туралап сұрақ қойған төреғаның ішінен ышқынын шыққан қызу сөзінен соң қабағын кіржипп кідіріп тұрды да, артынына тез жадырап, үйреншікті әуеніне басты.

— Қара Қыпшақ Қобыландының тұқымы қателесуші ме еді? Тоқа, сен, әлбетте, қателескен жоқсың. Бірақ сенің тал бойыңда жалғыз ғана миің бар, соны білмесің? — деді.

Бастықтың жадыраңқы жарқын жүзін көріп, басқаларының да көңілдері қайта жайлана бастады. Тоқтарбайдың қисынын тауып киіккен қисық сөзін әуелден ұнатпай тұрған бюро мүшелерінің біразы үлкен кісінің беті әрмен қарай емес, бермен қарай бұрылғанын

жақсы жораға жорып, енді реті келсе аяқ астынан жаңашылдық, жасампаздық мінез таныта қойған ауатком тарағасын келекелеп, кергілеуге де кет әрі емес еді.

— Тоқа, сен мезгіліңнен елу жыл ерте туғаның. Егер елу жыл кейін туғатса, коммунизм тұсында уайым-қайғысыз өмір сүріп жатар едің. Онда Қуандарияның қураған базарына барып, жұтаған жұтыны дүкендерді көріп, бүйтіп шат-шәлекейге түспес едің. Өйткені коммунизм заманында, Тоқа, бір шетікті басып жіберсең, кергіліңнің бәрі зырылдап алдыңа өзі келеді... Әне, рахатизм деген сол болды!

Мүбәрәктің бұл қылығы — қасындағы күлегештер алдында Тоқтарбайды аяқтан шалып, түп-тура жығып беру еді. Тоқтарбайдың шынын оның мішине айналдырып, арзан, астарсыз қалжыңмен құтылып кетпек болғандағы түпкі ниеті қайсы екенін бұл қанелімде бағамдап үлгімеді.

— Егер мен елу жыл кейін тусам, Құснидинов секілді заманымыздың заңғар ойшылымен қатар өмір сүре алмағанымна өкініп, құсалықпен өтер едім ғой! — деп қойып қалды.

Тоқтарбайдың аялсыз жауабы Мүбәрәктің ащы сықағынан асып түспесе, кен соқпайтындай естіліп еді. Осыны бірден аңғарған бюро мүшелері әуелде қалай құла-рын білмей, қысыла бастағанда, бастық тағы құтқарып кетті.

— Тоқтарбаймен бір жылы туған өзіме де түк обал жоқ! — деп Мүбәрәк шалқалап күліп, жетісті де қалды.

— Шіркін, құрдастардың әдемі әзіліне жететін не бар?! —

— Қазақ арасында өскен құрдастар бұрын бір-біріне бұдан да ауыр қалжыңдар айта бермеуші ме еді?

— Мәкең мен Тоқаның бір қақпайлары олардың ешқайсысына ұқсамайды. Шетінен тізіліп тұрған асыл сөздер ғой! Пай-пай!

Мүбәрәктің арқасымен арзан мақтауға қосылып кеткен Тоқтарбай бұдан әрі сауда-саттық тақырыбын қозғамай, базар аралаған бастықтардың ішінде біразға шейін дыбысын шығармай, құр ілесе берді. Біресе мал базарға барып, біресе жаймада отырған қатын-қалаштармен тілдесіп, бұқараның хал-ақуалымен танысқан болған болықтардың келді-кеттісі, артынан сұрауы, жаулбы жоқ бәстекі әңгімелері көп ұзамай жалықтыра бастады. Мүбәрәктің бұрыннан көпшіл, демократ көрінуге тырысатын тыраш екенін білуші еді. Ал оның алғаш жүздескен аңқау көрерменінің қол шапарттауына құмар мақтан сүйгіш артистік өнері де осы жолы мен мұңдлаумен болды.

Өкінішке орай, бұіірден саудал қойғыш ақ кимешекті кемпірлер қайтып көрінбеді.

Кішіпейілдігі әбден асқан Мүбәрәк бұдан соң базардың бір бұрышындағы аяқ киімді жаман-жасқайтын етікшінің кішкене қақырасына барып кірді. Осы арада Тоқтарбайдың құлықсыз көңілін сергіткен кішігірім „көңілді“ оқиға болды.

Добалдай бәтіңкенің түмсығын темір қалыпқа кигізіп қойып, ұланын ұрғылап отырған орақ мұрын, сақал-шашы өсіпкі, кавказ пошымдас етікші үстіне кірген кілең жеңіл тази киімді, бет-жүздерін жел қақпаған зиялыларға әусаде таңырқай қарып, алдан сасқалақтап та қалды. Сасқаны болуы керек, Мүбәрәк орысша амандасып, қолын созғанда, анау кетік тістерін көрсетіп ыржалақтап күліп алды да, бастыққа май-май балғасын ұсынды.

— Маған сенің балғаңның қажеті жоқ, — деді Мүбәрәк басын шайқап. Кавказ пошымдас етікші тап-таза қазақ тілінде:

— Онда сған не керек? Аяқ киімңді майлап берейін бе? — деді. Деді де, Мүбәрәктің судай жаңа біз түмсық туфлиіне қарады.

— Рахмет, айналайын. Қажеті жоқ. Біз сенің жағдайыңмен танысуға келдік.

— Менің бе? — Осылар мзақ етуден сау ма деген күдікті көзбен етікші айнала оларылып тұрған бастықтарға қарады.

Бюро мүшелерінің бірі жылдамдық жасап:

— Сен қорықпа, Серго. Бұлардың бәрі өзіміздің жігіттер, облыс пен аудан басшылары. Мынау Мүбәрәк Кәрімұлы. Жүзін көрмесең де, атын сыртынан талай естіген шығарсың, облыстық партия ұйымының бірінші секретары, — деді жасаңды жайбарақат дауыспен. — Еңді сен ағаңның сұрақтарына астый-саспай жауап бергейсің. Түсіңдің бе?

— Қандай сұрақтар?.. — Етікшінің шарасы үлкен, аласы мол көзіндегі күдік әзір тарайтын емес.

Қарны бұлтиған Мүбәрәк осы кезде етікшінің алдына барып жүрелен отыра қалды да, ерекше жапашыр, жақын пейілмен:

— Серго, жалпы жағдайың қалай? — деп сұрады.

Қолына балға ұстаған етікші отырысынан өзгертілестен:

— Жағдайым жақсы, құдайға шүкір, — деді.

— М-м... дұрыс екен. Қазақшаға судайсың, Серго. Грузинсің бе?

— Грузин болғаңда, тазасы емеспін... Сен оны неге сұрадың?

— Маған бәрібір. Атың Серго... Орджоникидзе емесің ғой әйтеуір?

Мүбәрәктің әзілінен соң етікші есіні жиып, балғадан бос қолының сыртымен орақ мұршының әрлі-берлі езгілеп, қатты-қатты сүрттіп қойды. Енді оның шарасы үлкен, алмасы мол көзі кішірейіңкіреп, бет-жүзіне жылу ене бастады.

— Жоқ, мен Орджоникидзе емеспін.

— Жарайды, онда бізге айтар арыз-шағымдарың бар ма?

— Ешқандай арыз-шағымым жоқ.

— Қалайша? Соңда сенің төрт құбылаң түгел, бәрі тамаша ма?

— Үйім бар, қатыным бар, балам бар. Денім сау. Табысым өзіме жетеді. Басқа не керек?

Өміріне өкінесі жоқ адамды жаңа көргендей, әлденебір себеппен әбден риза болған Мүбәрәк етікшінің балғадан бос қолына жармасып, қайта-қайта сияқледі де:

— Міне, азамат! Нағыз оптимист! Туасы біз әрқашан осындай жұмыскер табынын өкілдеріне қарал, бой түзеп, онеге алуымыз керек қой. Анау жоқ, мынау жетімсіз деп сарыуайымға түсіп, жылай бергеннен не шығады?— деп оршынан тұрды.

Дәл осы кезде оның көз қиығы қақыраның жұқа тақтай қабырғасына жапсырылған суреттерге түсіп, етікші атаулының отырған жерлерін өстіп әшекейлейтіннен хабардар болғандықтан, бұдан әрі бос мылжыңдамай, бұрылып кете беруге ыңғайлана бергені сол еді. Қабырғаға жапсырылған үш суреттің біреуі көзге тосын әрі тым жақын таныстай көрінгесің тежеліп тұрып қалды. Екі үлкен сурет, сірә орталық журналдардың бірінен қиылып алынса керек, елге белгілі саяси қайраткерлердікі екен де, үшіншісі оларға қарағанда кішірек газет кесіндісіне ұқсайды. Бұл суретте екі шекесі торсықтай, қалың қасты, томпақ еріңді толықша қазақ жігіті ойлы, нұрлы көзін өзі көрген нәрсесіне қарай сәл қиғаңптап, қиыла қарап еді.

Ұлты — басқа, құлқы — белгісіз, қайдағы бір етікшінің қақырасының қабырғасында әлемге әйгілі саяси қайраткерлермен қатар осы облыстың шекарасынан әрі ассаң біреу біліп, біреу білмейтін қазақ азаматының суреті ілулі тұруы — оңайлықпен ештемеге шың таңырқай қоймайтын Мүбәрәкқа ғана емес, оның қасындағы жымын жасырып үйренген жырындыларға да тосын нәрседей көрінген еді.

Әрине, Мүбәрәктің қайдағы бір етікшінің қақырасының қабырғасына ілінген суреттерді елемей, бұрылып кете беруіне болушы еді. Бірақ ол өйтпеді.

— Мына суреттеп қай достарың?— деп етікшіге қарап иегін көтерді.

— Немене, шынымен танымай тұрсың ба?— деп етікші мұрнып тыржитты.— Апау шетегісі Эрнесто че Генара, ортадағысы Пагрис Лумумба, бергісі, білетін шығарсың, Шерәлі Дүйсенбаев.

— Ә, солай ма еді?

Етікшінің ап-анық қысқа жауабын естіген соң да Мүбәрәк тоқтай алмады. Ерін жымқырып тұрып, сәл ойланып тұрды да, тергеуін жалғастырды.

— Дұрыс қой, Серго. Бірақ менің саған қоятын сауалдарым мұнымен таусылатын емес. Сен, әлбетте, ренжіме...

— Валяй!— деп етікші қолыңдағы болғасын сермеп қалды.— Бастық болғасып, халықтың пікірін білгің келеді ғой. Сұрай бер.

— Сұрасам... Генара мен Лумумба жолдастардың суретін іліп қойғаның әбден түсінікті. Ал Дүйсенбаев жолдас мұнда неғып тұр?

— Жарайды, мен саған шынымды айтайын. Өзің жүзің жылы бастық сияқтысың...— деп Мүбәрәктің осыншама қолпиқтағанына әжептәуір семіріп, көңілі жіби бастаған етікші кенет бір көзін қысып қойды.— Сен білетін шығарсың, христиан дінінде троица деген қасиетті ұғым бар. Қаралайым тілмен айтсақ, құдырсі күшті жаратушының үш сияты. Естіп пе едің?

— Иә, иә, хабарым бар ғой.

— Мәриям ана, оның ұлы Христос, әулиелі руһ... Түсіндің бе? Мына мен, етікші болсам да, христиан ретінде осы троицаға табынып, сыйынып жүремін. Сендер, мұсылмандар, бір ғана Аллаға жалбарынасыңдар, ал біз, христиандар троицаға...

— Жарайды, ол жағы белгілі ғой.

— Мына суреттердегі үшеу, мысалы, осы заманның троицасына ұқсайды. Менің пікірімше солай... Түсіндің бе?

— Түсінсем бұйырмасын!— деп Мүбәрәк шын дағдарған аңғал жүзбен серіктеріне қараған.— Әй, мына сығыр не айтып кетті?

Қабырғадағы суреттерге көзі түскелі бері қабағын кірбің басып, іштей дымы құрып тұрған Өтениязов (әйтеуір Тоқтарбайға солай көрінгені) бастықтың өзі бас сауғала шақыра бастаған соң, ретішін жасыра алмай, бірден кірпідей жиырылып, күңк ете қалды.

— Көріптен етікшінің мылжыңын тыңдап... кһ!— деді.

Мүбәрәктің көңіл құбылнамасының бағдарын алды ала болжап білудің ерекше қиын шаруа екеніне Тоқтарбайдың дәл осы арада тағы көзі жетті: бағыныштының ашу-ызадан туған күңкілін естіген бастық:

— Сонда мұның мылжыңын тыңдап тұрған біз кіміз?— деп қитыға түсті.

Өтениязовтың көз жиегі қызарып, тағы суланып кетті. Жауап бермеді.

Мүбәрәк етікшіге бұрылды.

— Құлағым сенде, Серго!

Етікші қолындағы балғасын енді қабырғада жапсырулы тұрған суреттерге қарай сілтеді.

— Жаңа айттым ғой: бұлар, менің пікірімше, осы заманның троицасына ұқсайды деп. Үш әулие, бірі— ақ түсті, бірі— қара түсті, бірі— сары түсті. Демек, ұлыстық құрамы жағынан бүткіл адамзат түгел осында. Үшеуі де атақ, даңқ, билік үшін емес... әрине, менің пікірімше, бұқара халықтың мүддесін қорғау жолында сендерше, мұсылмандарша айтсақ, шәйіт болған қыршындар. Осы үшеуін әулие тұтып, қабырғаға іліп қойған себебім әне сол. Енді түсіңдік пе?

Мүбәрәк ернін жымқырып тұрып:

— Енді... түсіңдім,— деді.— Сен өзің недәуір философ екенсің. Осының бәрін қайдан біліп жүрсің?

Серго сасқан жоқ, жайбарақат дауыспен:

— Етікшінің бәрі философ, білгіш болатыны белгілі нәрсе,— деді. Елдің бәріне аяқ, үйренішті шыңдықтай етіп айтты.

— Тағы бір сауалым бар, Серго. Сен, әлбетте, ренжіме...

— Валяй.

— Сен ғой Грузиядан келген... туысқансың. Ал кавказдық етікшілердің киоскісінде көбіне Сталиннің суреттері ілініп тұрушы еді. Ал сен Ленин мен Сталиннің орнына мұңда...

— Тоқта,— деп осы арада етікші Мүбәрәктің сөзін болды.— Мен Ленин жолдасты көргенім жоқ, тек атын естігенім... Ал Сталинді білемін. Білгендіктен де ешуақытта оның суретіне шоқынбаймын.

— Сталинді қайдан білесің?

— Әке-шешемді отыз жетінші жылы атып жіберсе, өзімді бір рет түрмеге қамап, екінші жолы осы

Қазақстанға жер аударса, ондай ібілістің баласын мен бімегенде, кім біледі?!)

— Е... Анау болып шықты ғой!

Мұбарак бұдін соң сәзуар етікшімен қол беріп қоштасты да, сыртқа шықты. Содан біразға шейін тіс жарып үңдемей, еңсесін төмен салып келе жатты. Әлден уақытта артына қарай бұрылып, Тоқтарбайды көзбен іздеп тауып алды да:

— Анда-санда жиналыстар үстінде кездесіп, асығыс амандасқанымызбен, жақсы бімейтін жігітім еді. Артында қалған елі осыншама ардақ тұтатындай, шын өнегелі, өрісі биік болған-ау өзі. Солай ма?— деп сұрады.

Тоқтарбай, әрине, анау атын атамаса да, әңгіменің Шерәлі жайында екенін бірден түсіңді.

— Артында қалған елі осыншама ардақтағанына қарағанда, соған лайық еңбеп болған шығар,— деп құлықсыздау жауап қайырды. Дәл қазір ескі жараның аузын тырып, қасындағы серіктерінің біразына жағымсыз тиетін сөзді өрбіткісі келмеді.

— Е-е... солай де. Ертең сіз бен біз өлсек, Тоқа, артымызды осындай аңызға айналдырып жіберетін етікшілер табыла қойса жақсы-ау!— деп бір қойды.— Әй, қайдам. Ол түгіл, жұма сайын құран оқып, сауабын бағыштап отыратын мұсылман баласы қалар ма екен...

Бастыңының аяқ астынан көңілі жібіп, осалдық танытып келе жатқан себебін түсінбей әрі оның айтқан сөзінің шын ниеттен шыққан сыр екеніне сеніңкіремеген Тоқтарбай:

— Өлген коммунистің артынан құран оқып қажеті не? Ол бәрібір құдайға сенбейді ғой,— деді қалжыңға сүйеп.

— Иә, иә, біз құдайға сенбейміз. Біздің бәріміз қызыл күрес атеистерміз. Бізге ол дүниенің қызығы керек емес. Біздің бар алаңымыз бұл дүниеде. Солай ма?

— Солай.

— Еңдене, бәрін қарман, қамтып қал. Іш, же, киш. Ұрла-жырла, зорла, күште. Әйтеуір қарақан басыңды жарылқа. Солай ма?

— Солай.

— Дұрыс екен.

Бұл екеуінің кезектесуін бұрыннан көңілдері жақын жолдастардың жеңіл-желпі қалжыңына жатқызды ма екен, әлде қапылыста қаза тапқан кешегі қызметтестері туралы әңгімені әрі қарай өрбітуге бәрінің де құлықтары жоқ па, әйтеуір ешқайсысы сыр беріп селт етпеді.

Бұдан соң аудан орталығындағы құрылыс мекемелеріне барып, басшылармен, жұмыскерлермен жүрдім-бардымдау плдескен обкомның бірінші секретары қалған уақытын колхоз, совхоздарды аралаумен өткізді. Екіншілермен әлденеше рет кездесіп, дала қостарында үсті-бастары май сасыған механизаторлармен бірге отырып ас ішуге арланған жоқ. Қызу науқан тұсында үй қарасын көрмей, далада түнейтін диқандарға көрсетілетін мәдени, тұрмыстық, дәрігерлік көмектің жай-жапсарын тексеріп, бадырайған кемшіліктер үшін жергілікті басшыларды батыл-батыл сынға алды. Бір рет осындағы озат шаруашылық — "Гигант" колхозының орталық қырманна басында көшпелі бюро мәжілісін өткізіп, қырсыз басшылардың бір-екеуіне партиялық сәгіс жапсырын жіберді. Ал „Гиганттың“ басқарма бастығы Аппақовты аспанға көтеріп дәріптеп, облыстық көшпелі қызыл туды өз қолымен тапсырды.

Шаруашылықтарды аралап жүргенде Тоқтарбайдың байқағаны: Мүбәрәк әншейіндегі қызыл сөздің айтулы шебері ғана емес, әрбір қиюы қапқан істің көзін тапқыш, тез танығыш нағыз тәжірибелі басшы екенін де көрсетті. Басқасын былай қойғанда, ол күнәре қақалып-шаналып тұрып қала беретін күріш комбайндары мен жатқаларына қажетті қосалқы бөлшектердің аттарын жатқа соғудың үстіне, ондай бөлшектер Одақтың қай қаласындағы қайсы заводта жасалатынына шейін жатқа айтады. Завод директорларының алдын ала „көмейін толтырып қойып“, қосалқы бөлшектерін жинап үлгірмеген колхоз басшылары мен совхоз директорларының жер-жебіріне жеткен кездері болды.

„Гигантта“ өткен көшпелі бюрода Құснидинов ұзақ сөз сөйлеп, ақыр соңында:

— Биыл қуаңдариялықтар Отан алдында алған міндеттемесін қалайда орындап шығуы керек!— деп, пеше күннен бері қайтадан жүрген пәрмен-бұйрығын тағы да бастары салбырап отырған бастықтардың есіне салды.

Бастықтардың басы неге бүйтіп салбырап отырған себебін-өзгелер сияқты жақсы білетін әрі екі-үш күннен бермен қарай солардың оңашада „жағдайды өзіңіз түсіндіріп айтсаңызшы“ деген өтініштерін ұмытпаған аудандық совет атқару комитетінің төрағасы Арыстанбеков көшпелі бюро мәжілісінің орта шенінде сөз алып, бірден биылғы міндеттеменің тап түйнақтай орыңдалатынына зор күмән келтірген еді.

Қырман басында, шақырайған ыстық күннің астына ұзынша үстелдер қойғызып, талма түстің шағында көпшілігі бюрж өткізіп отырған Құснидинов Арыстанбековтің сөзін естігенде қатты таңырқаған, тіпті репжіген сыңай танытып, ақи қолын көкке көтерді де:

— Оу, біздің есттік дегеніміз осы ма еді? Астық өткізу жөніндегі аудандық штаб бастығы не айтып тұр?!— деді.

Тәуекелге бел байлаған Тоқтарбайда шегіну ниеті жоқ еді.

— Тұқымға қалдырылған бар астықты, силос үшін егілген жүтерінің дәнін, мал азығына берілетін жоңышқа мен сояның дәнін түгел жинап мемлекетке өткізсек те, биыл біздің социалистік міндеттеменің үдесінен шығар жағдайымыз жоқ,— деді. Сабырмен, жайбарақат сөйлесуге тырысты.— Қазір егініміз түгел орылып бітуге жақын. Астықтың дені қырмандарға келіп түсті. Реалбазаға өткізіліп жатқан салының мөлшері белгілі... Қалай есептеп-қисаптасасак та, биыл Қуаңдағия төрт жүз елу бес мың центнерден артық күріш тапсыра алмасы анық. Мейіпше, бұл да жаман көрсеткіш емес. Мемлекеттік жоспарымыз, өздеріңізге мәлім, төрт жүз центнер. Оны, әрине, сөзсіз орындаймыз.

Етекте отырған колхоз, совхоз басшылары жағынан ауатком төрағасының сөзін қостаушылар табыла кетті. Әр жер, әр жерден:

— Рас айтады!

— Басқадай мүмкіндік жоқ қой биыл...

— Бар дәнді мемлекетке өткізіп жіберсек, келесі жылы қайтіп күн көреміз?

— Соңда тұқымдық астықты тағы мемлекеттен қайтып сатып аламыз ба?— секілді күңкіл сөздер анық естіле бастады.

Тоқтарбайдың сөзінен соң биылғы астық тағдырын шешетін көпшілік арасына қобалжу кіргенін көрген Мүбәрәк көмейіне кептеліп келген ауғын әзер басып, алдында ауғулы жатқан қойын дәптеріне қарап еңсекін төмен салып отырды да, кенет:

— Отырыңыз, Арыстанбеков!— деп кейіп қалды.

Кәдімгідей репжіп, жағымсыз қатқыл дауыспен айтты әрі әдеттегі «сенін» ұмытып, сүйісуық «сізге» көше қойды.

«Маған дессең жарылып кеті!» деп іштей кіжінген Тоқтарбай үстіне қызыл мата жабылған президиум үстеліне қарай жүре берген.

Мүбәрәк ыргатылып орғынан тұрды.

— Бұл қалай, жолдастар?— деді. Длусы әдеттегіден қатты, ызғарлы естілді. Күміс жиекті көзіддірігін киіп, қолындағы қойын дәптерге көз жүгіртпн қойды.— Биылғы жылдың пәлен айының пәлгні күні аудандық актив жиіналысында мына сіздер, қуаңдариялықтар, биыл сүйікті Отанымыздың астық қоймасына алты жүз мың центнер күріш өткіземіз деп бірауыздан... нә, бірауыздан социалистік міндеттеме қабылдағансыздар. Ол жиыңдарыңызға мен қатысқаным жоқ, демек, зсрлау, күштеу турмлы сөз болуы мүмкін емес.

Мүбәрәк күміс жиекті көзіддірігін үстіндегі жеңі қысқа ақ шаңқан жұқа жібек көйлегінің төс қалтасына қайтып салып, ай қабағын көтеріп, стекте отырған жұртты жағалай шолып өтті.

— Біздің бәріміз коммунистер партиясының мүшесіміз,— деп обкомның бірінші секретары сөзін сабақтады. „Партиясының“ деген сөзге ерекше мән беріп, көтеріңкі дауыспен айтты.— Ал коммунистің уәдесін бұзғаны, жолдастар, оның ар-ұятының өлгенімен тең. Бәріңіз білесіздер: Алматыда отырған үлкен кісі анау Мәскеуде отырған үлкен кісіге биыл Қазақстан миллиард пұт астық тапсыратынына берік уәде берді. Ал біз болсақ, Тамды облысы осы Қазақстан миллиардына үш миллион тонна Сырдың ақ маржан күрішін апарып қосады деп ант іштік. Енді келіп: „Ойбай, қателесіппіз, шамамызды білмей қалыппыз, кешіре көріңдер, көкелер!“ деп мүләйімсіп тұрмақпыз ба? Жоқ, жолдастар, бұлай жұмыс істеуге болмайды. Мен бәріңізге бүкіпесіз ашық шындықты айтайын: егер кімде кім социалистік міндеттемесін орындамаса, партиялық қызыл билетімен біржола қоптасуға тура келеді. Қорқытқаным емес, уақыт талабы осындай. Астық үшін күресте ешқандай мәмілегершілікке, келісімпаздыққа жол берілмейді.

„Біздің идеологиямыздың ең мықты тұсының бірі осы.— деп ойлады Тоқтарбай бастықтың олай-бұлай мойын бұрғызуға келтірмес кесімді сөзінен кейін орнаған тыныштыққа құлағын түріп отырып.— Партия мүшесінің бе, оңда партия белгілен берген тәртіпке бағынуың керек. Бір жағынан еліміз осы темір тартыспен зиян көрген жоқ. Завод, фабрикалар салып, ауыр өнеркәсіптің негізін қалау керек болды ма — қалдық. Соның арқасында кешегі Отан соғысында қас дұшпанды жеңіп шықтық. Тың жерлерді игеру керек болды ма — игердік. Соның арқасында

әр салға қол жаюдап құтылып, панға тойдық. Мәдени революция жасау керек болды ма — жасадық. Соның арқасында жаппай сауаттанып, ғылымның, өнердің өсіп-өркендегенін көрдік. Осының бәрше жол нұсқаған, жоспарланған, жүзеге асырғаны идеологияның пәрменділігін мойындамау — соқырлық болар еді. Бірақ неге біз әуел бастан қолайлы көрінген әдістерден көз жазбаймыз? Баяғы қорқыту, баяғы қоқан-лоққы... Замана желше желкешін тосып, бағытын тез өзгерткіш сұңғымалардың бірі Мүбәрәктің өзі де түптің түбінде ескі әдетше бағып, қит етсең өстіп қорқыта бастайды. Әрине, қазір бұрынғы қызыл көз НКВД келмеске кеткен. Бірақ партиялық билеттен айрылу — өміртірліктен үміт бар басы жұмыр пенделер үшін, әсіресе басшылық жұмысында жүргендерге қатерлі сынмен барабар. Түрмеден шыққандардың бірінші талабы — партиялық билетін қайтарып алу болатындығы тегіннен тегін емес, әрине”.

Тым-тырыс тыныштықты бұрынғы партизан Аппақов бұзды.

— Бәрі де дұрыс қой. Социдеттемені, әрине, орындауымыз керек, — деп күмілжіңкіреп тұрды бұл жолы аузы батыр отағасы. Бір жағынан онкүндік қорытындысы бойынша облыстық көшпелі қызыл туды жеңіп алған әрі бүгін обкомның бірінші секретары аузынан біраз мақтау естіген „Гигант“ басқарма бастапқының арыны қатты ағынға қарсы жүзгерлік қарулы ескегі болмаса, екінші жағынан шырқыраған шыңдықты айтқан ауатком төрағасына жаны ашып тұр еді. — Бірақ мына менің жаман ақылым айтады... Бидай мен күрішке жұмсалатын еңбек бірдей емес. Құнарлы жерге түскен бидай жарықтық аспаннан жауған жаңбыр суын да қанағат тұтып, өңіп-өсе береді... Ал күріштің көгеріп-коктеуі жәдә қиын, ұраға келіп түскенше бұл дұқымды жас баладай нәпелеуің керек. Сонда деймін-ау, жолдастар, осыншама бейнестен жиналатын күрішті тонналап өкіметке өткізгенде, неге оның төлем ақысын азырақ көтеруге болмайды?

— Оны сіз бен біз шешпейміз. Тағы қандай сұрағыңыз бар? — деп Құснидинов бұндай бөстекі сөзді тыңдауға құлқы жоқ екенін аңғартып, қол сағатына қарады.

— Биыл колхоз, совхоздарға шефтік көмек жағы нашар болып тұр, — деп Аппақов тоқтайтын мінез таныта қоймады.

— Кері тартушы мекемелердің атын атаңыз!

— Біздің Қуаңдарияда қайбір оңған мекеме бар? Кілең

бір ПДУ, ХРМСУ, РУ, ГРЭ, НУС, ПЧ деген бірдемелер...
Тіпті тілім де келмейді. Осыларды қазақшалап, адам
түсінетіңдей пошымға түсіруге болмай ма?

— Апырмай, Әлеке, нақтырақ сөйлесеңізіші!

— Мен айтарымды айтып болдым.— деп бұдан соң
шомбалдай қара кісі түрс етіп орнына отыра кеткен. Ап-
пақовтың ауыр салмағын көтере алмаған ескі орындық сол
сәтте белшен омырылып түсті...

Отасасының қолапайсыз қимылына пышың-пышың
күле бастаған көпшілікке назар аудармаған обкомның
бірінші басшысы әңгімені үзартпай:

— Көшпелі бюронның мәжілісі осымен жабық,— деп
сөзін тәмамдады.

Бар болғаны осы.

Облыс басшыларын шығарып салуға Құлндарияның
шөпке тынарлары тайлы-таяғы қалмай түгел жиналып, со-
нау ақ патша заманында салынған көне вокзалдың шағын
алаңы кәдімгідей-ақ кісіге толып кетті. Тоқтарбайдың ес-
туіше, Мүбәрәк Кәрімұлы осындай үлкен-кіші дәрежелі
шығарып салулардың бәрінде дағдыға айналған „Жолаяқ“
үрдісін жасауға үзілді-кесілді тыйым салса керек. Бірақ
бастықтар орналасқан ортадағы вагонға әр түрлі қағаз
қапшықтар мен бумалар үздіксіз сүңгіп кетіп жатты: бұлар-
дың осындағы жомарт келіндердің қаладағы қадірлі абы-
сындарына жолдаған сәлем-сауқаттары екені ешкімге
жасырын сыр емес еді.

Ең ғажабы: Мүбәрәк бұл жолы облыстан жеке вагон
жаздап келіпті. Тоқтарбай бұрын да бәсекең аудандарға
командировкаға шыққанда тіркемелі бөлек вагонмен
жүреді екен дегенді естіген. Осы сөздің растығына бүтін
көзі жетті. Бірақ бұл вагон кімнің, қай мекеменің атынан
жадданып, қаржы бөлінеді, оның ішкі сәулеті қандай, ар-
тықшылықтары қайсы — ол турасынан тағы да хабарсыз
қалды. Өйткені обком басшысы шығарып салушылардың
ешқайсысын сынайылық үшін болса да арнайы вагопының
ішіне кіріп шығуға шақырмай, есік алдында тұрып
қоштасты. Тоқтарбайға кезек келгенде ақ жарқын, рия-
сыз жүзбен мұның қолын қайта-қайта сілкілеп:

— Мықты бол, Қарм Қышпақ Қобыландым!— деді.

Қайтар жолда қасына Айтуаров қатарласа беріп:

— Байқадыңыз ба?..— деп сыбыр етті.

— Немене, нені байқауыи керек?

— Туһ, көке, аңқлу екенсіз ғой! Сіз қоштасып

тұрғанда, бірінші орынбасарыңыз Тәукеева сып етіп бастықтың вагонына кіріп кеткен жоқ па?

— Иә?

— Ойбай-ау, көкемізге Тамкентке барғанша уақытын қыздырмалатып өткізетін қызық-шыжық керек емес пе? Қарындасымыз қараторының әдемісі, біраз ермекке жарайды...

Көңілінің қосы жоқ Тоқтарбай аяқ астынан ашу шақырып:

— Осы сен не оттап келесің?!— деп жекіріп тастады.

ЖАНЖАЛ

Белгілі сатирик жазушы, „Ара“ журналының бас редакторы Қоңқай Түркістанидың өзі айтқандай „творчестволық сапармен“ Қуаңдария ауданына келуі — аудан өміріндегі әжептәуір оқиғалардың бірі болды. Өйткені республикамыздың шалғай түкпірінде орналасқан әрі шаруасы шалқайып, атақ-дабыры айналасына пашылып жатпаған мұндай елеусіз мекендерге мұндай қалаулы кісілердің жолы жиі түсе бермес еді. Айында, жылында анау алыстағы Алматыдан шыққан ақын-жазушың ба, әртіс, композитор, әнші, күйшің бе әйтеуір сондайлық өнерпаз азаматтар келе қалса, басы аудандық партия, совет қызметкерлері болып, қалған қарапайым жұртшылықтың біразы недәуір дүрлігіп қалар еді. Мұның мәнісі бұрынғы көшпелі елдің сөз тыңдауға, ән тыңдауға, ойын көруге әуестігі мен әуейлігі ғана емес, сол тұстағы коммунистер партиясы басқарған мемлекеттің сара саясатынан шығатын, әбден қалыптасқан дәстүр екенін біздің көбіміз кейінірек түсіндік емес пе?

Мәселен, осы Қоңқай Түркістани жолдастың Қуаңдарияға келетінін аудандық атқару комитетінің төрағасы Тоқтарбай Арыстанбеков осыдан бір апта бұрын естіді. Оның себебі тағы түсінікті. „Ара“ журналы — Қазақстан компартиясы Орталық Комитетінің баспасөз органы, ал Түркістани сол билеуші партияның баспасөз органын басқарады, өзі әрі айтулы жазушы деседі. Ал жазушы мен журналист бұл елде қашаннан „партияның көмекшілері“, былайша айтқанда, қызылкүрең идеологияның қолшоқпарлары. Ал ел ішінде ақын мен жазушыдан асқан насихатшы бар ма? Шынын айтсақ, осы күнгі көпшілік о бастағы мамаңдығы мал дәрігері Тоқтарбай түгіл, анау орақ ауыз, от тиді Мүбәрәктің аузынан шыққан арзанқол үгіт сөздерге бірде сеніп, бірде сенбеуі мүмкін. „Қарадан бастарының қамы үшін, астарыңдағы жұмсақ

орындықтың өтеуіне бола сайрайды ғой шіркіндер” деп ойлауға әбден хақысы бар. Ал ақын мен жазушының жөні бұлардан бөлек. Бұл заржақтар, біріншіден, тобырдың тілін біледі, екіншіден тобырдың ішінде соларды топ бастаушыларымыз деп көтермелейтін аңқаулар да жеткілікті. Екіншісінше большевизмнің әуелден айналасына кілең көркемсөз зиялыларын жинап, кейін қатыгездік пен қатаалдықтың, атақ пен құрметтің бәріні солардың басына үйіп-төккені әсте кездейсоқ құбылыс емес, амалсыздықтан туған айлакерлік екенін ол тұста қайсымыз аңғарып жаттық?

Ол кездегі темір тәртіптің желісі былай тартылады. Әдетте Орталық Комитет облыстық комитетке, облыстық комитет аудандық комитетке телефон соғады: „Осындай да осындай. Сіздердің аудандарыңызға “Ара” журналының бас редакторы, атақты журналист, пәленбай жазушы Түркістани жолдас бара жағыр. Дұрыстап қарсы алып, жағдайын жасаңыздар” дейді. Бітті. Ешкім „бұл қалай?” деген сұрақ қоймайды. „Қазір қызу науқан кезі еді. Шаруадан қол босамай жатыр. Қонақ күтуге мүшамыз жоқ” деп сылтауратуға ешқайсысының батылы бара бермейді. Аузы алты қарыс „Ара” журналының бас редакторы түгіл, жастар газетінің ең кіші әдеби қызметкері, әйтпесе газет, журналдарда жаңа көріне бастаған жас жазғыштардың бірі болса да, бәрібір қол қусырып қарсы алуың керек. Сол қол қусырып қарсы алған „өнерпаздарыңның” бәрі бірдей биік ойлы, мінезге бай жақсылар болса бір сәрі ғой. Олардың ішінде де су жұқпас суайттар, тырнақ астынан кір іздегіш кірпияздар, тіпті араққор, тамаққа тоймайтын мешкейлер де кездеседі... Бірақ бәрібір бәріне шыдауың керек.

Ал астанадан шыққан беделді жазғыш Түркістаниды осы ауданның кілең сорпа бетіне шығарлары Қуандарияның жатаған вокзалының алдында нан-тұздарын көтеріп қошеметпен қарсы алғаны жетпісінші жылдарда ешкімді таңырқата қоймайтын үйренішті жағдай еді. Аудандық партия комитетінің идеология жөніндегі секретары мен ауаткомның төрағасы бастаған салтанатты топ жетінші поездың оныншы вагонына — әр күнесі екі кісілік ең тәуір тіркемесіне жақындай бергенде қолында дәу қара шамаданы бар, көкбұрыл шашы шашырап көзіне түскен, өзі тығыншықтай семіз, бойы ортадан сәл жоғары отағасы екі аяғын аңдап басып, тепкішектен төмен түсіп келе жатты.

Қоңқай Түркістани дегеннің осы кісі екен. Тоқтарбай

астанадан келетін құрметті меймаңды өзі қарсы алып, кейін қасында жүрепін ауданның бірінші басшысының аузынан естігелі бері көмекиісіне күш бұрын тапсырма беріп, кітапхана, дүкендерде сіресіп тұрған кітаптардың ішінен осы жазушының әр жылдарда жарияланған „Брюшюркаларын“ (өзі іштей солай атаған) таптырып алған, әр жерін парақтап оқыған. Бұл кісі кілең ұсақ әңгімелер, оның ішінде сықақ дей ме, юмор дей ме, фельетон дей ме, скетч дей ме... сондай бірдемелерді жазады екен. Өзін әдеби, мәдени сауаты жетімсіздер қатарына қосатын Тоқтарбай әдетте қолы тигенде кірпіштей қалың романдарды жатар алдында ұйқы шақыру үшін оқитыны болмаса, көбінесе күнделікті газет-журналдарды шолып шығуды қанағат ететін. Жас кезінде өлеңмен жазылған ғашықтық қиссалар мен батырлық дастандарды жата жастанып оқитын әдеті бар еді. Кейінгі жылдарда бас секретарлар мен бірінші секретарлардың ұзын сонар баяндамаларын түтел қарап шығуға да уақыты табыла бермейді. Ал мына Түркістанидың шағын көлемді жинақтары мұның қарадүрсіндеу талғамына кәдімгідей жағымды көріңді. Кілең бір қайғы-қасірет, ұрыс-керіс емес, күнделікті өмір болмыста бәріміз байқап жүрген бәтуасыз тіршіліктер мен берекесіз біреулердің салдыр-салақ мінездері мен бәлдір-батыақ сөздерін жазады екен... Сондай-сондайлар туралы оқығанда кәдімгідей көңілің көтеріліп, езу жимай күледі екенсің. Авторымен кездескенде ақитып мақтау үшін осы жинақтардың ішіндегі өзіне ұнаған ащы тіркестердің біразын қойып дәптеріне күнілгері жазып та алған еді.

Астаналық қадірлі қонақты қарсы алушылар бірден ортаға алып, амаңдық-саулық сұрасып, біразға шейін абыр-дабыр болысты. Қоңқай кісімішілік-менмендіктен аулақ, кішіпейіл кісіге ұқсайды. Әйтеуір қайта-қайта басын шұлығын, ыржиын күле береді. Аңда-саңда:

— Солай ғой...— деп қостып қояды.

Аудандық партия комитетінің идеологиялық жөніндегі секретары қадірлі қонаққа қасындағы қарсы алушыларды жағалай таныстыра келіп, соңғы кездері өзімен көңіл жақын болып жүрген Тоқтарбайға ерекше тоқталып:

— Көбіміздің ағамыз әрі ақылшы ұстазымыз,— дегендей арзан марапатын қосақтап жіберіп еді.

Қадірлі қонақ аумақты толықша бетіне кәдімгідей жарасып тұрған дөңгеленген сары сақалын сыйпап тұрып әдеттегіше:

— Солай ғой...— деді.

Бұдан соң бұлар Орталық Комитеттің беделді журналын басқаратын биікті кісіні жаппай елдің жатын орны болып саналатын аудандық мейманханаға түсірмей, Қуандарияның бір шетіндегі қалың баудың ішінде тұрған жалғыз қабат жатаған үйге — жоғарғы жақтан ат ізін салатын осындай дәрежелі қонақтарға арналып салынған саяжайға апарып орналастырды. Атқа мінерлер тобы келгенде, мұнда бұларды қолдарына аппақ таза сүлгілер ұстаған жылдым жігіттер қарсы алды. Саяжайдың даладай кең қонақжайында кең дастархан жаюлы әзір тұр екен. Дастархан үстінде далалықтардың сүйікті асы сарыала қазы-қарға бастаған тәтті тағамдар, әр түрлі ішімдік, ащы-тәтті сусынның неше атасы сап түзеп, «мені же, мені іш» дегендей көздің жауын алады.

Ауырткомның үшінші секретары дастарқан билігін бірден өз қолына алып, қызметіне құмбыл кірісіп те кеткен. Асаба сол арнада мөддіреген армян коньягын хрусталь құтыларға толтыртып құйғындарды да, орнынан түрегеліп.

— Жолдастар! Бүгін біздің Қуандария ауданы үшін зор мерекелі күн болып отыр.— деп ә дегеннен әуелесте жөнелді.— Қазақстандағы жалғыз сатиралық журналымыз «Арханың» бас редакторы, қазақ әдебиетінің көзі тірі классигі Қоңқай Түркістани ағамызды қарсы алудың сәті түсіп отыр. Айтып-айтпай не керек, бүгінгі біздің қуанышымызда иек жоқ. Бұрын сырғынап атын естіп, кітаптарын оқып жүрген атақты ағамызды бүйтіп көзімізбен көріп, бір дастарқаннан ас ішеміз деп бұрын үш ұйықтасақ түсімізге кіріп пе? Бұл не деген бақыт! Тіпті ауызбен айтып жеткізу қиын...

Секретрдың оң жамбасында отырған Тоқтарбай азынаулақ бұрыл араласқан қайсар шашын саусағымен тарамдап қойып, аздап таңырқаған жүзбен әуелі секретарға, содан соң басын төмен салып дастарқан иесінің жағымды сөзін ұйып тыңдап қалған қадірлі қонаққа қарады. Рас, обкомнан: «Қайтсеңдер де Алматыдан келетін қызыл көз жазғышты риза етіп жіберіңдер!» деген нұсқаудың жеткенін біледі. Оның үстіне, осындағы бірінші бастықтары Аббас үшінші секретарь мен ауатком төрағасын оңаша шақырып алып: «Орталық Комитеттің органын басқарып отырған ағамыздың ойында не бар екенін, мұнда қандай ниетпен келе жатқанын әуелі біліп аларсыңдар. Қалғанын сосыл көре жатармыз» деп ескерткені бар. Бірақ Тоқтарбай бірден қолына тізгін ұстаған секретарь тым жөнелдетін жіберген жоқ па деп қауіптеніп отыр еді.

— Еңдеше, бірінші тостымызды осындай әруақты арқалы ағамыздың жеке басының денсаулығы үшін алып жіберейік, қане!— деп секретарь даусын көтере түсті.

Мұндайда кім қарсылық жасаушы еді? Бәрі алдарында самсап тұрған құтыларға жармаған.

— Жоқ, болмайды, жолдстар! Бәріміз құрметті қонағымыздың үрметіне түрселуіміз керек. Қанеки!— деп табаң астында өзін-өзі асаба сайлап алған секретарь үдеп барады.

Тоқтарбай өзгелермен қатар орнынан тұрып, құтысының ернеуіне ернін типізді де қойды. Екі көзі құрметті қонақта. Әзірше сыпайы жымып сыр бермей отырған қонақ ішімдік жағына пәлендей кет әрі емес болуы керек, көзің рақаттана жұмып тұрып, құтысының ішіндегі зәр суды қылығыта салды. Мұны көрген секретарьдың да, төрағаның да іші жылып сала берді. Екеуінің де басына: Әб, бәрекелді! Араққа жақын болсаң, қолға тез түсетін сорлысың ғой!— деген жымысқы ой қатар келді.

Длстарқан билігін тез меңгеріп алған секретарь өршелене түсті. Құтыларды қайта-қайта толтырып, елді қайта-қайта орнынан тұрғызумен болды. Сөзін түгелдей бір адамға — селдірлеу көкбурлы шашы шашырап көзін жауып отырған астаналық жазушыға арнады. Бірінші оның қаламынан шыққан „киелі кітаптардың“ денсаулығына, біресе осындай киелі кітаптарды мөлдіретін ақ қағаз бетіне түсіруден таңбай келген қламсабының мұқалмауы үшін, біресе осындай әулие ағамызды дүниеге келтірген қасиетті Түркістан елінің ыңтымақ-бірлігіне, біресе осындай ағамызға ерекше жағдай жасап, ыстық-суығына төзіп баққан үйдегі кеңпейіл сақни жеңешеміздің, алтын асықтай өріп жүрген ұл-қыздардың амандығына... талай тостар көтерілді. Тоқтарбайдың шамалуынша, Қуанның топырағына жаңа ғана аяқ басып отырған Қоңқайдың мақтауын мұның секретарь інісі ана жолы мүшел тойын тойлап, бүткіл елді дүрліктірген Ақтай Жаһиловтың мадағынан да асыруға айналды. Оның үстіне, кейін білді: ардақты ағамыз Қоңқайдың үнінде „ыстық-суығына төзіп баққан“ әйелі де, „алтын асықтай өріп жүрген“ ұл-қыздары да жоқ екен. Бірақ мұның ешқайсысынан бейхабар бейбақ секретарь обкомның топсырмасын абыроймен орындап шығу үшін әйтеуір жобалап жорта берген.

Бір қызығы: асабаның „ал кеттісіне“ еріп, құрсақтарын толтырып алған жергілікті атқа мінерлер недәуір қызара бөрте бастағанмен, елден қалыспай еркін сілтеп отырған

бас редактордың әзір қылығын қисаятын емес. Тек ма-
нағдай емес, көздері жылыдап, аузы-басын
алақанмен сүрткілеп, қутың-қутың етеді. „Өмірі араққа
тоймайтын құдық болмағай да!“ деп қауіптенген
Тоқтарбай қасындағы асаба інісінің костюмінің етегінен
тартып, ыммен белгі берген. Өзгелерді ксу-кеулеп,
қызырмалатып отырғанмен, өзі тартасоқтап аса қоймаған
есі бар жігіт Тоқтарбайдың ишарасын тез түсініп, тағы ор-
нынан тұрды.

— Жолдастар! Ойласақ та, біраз жерге бардық
білем...— деді ол бұл кезде әбден көңілдене бастаған
серіктерін сабырға шақырып. — Алыстан шаршап келген
мейманымыз енді тынықсып. Біздің де әрқайсымыздың ба-
сымыздан асып жатқан шаруаларымыз бар. Егер
қарсылық болмаса, бүгінгі қорытынды сөзді ауданымыз-
дағы совет өкіметінің басшысы Тоқтарбай Арыстанбеков
ағамызға берейік те осымен тарайық...

Тоқтарбай жарытып ештеңе айта алмады. Не айтсын?
Ақылға саяраық мақтау-маддақтың ешқайсысы бүгінгі дас-
тарқанды жүргізуші секретарь інісінен артылған жоқ. Сон-
дықтан мұның аузынан шыққан сөздің бәрі қайталау
болып, әрі құлықсыздықтың кесірі ме екен, біргүрлі
жігерсіздеу естілді.

Кеңсеге қайтар жол үстінде төрағаның машинасына
міншескен секретарь інісі:

— Қалай, көке?— деп сұрады.

— Қатырдың!— деді Тоқтарбай. — Бастауың жамап
емес. Аяғының немен тынарын бір құдайым білсін...

— Тоға, бұл жазғыштың жасы өзіңізбен қатарлас
секілді. Құрдас, замандас деп алдаусыратып, суыртпақтап
сыр тарта бересіз ғой әйтеуір...

— Көрерміз.

Астанадан арнайы сапармен келген дәрежелі қонақ
ауданды аптаға жуық аралап, ауылдық тұрмыстың ой-
шұңқырымен недәуір танысқандай болды. Өзі қала жай-
лаған әншейіндегі қара таяқтардай емес, бүгінгі шаруа
өмірінен жақсы хабарлар, экономика мен мәдениет жағын
шағын талдауға шамасы жететін білімдер, білуге құмар
біліктінің бірі болып шықты. Бұрындары кітап жазатын, га-
зет журналдарға мақала жариялайтын арқандармен
бүйтп ұзақ сапарлас болып көрмеген Тоқтарбай осылар
жөніндегі өзі сияқты басшылар арасында қалыптасқан
пікірлердің (әрине, ресми жария етілмейтін жорамалдар-
дың) қате екеніне көзі жете бастағандай еді. Астананы

қайдам, әйтеуір облыс, аудан көлеміндегі басшылардың көбісі-ақ жергілікті жердегі „жазғыштарды“ — жазушылар мен журналистерді суқаны сүймейтіні анық. Бұлардың көбін өмірінде ештеңеге риза болмайтын, ылғи кемшіліктер мен кемістіктерді іздеп жүретін, ел ішінде наразылық туғыруға жандары құмар, ең жаманы — бастық атаулыға, бақ-дәулет атаулыға қандары қас қаскүнемдер ретінде көретіндері бар. Жергілікті басшылардың бәрі дерлік „жазғыштарды“ сыйласа — ұнатқандарынан емес, қорыққанынан сыйлайды. Өйткені бұлардың көңіліне жақпасаң, күш ертең анау толып жатқан газет-журналдарының біріне көңілің бірдемесін жазып жіберуден тайынбайды. Газет бетінде жаман атың шықты екен, біттің; обкомның бюросына, аупарткомның бюросына салып талқылан, ит рәсуаңды шығарады. Өйткені совет өкіметі қол астындағы басылымдардың бәрі — партиялық, еңдеше партиялық басылымдар бетінде сыналған екенсің, қалтаңдағы қызыл билетіңмен жауап беруге тиіссің. Ленин, Сталин заманынан бермен қарай қалыптасқан қатаң тәртіп осындай. Қайта көңілшек көсеміміз Брежнев заманында партиялық баспасөз диктатурасы бәсеңсігендей болды ғой. Әйтпесе анау елуінші жылдарда аудандық газет бетінде сыналған кез келген басшысымақ, ешқандай тергеу-тексерусіз-ақ орнын босатып жүре бергенін осы Тоқтарбайлар талай көрген.

Үшінші секретарь мен төртінші қасына екі-үш күн еріп жүргенде алыстан келген бас редактор пәлендей ішін ашыл бұлармен сыр бөліскен жоқ, бірден пәлендей пәле іздегіш ботен мінезін де танытпады. Әуелден:

— Бүгінгі ел тұрмысынан бір очерк жазбақшы едім. Соған керекті деректер жинап жүрмін, — деген де қойған.

Содан әдеттегідей аудан орталығындағы мәдениет ошақтарынан бастап, осындағы бес-алты колхоз, совхоздың жерін аралап шықты, күзеуде отырған бірер малшы ауылдарына бас сұғып, қысқы қыстаулардың әзірлігімен танысты. Жергілікті мамандармен, егіншілермен, малшылармен сойлесіп, қойын дәптеріне сыдыртын әрдемелерді жазып-жүрді. Туысынан аз сөйлесіп, көп тыңдайтын кісі ме, әйтеуір көбінесе үн-түңсіз басын іздеп отырады да:

— Солай ғой... — деп қастап қояды.

Қоңқай жолдастың ауданға келгелі күтімі жаман болған жоқ. Барған жерінің бәрінде мал сойылып, алдына буы бүрқыраған бастар қойылды. Алды-түңсіз сусын жағы артылып-төгіліп жатты. Кей жерлерде астаналық дәрежелі

қонақ үшін күні бұрын дайындалған шапан-шақпанның, ішіне будалан ақша салынған конверттердің де шеті көріне бастап еді... Бірақ дәрежелі қонақ бірден мұндай сый-сияпаттың түрінен үзілді-кесілді бас тартты. Базбір қошеметшілер: „Алығыз, киіңіз!“ деп қыстай бастаса, тіпті ренжиген сыңай талытқан соң, Қоңқайдың қасына еріп жүрген басшылар оңдай шектен тыс белсенділік көрсеткен жаңдайшаптарды тыйым тастауға мәжбүр болды.

— Оңай олжадан бас тартқан мұндай бақа басты бірінші көруім, — деп оңашада үшінші секретарь қасындағы төрағаға қауіп айтты: — Меніңше, бұл тегін емес... Меніңше, бұл бақа бастың ойыңда бірдеме... бар.

— Пара алмайтын біреуді көрсендер, құбыжық көргендей шошитын әдеттерің ғой! — деп Тоқтарбай қабағын шытты. — Қайта осындай адал азаматты кездестіргеніңе қуанбайсың бе?

Секретарь ілсі оңайлықпен берісер емес.

— Тоқа, осы күні парз алмайтын адал азаматты сіз қайдан көріп жүрсіз? Жалағын қағазынан басқа қазынасы жоқ мұндай қаңғырған журналист түгіл, анау аузымен күс тістеген ағалардан бастап, осындағы кірәсін май сағатын сартқа шейін ештемені талғамай жұта береді. Берсең, алмайтын адам бар ма осы күні?

— Неге болмасын? Бар, әрине...

— Мысалы?

— Мысалы, „Ара“ журналының бас редакторы Қоңқай Түркістанидың пара алмайтынын өз көзіңмен көрдің.

— Тоқа, айтпады деменіз... Мұның аяғы бір кәкірге соғады, — деп секретарь ілсі ерегісін тоқтатқанмен, өз пікірінде қалатынын анық білдірген еді.

Шынында коньяқты судай сіміріп, қазы-қартаны аямай асағанмен, жасы Тоқтарбаймен шамалас осы жазғышың ерекше діні берік, оңайлықпен орнынан қозғалмайтын зібатпан түсініксіз біреу болып шықты. Қанша ішкенмен, мұрнының ұшы терлеп, кішкене тышқан көздері жылырап, жымып күліп отыра береді екен. Әрине, аузына қара құлып салған тымрайған тымырсық емес. Анда-санда айналасына сығырая көз тастап алып, анекдот па, қауесет пе... әйтеуір өтірік-шынын адам айырып білуі мүмкін емес қысқа күлдіргі әңгімелер айтады. Онда да үлкен саясатқа жоламай, билік басындағы адамдардың ешқайсысының атын қоспай, көбіне-көп алыс Алматыны жайлаған артист пе, композитор ма, ақын, жазушы ма, ғұлама мұғалімдер ме, әйтеуір ауылда тұрғындар оншалық біле бермейтін

дәулердің бір-біріне арнап шығарған әзіл-қалжыңдарын жатқа соғады екен. Өзінің де оншалық құралақан емес екенін, астанадағы аға-інілерінің біразына бағынғып жазған бір қақпайларын қазірде Алматы зиялылары жаттап алып, елге таратып жүргенін әңгіме арасында ескертіп өткен. Қадірлі қонақтың аузынан шыққан бірер ұтымды әзіл-қалжыңды Тоқтарбай қағазға түсіріп, жазып та алды.

Бас редактордың қасында екі-үш күні шашбауын көтеріп жүріп, басқадай жорытымды әңгіме естіп, жаңалық ретінде танылатындай өзгеше мінез-әрекет көрмеген соң, оның үстіне бастан асып жатқан өзге шаруаларын тоқтатып қоюдың қисынын таппай Тоқтарбай қалған күндерде оның қасына аудандық атқару комитетінің жауапты хатшысы Жармақановты қосып берді.

— Ауданымыздың асқан білгірі осы қария. Кешеп тарихқа да, бүгінгі тарихқа да әбден жетік... Не сұраққа да жауабы дайын!— деп қарауындағы қызметкерін құдды базарға салып өткізетін малдай мақтаған.

Қоңқай Түркістани Жармақановтың ұстарамен тықырлап қырғызған жылтыр қадақ басына әлдеқалай сүйсіне қарап тұрды да:

— Болсын, — деп бірден келісімін берді.

„Уһ, құтылдым ба пәледен?“ дегендей, бұдан кейін Тоқтарбайдың екі нығын басқан ауыр міндет жеңілейін сәла бергендей болды.

Бас редактордың иокері қатарынан ауатком төрағасының өзі сытылып шыққан соң, үшінші секретарь да жүзін сыртқа салды: Біріншіге барып „жағдлай осындай“ деп мәлімдеп, күнделікті міндетті жұмысымен айналыса беруге рұқсатын сұраған.

Өтениязов әуелі сазарып отырып:

— Немене, ет жеуден шаршадыңдар ма?— деп қитықты.

— Жоғә, ел аралаған уайымсыз, дәлеку жүрістен кім қашушы еді... Бірақ жуықта аудандық бақташылардың слетын өткіземіз. Соған дайындық жұмыстарына кірісуіміз керек... Концерт, пионерлердің құттықтауы. Сіздің де баяндамаңыз әлі дайын емес...

Өтениязов әдеттегідей қабағын ашпастан:

— Немене, концерт... пионерлердің құттықтауы саған қарап қалып па? Оның бәрін Күзембаевқа тапсырыңыз да, тездетіп баяндаманы бітіріңіз, — деді.

— Жазып болған соң, Жармақановқа қаратып алайын ба?

— Оның қажеті қанша?

— Ойбай-ау, Мәкең бізден гөрі орысшаға жүйрік қой...

Өтениязов еңсесін көтермей, екі қолын аяқастырып, саусақтарын сытырлатып, сәл ойланып отырып қалды.

Бұрын осы аудандығы бар бастықтың орысша оқылатын баяндамасы ауаткомның жауапты хатшысының қолынан өтетін белгілі еді. Соңғы айларда бірінші секретарь бұл міндетті ауаткомның аппаратына, оның ішіне бұрын аудандық газеттің редакторы болып қызмет істеген идеология секретарына жіктеп жүр. Үшінші секретарь, әрине, біріншінің Жармақановқа неғып бүйтіп сенбестік көрсете бастаған себебінен хабардар. Соңғы кездері Өтениязов біржола Құснидиновтың томандасына кірген сыңайда... Бұрындары Жарбосынов пен Құснидиновтың екі ортасында сағат тілдей шайқатылып, жан бағып жүргенге ұқсаушы еді. Құснидиновтың таразысы баса бастағанын байқады ма, әйтеуір облатком төрағасының атын естісе, бірінші қазір кірпідей жиырылатын болған. Ал Жармақановты Жарбосыновтың немере ағасы деседі...

— Бақташылардың бәрі қазақ емес не? Олардың алдында орысша сұңқылдаудың не қажеті бар — деді әлден уақытта Өтениязов.

— Ойбай-ау, бұл жолғы өткізетініміз облыстық жиын емес не? Бұған әр түрлі ұлт өкілдері қатысады деп жобалап отырмыз.

— Сонда сол жиынға қанша орыс қатысады?

— Бес-алтауы келетін шығар... Орыстан басқа кәрісіміз, немісіміз, шешеніміз тағы бар.

— Біздің облыстағы неміс, кәріс, шешеннің бәрі қазақшаға судай ағып тұр. Сонда бес-алты орыс үшін орыс тілінде екі сағат баяндама жасау міндет пе екен?

— Е, ол жағын мен қайдан білейін... — деп үшінші секретарь сырғақси берді.

— Бәрің мойыңдарыңа жауапкершілік алудан қашасыңдар, — деп бірінші нығарлап қойды. — Қорықпай-ақ, баяндаманы қазақша дайындай беріңдер. Сол үшін біреу бізге саяси айын тақпас.

— Құп болады!

Өтениязов саусағын қайта-қайта сытырлатып отырып:

— Иә, сонымен не болды? Жазушы мырза мұнда нендей мақсатпен келіпті — деп сұрады.

Өтениязов жазушы атына үйреншікті „жолдас“ сөзін қоспай, ол тұста Совет елінде кекетіп-мұқату мағпасында айтылатын „мырза“ сөзін тіркестіріп жіберді. Ол тұста Со-

вет елінде „жолдас“ — демек, езіміз, „мырза“ — демек, жатымыз мағынасында қалыптасқан ұғым. Бұрынғы журналистке бастығының бұл кекесіні онша ұнамады. Сол себепті ол Қоңқай Түркістанидың бұл жолғы сапары жөнінде ауаткомның төрағасына сездірген күдігін ауаткомның бірінші секретарынан жасырын қалды.

— Біздің аудан еңбекшілері жөнінде очерк жазбақшы екен, — деді жайбарақат дауыспен.

Өгениязов басын көтеріп, екі жиегі қызарып тұрған сулы көзімен әлденеге сезіктене қарады.

— Өшірік... ол не пәлесі тағы?

— Газет тілінде сондай бір жанр болады.

— Жаныр... Жаныр деген аты қандай жаман! Сонда ол мырзаң бізге шынағын жанып келген біреу емес пе?

— Жоғә, очеркте әдетте ұнамды нәрселер жазылды, — деп үшінші секретарь күмілжіңкіреп қалды.

Бұл бір жағынан бастығының „очерк“ пен „жанр“ деген сөзді әдейі бұрмалап отырғанын, немесе оның шынында да осы екеуін айыруға сауаты жетпегенін біле алмай, екінші жағынан үнемі тымырайып, тырсиып жүретін немесің қайтп бабын табудың амалы: іштей қарастыру қамында еді.

— Қасына кімді қалдырдыңдар? — деп Бірінші қабағын шығтты.

— Тоқаң анау Мәкеңді қосып берді.

— Мәкеңі кім?

— Анау ауаткомдағы Жармақанов.

— Әбден келістірген екенсіңдер! — деп бірінші мырзесті. — Сендердің сірә естерің дұрыс емес шығар...

„Сезікті секіредінің кері гой...“ деп үшінші Біріншіні іштей табалап отырды. Бірақ үдемеді.

***

Көп ұзамай мұның ақыры жанжалға айналды. Қуандария ауданына арнайы творчестволық сапармен келіп қайтқан журналист бара сала орталық газеттердің бірінде, онда да Қазақстан Компартиясы мен Министрлер Советінің ең пәрменді органы „Социалистік Қазақстанда“ салақұлаш мақала жариялапты. Онысын тағы елдегі басшылар күтіп жүрген әлгі оңтайлы жанр „очерк“ деп атамай, „фельетон“ деген пәлесі айдарын қойып жіберіпті. Мақаласының аты қандай жексұрын: „Қуандарияның құлары“...

Осында бір аптадай сайрандап жүріп, талай қойдың басын мүжіген, талды қымбат бөтелкелерді босатқан сып-сыпайы, түп-түзік көрінген жазғыш ақыры бәрін бұддіріп тыныпты. Сонда ол қалай шатпақтайды дейсіз ғой? Оның жазуына, қияндағы Қуаңдарияда деп сау бір басшы қалмаған секілді. Шетінен көз бояушы, асырға сілтеуші, мемлекетті тақырға отырғызып кетуші кертартпаларға ұқсайды. Қоңқай жолдастың қатты қадалғаны — биылғы мемлекетке астық өткізудің ақуалы екен. Социалистік міндеттемені қалай да орындап шығу керек деген желеумен, мәселенки, бұл ауданда құлақ естіп, көз көрмеген бұрмалаушылыққа жол берілген. Отан қоймасына қуаңдариялықтар алты жүз мың центнер астық құйыптымыс, оның ішінде бес жүз мың центнері таза күріш, товарлы дән өнімдері жиналыптымыс. Жоғарыға берілген мұндай ақпандың шп-шикі өтірік екеніне көз жеткізу үшін аудандық астық қоймасына бір рет басыңызды сұғып шықсаңыз болды. Қоймада қуаңдариялық құлардың биыл мемлекетке тапсырылған күріш, бидай, жүгері, бұршағын түгел қосқанда төрт жүз елу мың центнерден аспайтын астығы бұрыш-бұрышта үюлі жатыр. Қалған жүз елу мың астықты іздеп бес редактор жолдастың бармаған жері жоққа ұқсайды. Бірақ колхоз, совхоздардың қоймалары түгеліе жуық қаңырап бес тұр. „Келесі жылаға қажетті тұқымдық дәнді де биыл өкіметке өткізіп жібердік“ деп агрономдар ауыздарын қу шөппен сүртіп отыр. Сонда, немене, Қуаңдария келесі жылы егін екпейді ме екен? „Әрине, егеді,— деп кекетеді Қоңқай Түркістани жолдас “фелестон” атаған әлгі шатыс шатпағында.— Мемлекетке өткізген астығын бұлар кейін мемлекеттен қайтып сатып алады. Сөйтіп Отан қоймасына тапсырылады деп дақпырттаған дәнің недәуір бөлігі қайта айланып Қуаңдарияның өз дирменше келіп құйылды Осы арада Қожанасырдың бір хикаясы еске түседі...” Қожанасырдың ешкімді оңдырмайтыны тағы белгілі.

Қуаңдария аудандық атқару комитетінің төрағасы Тоқтарбай Арыстанбеков сатирик жазушы Қоңқай Түркістанидың орталық газетте жарияланған мақаласын аятына шейін оқып шығуға шырша жетпеген соң:

— Мә, қалған жағын сен оқырсың!— деп қасында отырған орынбасарына ысырып салды да, өзі осындайдағы қатты мазаланған әдетімен естіртпей еріні жыбырлатып боқтай бастады.

Бастығы ысырып тастаған газетті қолына ұстаған Айту-

аров үшінші беттің төменгі жартысында жайылып жатқан жалпақ мақалаға жылдам көзін жүгіртіп шықты.

— Соңғы жағында сіздің де атыңызды атапты-ау, — деді сәлден соң. Тоқтарбайдың аласы аралас шаралы сөзі одан сайын ақнып кетті.

— Немесе? Мен жайында не деп бықсытыпты?

— Сіз жайында пәлендей қатты кетпегенге ұқсайды. Анау-мынау... аудандық совет пен оның басшысы аспаннан ай қарап жүр ме, іргесіндегі астық қоймасында болып жатқан былықтан неге хабарсыз... деген сияқты сыдыртпалар.

— Ойбай-ау, менің не жазығым бар? Мен кезінде өз позициямды білдіргенмін. Бірақ ауаткомның қолында қазір қандай билік бар? Бәріміз ана сулы көз шешеді емес пе?! Әлгі... алапес журналистің соны да білмей ме екен, ей?!

— Жазушы ағамыз негізінен найзасын Өтенизовтың өзіне қарай сілтеген сияқты... — деп Айтуаров газетке қайта үңіліп, көз жүгіртіп оқи бастады. — Иә... сулы көзді оңдырмапты.

— Оңдырмағаны қалай? — Тоқтарбай әлгішедей емес, сәл бәсеңсі түскен.

— Партиялық тәртіпті бұрмалау, ашық қылмысқа жол беру... тағысын тағылар...

— Рас қой! Біздің ауданда партиялық тәртіп түгіл, ар-ұят, иман-шапқат, ақиқат пен түзулік атаулының сүйеп құрап кеткені қашан! Бәріміз бет-аузымыз шылып етпей партияның атынан сөйлейміз. Бәріміз бет-аузымыз шылып етпей партияның атымен өтірік айтамыз. Осыған тоқтау болатын бір күн туады ма, жоқ па? Күндіз-түні партияны сыртынан сатып жүргендерді неге сол партияның киесі соқпайды екен деп ойлаймын мен кейде.

Орынбасары бүйтін аяқ астынан желпіне бастаған бастығына таңырқай қарады.

— Партияның қалай киесі соғады?.. Партияның уставы аспаннан түскен құдай сөзі „Құран“ емес... мысал үшін айтқанда, — деп Айтуаров күмілжіңкірей қалды.

Ауаткомның орынбасары осыдан кейін біреу балғамен ұрып ісіргендей шодырайып шығып кеткен маңдайын сыйпалап, өзінше төрең ойға шомып кеткендей сыңай танытты.

Тоқтарбай тоқтар емес.

— Балықтың басынан шіритіні рас. Бәрі Мәскеу мен Алматыдан басталады, — деп тағы екілене түсті. — Мәскеу Алматыға жарлық береді, Алматы — облысқа, облыс — ауданға әкірендейді... Қалайды Отан қоймасына миллиард

пұт астық тапсырасың, әйтпесі қой басын елу миллионға жеткізесің дейді. Әрине, нан мен еттің көп болғаны жақсы-ақ. Бірақ соның игілігін көріп жатқан кімдер бар? Бәрібір бидайды Канададан, етті Монголиядан сатып алады екенбіз. Ал біздің бастықтарымыз жыл сайын омырауларын саусылдатып толтырып орден тағып жатады. Осы күні анау Брежнев көкеміздің өңірінде алтын жүддыздан бос жер қалмады... Мейлі, басшылар өзі-өзі наградтай берсін ғой, оған біздің еш жеріміз қисайып қалмас. Біржәк неге мына бізді, далада егін егіп, мал баққан пақырларды жыл сайын өтірікке итермелейді? Жалған ақпарлар беріп, жалған миллиардтарды қоймаға толтыруға мәжбүр етеді? Мен осыған түсінбеймін.

— Қажеті бар шығар...— деп мицпрлейді Айтұаров.

— Ненің кімге қажеті бар?

— Ау, айналамызды империалистік лагерь қоршап тұр емес пе? Солардың тепкісіне түспес үшін астық, ет, сүт, май көбірек өндірілу қажет болар. Қанша айтқанмен, дүниеде таптық күрес толастаған жоқ қой. Тоқал!

Мұны естігенде, Тоқтарбайдың қоластындағы қызметкеріне ит жыны келмесін бе... Құрылысшылармен күн аралатып ұрысын-керісіп жүрген бұрынғы прорабқа шейін қып-қызыл саясат сөғып отыр. Саясатшыларды туды-бітті жаны сүймейтін дап-дардай бастығының алдында империализм жайында бірдемені қыстырмалатып сөйлемесе, мұның, немене, тілі қыши ма екен...

— Сен, інім, империализмге өте қатты өшіккен екенсің!— деп ашық кекетіп алды да:— Сол империализмнің аты-түсі бар ма? Ол өзі қандай құбылжық?!— деп сөзін жалғады.— Күні кеше анау фашистік Германияның күлін көкке ұшырдық. Ендігі жауымыз қайсы? Америка ма? Жапония ма? Мен өзі осы жасқа келгенше шет елдерге жолым түсіп көрген пенде емеспін. Бірақ барып келгендерден еститініміз: ол жақта аштан өліп, көштен қалып жатқан халық жоқ десең. Ей, күні кеше ғана Американы қуып жетуге елімізді ұрандап шақырмап па едік? Демек, сұмұрай империалистер бізден оқ бойы алға шығып, озып кеткені ғой... Олар озып кетпесе, қуып жетіп не жынымыз бар? Содан бері әлі қуып келеміз, бірақ сол империалистердің әзір қара көрсететін түрі жоқ. Менің сендей білгіштен сұрайын дегенім: өздері бізден озып жүрсе, демек, тұрмыстары артық, жағдайлары жақсы болса, олар қай мақсатпен бізге өшігіп жүреді? Не жетістігімізді қызғанып, көре алмайды? Осыған жауап беріңі, қапел!

Айтуаровтың мазасы кетіп, қолына ұстаған газетті сұдырға берді.

— Әйтеуір ана алпауыт Америка бастаған лагердің бізге дұшпан екені рас қой. Бірақ сіз бен біздің сол Америкада шаруамыз қанша?.. Елшімізді жинап, малымызды бағып жүре бермейміз бе?— дейді. Орылбасары миы жетпейтін саясат аулынан бойын аулақ сала бастады.

— Ал мен саған не айтып отырмын? Империализмнің пақ атасына нәлет. Жасасын социализм! Ал ең дұрысы: адалдықпен жүріп тұрайық. Өтірік айтпайық. Жоғарыға жалған ақпарлар бермейік. Әркім бейнетіне лайық зейнетін көрсін. Қосшысы басшысына бағынсын. Басшы қарауындағыларға қараулық жасамасын. Жеке бастың мүддесінен кемшіліктің мұраты жоғары тұрып, әркім әліне қарай бағалансын. Менің білетінім осы. Дұрыс па?

Ішіне жиналып қалған аңғызапыраңның недәуір бөлігін сыртқа шығарып, бойы жеңілейгендей болып қалған Тоқтарбай қайтадан газетке қолын созып:

— Бері әкелші!— деді.

Содан „Социалистік Қазақстанда“ жарияланған мақаланың бірден соңғы жағына шұқшынып жүрдектетіп іштей оқи бастады.

Көп ұзамай қайта басын көтеріп:

— Жалпы алғанда пәлендей қоспасы жоқ екен,— деген қорығынды жасады.— Әрине, әр жерін тұздықтап, боямалап, тілін безейді-ақ екен себазың. Жазушы болған соң сөйтетін шығар...

Бастығының көңілі жайлана бастағанын байқаған орылбасары да жаймашуақ тартып:

— Әлгіңде авторға қатты ашуланған сықылды едіңіз,— деп қалжыңға сүйеніп, тілін сұғып алды.

Тоқтарбай қабағын қайта қатулап:

— Ашуланбай қайтерсің? Бар жағдайды көріп-блып кетеді де, босқа күйдіреді ғой бұл жазғышың!..— деді.

— Қалай босқа күйдіреді? Мемлекет қазанына түспеген жүз елу мың центнерге жалған ақпар берілгені рас. Налицо очковтирательство!— деп, Айтуаров сөзінің соңын орысшалап жіберді.

Тоқтарбай газеттен көзін көтермей:

— Иә... Тамкент облысында бір құйынның көтерілгені анық,— деді сабырлы салқын дауыспен.— Біреулерді шаң қаптырып, біреулерді жұтып қоятын дүлейге айналып кетпесе жарады...

— Әйтеуір бізден аулақ!

— Иллаһи солай болғай!..

Коммунист бастарымен жаңдары қысылғанда „иллаһилаһ“ жаратқанға жалбарынғанмен, Қуаңдария ауданы көлемінде лезде қаулай жөнелген жанжалдың жалыны ә дегеншеп-ақ аудандық атқару комитетінің ішін кеулен кетті. „Жаудың ұясы осында!“— деп әлде біреу құлаптына сыбырлап қойғандай, аутиарткомның бірінші секретары Өтениязов бірден құрығын ауаткомның жауапты хатшысы Жармақановтың қыла мойшына салды. Осы кезге шейін анау-мынауға дес бермей жүрген кәрі белсенді-болшевиктің бұл жолы бір айналымға шамасы келмей қалды. Тіпті анау Тамкентте отырған шошжар ішкі, облаткомның төрағасы Ермаханға да ара түсуге нұрсат бермей, тіпті алдын ала кеңсесіне шақырып алып, жон-жосытын анықтап жатпай-ақ, Өтениязов Жармақановты пенсияға шығарғып жіберді.

Өйткені мұндағыларды, бәрі, оның ішінде Тоқтарбайдың өзі де бар, астанадан келген „пәлекор“ жазғышқа күллі республика алдында Қуаңдария ауданының абыройын айрандай төгетін ұсқинсыз деректер мен қажетті құжаттарды Жармақановтың бергеніне тігтей де күмәнданбас еді. Неге десеңіз, аутиартком мен ауаткомда дайындалатын қағаздардың бәрі, жоғарыға жіберілетін ақпарат, хабарламалардың дені ежелден-ақ осы советтік кеңсенің қазымыры қауақ бас шалдың қолынан өтетін. Тіпті осы Қуаңдариядағы өзге мекемелердің орыс тілінде дайындалатын жауапты құжаттардың көпшілігін бастықтары айрықша өтініш етіп, „қарап беріңізші, көке!“ деп Жармақановқа қолқа салғанын Тоқтарбай талай көрген. Темір жол бойында жүрген бес-он орыстан басқа өзге түсті тұрғыны жоқ, мектептерде орыс тілі сабағы талапқа сай оқытылмайтын, даланың қиян түкпірінде жатқан қазақи мекенде орыс тілін ауызекі сөйлей білетіндер аз кездеспегенмен, қағазға қатесіз түсіре білетін сауаттылар некен-саяқ болатын. Бірақ жоғарыдағылар сенің орысша сауатыңмен санасп бермейді. Барша ұзын баяндамалар мен ресми құжаттардың орысша дайындалуын талап етеді. Өйткені ол совет империясындағы жалғыз билеуші ұлттың тілін толық игермеген басшылардың өзіне күмәнмен қарайтын заман. Егер осы Тоқтарбайлар тоқсан проценті қазақ жайлаған Тамкент облысында қызмет істемей, анау теріскейдегі Қостанай, Көкізетау жағында жүрсе бар ғой, аудан басқармақ түгіл, аудандық кеңестің кассирлігіне де жарамай қалар еді... Содан лаж жоқ, орысша жазғыштық

оперді қайда жүріп игерген белгісіз қауақ бас Жармақановтарға барып күнің түседі. Демек, жоғарыдан төменге келетін, төменнен жоғарыға қарай кетіп жататын не бір „күпия“ деген бұрынғатмасы бар қағаз атаулының бәрі осы қауақ бас шалдың қолынан өтеді. Қуандарияда Жармақанов білмейтін күпия жоқ. Бірақ осы уақытқа шейін оның сол өзіне мәлім күпиялармен біреуді қорқығын-үркіткенін, содан өзіне пайда тапқанын ешкім естімеген секілді еді. Ал қартайған шағында, пенсияға шығар алдында шалдың бүйтіп адасқаны оның тікелей бастығы Тоқтарбайға мүлдем түсініксіз көрінді.

Ең қызығы: пенсияға кетер алдында тікелей бастығына кіріп қоштасып шыққан Жармақанов ештемені бүтіп-жасырмай, тура төтесінен көшпін:

— Мен сені сыртыңнан иманы бар, жібі тұзу жіпт қой деп ойлаушы едім, Тоқа! Ол сенімді ақтамадың,— деді. Ешбір ашусыз, риясыз көңілімен айтты.

Осы күнге шейін өзіне тұралап тағылған мұндай ауыр айып сөзді естімеген Тоқтарбай қапелімде қатты абыржын:

— Ойбай, көкс-ау, менің не жазығым бар? Сізді пенсияға қуып отырған мен емес қой!— деп ақтала бастаған.

— Гәп пенсияда ғана ма екен?.. Алпыстың сегізіне келген шал пенсияға шықпай қайтушы еді?!— деп Жармақанов сақалсыз қушиған бет-аузын біреуге бата берген кісідей қос қолымен сипалап бір қойды.— Гәп басқалай ғой, жіпттер...

Бірден бастығына шабуылдап сөз бастаған бұрынғы бағыныштысын бұдан әрі тыңдап басын ауыртқысы келмеген Тоқтарбай қол сағатына қарап, әдепін тықыршып:

— Мәке, саспаңыз. Сіз көп жыл аппаратта қызмет істеген, еңбеп сіңген адамсыз. Өзіңізді жақсылап шығарып саламыз,— деді.

Бастықтың аужайын байқаған бұрынғы бағынышты бір қолымен тізесінің үстін басып тұрып, орнынан тұра берген.

— Маған ешбір салтанатты шығарын салудың қажеті жоқ.

— Неге? Ең құрмаса екі айлық жалақыңызды көмек ретінде бергіземіз...

— Маған ешқандай көмектің қажеті жоқ. Төрт ұл, екі қыз өсірдім. Бәрі қазір адам болған, елді аузына қаратпаса да, күн көрістері жаман емес. Қазақтың қай баласы қартайған әке-шешесін далаға тастап жатыр?.. Ештемеге зару емеспін.

Тоқтарбай кетуге айналған Жармақановтың көмсейінде келтеліп тұрған бір түйін бар екенін аңғарды. Бастығымен жәй қоспасып шығу үшін ғана бас сұқпағаны анық. Ондай оңды ниетпен келген кісі бірден тиісуден бастамас еді, әрине.

Жармақанов себепші болған жаңжалдың бір ұштығы торағаның өзіне де соқпай өтуі мүмкін емес. Ендеше бұл неге бұқпайтайлайды? Мына шалдың өзі де әліңде мұны туралап айыптаудан бастады емес пе? Қапелімде осындай ой тұртпектеген Тоқтарбай шалға ілесіп, орнынан тұра беріп:

— Ал, онда, Мәке, сіз де шыныңызды айта қойыңызшы?— деді. Барынша мәмілегершіл, жұмсақ дауыспен сөйлеп бақты.— Мен ғой сізді әлгі журналистің қасына қосқанда... сенімді, тәжірибелі қызметкеріміз, ұятқа қалдырмайды деп ойлаған едім. Ақыры анау болып шықты. Демек, мен ғана емес, елу жылдық партиялық стажыңызға қарамай, сіз де сенімді ақтамадыңыз-ау, Мәке!

Жармақанов бастығының бетіне бажырая қарап тұрды. Бет жүзіне реніш пен күдік, үміт пен екіойлылық сезімдері арбасып шыға келіпті.

— Сондай-ақ, мен не бұддиріппін?— дегенде шатақ шалдың даусы жайсыздау, жат естілді.

— Түркістаниға қажетті деректерді сіз бермегенде... оның бір зайырды көретін көріпкелі бар дейсіз бе?— деп Тоқтарбай тақымдай түсті. Бұрынғы бағыныштымен екеу ара басталған аңылау әңгімесін бәрібір аяқтап шығуы керек.

— Сол ғана ма?— Шалдың бет-жүзіндегі әлгінде арналысқан сезімдер тез өшіп, бірден жайбарақат қалыпқа түсе қалсын.— Әлбетте, жазушының жазуына керекті нәрсенің бәрін берген менмін. Мен бұдан қашан, кімнің алдында бас тартып едім? Сұраған қайсың барсың? Тек әйтеуір бәрің адал адамды сыртынан күстаналауға шеберсіңдер.

Жармақановтан мұндай жауапты естірмін деген ой оңі түгіл, түсіне кірмеген аудандық атқару комитетінің төрағасы не күлерін, не жыларын білмей, сұмдық таңырқағаны соншалық, сылқ етіп орнына отыра кетті. Бастықтың мұндай бейхалін көрген бұрынғы бағынышты ерекше тоқмейіл, өзіне-өзі риза көңілмен бір сәтте шүңірдек көздері жылтылдап күлмең қақты; жаңа ғана өлі тұрған орыңдықтың үстін алақанымен бірер мәрте сыйлап, шаңын сүрткендей сыңай танытып, маңағыдай емес.

бұл жолы жеңіл қозғалып, лып етіп әлгіде тұрған орнына барып қайта жайғасты. Содан соң қауақ басын Тоқтарбайға қарай қисайтып, „тағы не айтасың?“ дегендей қалқан құлағын тоса қалыпты.

Шынтақ сүйер қос қанаты биік жұмсақ креслоға сүңгіп кеткен Тоқтарбай қапелімде не тауып айтарын білмей, ыңырси береді. Әлден уақытта есін жиып:

— Апырмай, ә... Тәке, қалпы ғана дәпіңіз барды?— деді. Әйтеуір бірдеңе айту керек болған соң— айтты. Аузына басқа ақылды сөз түспеді.

Жармақанов өтірік таңырқап:

— Неменсеге дәтім барыпты?— деп тәптіштеп сұрап алынды.

— Жоғә... айдаладағы қайыбана қазаққа... жазушы ма, журналист пе, немене?.. сондай біреуге қайғып қана арыз айттыңыз?!

— Мен ешкімге арыз айтқаным жоқ, жігіттер.

— Оу, жаңа ғана өзіңіз ашық мойындадыңыз емес пе?

— Нені мойындаппын? Мен ешкімге ешқашан арыз айтпн, біреудің сыртынан шапым жазып көрген адамның емеспн.

— Жарайды, түсіндік. Бірақ біздің ауданымызды әшкерелейтін фактілерді пәлекор журналистке берген тап өзіңіз ғой?

— Иә, менмін.

— Ал осыныңыз, Мәке, қай адамгершілікке жатады?

Тоқтарбай енді астындағы жұмсақ креслосының қос қанатына шынтағын сүйеп, түзеліп отырды да, егер сәті түссе, қарауында қызмет істеген „надан“ шалды біраз жерлеп тастауға бекінген. Бірақ Жармақановты ауыл жайлаған әншейіндей оңай-оспаққа санап, қалпақпен ұрып алмақ болған асығыстау ниетіне артынша қатты өкінетінін бұл жолы сезген жоқ.

— Адамгершіліктің салты ежелден шыңдыққа қызмет ету емес пе?— деп қауақ бас шал аяқ астынан қазымырланып шыға келсін.

— Қайдағы қаңғып жүрген шыңдық ол?— деп бастық миығынан күледі.

— Шыңдық атаулыны қаңғыртып жіберген мына сендер емессіңдер ме, жігіттер-ау?!

— Сәл сабыр етіңізші, Мәке... Әзір мен түкке түсініп отырғаным жоқ.

Жармақанов бұл жолы анау Тамкентте отырған немере

інісіне ұқсап шалқая түсті де, астындағы орындығының арқалығын шырқалды, өзі кенет даусын көтеріп алды.

— Түсінебессен, түсіндірейін. Біздің әуел баста Ленин қасқа бастап шыққан көшіміздің беті түзу еді. Жарлыны байға, жарымжанды — дең сауға, қорлық көргенді — теңдікке, қайғылыны — қайғысызға теңелтіп, жетістіру үшін аттан салмадық па? Соның арқасында ұшпаққа шығып, қатарға қосылғандар аз емес. Мына сен де, Арыстанбек баласы, әке-шешеңмен жастай айрылып, жетім балалар үйінде тәрбиелендің. Совет хұкіматының арқасында оқыдың, тоқыдың, тілгі пәленбай жылдан бері аттан түспей әкім болдың. Осы шындық емес пе?

— Ау, бұл жерде сізбен таласып отырған кім бар? Маған лекция оқымасаңыз да болады ғой... — деп шалдың саяси шолуының қай тұстан келіп сүріндіріп кетерін әзірше аңғара қоймаған Тоқтарбай қасты қалың қабатын қағулап алды.

Бірақ біржөле пенсияға кеткелі отырған шатақ шал айылын жиятын емес.

— Оу баста түзу жолмен келе жатқан көшіміздің келе-келе бетін бұрып, бұралаңға салушылар ақырында адстыруға айналды, — деп озінше қызық қорытынды жасады. — Басшыдан ұят, елден береке кетті. Тәрбие, тәлім, тәртіп жоқ. Көпшіліктің қамын ұмыттық. Азшылық биттей ормелеп басқа шықты. Есектің көтін жусаң да мал табу бүтінгі мұратқа айналды...

Тоқтарбай қазақ шалдарының қашаннан заржақ, ділмәр екенін білуші еді. Бірақ былтырдан бері қарауында қызмет істеген, өз көзіне бірден сүйкімсіз көрінген кәртамьс кеңесшідің осыншама қазымыр екеніне пәлендей мән бермепті. Бір жағынан өмір бойы үшінші, төртінші, бесінші қатарда жүріп, талай тыраштанса да бірінші қатарға қолы жетпеген пенденің жылдар бойы ішін қыз-қыз қайнатқан қызғанышы мен аңғу-ызасы билік пұшпағынан біржөле айрылып тұста осылай бүрқ етіп жарылатын болуы керек деп те жорамалдар еді.

Жармақановтың жағы талар емес.

— Кейінгі келгендер социализм мүдделерін мүлдем аяқ асты етті, — деп енді жетпісінші жылдарда жиі айтылып, жазыла бермейтін саяси айыптарды тізбелеуге көшіпті. — Біз жас күнімізде қолымызға қызыл жалау ұстап байқұлақтарға қарсы күрессек, қазіргі іс басында жүргендердің көпшілігі бай-құлаққа айналды. Мәскеу мен Алматыңды білмеймін, ал осы өзіміздің Тамкент облысын-

дәл аддә коммунист қалған жоқ. Бізді қазір кілең мүнәфиқтар басқарып отыр..

— Мүнәфиқтар... бұл неғылған пәлеңіз тағы?

— Біздің ата-бабаларымыз ұстанған ислам діні қағидалары бойынша құдай кешірмейтін ең ауыр күнә осы мүнәфиқтардың мойнына жүктеледі екен. Мәселенки, кісі өлтіруші, жол тонаушы, ұры-қарылардың күнәсін құдай тағаламыз кешіруі мүмкін. Ал мүнәфиқтарға ондай жеңілдік жоқ. Жеті қабат тозақтың ең жаманы, азабы ауыр қорқыныштысы жәһаннам аталса, соның ішінде әлгінде мүнәфиқтар мәңгі жанып жатады деседі.

„Мәңгі жанып жатады“ деген сөзді Жармақанов осы арада ерекше сүйсініп, тіпті рақаттанып айтты:

— Ойбай-ау, сонда ол мүнәфиқтарыңыз кім болды?

— Қазақшаласақ, кәдімгі екіжүзділер. Әлбетте, араб тіліндегі мағнасы бұдан тереңірек, толығырақ...

— Апырмай, Мәке, сіз марксизмнің ғана майын езіп ішпеген, ислам дініне де жетік ғұлама кісі екенсіз ғой!

— Немене, Маркстің ілімі аспаннан аяғы салбырап түсті деймісің? Маркстің Иса пайғамбардан да, Мұхаммед пайғамбардан да алған тәлімі көп.

— Қайдам... марксистдер, тойыс мына біздер құдай жоқ, пайғамбар жалған деп жалғанға жар салып жүрміз. Сондықтан бұл әңгімеңіздің қисыны келе қояр ма екен, Мәке!

— Келгенде қандай!— деп бүгін ерекше жарыла сөйлеп отырған Жармақанов қызуланып, құлашына түседі.— Жігіттер-ау, әлеуметтік әділдік адам баласының ежелгі арманы емес пе еді? Әр замандарда Аллаға өзі жіберген елшілері Иса руһулла, Мұхаммед ғалейһи саламнан бастап, кешегі Маркс, Ленин даналарға шейін жер бетінде әділдік орнату үшін арқа еті арша, борбай еті борша болған жоқ па? Бірақ солардың бәрінің еңбегін еш қылған жаңа мейітқан мүнәфиқ сүмдірайлар ғой! Мына біз, аға ұрпақты айтамын, дүниенің алтыдан бір бөлігінде әділетті заман орнатпақ үшін жан аямай еңбек етін едік. Артымыздан ерген мүнәфиқтар сол еңбегімізді еш қылды. Бәрі бәз баяғы қалшына келді. Мүнәфиқтар үстіге шықты, момындар жаншылып астына түсті. Ақыры, міне, осындай болды.

Тоқтарбай мола ғана түзететін кәрі большевикті тоқтататын ұтырлы жауап таппай:

— Ә... солай деңіз. Бәріні бүлдірген қайдағы бір мүнәфиқтар екен ғой,— деді.

— Иә, жер бетінен мүнәфиқтар жойылмай, әділет салтанат құрмайды. — деп Жармақанов әлдеқандай себеппен бұрынғы бастығына жақтырмаған жат көзбен қиялай қарап қойды.

Көптен бері мұндай гасын сұқбатқа кезікпеген Тоқтарбай неде болса бүгін өз еркімен ішек-қарнын ақтарып, мендеген дертін жасырмай жария еткен шалды одан әрі сөйлете беру әжептәуір қызық көрінгендіктен:

— Ал осының бір амалы бар ма? — деп сұрады.

— Әлбетте, бар! — деп Жармақанов тісін қышыр-қышыр еткізеді. — Кешегі үлкен жетпіс, жүзіқара мүнәфиқтардың көзін жою керек! Түп-түтел құрғу керек!

— Соңда қайтп... құртпақсыз?

— Сол да сөз бе екен, жігіттер? Кешегі Сталин заманында мүнәфиқ атаулының бәрі без теріп кетті емес пе? Бізге тағы бір Сталин керек. Әйтпесе бұл елде тәртіп орнауы мүмкін емес.

Тоқтарбайға енді бәрі түсінікті болды. Әділетші атағасының бар арманы — баяғы Сталин заманын қайта орнату екен. Орнатуға шамасы келмесе де, көксейтінсі — сол. Басқаны білмейді, ал Тоқтарбайдың Сталиннен көңілі қалғаны қашан... Отыз бірінші жылы әке-шешесінің аштан өлгенін, сөйтіп өзінің жетімдік қамытын кигенін бұл әзір ұмыта қойған жоқ. Өзге үлкен саясатта шаруасы шамалы, бірақ осы уақытқа шейін сол мұртты көсемнің дала жайлаған момын елді әдейі аштыққа ұрыңдырып, қойдай қырғаны кейінгі кездердегі партиялық документтерде „асыра сілтеушілік“, „жеке адамның басына табынушылық салдары“ деп қаншама бүркемеленгенмен, бәрібір сол сұмдықтың шет жағасын көрген Тоқтарбайдың ақыл-сана аясына сыймас еді. Бірақ ішінде жатқан құпиясын сыртқа жарияламауға үйренген ұрпақтың өкілі емес пе? Бұл да кешегі пионер, комсомол қатарында өткен жас күндерінде, одан соң сойқан соғыстық қанды оқиғаларында жатқан жауынгерлік қысылтаың кезеңдерде „Жасасын Сталин!“ деп көптен бірге ұранқайлап жүрді. Одан соң „партияның адал ұлы, совет халқының ұлы перзенті“ Хрущевке сатырлап қол соқты. Енді, міне, „бейбітшілік, демократия, социализм ісінің ұлы күрескері“ Брежневтің „жеке нұсқауларын“ орындау жсалында өзгелермен бірге жан аямай еңбек етіп келеді.

Манадан бері сұқбат үстінде екіұдай халде отырған Тоқтарбай енді біржола Жармақановқа қарсы жаққа қарай қисайып шығып алды да:

— Тағы да атып-асу, жер аулару, аштан қыру... Сіз айтқан мүнәфиқтардың көзін осылай құрту керек екен ғой. М-м... тағы темір құрсеуды басқа кию керек десеңізші! — деп мырс етті.

— Басқа амал жоқ. Жамандықты болдырмаудың жалғыз жолы — жазықтыларды жазалау. Ал мүнәфиқтар басқарған біздің елде бәрі керісінше, парақорлардың қызметі өседі, жалақорлардың атағы шығады. Шыңдықты жасырмағаны үшін біз сықылды мүсәпірлерді пенсияға қуып жібереді.

Өзін аяқ астынан мүсәпірлер қатарына қосып алған қақсалға өтірік мүсіркеуі аралас кекесімен қараған ауатком төрағасы:

— Сонда сіз Түркістанға әлгі өтірік ақпар жоліндегі материалдарды бергенде, шынымен-ақ шыңдықтың шырайын шығару үшін істедіңіз бе? Әлде жоғарыдан, мысалы, облатком жағынан ептеп сыбырлау болды ма? — деп бұл жолы сұрақты аш бүйірден қозды.

Жармақанов сасқан жоқ. Айтарын айтып алып, ішін босатқан адамның жайланған сыңайымен жайбарақат қана:

— Әлбетте, жазықтылар жазасын тарту үшін істедім. Ал сыбырлау жағына келсек, біреудің айтағымен жүретін жастан әлдеқашан асып кеткен адаммын ғой, — деді.

— Сонда осы жолы анық жазықтылар жазасын тартатынына күдігіңіз жоқ па?

— Кім біледі... үмітсіз шайтан деген. Алматының атын арқаланып келген әлгі жазушың зор ма, әлде күллі Тамкент жеріне тамырын жайған жайын ауыз жемқорлар зор ма, бұл аяғын да ажырата алмаймын. Әйтеуір пенсияға кетер алдында „уа, тәускел“ деп бір істі бастадым, ақыры немен тынарына мыйым жетпейд.

— Жаңа ғана өзіңіз жақсылап сыйпаттаған мүнәфиқтар тағы да құтылып кетсе, қайтпексіз?

— О да мүмкін. Бірақ менің арым таза. Ең құрмаса, пенсияға шығар алдындағы бір сілкінген ақырғы әрекетім болар да қояр...

— Сонда көңіліңізде ешбір қауіп, күдік жоқ па?

— О не дегенің, қарағым? Көп болса, кешегі Шерәлі Дүйсенбаевтың... ана сенің рулас ініңнің кебін киермін. Жастан жаным артық емес.

Қақбас шал сан-саққа жағалатып отырып, ақыры Тоқтарбайдың жаңды жеріне тіп еді.

Жармақановтың бастығына келгендегі ниеті белгілі бо-

лып қалды. Облыс, аудан басшылығы екіге жарылған тұста сен, Арыстанбек баласы, қай жағалауға шықпақсың? Екіге жарылу күні бүгін емес, анау марқұм туысың Шерәлі Дүйсенбаевтың уақтысында басталған жоқ па еді? Біз, облыстаны Жарбусын баласы, аудандағы Жармақан баласы, түттеп келгенде сол Шерәлінің жоғын жоқтаушы, әділет ісі үшін жанын салған жанкепіштер емеспіз бе? Сен осы айқас тұсында қыршынынан қиылған туысыңның әруағын сыйласаң да, біздің жағмызға шығуың керек еді.

— Мені қойшы. Мен шаруам түгел адаммын... Бірақ бұл жанжаддың ақыры саған да соқпай кетпес,— деп Жармақаноя үстемелей түседі.

Жармақановтың жақауратпай, жалтақсыз бастаған сөзінің құяр жерін анық аңғарғанмен, әзір әліптің артын баққаннан артық амал жоқ екеніне иштей тоқтам жасап үлгірген Тоқтарбай сыр білдіргісі келмей:

— Е, бұның маған не қатысы бар?— деп аңқауси қалған.

— Қатысың болмаса да әлі-ақ қатысты қылып шығады.

— Жарайды. Басқа түскенін көре жатармыз.

Бүгінгі сұқбаттың осымен тәмамдалғанын аңғартып, Тоқтарбай қайта-қайта қол сағатына қарады.

***

Аудандық партия комитетінің бірінші секретары Аббас Өтениязов Қуаңдарияда басталған осы жанжалға аудандық совет атқару комитетінің төрағасы Тоқтарбай Арыстанбековті ікелей араластыруға құлқы жоқ екенін бірден аңғартты. Тіпті күнделікті тіршілік үстінде лажсыздан жиі кездесіп, өзара кеңескен болып жүргенмен, Бірінші „Социалистік Қазақстан“ газетінде жарияланған фельетон туралы әзір бұған естіртіп жартымды сөз айтқан емес. Тоқтарбай Аббас басқарған партиялық аппарат жұмысының бірте-бірте оқпауланып, онсыз да жариялылығы шамалы мекеменің көрер көзге құпиялана бастағанын, қатардағы қызметкерлерінің „қырағылығы“ ерекше күшейіп кеткенін байқап жүрді. Өзінің сенімді орынбасары Айтуаровтың айтуынша, қазір аупарткомдағы жігіттер аупарткомдағы жігіттерді көрсе, шетпен кіріпдей жиырылатын болыпты. Бұлардың ішінде атқару комитетінің аппаратынан қуылған әнебір қызыл көз немесе ғана емес, секретарлардан бастап есік алдында отыратын қарауылдарына шейін бұлармен кездесе, тышқан аңдыған

мысықтай тәртіп бас салуға әзір тұрады-мыс. „Тек үшінші секретарь Айдарғазиевтің ғана әзір бізбен сәлемі түзу“ деп жеткізеді бұған сенімді орынбасары.

Облыста отырған жылы орынын суытып осы ауданға келгенше Тоқтарбайдың алдымен өзі қуана қоймағаны белгілі. Ал Аббастың мұны құшақ жайып қарсы алмағаны осындағы елдің бәріне аян. Ә дегеннен-ақ Тоқтарбай мен Аббастың екі ортасында көлденеңдеп Шерәлінің қапылыс қазасы тұрды. Бұрынғы екінші секретарының ажалына Аббас қаншалықты дәрежеде себепкер болды, жалпы сол оқиғаға оның тікелей қатысы бар ма, жоқ па — мұның ешқайсысын анық айырып, дәлелдеп шығудың мүмкін емесіне соңғы кездерде Тоқтарбайдың көзі жете бастағандай еді. Соңғы кездерде Тоқтарбай тіпті бірте-бірте ескіріп, естен шығуға айналған сол оқыс оқиғаға қайта айналып соға беруді қисынсыз нәрседей көретін.

Бірақ әуелден бір-біріне қиғаш келген қабақтар кейін күнделікті қызмет үстінде, ауданның шаруашылық мүдделерін қорғау жолында болмай қоймайтын айтыс-тартыстар кезінде әжептәуір түсіністік тауып кеткен кездері де аз емес. Әдетте іс басында отырған адамдардың достығында да, жаулығында да өзгермейтін тұрақтылық жоқ. Кешегі қырбайдың біразы бүгін сыралғы сырбай, бүгін сыралғы сырбайдың біразы күні ертең екі аралы қосып жүрген жылдан жүрдай болып шыға беретін бар. Жалпы мансап қутан адамдардың көпшілігі шын адал достықтың етегінен мықтап ұстамайтынын өзі де ұзақ жылдар бойы ат үстінде келе жатқан Тоқтарбай бір кісідей білетін. Мансап қуған адамдарды достық біріктірмейді, бірегей мүдде қосақтап қосады. Мансап иелерінің көпшілігінің қасында шын адал дос жоқ. Өмір бойы өшпесіп кететін қас дұшпан да кемде кем. Бәрі уақытша, бәрі отпелі. Қазақ: „Қызмет — қолдың кірі“ деп тауып айтқан. Мансаптан айрылсаң, мойныңдағы біраз ауыртпалықтан құтылуың хақ. Мансаппен бірге өтірік көлгірсу, мәмілегершілік, сүймей тұрып сүйдім деу, сүйіп тұрып безіну секілді сұрқия мінездердің біразы қалуға тиісті. Әне, сол кезде ғана сенің досың мен қасыңды анық айыруға мүмкіндігің болады. Ал әзірше аюды — апа, текені — жезде деп мадақтап күні көруің керек.

Бірақ қанша боямалағанмен, жігін жатқызып тепстегенмен, от пен судың қосылмайтыны секілді, икемге көнбейтін үйірлер болады. Мәселен, Тоқтарбай осы уақытқа шейін анау облыс басқарып келе жатқан

Мүбәрәк күрдәсымен бірде ысысып, бірде суысып дегендей, ұзақ жылдар бойы бір-бірінен көп ұзап кетпей, қатарлас өмір кешіп келеді. Шынтуайтын мойындаса, бұл Мүбәрәкті жамаандыққа қимайды. Мүбәрәк та солай шығар деп ойлайды... Ал мыза Аббасты бір көргеннен-ақ суқаны сүймеген. Тіпті екі ортаға Шерәлінің қазасы келіп килкінесе де, осы бір тымырайған тымырсық жігітпен табағы араласқанмен, талабы қосылмайтындай көреді. Бәлкім, өзінің тал бойындағы көп міндердің бірі осы шығар: Тоқтарбай әуел бастап кездескен кісісін түр-түсіне қарап сынайтын. Осынысынан талы опық жеді, талай қатеге ұрынды. Бірақ қайтерсің — ауру қалса да, әдет қалмайды екен, бұл осы уақытқа шейін түсі келген кісісінен түңіліп кетпеуге тырысып бағар еді. Ала Мүбәрәкті қарашы: екі беті аршыған жұмыртқадай аппақ, үлкен қара көздері нұр шашып тұрған, ай қабақ, нар қасқаның өзі емес пе? Әрине, осындай келісті жаратылған бастың ми қатпарларында неше түрлі құйтырқы сұмдықтар да жатуы мүмкін, оңдайдың шет жағасын көріп-біліп жүр. Бірақ оны — мұнымен салыстыруға бала ма? Аббас беті саз балшықтай сазарып тұрған, қансыз, сөзсіз қатып қалған бірдеңе. Не мұның жарқылдап күлгенін, не бұлқан-талқан бұлінш ашуланғанын көрмейсің. Еңсесі төмен, ерні салбыраңқы, екі көзі қашан көрсең суланып тұратын, сырт қарағанда сылбыр, ал ішкі мәнісінде кескен томардай зілмауыр пәлешің өзі. Әй, осындай зілмауырмен қосақтап қойған мұның Мүбәрәк „досында“ да иман жоқ қой!

Орталық Комитеттің органында әшкерелеуші фельетон жарияланғаннан кейін Өтениязовтың күдігі асқынып кеткені айдан анық. Жазғыштың қасына Жармақановты қосып берген кім? Арыстанбеков. Сондағы Арыстанбековтің мүддесі қайсы? Әрине, Өтениязовты аяқтап шалып құлатып, оның орнын басып алу. Өтениязовтың осылай ойлайтыны ақиқат.

Ендіше, соңғы күндердегі Өтениязов жасаған шұғыл қимылдардың да түп тәркіші әбден түсінуге болады.

Жармақановты пенсияға қуысымен Өтениязов аудандық астық қабылдау қоймасының директорын қолға алды. Секретарь мен директордың арасында әуел баста қандай келісім болғанын, әрине, ешкім білмейді. Біріңк әйтеуір қоймаға түспеген жүз елу миң центнер астықты қабылдап алдық деп облысқа рапорт берген директордың өз бетімен мұндай көзжұмбай әрекетке бара алмайтыны — ақымаққа да аян нәрсе. Мұндай әрекетке ол Біріншінің ықтиярымен,

нә тікелей бұйрығымен ғана тәуекел етпек. Аудандық партия комитетінің бюросында мұндай мәселе қаралған жоқ. Ендеше, бұл бюро мүшелерінің келісімінсіз, қандай жолмен болса да аудан қабылдаған социалистік міндеттемені орындан шығу үшін жасалған жәпкештілік. Бір жағынан Биыл Өтениязовтың бүйтін дәлбасалайтындай жөні бар еді. Биылғы қыста тағы да ауданда мал шығыны аз болмайды: колхоз, совхоздар қарауындағы екі жүз елу мың қойдың кемінде елу-алпыс мыңы аштан қырылып қалды. Сол аштан өлген малдың шын санын тексерулерден жасыру үшін Біріншінің бұйрығымен шаруашылық басшылары өлекселерді теріскейдегі жатаған төбелердің арасына апарып жасыртқызып, үстеріне бензин құйып өртеткізіп жібергенін білмейтін осы Қуандарияда тағы ешкім жоқ. Тексерушілер де мұны білмейді емес, біледі, бірақ білмегенсиді... Басқаларды былай қойғанда, аудандық атқару комитетінің төрағасы, жергілікті совет билігінің тұтқасын ұстап отырған Тоқтарбай да сөйтседі. Өйткені бұлардың бәріне — сенерсіз бе, сенбессіз бе — өздері басқарып отырған ауданның абыройы қымбатты. Сол абыройсымақты сақтаған басшылар биыл көктемде облысқа Қуандарияда небәрі он мыңға жетпейтін қой басы шығынға ұшырады деп сыпайы ақпарды сырттып жіберген. Ал мұндай жағдайда аштан өлген өзге елу мың бас қойдың тізімі тірлер қатарында қала береді. Жылда осылай... Қазіргі Қазақстанда қанша аудан бар? Бәрінің беретін өтірік ақпарының түрі осылай бір-бірінен аумады. Демек, мынау иен далада дәл бүгін қанша малдың тірі өріп жүргенін Тамкент түгі, Алматы, Алматы түгі, Мәскеу анық білмейді. Күллі Совет елші кеулеп кеткен жалған ақпарлар тасқынын Тоқтарбайлар тоқтата алар ма?

Билік атаулының бәрі қазір Өтениязовтардың қолында. Прокурор да, сот та, қажет болса адвокат та осы Өтениязовтар. Мінеки, Өтениязов тағы дағдылы әуешке басты: шын мәнісінде жазығы жоқ астық қоймасы директорын Қуандарияның іргесі үгітіліп, құлуға айналған сасық түрмесіне апарып қаматты да тастады. Ақ, қарасын ажыратқай жоқ. Ең құрмаса коммунистер партиясының аудан көлеміндегі бірдей мүшесін бюроға шақырып, талқыламады, жауап алмады, бұл турасындағы партиялық тәртіп талаптарына пысқырып қарамады. Бюрода тек астық қоймасы директорының үстінен қылмысты істер қозғалуына байланысты оның партиядан шығарылатыны туралы хабарлама жасаған. Бюро мүшелері бұл ұсынысты

(ұсыныс емес, кесімді) бір кісідей қолдап, қол көтерді. Өзгелер қатарында Тоқтарбай да қол көтерген. Енді қайтсін? Қалқа түспеген астықты қабылдап алдым деп күллі облыс халқыш, енді, міне, күллі республика жұртшылығын алдаған арсыз коммунисті қорғауы керек пе? Қорғауға шамасы жоқ. Қорыққаны емес — мүңдай қатын әрекеттен түк өнбесін біледі. Өйткені дәл бұл аудақта, дәл қазіргідей жағдайда Аббастың айтқанынан ешкім асып кете алмайды. Жазықсыз директорды қамаған милицияң да, қылмысты істі бастаған тергеушің де бұдан былай Аббастың аузына қарап отырады. Заң-зәкүн, ереже-нұсқаудың бәрі жайына қалады.

Қолынан келсе, Өтениязов, әрине, алдымен Тоқтарбайды қаматып тастар еді. Баяғы отыз жетінші жыл болса шіркін... бұл ештемеден шімірікпес еді деп ойлады. Бірақ қазір өйте алмайды. Ташкентте отырған Мүбәрәктай тайсақтайды. Мүбәрәк анау-иынау оңдай осығағың емес, намысына тиес берсең, қылығып жұта салағын нәһан балықтың өзі. Алматыда мықты қолдаушылары бар екен деп сырпынан қауесет тараған Жарбосыновты тырп еткізбей уысынан шығармай отырған жарықтықтың қырына ілініп қалса, арты жайшылықпен тына қояр ма? Тоқтарбай да тілі жаңа шыққан бала емес қой, бәрін біліп-сезіп жүр. Аббас түптің түбінде бұған аяушылық жасайтын адамдардың ыңғайынан емес. Сәтін күтіп жүрген болар-ақ.

— Өзі ауыста шешесінің соңына еріп келген тастанды бала екен, — деп бірде орынбасары Айтуаровтың көңірсітіп айтқан сөзі есінде. — Кейін шешесі бір кәріске байға тиіп, онымен де отаса алмай, осы сүмелегін соңына ертіп Ташкент жағына көшіп кетеді екен. Бұл ержеткен соң Өзбекстанның ауыл шаруашылығы институтын бітіріп, Қазақстанға қайтып келеді. Содан баяғы жүрген соң не лаж бар, кезінде кімнен, қайдан пайда болғаны белгісіз, тіпті қай ұлттың сідігінен жаратылғанын ешкім білмейтін жетімектің айдарынан жел есіп, жер тебініп шыға келіпті ғой...

Айтуаровтың ауыл-үй арасынан естіген қатын өсегі пенденілік көңіліне майдай жақса да, сол жолы:

— Не болса соны айтып, былшылдай берме! — деп орынбасарын тыйып тастаған есікілді еді.

Өтениязовпен екі арасы күн санамалап суыи бастағалы бері әлгі тастанды бала туралы лақап сөз жүйкесін жиі мазалай береді. Біреуді жек көрсең, оның түйедей жақсылығын көрмей, түймедей мішін зорайтып жіберетін

жамаң әдетіміз бар емес пе? Пендешіліктің батпағына батқан тұстарда Тоқтарбай өзінің өсірмесін, күдікшіл мінезіне қарауыл қоя алмас еді. Бірінші бастығының осыншама қара жүрек, қарау болуының себебін кейде оның туысынан, күллі өмір тарихынан іздейтін.

Алуға жеңілген адамның қарапайым әділдіктен айрылып қалатынын тыз етпе мінезі бар Тоқтарбайдың кейде тарс есінен шығып кетер еді. Кейініректе сабасына түскендей болып, әлгідей арзан өсекті еркек басымен бықсытып отырған орынбасарына кейіп тастағаны бар.

— Сен өйтіп Аббасты жәнісіз ғайбаттай берме. Сені мен маған сүйкімсіз көрінгенімен, бұның былайғы жұртқа ұнайтын жағымды жақтары да жоқ емес, — деп өп-өтірік, кең пейілділік өнеге танытқан еді. — Бұны қолынан түк келмейтін жасық, олпең жігіт деп айта алмайсың. Іскерлігі, ұйыстырғыш қабілеті бар. Ал талапшылықты мен тынымсыздығына таны длу жоқ. Қайтсе де өзі басқарған ауданның тасын өрге домалаттық болып, өлермендікпен тыраштанып-ақ жүр байғұс. Маған оның табиғи жайылымдардың көлемін كوبейтіп, мал азығын молайту жөншедеп қимылдары ұнайды. Былтырдан бері Қуаңның иесіз жатқан далаларына су жеткізіп, жүз жиырма гектар жерге жоңыршақ мен жүтері еккізіп жүрген осы Аббас емес пе? Кейде кісінің еңбегін бағалап қойғанның зияны жоқ. Мұның аздап денсаулыққа да пайдасы бар... Дұрыс па?

Ал сол денсаулыққа пайдалы нәрсені оқтып-оқтып еске түсіріп тұруды алдымен өзі ұмытып кетеді. Ұмытқаны емей немене: Өтениязов мұшаммен бір ауыз ақылдаспай, қасына қайдағы Жаһилов деген жылпыңды ертіп әуелі Алматыға, одан соң Тамкентке қарай шапқылап жүргенін естігенде, аузы-басы жыбырлап, сыртынан сыбап боқтай бастады. Әй, ішін түгел мерез басқан тексіз болмаса, бұл неме аудандағы екінші басшыны неге бүйтіп сыртқа тебеді?! Түптің түбінде астық науқанына қатысты асқынған сөзге екеуі бірдей жауап бермес пе? Рас, Тоқтарбайдың жазығы жоқ екенін осында басына бөрік киіп жүргендердің біразы білуі керек. Бірақ үзеңгі қағыстырып қатар жүрген екі басшының бір-біріне көрсететін қарапайым мезіреті болмаушы ма еді? Әпшейінде „Тоқа, Тоқа!“ деп сұлу сыпайысып жүргенмен, шынтуайтқа келгенде сулы көз ауаткомның деп-дирдай төрағасын ана бір автобаза директоры ісі де, құлақы да түсініксіз Қара Мысықпен теңестірмейді екен-ау. Тоқтарбайдың жанына батқаны осы болды. Қапелімде ішін қызғаныш кеулеп, кеудесін

удай ашытты. Автобаза директорының беделі ауатком төрағасының бар салмағын канжығасына қыстырып кетсе, қайтіп күйінбесін, қайтіп бүлінбесін!

Дереу, осындағы бас ақылшысы Айтуаровты қасына шақыртып алып:

— Әй, мына атаңа нәлет Жаһилов Өтениязовқа неғып салпақтап еріп жүр? — деп сұраған.

Орынбасарының жауабы дайын екен.

— Е, ол белгілі нәрсе ғой... Жаһилов осы төңіректегі басшылардың ақшаны қалтасы емес пе? Жаһилов қатыспаса, іс біте ме?

— Ал?..

— Алы сол: Өтениязов қасына ақшаны қалтасын қосып алып, мына жанжалдан құтылудың жолын іздеп, қуынып жүрген дағы.

— Сонда бұл сығырлар жоғарыдағыларға нара беріп, нәледен құтылып кетемін деп ойлайды ма екен? Қуаңдариядағы жанжал аудан, облыс көлемінен асып, республикаға шығандап шығып кетті. Мұны сіз оңайлықпен тоқтата алмас.

— Кім біледі. Осындағы жұрт Жаһиловты тамырын тереңге жайған сүм десіп жүр ғой. Қазір ар-ұятты ақша билеген заман емес пе, бәлкім, бір ретін табар...

Тоқтарбай тоқырап отырып қалды. Қайда барса, мұның алдынан Жаһилов шығатын болды әйтеуір. Ауданда өтетін әрбір жиынның президиум столының қақ ортасынан қашанда осы Жаһиловты көрседі. Үлкен той-думан, ас, шәдехананың бәрінде төрде құс жастықтарды қоса қабаттап қолтығына басып, осы Жаһилов жантайып жатады. Жаһиловты жалғыз қуаңдариялықтар алқанына салып әсінетпемейді. Мұны о шеті мен бұ шетіне ызғыған машинамен екі тәулік жүріп әзер жететін Тамкент облысының әр жерінде-ақ қонаққа шақырып, қол құсырып күтпін алады екен. Сонда бұл елден ерекше құрметтің себебі қайсы? Ақтай Жаһилов елден асқан ақылманға, қиыстырып сөйлейтін сөзуарға ұқсамайды. Қазақ арасында әлі қалмай келе жатқан ру-тайпаның мүддесін қорғайтын ақ сақалды абыз қария болуға — жасы жетпейді. Бірақ осы қиядағы Қуаңдарияда еңкейген хәрі мен етек жалқан балаға шейін Жаһиловтың атын жатқа біледі. Әрине, момын көппілік жағы оны жақсы атамайды. Басшылардың бірізін аузының суы құрып мақтайды. Былтырдан бері талай кездесіп, талай көріп жүрсе де, Тоқтарбай осы күнге шейін Ақтай інісінің адал сырын, бет-бейнесін

танып үлгірген жоқ. Жаһиловты ерінбей „зерттеуге“ шынын айтқанда құлағы да болмады. Қайдағы бір қуаяққа мұның — аудандағы Совет билігі басшысының не шаруасы бар деп ойлар еді.

Бір әңгімені бастап берсең, аузы жылдам Айтуаровтың әрі қарай жалғастырып әкететін әдеті емес пе;

— Жаһилов осындағы мафияның пірі ғой! — деп бұрын талай айтып жүрген ақпараттың қайталады. — Сіз осы Ақтайдың үй-жайын көрдіңіз бе?

— Жәгә. Мен қайдан көрейін...

— Қызық екен... Әншейінде қошағуар, сақи атаған Ақтай әлі күнге шейін сізге ерулік берген жоқ па?

— Мен ешкімнен ерулік дәметпейтін адаммын.

— Дұрыс қой. Бірақ биіре мүшелерін айыны бір рет болса да дастарқанына шақырып тұратын Жаһиловтың өзіңізді елеусіз қалдыруы мүлдем түсініксіз жағдай екен. Тіпті менің өзімді де екі-үш мәрте жергілікті ақсүйектер қатарына қосып шақырғаны бар...

— Әй, Назарқұл, сен немене... нені мезгеп отырсың? — деп осы арада Тоқтарбай аяқ астынан шытынап шыға келген.

Бытырдан бері бастырының күйдім-пістім мінезіне әбден еті үйреніп алған Айтуаров сасатын емес.

— Ал енді Жаһиловтың үй-жайын көрсеңіз бар ғой... — деп таңдайын тақ-тақ еткізіп, айсан таңырқалған сыңайын танытып отырды. — Ойбу, біз биетін жерде мұндай көл-көсір байлық жоқ шығар. Екі қабат зәулім үйдің іші кірсе шыққысыз: табын астында талай кілемдер тапталып жатыр; төбеде құшағың жетпес хрусталь шамдар көк мұз моншақтарын тербеп, сыңғырлап тұр, биік қабырғалар бойында бой түзеген жаңғақ ағаштарынан оймыштап жасалған жиһаздардың түріне қаржуға жүзің шыдамайды! Кілең көк ала, сары ала ыдыс-аяқтарға көп тұнады. Ал есік алдындағы от шаптырым ауласы ше? Өзік, жүзім, шабдалы, анар ағаштары өскен иранбақтың көгілдір көлеңкесіне оймышты сәкілер жасалып, жібек көрпешелер төселген, іргеді құс жастықтар жусан жатады. Ат шаптырым аулада шарбақ атаулыны көрмейсіз, көкей Шарбақ орнына сырттай қарағанда биік дуалға ұқсаған, ал ішке кірсеңіз самсаған асіктері бар айналмалы төрт бұрышты ұзын қамалды көресіз. Ал осы қамалдың сансыз бөлмелері мен қараңғы қоймаларында қандай қазыналардың жатқанын бір құдайымның өзі білсін...

Айтуаровтың дауыс ырғағынан Жаһиловтың арамнан

жинаған дүниесін маңсұқтап жоққа шығарудан гөрі қызғанып қызығушылықтың басым екенін аңғарған Тоқтарбай:

— Өзімізде жоқты өзгеге қимайтын қашанғы әдетіміз ғой,— деп қабағын қатулап алды да:— Ал соншама дәулетке Қара Мысықтың қолы қайтіп жеткен? Содан хабарың бар ма сен суайттың!— деп сұрады.

Кісіні сыртынан мінепш, лақап ат қойғын — бастырының өзін аяқ астынан „суайт“ атағанына орынбасары пәлендей реңжіген жоқ.

— Әркім әртүрлі айтады. Ал менің байқауымша, бірінші автобазадағы жүк машиналарының жартысы Жаһиловтың бұйрығымен көлденең пайдаға жұмсалады. Жаз шықса, осы күнгейде өскен бау-бақшалардың тәтті жемістерін тиеген көліктер теріскейге қарай ағылады. Ол жақта, мысалы, қауынның бір тілігін екі сомнан сатады деседі. Жылдың қалған мезгілінде Жаһиловтың машиналары мына көрші жатқан Өзбекстанды, Қырғызстанды, Ресейді аралап әртүрлі қымбат тауарлар, қосалқы бөлшектер, құрылыстың керек-жарақтарын іздейді. Тапқанын Қазақстанға әкеліп, үстеме бағамен сатады. Былайша айтқанда, біздің бірінші автобазамыз жеке сауда мүддесіне қызмет етеді. Тапқан табыстың ең қомақты бөлігі Қара Мысықтың өз қалтасына түседі, қалған басшыларымыз да күралақан қалмайды. Әрине...

Социалистік қоғамда болуға тиіс емес сұмдықты айтып отырған орынбасарының жайбарақаттығын жақтырмаған бастығы:

— Әй, сен осындағы транспортты басқармаушы ма едің? Осындай жолсыздықтар барын біле тұрып, неге жол бересің?— деп тиісті.

Айтуаров айналасын қызыл ет басқан нұрсыз көзін көтеріп: „Расы ма, әзілі ме?“ деп әуелі бастығына сынай қарап алды да:

— Оған менің шамам жетпейді,— деп аяқ астынан төменшік мінез таныта қалыпты.

— Неге шамаң жетпейді? Әлгі айтқандарыңның растығына сенсең, қолыңда нақты деректер болса, неге прокурорға бермейсің, милицияға хабарламайсың?

— Мен бе?— Айтуаров аң-таң.

— Иә, сен... аудандық атқару комитетінің орынбасары...

— Мен түгіл...— деп Айтуаров аяқ астынан құбылып, шодырайған маңдайын жүдірығымен түйгіштеп қойды.—

Мен түгіл, анау Өтениязов жолдстың өзі Павлодардан келіп түскен қылмысты материалды жамбасының астына басып отырған жоқ па?

— Ол негізгі материал?

— Павлодарда Жаһиловтың бес машинасы ұсталған. Кузовы толған трактордың қоспақы бөлшектері. Әрине, ұрлық...

— Ал?

— Алы сол... Бар материалды Өтениязов тергеу орындарына бермей, жасырып қалды.

— Неге жасырады?

— Оны Өтениязовтың өзінен барып сұраңыз.

Әйтеуір қалай бет алсаң да, алдың тұйыққа барып прелетін заманға тап болыппыз-ау.

Бытыр ғана аудандық партия комитетінің екінші секретары түсініксіз жағдайда қапыда қазаға ұшырайды. Төмкеіт облысының Хансейітов басқарған Шерлок Холмстары тіміскілеп жүріп түк өндірмейді. Ақыр соңында Шерәлі араққа тойып алып, поездың тепкішегінен табаны тайып құлап өлген болып шықты... Көденең көк алтының біреуі емес, білдей партия басшысы аяқ астынан неге зымзия жоғалады деп жоғарыдан сұрау салған тағы ешкім көрінбейді. Сонда Тоқтарбайлар туа біткелі құдайдай сеніп келген партиясы партия мүшесінің тағдырына шынымен-ақ немқұрайды қарай бастағаны ма?

Жаһиловтың қылмысты істері жөніндегі бұлақсыз деректер партия басшысы Өтениязовтың қолына келіп түседі. Ал Өтениязов жолдас қылмыскер Жаһиловтың мүддесін қорғап (жалғыз Жаһиловтың мүддесін қорғаса бір сәрі ғой), сол бұлақсыз деректерді жасырып қалады. Павлодарда қылмыс үстінде ұсталған жалдаптардың неге сол жерде түрмеге қамалып, жазаға тартылмағаны тағы түсініксіз. Сонда қалай, Павлодар трактор заводының қоспақы бөлшектерін ұрлап (әйтпесе жасырын келісін) қолға түскен жалдаптарды бұл жаққа тәрбие мектебінен өткізу үшін босатып жіберген бе?

Ұлы ақынымыз Абай:

Ой артынан ой қуар —

Желге міксең, жеткі бесті —

деп жазыпты ғой жарықтық. Тап басып, тауып айтқан. Жасың ұлғайған сайын, о баста ойшыл болып тумасаң, өстіп кінәратшыл уайымға бейім тұрады екенсің.

Осындай жолсыздықтарға жол берген айыптының

біреуі қасында отырғандай. Тоқтарбай қасты қалың қабағын ашпай:

— Барше өзіміз кінәліміз,— деп әдеттегіше оңдай қорытынды жасады.— Жаһилов жасаған қылмысты біле тұрып үндемегенің, қалай ақталсаң да, жөн емес. Дүниесі деп бар зорлықшылар сен секілді үндеместердің көмегіне сүйенеді. Жаһиловтың да сондайдың сортынан. Егер о баста, оның суық жүрісін сезген сәтте-ақ, алдынан кес-кестен шығатын жүректі жіптер табылғанда, мұндайлар аяғын оңдай басуға үйренер еді. „Өй, пәленшекең нақал екен!“ дейміз. Дейміз де қоямыз. Ал жасынан бет қақпай көрмей еркін өскен нақалдардың көпшілігі кейін зорлықшылар мен қиянатшылардың санын көбейтіп жатады.

— Оныңыз рас!— деп орынбасары бастығының сөзін құлағына қостай жөнелді.— Қай жерден оқығаным есімде жоқ. Бірақ бір кітаптан көріп едім... Мына түрмелердің түбін шіріткен кісі өлтіргіш қанішерлердің балалық шағын зерттеп байқапты әлгі психолог билікшілерің. Сөйтсе, солардың көбі жасында ит пен мысықты, үй қояндары мен есік алдында жортып жүретін кірпішешендерді өлтіруді қызық көреді екен.

— Иттің де иті бар. Осы күнгі ауылда үйге рұқсатсыз кірпі, сұғанақтық жасай берген ұры иттерді иесінің қалай жазалайтынын білесің бе?

— Жоқ, естімедім.

— Ондай тәртіпсіз итті иесі желкесінен басып отырып, үйдің табалдырығына апарып жатқызады да, қолындағы балтасымен құлағының шетін тарх: еткізіп кесіп тастайды.

— Қызық екен.

— Ит пен құстың кісіден көрген жазасын өмір бойы ұмытпайтыны белгілі. Құлағы кесілген ит өмір бойы әлгі табалдырықтан ішке қарай аттан баспайды деседі. Екі аяқты ұры-қарыға, қара жүрек қиянатшыларға да дәл осындай кесекті жазалар керек шығар-ақ. Әйтпесе үйіңе кіріп, ыдыс-аяғыңды арамдап кететін сұғанақ иттер секілді, бұлар да біздің тіршілігімізді ластап, адалдап ас ішуден қалдырады. Дұрыс па?

— Дұрыс болғанда қандай!— деп Айтуаров осы жерде тіпті алақанын шапаттап жібереді.— Апырмай, аға, өзіңіз асқан философ екенсіз ғой. Бұрын қалай байқамағанбыз, ә?

— Жармақанов ағаң үйретіп кеткен жоқ па?— Тоқтарбай мнығынан күледі.

Мұның айтқанына бүгін елден ерек бас шұлғып, ақыр соңында алақанын шапаттай бастаған орынбасарының бет-

жүзіне күдікті көзбен үңіле қараған бастығының көңілі артынша шірдей бұзылып жүрсен берген.

— Әй, сен немене... тағы ішің алғанбысың?— дегенде даусы да қатқыл шықты.

Енді байқады: Айтуаровтың екі бет алаулап, көзі көмескіленіп келіпті. Қанша ішкенмен, сөзден жаңылмайтын тәжірибелі ішкіштердің әдетімен манадан бері Тоқтарбайдың басын шығайна алдырып отырса керек.

— Ойбай, арақ ішсем, арам қатайын!— деп Айтуаров қалпелімде қарғана бастады.— Екі-үш күннен бері суық тиіп, тұмауратып жүргенім. Дәрігерден бюллетень алып, үйде жатута арым шыдамайды..

Айтуаров өзін-өзі қарғап, ақтала бастағаннан-ақ оның тағы „тойып“ келгеніне көзі жеткен Тоқтарбай лезде шырышық атып:

— Кеті!— деп есік жақты нұсқады.

Манадан бері әдемі сұқбат құрып отырған Айтуаровтың өңі бұзылып, орнынан сүйретіліп әзер тұрған.

— Бір жолға кешіріңіз...— деп ернін жыбырлатады.

— Кеті!— деп Тоқтарбай бұл жолы шыңдан айқайлады.— Егер бұдан былай кеңсеге ішіп келгеніңді көрсем, маған өкпелеме. Кезоттың статьясымен құлмын да жіберемін. Білдің бе? Бар!

Орынбасары шығып кеткен соң да Тоқтарбай біразға шейін ашудың баса алмай, ыңыранып-ыңырсы береді. Алданда:

— Әй, сененді!...— деп кейіп қояды.

Осында келгелі бері әншейінде ақкөңіл, елгезек мінезді орынбасарының біраз сырына қаныққан секілді еді. Бірақ оның сырт көзден жасырып, тап-түмдін ішіп жүрегіннің соңғы кездерде бйқады. Бәлкім, жаңа бастыққа бірден сырын алдырас үшін Айтуаров алғашқы айларда аузына ештеңе алмай, тек „гәріпті“ жағынан көрінуге тырысып бақты ма екен? Бірте-бірте еті үйреніп, бастығының қолтығына кіріп алған соң, қанына сіңе бастаған ескі әдетін қайта бастаған түрі бар. Бұрындары мейрам, тойларда азынаулық коньяк пен шампаннан ұрттап отыратын Тоқтарбай былпыр емханаға түсіп шыққалы бері ащы су атаулымен біржолға қоштасқан. Өзі ішпейтін адамның ішкіштерді ұнатпайтын мінезін бұрыннан байқаушы еді. Енді дәл сондай таз келешті маскүнемдікті әсте зор айыпқа санамайтын елде ел басқарып отырған өзінің кие-тін ыңғайы бар. Бұрын көрші ауданда колхоз, совхоз ұжымдарын басқарған жылдарда жұмыс уақытында аузы

сасып жүретіндердің біразымен жұлдызы жараспай, кейбіреуін қызметтен қуып жібергенде, үстінен талай домалақ арыздардың түскені бар. Бірақ маскүнемдер жаққан жаладан оңай құтылып кетіп жүрді. Қаншама пәлекәт болғанмен, маскүнемге ара түсу жолары жақтапаларға да оңай емес еді... Енді келіп мұндай еркінсуді өз қасынан, онда да оң қолым болады деп үміт етіп жүрген орынбасары тарапынан көрген соң, қайтпн шыдасын. Ақыр соңында кадрлар бөлімінің меңгерушісін шақырып алып:

— Бұйрық дайында. Жұмыс уақытында ішіп жүргені үшін Қуаңдария аудандық советі атқару комитеті председателінің орынбасары Айтуаров Назарқұліа қатаң сөгіс жарияланады, — деді.

***

Облыстық партия комитетінің бірінші секретарының даладай кең кабинетінде өткен бюро мәжілісін Мұбәрәк Құсинадиновтың өзі басқарып отырды. Күн тәртібіндегі мәселе біреу: орталық орган „Социалистік Қазақстан“ газетінде жарияланған сыни мақаланы талқылау, редакцияға және жоғарғы партия орындарына жауап беру. Социалистік қоғамда қалыптасқан тәртіптің бірі осындай еді. Партиялық баспасөзде жарияланған кез келген сынга партия ұйымдары жауап беруге тиіс. Жауаптың әрқалай берілуі мүмкін: ойсыраған оқшылықтарды жасырып, жауырды жаба тоқу да, түймедейді түйседей қылып көрсетіп, үстемелеу де кездесетін. Бірақ әйтеуір баспасөздің кәріне іліккеннің ешқайсысы жазасыз құтылмас еді. Коммунистік үстемдікті қазір қаншама сөгге жамандасқ та, қалтасына қызыл билет салғандардың аңда-саңда есін жиғызып қоятын билеуші бюрократияның ұтырлы әдістерінің бірі осындай еді. Мұндайды талқыға түсетін айыптылар да, оларды айыптаушылар да аяқ астынан байсалды, сүй-суық сырбаз болып іпыға келетінін қайтерсің. Әсіресе айыптаушыларды — бюро мүшелерін танымай қаласың: шетінен кінәмшіл, шетінен шікәмшіл. Дүниенің тұтқасын ұстағандай бәрі салмақтанып, саязрып отырады.

Саналы өмірінің көпшілігін партиялық дәрежелі кеңселерден аулақта өткерген Тоқтарбай ежелден осы партия төрелерінің әбден қанына сиіп кеткен керенау кісімшілігін ұнатпас еді. Шын мәнісінде іс тағдырын, адам тағдырын шешуге хұқы да, мүмкіндігі де бар бюро мүшелері түгіл, осы күнгі облыстық, аудандық аппаратта

отырған кішігірім нұсқаушыларға шейін ара-тұра ауыл араларын кездерінде кердеңдеп, керенау кербез болып кеткенін бұл талай көрген. Шаруашылық басшыларының көбі ондай шәлтіктерді іштей мезсінбесе де, гүрлөп теке тіреске бара алмайды. Өйткені аппарат басқарып отырған дәулерге тиісті ақпаратты жеткізуді осындай шәлтіктер. Оның үстіне, ең жаманы — ертең басыңа аңгір таяқ ойнатуы мүмкін басшылардың көбісі осы шәлтік нұсқаушылардың арасынан шығады. Партия өз кадрларын алдымен өзінің көрігінде қайнатып алды. Басқаларды араластырмайды. Басқалар партияға қызмет етеді.

Қайта өзге партия төрелеріне қарағанда Мүбәрәктің жаратылысы өзгешелеу еді. Әйтеуір мұның қашан көрсең қабағы ашық. Ішкі діні берік болғанмен, сырты жайраң, жұмсақ. Қулық-сұмдықтары бір басына жетіп-артылатын шығар-ақ, бірақ былайғы сыныпшыл күзге тұрпайылықтай танылатын бұдыры байқалмас еді. Тоқтарбай кейде іштей құрдасының осы болмысына тәнті болатын.

Мүбәрәк бүгін де өзінің дигдылы машығынан жаңылған жоқ. Қызыл қарындашын қолына ұстап, шыр айналдырып отырды да, күн тәртібін жариялап, содан соң сол жақ қасының құйрығын көтере түсіп, жан-жағына қарап шықты.

— Қарсылық жоқ па?

Күн тәртібі бекіген соң, Бірінші екі-үш ауыз сөзбен бүгінгі қаралатын мәселенің мәнісіне тоқталды. Тоқтарбайдың бірден байқағаны: Мүбәрәк бүгін ерекше жайбарақат көрінді. Даусы да қатқылсыз, жайлы естіледі. Обкомның бюросында әдеттегідей үйреншікті, онда да даудайсыз өтпейтін науқандық мәселе емес, керісінше, мәселе, Отан соғысының мүддектеріне әйтпесе ауыл шаруашылығының зейнеткерлеріне көмек көрсетудің көлемі талқым түсетіндегідей айрықша сабырлы, жағымды дауыспен сөйлеп отырды.

Мүбәрәк әдеттегідей жақсы кишікті. Өтекпен жаңа шыққандай бүктеме-қыртысы білінбейтін қаракөк түсті қымбат костюм оның етжеңі денесіне қонып-ақ тұр. Костюм ішінен көбіне-көп шымқай ақ койлек киетін сырбазың бүгін мойнына қызылала галстук тағып алыпты. Галстуктың орта тұсын көлденең алтын қыстырмамен бекіткен. Жеңінде де сондай алтын қыстырма жылатырайды. Өзі де мұнтаздай таза киініп, күн тәртібіндегі модданы қалмауды ұнататын Тоқтарбай құрдасының сыртқы пошымына қайта-қайта сүйсіне қарап қояды.

Мұбарәк аңда-саңда, сөз арасында оң жағындағы шұбатылған ұзын пердесі ысырулы тұрған үлкен терезе жаққа көз тастайды. Терезе сырты — ақ мұнарт. Аспан көрінбейді. Сіркіреп жаңбыр жауып тұр. Көше жақтан әрлі-бәрлі ыңғыған машиналар гуілі талып өстіледі.

Бірінші кіріспе сөзін тәмамдап, айналасын жіті көзбен бір шолып өтті де:

— Қане, кім не айтады? — деп сұрады.

Жым-жырт тыныштық орнады. Бюро мүшелері бір-бірінің қабағын бағып, әзір аңысын аңдап отырған секілді.

Оның үстіне, Біріншінің хабарламасына қарағанда Қуаңдарияда бас жарылып, көз шығатындай ештеме болмағанына үксайды. Күңделікті жұмыста — қызу науқан үстінде кездесе беретін үйреншікті кем-жетіктен асырмай айтқанның осында отырғандардың бәрі аңғарып еді. Тек облыстық атқару комитетінің төрағасы Ермахан Жарбосынұн қана қайта-қайта қозғалақтап, қабырғана жағалай қойылған орындықтың ортасында бүтін арнайы шақырылған Қуаңдария ауданының басшыларымен бірге еңсесі түсіп, алға қарай сәл еміңкііреп отырған Өтениязов жаққа табалаған кекесінді көзбен қарайды. „Әб, бәлем, шыңдап қолға түстің бе?“ деген қарас.

Бұрмалушылыққа қатысты мәселелер талқыға түскенде, обкомның бюро мәжілісіне жергілікті хұқық қорғау орындарының басшылары шақырылатыны белгілі. Облыстық қауіпсіздік басқармасының бастығы Захарян өзінен жоғарыда қатар отырған Хансейітов пен Палымбетовке қарай нек көтеріп еді, бірақ қыламыс атаулыны іздеуде тізе қосып, бірге қимыл көрсетіп жүретін мекеме басшылары бұл жолы ауыздарына су толтырып алғандай, түк дыбыс бермеді.

Захарян көзідірігін шешіп жирен шашын уысына толтырып жоғары қайырды де:

— Бұл турасында облыстық прокуратура аудандық прокуратура мен бірігін қыламысты іс қозғауға тиіс, — деді.

Содан соң сөзіне жауап күткендей, Хансейітовке қарай құлағын гүріп еді, әншейінде аузы шапшаң прокурор тағы үндемеді. Тек ұстазы алдында ұялшақтық мінез танытқан шәкірт баладай ыңғайсызданып, желкесін қаси берген.

Обкомның бюро мәжілістерінде әдетте көп тыңдап, аз сөйлесітін Захариянның бүтін неғыл жұрттан бұрын белсенділік көрсете бастағанын әзір түсіне қоймаған

Тоқтарбайдың бәрібір іші жылып сала берді. Сыртынан елдің көпшілігі үндемес атайтын арнайы құпия мекеменің әлі беделіне нұқсан түсе қоймаған кез. Сонау бір жылдарда ЧК, ГПУ, НКВД атанып, елкімнің мансабына, абырой, атағына қарамай, елдің бәрін қырғандай тиген қиын мекеме. Елуінші жылдарда Хрущев бұларды біраз ноқталап ұстағанмен, жетпісінші жылдарда Брежнев бұлардың басын босатып, сенімді серіктері қатарына қосып алған түс. Жоғарыдағы дәулердің ізімен жүретін жергілікті партия басшылары да әдетте КГБ қызметкерлеріне қиғаш келмей, қайта солармен жақындық қатынаста болуға тыраштанғын бағатын. Мәселен, осындағы обкомның бірінші хатшысы Құснидинов пен УКГБ басшысы Захаряның арасынан қыл өтпейтін, тіпті дастарқандры араласып кеткен жақсы жолдастар екенін елдің біразы біледі. Әрине, Құснидиновтан бұрынғы, оның алдындағы бірінші секретардың бәрі дерлік осы облыста табан аудармай қызмет істеп келе жатқан тәжірибелі чекистпен тату болып келген.

Захарян көзідiрiгiн қайта киіп, Өтениязов отырған жаққа мойнын бұрып алды.

— Бәлкім, Өтениязов жолдастың өзі сөйлер, — деді.

Шынында мұндай талқылауда бірінші сөз кезеп айыпталушының өзіне берілуі керек еді. Әдетте бюрода қаралатын әрбір мәселеге алдын ала дайындық жүргізіледі. Бірінші басшы қажет деп тәпсіл, кейде арнайы комиссия құрылып, жеке хабарлама тыңдалады. Ал сондай қалыптасқан тәртіпті сақтамай отырған Біріншінің ойында бүгін не бар екенін кім білсін.

Өтениязов сүйретіліп орнынан тұрды. Онсыз да саз балшықтай қарақошқыл өңінің сұры кетіп, екі ұрты салбырап жүдеп қалыпты. Ұйқысыз өткен түндердің әлеп ме екен, екі көзі қып-қызыл. Бастығының осы әлпетін көргенде, Тоқтарбайдың көңіл түкпірінде аянышқа ұқсас бір сезім басын қылатитты. Әй, қаппама мықтымсып, қаныңды ішіңе тартқанмен, Өтенияз баласы, сен де сүйек-етген жаралған адамның баласысың ғой... Жеман атағың аудан, облыстан асып, „Социалистік Қазақстанның“ мыңдаған тиражымен бірге күллі республиканы шарлап кетіпті. Обкомның бюросы сені бүгін ақтап шықса да, қаралап шықса да, бәрібір бұдан кейін қалған қара халық саған өмірі сенбейді. Еркекті өлтіретін беттескен жауы ғана емес, беттескен жау бір-ақ рет өлтіреді. Ал халық ішше тарап кеткен лақан сөз күнде өлтіреді.

— Сондай кемшіліктерге жол берілгенің рас... Бәрін мой-

ындаймын,— деді Өтениязов. Длусы бәсең, бірақ нық естілді.

Жалғыз Тоқтарбай ғана емес, обкомның өзге бюро мүшелері де мұны естігенде, бәрін бірден түсіне қойды. Өтениязов базиреулер оқлағанди ақылға кенде жігіт емес еді. Ол бұл жолы қорғаныстың ең оңай тәсілін тауып алыпты. Өз кемшілігін өзі мойындап тұрған мұндай ақ жүрек азаматқа қайтп қатты сөз айтарсың?.. Халықтың қамбасына түспеген жүз елу мың центнер қыруар астықты жәй бір „кемшілік“ ретінде он-оңай мойындап тұрған жоқ па?

— Өзімнің партиялық тағдырымды өздеріңіздің қолдарыңызға тапсырдым,— деп үстемелеп қойды Өтениязов. Көзін төмен салып, ек иығы салбырап бұға түседі.

Тоқтарбай осы уақытқа шейін іштей менсіндіксіз жүрген бастығының мына әрекетіне әжептәуір таңырқай бастаған. Осындай әдісті ішынмен-ақ Өтениязовтың өзі ойлап тапты ма әлде анау төрде отырған Қу Мүіз күні бұрын үйретіп қойды ма екен? „Партиялық тағдырымды“ дейтінін қарашы бұл қызталақтың... Соңда бұның партиялық тәртіптен жеңіл-желпі жаза алып, құтылып кетпектен дәмесі болғаны ғой. Анау Захарян қыламысты істі тергеу туралы сөз бастаса, мына Өтениязов анау-мынау „кемшіліктерін“ толық мойындап, „партиялық тағдырына қатты“ жаны ауырып тұрғанын аңғартумен шектелмекіші ме екен?

Бүгінгі талқылаудың беталысы бірден ұнамаған Тоқтарбай обкомның бюро мүшелері отырған ұзынша столдың бас жағында, Мүбәрәктан соңғы үшінші орындықта үйселеген түйедей қисайып жатқан Ермаханға жалтақтап қарай берді. Әрі қарай қисайып жатқан Ермахан сол тұста бері қарай аунап түсті. Үстіне киген олпы-сөлпы қоңырқай костюмінің бір иығы салбырап, омырауы ашылып кетті. Мойнына таққан алабажақ көнетоз галстуктің тоқпақтай түйіні кеңірдегіне тіреліп, қылтыңдыруға айналған болуы керек, жуан саусағын аржына әрең кіргізіп, тартқылап отырып босатып алды. Содан соң:

— Түкке түспсем бұйырмасын, Өтениязов жолдас, былай таратыңқырап айтсаңызшы...— деді. Түздәй көк көздерінде кекесін аралас келемеж бар еді.

Өтениязов төрде отыған Қүснидиновқа қарады. Қүснидинов терезеге қарады.

— Бәрі белгілі емес пе? Газетте жазылды ғой...— Өте-

ниязов Жарбосыновқа жөндем жауап бергісі келмеген сыңайын аңғартты.

— Ал маған ештеме белгілі емес. Обкомның бюро мүшесі ретінде менің егжей-тегжейді білгім келеді. Мұның өзі жаңа өзіңіз өтінісіндей етіп айтқан коммунист тағдырына жан-жақты жауапкершілікпен қарауым үшін де қажет.— Жарбосынов оңайлықпен майысатын кісі ме? Қасарысқан бетінен қайтпайтынын танытып, қадала түседі.

Өтениязовта бұдан әрі шегінетін жер қалмаған еді.

— Биылғы астық науқаны... сұмдық қиындықпен өтті,— деп тұтығыңқырап сөйлей бастады.— Қалайда социалистік міндеттемені орындау керек болды. Обком біздің алдымызға осындай... қатал талап қойды. Оны бәріңіз білесіз...

— Немесе, обком сізге өнбеген астықтың орнын өтірікпен толтыр деп жарлық беріп пе?

— Содан амал жоқ,— деп Өтениязов Жарбосыновтың қағытпа сұрағын естімегендей сөзін жалғады:— шаруашылық басшыларының алдына қатал талаптар қойдық. Егер мемлекет алдындағы міндеттемені орындамайтындар болса, оларды партиядан шығарып, қызметтен босататынымызды ашық айттық. Жасыратын несі бар, осындай талаптардың үдесінен шыға алмаған кейбір совхоз директорлары көзбояушылыққа салынып, аудандық партия ұйымын алдау жолына түскені кейін анықталды...

— Кейін анықталғаны қалай? Газет тілшісінің атышулы сұнынан соң ба, бұрын ба?— деп Жарбосынов сүліктей қадалып отыр. Бірақ Өтениязов өзі таңдап алған әуесін өзгертер емес.

— Аудандық партия комитеті астық тапсыру науқанында жіберілген мұндай өрескел кемшіліктерді аяқсыз қалдырған жоқ. Астық дайындау қоймасының директоры қазір қамауда жатыр. Басқа да шаруашылық басшыларының мәселесін қарау... жалпы, биылғы астық өткізу науқанына арналған үлкен жиын өткізу ойымызда бар.

Басқаларды білмейді, ал Тоқтарбай бастығының осы сөзін естігенде „с. бәсе“ деп тіпті іштей сүйсіне бастаған. Әлгіңде бар ауырталықты өз мойнына алып, момақансып тұрған Өтениязовты көргенде адасып қала жаздаған екен. Енді, міне, бұлаң құйрыққа салып отырған бұлардың шын ниетін түсіруге болатын еді. Әрине, тікелей Өтениязов кінәлі емес... Бәрін бүддіріп жүрген баяғы бастарынан таяқ

кетпейтін колхоз, совхоз басшылары екен. Көзбаяушының көкелері солар. Луддандық партия комитетінде отырған аңқлу басшыларды қапыда алдап соғыпты-мыс. Басшылар байқамай қалыпты. Байқамай қалғандары үшін жауапты. Ондай кемшіліктерін ақ-адал көңілдерімен толық мойындайды. Партия қандай жазаға бұйырса — әзір, қысқ етпей құп алады.

Мұндай ойынға Жарбосынов ақыры шыдамады. Жарылды.

— Сіз, немене, Өтениязов жолдас обкомның бюросына ертегі айту үшін келдіңіз бе? Әлде мына бізді, бюро мүшелерін, сіздің ертеңіңізді ауыз ашып тыңдай беретін бала-шаға деп ойлайсыз ба?

Ермаханның екі беті шикандай қызарып шыға келіпті, бұл оның шылдап ашулана бастаған белгісі еді.

— Түсінбедім, — деп безірейе түсті Өтениязов.

— Түсінбесеңіз, мен түсіндірейін, — деп Ермахан бойын түзеңкіреп отырды. — Колхоз, совхоз басшыларына орындалуы мүмкін емес талаптар қойып, міндеттемелер қабылдағаны, кейін жан қысылғанда солардың бәрін алдау-арбау жолына түсірген, облысқа жалған ақпар бергізген басқа ешкім емес, мына сіз, жолдас Өтениязов. Ақыр соңында заготзерно директорына қапқа түспеген астықты қабылдағандың депізіп жалған документ жасатқан да өзіңіз, жолдас Өтениязов. Дәл осы жағдайларды анықтау үшін, меніңше, тергеу жұмысын жүргізудің, әйтпесе арнайы комиссия құрудың тұхке қажеті жоқ. Осы отырған бәрімізге айдай анық шыңдық осы.

Мұны естігенде, Тоқтарбайдың манадан бері сүй-суық болып отырған көңілі бірте-бірте жылынуға айналды. Мемлекетті алдаушы сұмдар бұл жолы ош-оңай құтылып кете алмайтындай көрінді. Бұрын облыстық ауыл шаруашылығы басқармасын басқарып, Мүбәрәктің қасында жүргенде жалпы сарынға ілесіп осы Ермаханды сыртынан талай мәрте сөз қашырғаны, Сары балшық атап кекөтін-мұқатқаны есіне түседі. Сөйтсе, бұл Жарбосынов облыстағы оңды жігіттердің бірі екен ғой. Ауылдағы Аппақов, облыстағы Жарбосынов болмаса, шырылдаған шыңдық атаулы баянда-ақ молаға түсіп өлер ме еді, қайтер еді? Осындай турасын айтып, төтесінен кететін азаматтарды ғайбаттаушылар жеткілікті. Мәселен, облатком бастығын топшыл, жікшіл деген сөздерді Тоқтарбай жиі естиді. Жарбосынов кілең жерлестерін, руластарын қолдайды-мыс. Облыстағы совет мекемелеріне өз ұлысының азамат-

тарын отырғызуга пейілді-міс. Тіпті осы Тамкентге, Жарбосыновтың үйінде ауық-ауық ұлыстың құпия мәжілісі өтіп, кімді қайда жылжыту керек, кімді қайда өсіру керек... секілді маңызды мәселелер қаралып тұрады-мыс. Жарбосыновтың түпкі мақсаты ақ сүйек әулеті Құснидиновтан құтылып, соның орнын басып қалу, сөйтіп облысты жалғыз өзі билеу екен-міс. Осы уақытқа шейін қазақ ішінен өсіп шыққан басшылардың ру-ұлысқа болшбейтіндерін сирек ұшыратқан, өзі де ондай қандастық сезімнен құралақан емес. Тоқтарбай Жарбосыновқа сырттай тағылатын айыптардың Құснидиновқа да жиі жапсырылатынын білетін. Бірақ соңғы кездерде айла-амалы мол Құснидиновтан гөрі алды-артын аңдамайтын доғал мінезді Жарбосыновтың туралық жағына қарай көбірек жығылатынын байқап жүр. Мұның пайымдауынша, артында тұрған қорғаушылары, дұрысын айтқанда руластары көп болмаса, айла-амалы мол Құснидинов мұны әдеқашан тоңқалақ асырар ма еді, қайтер еді.

Әрине, қазақы рулық жүйеден қарағанда, Тоқтарбайға Жарбосынов жақынырақ. Бірақ білістік-таныстық жағынан Құснидиновпен сырмшез. Тіпті екеуі үзеңгі қағыстырып қатар өскен замандас. Жолдас десе де артық емес. Атқа мінгелі бері әйтеуір Мүбарәктің қолғабысын, көмегін аз көрген жоқ. Екеуі бірде алыстап, бірде жақындап жүргенмен, осы уақытқа шейін біржолა бұйда үзісіп кеткен емес-ті. Мүбарәктің әуел бастан жолы болғыш ақжолтай еді. Атақ-дәрежеге де қолы бұрынырақ жеткен. Кезінде қолтығынан демеп жіберген ағалары да аз болмаған. Тоқтарбайдың байқауынша, Жарбосынов та жасынан атқа мінген, ағаларын жағалап жүріп, жан қинамай-ақ жақсы тұрмысқа ерте жеткен пысықтың біреуі. Ал айналасына айбарын шашқан ағалары жоқ. Тоқтарбайлар дәулердің қақтығысына араласпай, „сен тимесең, мен тимен, бадырақ көз“ деп мүмкіндігінше тыныш өмір сүріп келген. Барға қанағат етіп, биіктегі қол сазбай-ақ, балашағасын асырап жүрген секілді еді. Соңғы кездерде мұның қолдаушысы Мүбарәк ауылдағы жылы орнын суытып, әуелі облысқа алып келді, артынан ауданға апарып отырғызды, соның ақыры мынау болып шықты ғой...

Қапелімде қиялға түсіп кеткен Тоқтарбайдың ой желісін Мүбарәк үзіп жіберді.

— Шыңдықты тым оңайлатып жібердіңіз ғой, Ерекелі— деді ол ешкімге тура қарамай, қолындағы қызыл қарындашын шыр айналдырып отырып.— Өзіңіз білесіз,

Совет өкіметі орнағалы біздің елімізде ұзақ тыныштық заман болған жоқ. Пәленбай жыл екіге жарылып, азиат соғысын бастан өткердік. Содан соң бүлінген шаруаны қалпына келтіріп, қарнымыз еңді тойына бастап еді... екінші дүние жүзілік қырғынға барып ұрындық. Сол қырғыннан шыққанымызға да көп уақыт өткен жоқ: жиырма жеті жыл деген тарих үшін қас қаным сәт емес пе тәйірі? Күні бүгінге шейін біздің еліміз астықты сырт елдерден сатып алатыны баршаға аян. Рас, миллиондаған тың жерлерді игердік. Бірақ ная жетпейді, нан! Наннан ұлық не бар бұл өмірде? Сондықтан біздің партиямыз жыл сайын Отан қоймасына тапсырылатын астық көлемін еселеп көбейту жөнінде талап қойып отыр. Осындай қатал талап қойғаны үшін біз Орталық комитетке ренжуіміз керек пе? Жоқ, олай стуге хақымыз жоқ. Шаршап-шалдығайық, ұрысып-таласайық, бірақ бәрібір халқымызды нанға кенелтуге тиіспіз. Міне, бүгін шыңдық осындай!

Мүбәрәктің тарихшылығына бағып сойлеген ұзақ сонар „лекциясын“ өзге бюро мүшелері құлақ қақпай ұйып тыңдаса, облатком төрағасы Ермахан Жарбосынов қайта-қайта қозғалақтап, астыңдағы орындығының биік арқалығына арқасын үйкел мазасыздана береді.

— Обкомның бірінші секретары Құснидиновтан бастан аунарткомның бірінші секретары Өтепиевқа шейін қойылатын талап біреу: өл, тіріл, аспанға ұш, жерге түс, бірақ қайтсең де астық тапсыру жөнінде мидеттемеңді орында. Міне, бүгінгі талап осындай!

— Ау, бұған кім таласып отыр? — Жарбосынов Құснидиновке қарай жағтая түсті. Әлгіңдей емес, бұл жолы даусында ызбар жоқ.

— Әлбетте епкім таласа алмайды. — Құснидинов Жарбосыновқа өзімсінген ашық раймен қарады. — Бірақ, Ереке, сіз үнесі шыңдық туралы айтқанда, сол құрғырды өзіңіздің бауыздау құдаңыздай меншіктеп сойлейтініңіз жаман. Шыңдық шіркінге бәріміздің де жақын жекжаттығымыз бар емес пе?

Мұны естгенде, манадан бері сіресіп-шіреніп отырған бюро мүшелерінің бәріннің жүзі жылып, көздеріне күлкі үйіріліп шыға келген.

Тоқтарбай ғана езу тартқан жоқ. Құрдасының айлакерділігіне тағы бір рет қол қойып, ақырын күтіп отыра берді.

— Еңдеше, әрбір қиын істі қарағанда, әсіресе астық науқанына қатысты мәселелерді сөз еткенде,

біржақтылыққа, сыңар езулікке, солақайлыққа жол бермеуіміз керек. Әпербақандық пен солақайлықтың заманы әлдеқашан өтіп кетті емес пе?—деп дәл осы арада Мүбәрәк ай қабағын көтеріп, көзімен Тоқтарбайды іздеп тауып алды.— Солай емес пе, Тоқа!

Тоқтарбай әдеттегідей басын ізей қоймаған соң, назарын тез аударып әкетті де, сөзін сабақтады.

— Әлбетте, мен Өтениязовты ақтамаймын. Жолдастар мені дұрыс түсінеді ғой деп ойлаймын... Астық науқанында жіберген кемшіліктері үшін ("бұл да кемшілік туралы айтып отыр" деп іштей түйін қойды Тоқтарбай) Өтениязов партиялық қатаң жауапқа тартылуы тиіс. Бірақ мен мәселеге байыпшиен қарап, жан-жақты, объективті тұрғыдан шешулеріңізді сұраймын.

Бүгінгі талқылаудың жол-жобасын сызып берген Бірінші бұдан соң үлкен нұрлы көздерін кеңірек ашып, айнала отырғандарға алма-кезек қарап алды да:

— Ал кім не айтады?— деп.

Облыстық прокурор Хансейітовке жыбырлап жан біте бастады. Ол біресе аузы-басын сыйпалап, біресе желкесін қасып отырды да, шәкірт баладай қолын көтерді.

— Рұқсат па екен?

— Рұқсат.

— Біз осында... манадан бері Өтениязов жолдасты сілкілеп жатырмыз,— деп бастады сөзін Хансейітов.— Бәрі дұрыс қой... Мүқдәйда алдымен бірінші басшы күйеді. Бірақ Қуандарияны жалғыз Өтениязов басқары ма екен? Аудандық партия комитетінің бюросы бар емес пе, бюро мүшелері бар емес пе? Аудандық совет қайда?

— Аудандық хұқық қорғау органдарын, милицияны, прокуратураны да ұмытпаңыз,— деп сөзге қыстырылады осы арада Жарбосынов.

Хансейітов басын изеді.

— Әрине, әрине! Бұл арада астық науқанындағы бұрмалаушылықтарға жол бермеуге тиіс милиция мен прокуратураның жайбасарлығына асте кешіріммен қарауға болмайды...

Хансейітовтың сыры мәлім: әркімге теңдей бөліп берілген қылымыстың көйін ізсіз де іздеп танып қаласыз. Прокурордың көмейін бірден таныған Тоқтарбай оны тыңдағысы келмей, қасақана қасындағы көршісіне қарай еңкейіп, әденелер айтып сыбырласа бастап еді. Соңғы кездері қабақтары жараспай жүрген жылым жігіт „көкесінің“ назарын өзіне аударғысы келді ме екен, әлде

әдейілеп сақтап келген сыбағасы ма, әйтеуір дәл осы арада жіңішке әйел даусын көтере түсіп:

— Ал Қуаңдария аудандық атқару комитетінің председателі Арыстанбеков жолдастың позициясы маған мүлдем түсініксіз! — деп шаңқилдей бастасын.

Тоқтарбай сыбырын тез тоқтатып, прокурорға қаржй мойнын бұрын алуға мәжбүр болды.

— Иә, иә! Меніңше, аудандығы астық науқанына алдымен аудандық атқару комитеті жауап беруге тиіс. Сеп-тябрь Пленумының шешімдерінде партиялық және атқарушы органдардың ара жігі ажыратылып, әрқайсының міндеттері тайға таңба басқандай анық көрсетіліп берілген. Бұдан былай шаруашылық мәселелерінің бәрінс жергілікті советтердің атқару комитеттері тікелей жауап беруге тиіс. Партиялық нұсқау осыңдай, жолдастар, менің ойды шығарып тұрған нәрсем емес... Оның үстіне, менің білуімше, аудандығы астық тапсыру штабын Өтениязов емес, Арыстанбеков басқарады. Қамбаға түскен әр килограмм дән Өтениязовтың емес, Арыстанбековтің қолынан өтеді. Енді бүгін келіп Өтениязов тұтылып, Арыстанбеков қүтылып кеткелі отырған сыңайы бар. Осы жағдайды неге ескермейміз? Мұбарәк Кәрімұлы, Сіз жаңа мәселеге жан-жақты қарау керек деп жақсы айттыңыз. Давай, жан-жақты қарайық!

Тоқтарбай осы талқылауда аяқтан шалатындардың табылатынын алдын ала сезгендіктен, пәлендей абыржи қойған жоқ. Тек анау төрде отырған ақылманның қайта-қайта Хансейітовты ілгері шығарып, көрінгенге арпыллатып қоятын мінезін ошшзлықты түсінбейді. Иә, әрбір ақылман басшының қажет кезінде қарғысын босатып, айналасына айтақтап қоятын итаршылары болады. Мүндай саясаттың бір тиімді жері — өзің жақсы көрініп, сенің жемсауыңмен арпылдаған ақылы аздау көмекшіңді өзгеге жексұрын етіп таныту, мүндайда елдің көпшілігі бірінші басшыға ренжімейді, әдетте бар пәленш қасындағы көмекшілеріңнің іс-әрекетінен іздейді. Көп болса: „Пәленшекке адам танымайды екен. Қасына өцкей өрссіздерді жинап алынды“ деп өсекке таңады. Ал өсек-лянциан қорыққан кісі о бастан атқа мінбейді. Қазір мүндай кишкентай қулықты білмейтін басшы атаулы жоқ. Сондай басшылар әрі ондай ақылы аздау көмекшілерді мүлдем бетімен жібермей, қолдан шығармай, „тәк-тәкпен“ ұстау керек екенін де жақсы біледі. Өйткені бетімен кеткен көмекші — көмекші болудан қалады. Ондайда оның

көмегінен гөрі зияшы көбірек тиюі мүмкін. Есі жоқ есірк неме алыс-жақыңды ажырата алмай, жанашырларыңды бездіріп жібергенін ғана қанағат етпей, түптің түбінде басшының беделіне нұқсан келтіреді. Басшының атынан сөйлейтін бақырауықтан қорықпа. Басшымен ақылдаспай байлам айтқан бадырақ көзден без. Тоқтарбайға бір нәрсе аян: өзі өзі сыйлайтын әрбір басшы ешқашан қолыңдағы тізгіңді уысынан шығармауы керек: бірде қатайтып, бірде босатуына болды, бірақ көмекшілерің білегіңнің күшін сезіп отырсын. Әйтпесе басшы ретінде берекең кетіп, көршігеннің қолыңда қалуың да мүмкін.

Әрине, Тоқтарбай білген әдістен Мүбәрәк бейхабар екен дегенге ешкім сенбейді. Мүбәрәктің билігі де зор, тәсілі де көп. Соңдықтан кейде оның көп тәсілінің ұштығын ұстай алмай қаласың.

Мүбәрәк бұрынғыша жайбарақат отыр.

— Тағы кімде сөз бар?

Обкомның екінші секретары ілгері қарай итінші қойды.

— Егер рұқсат болса...

— Сөйлеңіз.

— Егер мен айтсам,— деп екінші секретарь күмілжіңкіреп бастады.— Астық өткізу науқанындағы бұрмалаушылыққа штаб бастығы жауап бермейді деу, әрине, қисынға келмейді. Меніңше, Өтениязов пен Арыстанбековтің ниеттері бір. Не істесе де, екеуі бірігіп істеген...

„Мәссаған, безгелдек!“ дел мұны естіген Тоқтарбай отырған орнында басын шайқап, іштей күліп қойды. Екінші секретарь тіпті іріден турады-ау: Өтениязов екеуін тіпті ниеттестер қатарына әкеліп қосты. Әй, мынаның есі дұрыс па? Әлде айла-шарғысы ма?

— Неде болса екі басшыны бірдей жазалау керек,— деп екінші секретарь қысқа тұжырымын айтты.

— Мен қарсымын,— деп осы арада Жарбосынов тағы қозғалақтай бастады.— Менің ең жек көретін саясатым осы теңгермешілік. Теңгермешілік жүрген жерде туралық болмайды.

— Мен де қарсымын,— деді облыстық УКГБ бастығы Захарян. Захаряниның қарсылығы — бюро мүшелері күтпеген жағдай болуы керек. Бір мезет ауыр тыныштық орнады. Тіпті маңадап бері жайбарақат қалпын өзгертіпей отырған Мүбәрәктің өзі ернін жымқырып, ойланып қалды.

Дәл осы арада аузы шапшаң Хансейітовтің септігі тиді.

— Ау, Аюп Иванович, қарсылық көрсететіндей сіз бен

біз обкомның бюро мүшелері емеспіз. Біз бұл жерде тек жеке пікірімізді айтуға келдік. Ал шешімді тек бюро мүшелері қабылдайды,— деді.

Захарян көздіріпті әрі-бері қозғап қойды. Содан соң жеңіл жөткірініп алып:

— Мен де сол коммунист ретіндегі жеке пікірімді айтып отырғаным жоқ па? Дауыс беруге қатысуға хұқым жоқ екенінінен хабарым бар,— деді. Аса сыпайы сөйлескенмен, дауыс ырағында әлдеқандай астарлы сыр бардай естіді. Әсіресе „хабарым бар” деген тіркесті ашық кекесінмен айтты.

Хансейитов оңайлықпен берісер емес. Неге беріссін; мұның да прокурор деген қаһарлы атағы бар, осы облыстағы хұқық қорғау органдарының бәрінше заң бойынша бақылау жасайды, санкция береді...

— Сонда осыншама сенімді қарсылық білдіретіндей, сіздің қолыңызда біз білмейтіндей өзге айғақтар болғаны ма?— деп шұқшия түсті.

— Қандай айғақтар?— Захаряның даусында енді таңырқау пайда болды.

— Ну, вообще...— Хансейитов қисынсыз сұрақ қойғанын түсініп, күмілжіп қалды.

— Ну, вообще... Егер мемлекеттік қауіпсіздік ісіне қатысы бар екеніне көзіміз жетпесе, КГБ астық откізу науқанымен айналыспайды,— дегенде, Захаряның көмейінде тағы да ащы кекесін кептеліп тұрды.

Ежіктескен екеуді қас қақпай үнсіз тыңдап отырған Құснұдинов осы арада кенет шаққалап кетті де, шаттана күліп алды. Содан соң:

— Бәрекезде, жігіттер!— деді.

Дәл осы арада осыншама қаңіл көтерерліктей не болғанын Тоқтарбай түсіне алмады. Мұның түсінгені: манадан бері мұның сөзін сөйлеп, ашық қорғап отырған жалғыз Жарбосынов еді, Жарбосыновтың қатарына ойламаған жерден Захарян келіп қосылыпты. Осы уақытқа шейін күдәй сақтағанда мұның КГБ, милиция, прокуратура атанған айбынды органдармен тоқайласқан кезі жоқ екен. Шынын айтқанда, өзге көп тоғышарлар секілді нықтарына жалтыраған нағон жапсырғандарды онша жақтырмайтын. Шетпен пәле іздегіш, адамға сенбейтін, бірақ қоғамды қоқыстан тазарту жолында бітіріп жатқандары шамалы, мемлекет ақшасын босқа шашып жүрген селтеңбайлар ғой деп сезіктенуші еді. Соңғы жылдары, әсіресе Шерәлі Дүйсенбаевтың қазасынан кейін, Хансейитов секілділердің

құлық-пейілін тапшып-білгелі бері, әуелдегі опасыз ойы бекіне түскен. Енді, міне, облыстағы құпия мекеменің беделді басшысының беті өзіне қарай бұрылғанын көргенде, бір жағынан таңырқап та отырды.

Мүбәрәк осы тұста алдыда жатқан қызыл қатырма тысты папканы ашып, ішінен бір парақ қағаз алып, жоғары-төмен көз жүгіртіп шықты да:

— Мәселе, былай, жолдастар,— деді.— Мынау Қуаңдария аудандық атқару комитетінің председателі Арыстанбековтің менің атыма жазған хаты...

Осыны айтып, Бірінші недәуір үзіліс жасады. Жұрт жым-жырт болды. Бәрі ойда жоқ оқыс оқиғаны күткендей еді.

Мүбәрәк ай қабағын көтеріп, анадайда отырған Тоқтарбайға қарады. „Көрдің бе, мен бәрібір сені сатпаймын...” деген қарас. „Ал сен Жарбосыновқа жарбаңдан қосылғың келеді...” деген қаржис. Тоқтарбай сол жерде Мүбәрәк құрдасының айыптеу, өкпе, реніш, наз аралас қарасының қарығына шыдай алмай, теріс қарады. Енді қайтсын... Манадан бері „шынымен-ақ жасырып қалар ма екен” деген дүдәмал ойдың тұтқынынан шыға алмай отырған еді.

— Бұл хатта Арыстанбеков жолдас ауданды астық өткізу науқанында болып жатқан былықтардың бәрін ашып жазған,— деп бұл жолы Бірінші бұлталаққа салмай, анықтап, нықтап айтты.— Қай шаруашылық қанша күріш өткізді, қаншасына жалған ақпар жасалды... бәрі аты аталып, түсі түстеліп көрсетіліп. Егер бюро мүшелері қажет деп тапса, хатты түгел оқын берейін...

Дегенмен, Мүбәрәк қолындағы бір парақ қағазды әрлі-берлі судыратып отырды да, қайтадан қызыл қатырма тысты папканың ішіне салып қойды.

— Сұрақ бар ма?

— Бар.— Халсейітов тағы тыныш отыра алмады.

— Сұраңыз.

— Сұрасам... Әрине, кешіріңіз, Мүбәрәк Кәрімұлы... Бұл хат қашан жазылған? Астық өткізу науқаны жүріп жатқан кезде ме, жоқ әлде науқан біткен соң ба?

— Науқан жүріп жатқан кезде жазылған.

— М-м... сонда обком бюросының атына ма, жоқ әлде жеке сіздің өзіңізге ме?

Мүбәрәк бүгін бірінші рет қабағын шытып, прокурорға жақтырмай қарады.

— Оның не айырмасы бар екен? Бәрібір емес пе?

— Бәрі бір емес, Мүбәрәк Кәрімұлы, — деп Хансейітов қапелімде безерші шыға келді. Айтуын айтса да, артынан тілі тістеп, үндемей қалды.

Қарауылдағылардың кшкентай қарсылығына бойы үйреніп көрмеген Мүбәрәк бірден ерніп тастай жымқырып алып:

— Құлағым сізде, Хансейітов жолдас, — дегенде, әдеттегідей емес, даусы сыздықтан әрең естілді.

„Өзіңе де сол керек! — деп Тоқтарбай құрдасын іштей табалап отырды. — Күшім, күшім дей берсең, итаршылардың аузыңды жалап, соңынан тістеп алатынын білмеуші ме едің?!“

— Егер обкомның бюросы атына жазылса, неге осы уақытқа шейін шара қолданылмаған? — деп Хансейітов қанша күмілжігенмен, ақыры айтарын айтып тыңды.

Хансейітовты қалай қаралуға да әзір отырған Тоқтарбайдың дәл осы жерде оның аузынан шыққан сөздің әбден қисынды екенін мойындамасқа шарасы жоқ еді.

Бірақ Мүбәрәк құрдасының беті бұлақ етіп, шіміріккен жоқ.

— Шара қолдану үшін бүгін осында жиналып отырған жоқпыз ба? — деді.

Бұдан соң Хансейітовтың біразға шейін дыбысы шықпай қалды. Өзін осы облыстағы хұқық қорғау органдарының үстінен қарайтын қожайындай сезініп, әрбір мәжіліс сайын белсенділік көрсетіп жүретін тыраш неме шын мәнісінде биліктің бұйдасы кімнің қолында екенін жақсы білетін болуы керек.

Өзге бюро мүшелері неге үндемейді? Тоқтарбайға осы жағы түсініксіз. Тамкеңгте ауыл шаруашылығы басқармасын басқарып дүриден тұрған шағында бұның өзі бюро мәжілістерінде белін шешіп белсеніп сөйлеп, әр мәселеге қызу араласып отыратын секілді еді. Тіпті кейде Біріншінің өзімен сөз жарыстырып, тайталасқан кездері болған. Обалына не керек, Бірінші мұның аузына қақпақ қойып, қағынып шыға келмес еді. Әзіл-қалжыңға жеңдіріп, әңгімені асқындыруға жібермейтін. Енді бұларға не болған? Жарбосыновтан басқасы жақ ашпайды. Алда-санда ауыз ашқандарының сөздері мәңгісіз, дәлелдемелері әлсіз. Шетінен шірешіп отырғандарымен, шешіп жатқандары шамалы. Бәрі Біріншінің қабағына қарайды. Біріншінің қабағынан бүгін пәлендей ызғар соғып тұрмаса да, көбісі іштерін ашпайды.

Облыста басқаруға келген екі жыл ішінде Мүбәрәктің талай өзгерістер жасағаны, әсіресе кадр мәселесіне қырғидай тигені осындағы елдің көбіне аян. Сыртты сыпайы, жүзі жылы көрінетін құрдасының іші жылым, діні қатты екенін Тоқтарбай бұрыннан білуші еді. Ал Мүбәрәкпен бұрын қызметтес болып көрмеген өзге басшылардың біразы оның сыртқы сыпайылығына алданып, арнаға түсіп қалғанын бұл Қуандарияда жүріп талай естіді. Бірақ мұндай қаталдығы үшін құрдасын сырттай кінәлауға хақысы жоқ. Егер қолына толық билік тиге, өзі де осы Қуандарияның құларына (газетте дұрыс жазған ғой) жайсыз тиетініне күмәнсіз. Мұның ойынша, іс басына әрбір жаңа басшы келгенде, ол өзінің сырмалы адамдарын бірге ертіп әкелуі керек. Мұнда тұрған ешбір сәкеттік жоқ. Мүбәрәк құрдасы да екі жыл ішінде осы Тамкент облысындағы он бір ауданның сегіз бірінші секретарын, ал ауатком төрағаларын түгелге жуық жаңалапты деседі. Облыстық мекеме басшылары да өзгерген. Бұрынғы обкомның бюро мүшелерінің қазір жартысы жылжып кеткен. Әрине, мұндай аударыспақ-төңкеріспек кезінде асыра сілтеулер, артық өлшем, кем пішулер болмай қоймайды. Оның арты домалақ арыздарға, дау-дамайға айналып кетуі мүмкін. Бірақ Мүбәрәк Құснудинов әзір шашасына шаң жұқтырмай келеді. Базбіреулер мұны анау Алматыда отырған Біріншінің өзімен тіл тауып алыпты-мыс, ал Мәскеуге съезге барғанда анау қасы қосылып кеткен қасқанның да көзіне ілінгісіз, тіпті Мәскеудегі көсеммен бірге түскен суреті қазір Мүбәрәктің үйінің төрінде ілулі тұр екен-міс деп те соғады. Мұндай алыпқашты әңгімелерге тыйым салып, тоқтатып жатқан Мүбәрәк жоқ. Айналасынан айбынын асырып ұстағаны өзіне ұнайтын болуы керек. Әйтсеуір төменде төмпешік басында отырған торесымақтар түгіл, жоғарыдан жанын көрсетіп жүретін обкомның бюро мүшелері де қазір оның тәртібіне түсіп, тәрбиесіне мойын ұсынып қалғанға ұқсайды.

Біріншіге бой бермей жүріп әзірше Ермахан Жарбосынов. Жарбосынов сол әдетіне бағып:

— Менде бір ұсыныс бар. Мәселені ақыры жан-жақты талқылайтын болсақ, бүтін Қуандарияда астық откізу науқанында кеткен ағаттықтарды ғана сөз етумен шектелмей, бүткіл шаруашылық саласын қоса қарайық, — деді.

Мүбәрәк облатком бастығына қарай ай қабағын көтерді.

— Оған обкомның бюро мүшелері дайын емес қой...

— Неге дайын емес? Мен, мысалы, бәріне дайынмын.

— Ереке, жұрттың бәрін өзінше ұқсаған бес қаруын асынған әмбебап көресіз-ау,— деп Мұбарәк миығынан күлді.— Ал бізге аудашың күллі шаруашылық саласын жан-жақты тексерген комиссияның қорытындысы, нақты көрсеткіштер, цифрлар керек...

— Е, оның не қиындығы бар екен? Жақында ғана облыс шаруашылықтары директивті орындарға тоғыз айдың қорытындысы жөнінде есептерің тапсырды. Осы обкомның ауыл шаруашылық бөлімінде соның бәрі тізіліп жатыр. Егер обкомдағы жігіттер бюро мәжілісіне аяқ астынан хабарлама жасауға әзір болмаса, облаткомдағы жігіттер сақадай сай отыр. Қазір сіздер рұқсат етсеңіздер, мен анау Қыпшақбаевты осында шақырайын. Сіздерді қызықтырған кез келген сауалға сол жігіттің мүдірмей жауап беретінше мен кешімін.

— Қыпшақбаевтың сақадай сай жігіт екеніне біздің түк күмәніміз жоқ. Өйткені ол Жарбосынов жолдастың мектебінен өткен жүгермек қой!— деп Мұбарәк езуіндегі кекесін аралас күлкісің жимай отырды.— Бірақ, Ереке-ау, тоғыз айдың есебі дегеніміз жартыкеш ақпарлардың жиынтығы емес пе? Тоғыз айлық есепте қанша өптіктің өріп жүретінін сіз менен гөрі жақсы білесіз. Өйткені басшылардың көбі тоғыз айлықта көрсетілген оқшылықтардың орнын жыл аяғына шейін әйтеуір бір толтырармыз деп ойлайды... Солай емес пе?

Жарбосынов та оңай оспақ емес екен — тағы жонынан сыйпатпай кетті:

— Ойбай-ау, мен не айтып отырмын?!— деп аяқ астынан кеудесін селкідетіп, бұл да өтірік күліп алды.— Сол өріп жүрген өтіріктердің алдын ала жолын кесу үшін, өзге өтірікшілерге сабақ болу үшін осындай реті келіп тұрғанда Қуаңдария ауданының тоғыз айлық жұмыс қорытындысын талқылауымыз әбден қажет емес пе?

Өзгелерді жасқап ұстауға әбден төселіп алған Мұбарәктің бүгін бүітіп сүзініп отырғанына Тоқтарбай ақыр соңында таңырқай бастады. „Өтірікті қорғаудың қиынын-ай!“ деп ойлады. Өзгелердің біразын қызметтен қуып, қаңғытып жіберген Ку Мүйіздің Сулы көзге келгенде осыншама бүтежектей беретінін қай қисынға салып көрсе де түсіне алатын емес. О баста екеуінің арасы оншалық тату емес секілді көрінген. Мұбарәк әуелгі кезде Аббасқа сырттай кіжініп отыратын еді. Тоқтарбайды Қуаңдарияға жібергенде, көп ұзамай Сулы көздің орнын

басатынын анық аңғартқаны есінде. Енді, міне, Аббастан құтылудың сәті түскенде, неге бұл бүйтп бұлаң құйрыққа салады? Тоқтарбайға бүйрегі бұратынын жаңа ғана жариялады. Ендеше, неге қамшыны әрі қарай баспайды? Аббасты жұлып тастап, орнына неге Тоқтарбайды қоймайды? Онда мұны Жарбосыновтың жағына шығып кетеді деп қорқатын шығар-ау бұл сығыр. Әй, Қу Мүйіз, бұл, Арыстанбек баласы, қашып кімің жағына шығып, тобын көбейтіп жүр еді?! Қай жерде жікшілдіктің исі шықса бұл қолынан келгенше ешкімге қосылмай, көлеңкелі жерге жасырынып қалмаушы ма еді? Сенің де соңғы кездерде тоңтеріс қабақ танытып жүргеніңнің ең басты себебі — сойылыңды соқпай, соқпағынан шықпауға тырысқан тырбаң әрекеті екенін біледі. Бірақ жікшілдіктен қашқанмен, өзін дегенге өзегін жарып беретін мәрттіктен де өзін құралақан еместер қатарына қосады... Күні кеше облыста отырғанда Құснидин баласының оң қолы болып, сойылын соғып көрген, былайша айтқанда, аз уақыт жікшілдіктің бастауыш мектебінен өткен. Ондай оқу бұған қонбайды екен. Елудің ортасына жеткенше ұстанып келген о бастағы бейтарап бағытының оңтайлы екеніне соңғы кездерде көзі анық жетіп жүр.

Ал бүгін Жарбосыновтың сөзі құлағына жағып отырса, бұл оның жақтасына айналғаны емес — қарақан басының қамын күйттегені. Өзіңе кім ара түссе, сол сүйкімді көрінбек.

Жарбосыновтың қаралайым ұсынысына ақылға сыйымды жауап тауып, тойтарып тастау — қиынның қиыны еді. Соны білген Бірінші ақыры жаалт бұрылды. Қолындағы қызыл қарындашын шыр айналдырып отырып, қасындағы екінші секретарьға қарай қабағының бір шетін көтеріп:

— Сіз не айтасыз? — деді.

Екінші секретарь тағы қопандай бастады.

— Бір мәселенің ұштығына шықпай тұрып, басқаны қосарлағанымыз партиялық принципке жатпайды ғой... — дей беріп еді.

Жарбосынов тұздай көк көзін Екіншінің өңменіне қадап, қағытып өтті.

— Алырмай, сіз осы партиялық принципті кез келген жерге тықпыштайды екенсіз! — деді.

Біріншіге сүйенген екінші аяғын тартар емес секілді.

— Бізде партиялық принциптің қатыспайтын жері бар ма? Кейбіреулер партиялық принципті ұмытты екен деп, біз бас тарта алмаймыз... — деп тұспалдады.

— Бұл қандай оттақы сөз?!— деп Жарбосынов сыпайылықты ұмытып, даусын көтеріп шыға келді.— Сіз коммунистсіз де, қалғанымыз, немене, меншевик пе екенбіз? Партиялық принципшілдікті мен сізден үйренбеймін, жолдас...

Осы арада сүзисуге айналған екі қошқардың арасына Мүбәрәк келіп қилікті.

— Жарайды, жетер, жігіттер!— деп қолын көтерді. Манағы жайбарақат, сабырлы қалпына қайта түсіпті.— Ойнасақ та, біраз жерге бардық білем... Енді обком бюросының шешімін қабылдасақ та болады. Астық өткізу науқанында жіберілген жолсыздықтар үшін Қуаңдария аудандық партия комитетінің бірінші секретары Аббас Өтениязовтың есеп карточкасына жазылып, қатаң сөпс жариялансын. Аудандық атқару комитетінің председателі Тоқтарбай Арыстанбековке ауызша ескертілсін. Осы ұсынысты қолдайтындарыңыз, қанеки, дауыс беріңіздер... Жарайды, жақсы... Көпшілік дауыспен қабыл алдық.

ІБІЛІСТІҢ ҰРПАҚТАРЫ

Шерәлі Дүйсенбаевтың үлкен ұлы институтқа оқуға түсіп, от басылық өмірдегі әжептәуір оқиғаға саналатын қуаныпты бөлісуге марқұмның артында қалған жесірі осы төңіректегі ағайын-туысты дастарқан басына шақырғанда, елдің алды болып Тоқтарбай да барған. Қалалық сыйпаттағы қоныстың орталығында, кішігірім бау-бақшаның астында тұрған жалғыз қабатты еңселі үйдің алдына әр жерге жер ошақтар қазылып, тай қазандар көтеріліпті. Сол қазандарда бұрқылдап қайнаған еттің дәмді буы жер ошақтардың мұржасынан будаланып ұшқан түтиге қосылып, айналасына қош иіс шашады. Екі иығы селкідеп асып-төгілген ақ самаурындардың маңында қолдарына шәйнек ұстаған қыз-келіншектер жүр.

Аудан орталығы атанғанмен, ауыл тұрмысынан әлі онша ұзап кете қоймаған Қуандария тұрғындарының осындай той-томалақтарда, ас-құдлайларда көрші-көлемдері түгел жиналып, қонақ күтудің абыр-сабыр шаруасына қызу араласып кететін жақсы әдеттерін ерекше ұнататын Тоқтарбай есік алдында сәл аялдап, қазан-ошақ басында жүрген жас-желеңдерге сүйсіне қарап тұрды да, өзін қарсы алушылардың „кіріңіз де кіріңіз“ деген қошеметі көбейіп бара жатқан соң, үйге қарай бұрылды.

Үйдің іші лық толы адам екен. Төрт бұрышты кең ер-ранда — айваншын асты, ұзыннан ұзақ созылған дәліздің бұрыш-бұрыштарында әр түрлі аяқкиімдер берекесіз шашылып жатыр. Жаңбырлы қара күздің лайсаң-балшығын ілестіре келген бәтіңке, туфлилер арасында қариялар киетін ұзынша кебістер жетімсіреп тұр. Сол жетімсіреген кебістер қасына аяқкиімдерін шешіп тастай салған Тоқтарбай қасындағы әйелі Қыздаркүлдің осындай мезгілде киетін биік оқшелі жүқа етігі мен өзінің жалпақ табан туфлиінің иіс-жіптен кеше шыққандай жап-жаңа, былайғы топырлаған ескі-құсқылардан бірден ерекшеленетінін көргенде, бірауық іштей ыңғайсызданып та

қалғандай болды. Бірақ қайтесің... еркектің бәрі ауаткомның төрағасы емес, әйелдің бәрі төрағаға тұрмысқа шықпайды. Оның үстіне, оқуға түскен баланың шешесі Сәбира бүтін қызықшылығына кілең әкімдерді емес, ауыл жайлаған ағайындарын арнап шақырса керек. Өткен жолы Тоқтарбайдың кабинетіне өзі келіп, ағайын ретінде салмақ сала сөйлегенде солай деген секілді еді. Енді, міне, ескі-құсқы аяқ киімдер топырлап жатқан ұзын дәліздің ортасында тұрған ерлі-байлы екеуі айқара ашық тұрған есіктердің қайсысына қарай бұрыларын білмей, недәуір бөгеліп қалды. Тіпті қасындағы қарсы алушылар „кіріңіз де кіріңіз“ деп бәйек болғанмен, өздері күлі бұрын келісіп алмаған ба, әлде аудан басқарытын докейдің қапелімде мысы басып кетті ме екен, әйтеуір туралап жөн көрсете алмай қалды. Кеңсе қызметінде жүрген зиялылардың бас қосуы болмаса, ел арасында ерлі мен әйелінің бір дастарқан басында қатар отырмайтынын білетін Қыздаркүл тез жөн тауып, қатын-қалаштың дауыстары көбірек естілген есіктердің біріне беттеді. Тоқтарбай шал-шауқандардың қауқылдасқан дауыстары көбірек естілген төрдесгі бөлмеге барып кірді.

Аудандағы айтулы докейлердің бірі ортамызға келген екен деп шалдар қопарыла көтерілген жоқ. Қайта Тоқтарбайдың өзі екі қолын құсырып, ата дәстүрімен үлкендерге жағалай амандасып шықты. Содан соң құрметпен басын изеп, оң жағынан орын көрсеткен ақ сәделі, желбегей ақ шапанды қарттың қасына барып молдасып құрған. Төрдің төбесінде отырған қария бұған мойшып бұрып:

— Қалай, шырағым, от басың аман ба?— деп сұрады.

— Шүкір,— деп ернін жыбырлатты Тоқтарбай.

Енді таңыды: бұл былтыр Шерәліні жерлеу үстінде зират басында шитысты сөз айтып шатақ шығарған шалдың өзі екен. Ол жолы үстіне кигені көнетоз қара шапан, әншейіндегі мал баққан қарапайым шаруаның біріне ұқсайтын еді. Сөзі де ойқы-шойқы, мінезі де шадырлау көрінген. Енді шыттай ақ киім киініп, көзін жұмып мүлгіген сыпайы сырбаз қарияға айыпшыты. Тоқтарбай Шерәлінің қырық жылдай қой баққан қайын атасы ақ таяғын балаларына ұстағып, өзі қартайған шағында бұл дүние алаңын баз кешіп, біржола о дүние қамына қарай бет түзепті дегенді сырттегі әңгімеден естіген. Сірә о дүние қамына қарай бұрылыс жасаған ақсақал бұл дүние қызығынан да мүлдем қол үзіп кетпеген болуы керек. Ара-тұра өлген-жіткеннің жаназасын шығарып, ауру-сырқауларға дем салып, үшкірін-түкірін дегендей, әжептәуір нанақа тауып жүр деп

естиді. Пенсияға шыққан Жармақановтың орнына ауаткомның жауапты хатшылығына сайланған Спирсызбайдың бастығына бірер мәрте құлақдағыс жасағаны бар: „Нысанбай қария Қуаңдария ауданының штаттағы молдасы болғысы келіп, менің мазамды алып жүр“,— деп. Әрине, ауданның штатында арнайы молдаға қаралған орын жоқ. Бірақ әр ауданда дін істері жөнінде комиссия бар, оны ауаткомның жауапты хатшысы басқарады. Дін істері жөніндегі комиссия әдетте қарт коммунистер арасынан сенімді кісілердің біреуін таңдап алып былайша өкіметтен жалақы алмайтын аудандық молданы бекітер еді. Осы жалақы алмайтын аудандық молдалар ел ішіндегі дін жоралғыларды атқаруға хұқылы болатын. Әрине, ондай „молдалар“ құдайсыздықты ту етіп ұстанған мемлекеттің саяси сара жолынан шықпай, шын мәнісінде халық арасында бақылаушылық қызметті де қоса атқаратын. Осындай орынға өзін өзі ұсынып жүрген Шәрәлі Дүйсенбаевтың қайын атасының ақиқи діндарлығына іштей күмәнданыңқырап жүрген ауатком төрағасы кезінде „кейін көрерміз“ деген де қойған.

Аудандық молданың орнынан үміткер кандидатпен бүгін дастарқан басында кездесудің сәті түсе қалғанын қараңызшы.

Бұл бөлмеге кілең жасы келген кісілер жиналыпты. Ішінде сақалдары омырауына түскен, сырттай қарағанда баяғы шығыс гүламаларын елестетерлік иман жүзділері де, бет-аузын көгертіп қырып тастаған, не жаңаға, не ескіге қосыла алмай сарсаңға түсіп жүрген сары тісті дұбаралар да бар.

Жас күйінде Тоқтарбай қариялардың ортасында отырып, солардың сұқбатын тыңдауға әуес еді. Кейін қызметке араласып, шаруа басты болып кеткелі бері ел ішіндегі данагөй қариялармен кеңесіп ұзақ отыруға уақытысы түскір жетісе бермейтін. Оның үстіне, бұған осы күннің шалдары баяғы бала күнінде өзі көрген данагөй қарияларға ұқсамайтын ұсақтау, шетінен қазымыр, пайдәкүнемдеу көрінер еді. Өйткені осы күні ақсақал атанып жүргендердің көпшілігі осы ғасырдың басында дүниеге келген, ескі қазақы тұрмыстың шет жағасын көргенмен, бәрі дерлік жаңа заманның дйірменнен өткен, жиырма-сызыншы-отызыншы жылдардың белсенді бекбикелері емес пе? Бұлардың ішінде де, әрине, ата дәстүрін жетік білетін, айналасына шапағат нұрын шашып отыратындар кездеседі. Бірақ бет-аузына біткен сақлымен бірге иман, ынсап, шүкіршілік секілді бұрынғы бұл көрген қарияларға тән ұғымдарды бірге күзеп-кесіп тастағандары да аз емес

екенін біледі. Ұзақ жылдар бойы ауылда қызмет істеп, кейін аз уақыт қала жайлаған, күңделікті іс бабында үлкен-кішілермен көп араласқан Тоқтарбай бүгінгі жастардың бойын жайлап алған жаман қылықтардың біразына бәріміздің үлкендік тәрбиеміздің әлсіреуі кішкәлі деп білер еді. Шынында ескі қазақ ауылындағы телі-тептектерге ауыздық салатын сот та, милиция да емес, кәдімгі аузы дуалы қариялар емес пе еді?! Ал бүгін ше... Бүгінгі қарияны тыңдап жатқан жас та кем, жасты сыйлап, маңдайынан синоп жүрген қариялар да сирек.

Бәләйі себеппен он-он бес шалдың ортасына түсіп қалған Тоқтарбайдың бүгін назарын аударып отырған бірақ кісі бар. Ол мына басын дағарадай сәлде орап алып, үстіне қолтығы қолпылдаған: ақжелбегей шапап жамылған Нысанбай — Шерәлінің қайын атасы, демек, өзінің де бөтені емес, деп-дардай құдасы. Бойы тіп-тік, қимыл-қозғалысының сергектігіне қарғанда, құдасы әлі пәлендей қартайып, қажі қоятындай жасқа келе қоймаған секілді: көң болса, жетпістен асқан шығар. Үстіңгі ернін аштырып, етек жағын қысқа қырықтырған мұртына әлі тіпті ақ түсіп үлгірмепті. Ал қоғадай қапталып ұзып өсіріп жіберген сақалы әкке малып алғандай алаба-жақ екен. Сопақша созылған бөпше сорайған мұрын, қайқиған қасты қабақ біліпті. Ашып-жұмылуы жиілеу кішкене көздері кісіге тікендей қадалады: күдік пен сенімсіздікке толы сыни қарас.

Өзге шалдардың бәрі самаурын түбіндегі келіндер құйып берген сүт қосқан күрең шәйді сораптап ішіп отырса, Нысанбайдың алдындағы кішкене ақ шәйнек тұр. Әлгінде осы кісінің сұрауы бойынша көк шәй демделген жеке шәйнек келген. Қасындағы қара халықтан осылай ерекшеленген Тоқтарбайдың құдасы енді сүтке қуырылған құмшекерді аузына салып қырт-қырт шайнап, онсыз да кішкене кесенің ортасына жеткізбей түбіне құйған көк шәйді там-түмдеп жұтып отыр. Нан ұстаса да, аузына шекер салса да, ерине кесенің ернесуін тигізсе де, „бісіміллә!“ деп қайталай береді. „О, бұл тақсыр Ислам жолына әбден ықыласын қойған екен“ деп ойлады сол жерде ауаткомның торағасы. Енді реті келсе, ауданның болашақ молдасының дини сауатын тексеріп алу жағын ойластырып отырды. Бірақ әңгімені қалай бастарын білмей, әзірше өзгелерге құлақ тұрған.

Аузы жылдам мың болғырлар мұңда да аз емес екен. Солардың бірі қопан етіп:

— Уа, молдекел! Қазақта ас ішіп отырып сөйлескенді

айып санайтын салт бар. Ал шаригатта осының орайы қалай болды?— деп сұрады.

Қолыңдағы кесесінің ернеуін ершіне типсе берген Нысанбай сәл бөгеліп ойланып қалды да, артынша кесесінің түбіндегі көк шәйді қылақ етікізіп ұрттай салды.

— Шаригатта бұл туралы ешқандай жора жоқ, — деді ақыр соңында. Аузы жылдам әлгі мың болғыр осы сауалмен алдын ашып алды да, әрі қарай үстемелете берді.

— Уа, молдеке! Қазақта өлген кісінің артынан ас, құдайы беріліп жатады. Ал шаригат бұл жөнінде не айтady?

— Шаригат бұл жөнінде дәлме айтпайды. Өлгеннің артынан ұдайы дұға оқылып, бағышталып тұрса, құба-құп. Ал қазақтың ас, құдайысының көпшілігінде ысырапқа жол берілді. Ысырапқа жол беру — дін Исламда күнәға саналады.

— Ойбай-ау, молдеке-ау.. Сіз ысырапты айтасыз... Ондай жиындарда қазір арақ-шарап судай ағып, жұрттың біразы қирап құлап жатады ғой...

Осы арада сауал берушіге манадан бері ықыласты жауап беріп отырған Нысанбай аузы жылдам пысақайға тікен көзін қадап алды да:

— Сенің өзің де сондай жиындарда жыңды суға тойып алып, талай майқап салған күнәкәрсің-ау! — деді.

Тоқтарбайдың байқағаны: қарапайым надан елдің ішінде өзіп өзі молда сайлап алған құдасының кеудесі тік, қимылы ширақ болудың үстіне, даусы да сергек, таза естіледі екен.

Сауал қоюшы күбіжіктеп күмілжіп қалды.

— Ойбай-ау, енді, молдеке... Жас кезімізде бұйырған нәрсенің бәрінен ауыз тидік қой...

— Қазір ше?

— Құдай сақтасын. Арік түгіл, ащы айран ішсем, жүрегім қыжылдан мазам кетеді. Гәспритім бар...

— Гәспритің болмаса, бұрынғыша іше берер ме едің?

— Құдай сақтасын. Пайғамбар жасынан асып кеттік. Шайтан ісінен қашатын кезіміз болды ғой...

Нысанбай сүтке қуырлықан күмбіскерді қырт-қырт шайқап отыр. Екі көзі сауалшыда. Сауалшы сасуға айналды.

— Пайғамбар жасынан асып кеткен мұсылманым, сен тозақтың неше қабат болатынын білемісің? — деп қалалды тағы молдекең.

— Уай, оқымаған қараңғы қазақпын... онысын қайдан білейін? — деп анау ыңғайсызданып, араша сұрағандай жан-жағына қарап қойды.

— Білемейсің. Білуден қорқасың... Тозақ жеті түрлі бо-

лады, мүсәпірім!— деп Нысанбай „мұсылманды“ табан астында „мүсәпір дәрежесіне шейін төмендетіп алды да, санамалы бастады.— Жаһаннам, Иазы, Жахим, Хатмат, Сағир, Сахр, Хауа аталады. Егер арақ ішетін маскүнем болсан, сендейлердің жайы Хауа. Білдің бе, мүсәпірім?

Қазымырлық жағлана келгенде Нысанбай құдасының күні кеше пенсияға шыққан Жармақановтан асып кететінін аңғарған Тоқтарбайдың сол арада сауалшыға тіпті жапы аштыды.

— Құда!— деп қасыңдағы шалға мойнын бұрып алды. Әдейі „молда“ демей, қысылған жағдайда қалжыңға қарай бейімдеп жіберуге мүмкіндік жасайтын қазақы дәстүрге сүйене сөйледі.— Дегенмен, әр түрлі қызықшылықтарда, той-томалақтарда аз-аздап ұрттауға, сөйтіп қоңл көтеруге кеңшілік бар шығар?

Нысанбай құда екен деп, қала берді аудан басшыларының бірі екен деп мәмілегершілік танытатын мінез көрсетпеді. Қайта даусын бұрынғыдан жаман қатайтты:

— Исламда арақ ішуге рұқсат жоқ!— деп кесіп тастады.

— Ал мына христиан дініндегілер арақты бөшкелеп ішеді... Ол қалай? Құдай адам баласының бәріне ортақ емес пе?

— Хазреті Иса пайғамбар о баста үмбеттеріне арақ-шарап ішуді ғана емес, наша тартуға... бас айналдырып, кәйіпке түсіретін өзге нәрселердің бәріне тыйым салған. Дүниеге келген жүз жиырма төрт мың пайғамбардың ешқайсысы есірткінің ешбіріне рұқсат бермеген. Бәрін бұлдіріп жүрген кейінгі дін бұзарлар.

— Дұрыс қой, құда. Біздің партиямыз да ұдайы маскүнемдікке қарсы сөғыс ашып келеді,— дегенде Тоқтарбайдың есіне өзінің дәрежелі орны, сол орынға сәйкес саяси жауапкершілігі түсе қалды.— Алкоголизмге қарсы жұмыста сіздің осы уағызшыңызды әбден пайдалануға болады, меніңше... Бірақ жер үстіндегі жаман әдетті бірден тыйып тастауға шаңамыз жете ме? Бәріне әсте-әстемен қол жетпеуші ме еді?

Көк шайдан соң дауысы ашыла түскен Нысанбай әзір оңайлықпен иіле қояр емес. Әрлі елдің бәрінің назары өзіне ауып, әзір аяқтыға шалдырмай отырғанына кешегі қой баққан, бүгін дішнің мүддесін қорғайтын „алымдар“ қатарына қосылағысы бар шал іштей тіпті тоқмейілісі бастаса керек. Осы отырғандар ішінде дін Ислам жолына өзінен жетік, таласқа түсер ешкімнің жоғын тағы біледі. Мұның білімін тексеріп, түгендеп жатқан ешкім жоқ. Қырық жылдай қой соңында жүріп, ат үстіндегі қызметке таласып

көрмеген, яки анау ислам дінінің қаймағы әлі бұзыла қоймаған Өзбекстан, Тәжікстан жағына өмірінде аяқ баспаған дала қазағының қартайған шағында басына сәлде орап, айналасына уағыз айта бастағанына да көп мезгіл өте қоймаған. Тоқтарбайдың көлденең құлақтан естігені: осы Нысанбайдың әкесі Әлімгерей заманында Бұқарбай Шәріп шәһарында пәленбай жыл оқып, о дүниенің ілімін түгел тауысқан зор дамулла кісі екен. Кешегі төңкерістен соң ұсталып, атылып кеткен деседі. Нысанбай сірә бала жасында сол дамулла әкесінен дәріс алып, біраз діни кітаптарды оқып тауысқан болуы керек. Әкесі атылып кеткен соң, аласапыран тұрмысқа белсене араласудан қорқып, біржола малдың соңына түскен. Таяқ ұстаған қойшыны кім құдлай қойсын! Бұрынғы дамулланың баласы соитіп омырауына орден таққан озаттар қатарына қосылып, тыл-тыныш өмір кешкен. Енді, міне, арабша хат таныттындардың бәріп тап жауы санайтын заман өтіп, әлі қутышпан, түрмеден де қорықпайтын жасқа келген соң. Тоқтарбайдың құдасы бет пердесін сынырып тастап, жарияға шығып алыпты. Тоқтарбайдың түсінбейтіні: құдасы неге аудандық көлемдегі ресми молда болуға ұмтылды? Одан бұған не түседі? Осы қалпынша-ақ ауылдағы шал-шауқандардың басын айналдырып, жас желеңдер алдында насихатын айтып жүре бермей ме? Онсыз да қазір ел ішінде оқыған сауатты молдалар құрып бітуге айналды. Ендеше, Нысанбайлардың күнкөрісіне толық мүмкіншілік бар.

— Мен саған бір һикая айтайын, тыңдай бер.— деп аудандық молданың орнынан үміккер ақсақал тың әңгіме бастады.— Баяғыда бір мүсәпір мұсылман жау қолына түсіп, құлдыққа сатылды. Құлдықта жүрген адамның күйі оңа ма? Бейшара әбден арып-шынып, біржола өлуге айналды. Құлдың қожайыны жігіттің бүйтін жүріп пайдаға аспасына көзі жетіп, қатышына келіп ақылдасады. „Осы немені базарға апарып сатып жіберсем қайтеді?“— дейді. Қатын: „Өзің көрейінші...“ дейді. Есік алдында балшық илеп жатқан құлға көзі түскен қатынның бүйреп бұлк ете қалады. Содан: „Сен мұны сатпа, маған бер. Бағып-қақсақ, ертең-ақ шомбалдай жігіт болып шыға келеді“ демей ме? Бұған байы көніп, құлды қатынының қарлуына тансырады. Шынында да тамаққа тойынып, ұйқысы қанған құл жиырма шақты күннің ішінде қайтадан құлпырып, аяқ-қолы балғадай жігіт болып шыға келеді. Мұны көрген қатынның көзі жайнандап, сүйкімді көрінген жігітті түн ортасында жатып болмесіне оңаша шақырып алады да: „Жігітім, менің саған қоятын шартым бар. Егер соны орындасаң, басыңа бостандық беріп, босатып жіберемін“ дейді. „Мақұл“

дейді жіпт. Сонда әйел тұрып: „Анау құмырада толып тұрған шарапты таусып ішесің. Әйтпесе анау бесікте жылап жатқан менің күндесімің баласын буындырып өлтіресің. Әйтпесе мына мені зорлайсың. Осы үш шартымның біреуін өзің қалап жүзеге асыр да, бетің ауған жағына кете бергейсің“ дейді. Жігіт әрі ойланады, бері ойланады. Сонда оған кейініп екеуінен бірінші шарттың орындалуы жеңіл көрінеді де, „е. нартәускел“ деп құмырадағы шарапты басына төңкере салады. Ертесіне есіп жиған соң, жап-жағына абайлап қараса, бесіктегі күнәсіз нәрестені буындырып өлтіріпті. Ал өзі үйеленіп айлакер сайқалдың қойнында жатыр екен. Сөйтіп, мастықтың кесірінен сорлы үш түрлі ауыр күнә жасапты. Байдың қатыны: „Ойбай, тексіз құл мені зорлады!“ деп артынша байбалам салады. Одан арғысы белгілі: күнәкәрді қазының алдына айдап апарды, қазы оны өлім жазасына кеседі. Міне, көрдіңдер ме, шырақтарым, жыңды судың қандай пәлеге ұрындыратынын... Ал сендер әсте-әстемен ұшпаққа жетпексіңдер. Сөз болғаныңа!..

— Осы күнгі бұзықтықтың біразын сол сендердің пиянқештерің жасап жүрген жоқ па?— деп қария ендігі әңгіменің бетін жаңа тақырыпқа қарай оп-оңай бұрып әкетті.— Кісі өлтіретіндердің қойнында көк бөтелке, ұрықарылардың қойнында көк бөтелке, қыз алып қашатындардың қойнында көк бөтелке... Ең сорақысы: солардың бірлі-жарымы әлгі мілітсалардың қолына түсіп қалса: „Е, бейшара арақ ішіп жүріп бұзықтық жасаған екен ғой. Қой, обал-ды“ деп босатып жіберетін кырінеді. Сонда көк бөтелке көкбеттердің қорғанышына айналғаны ма? Астапырала, мүңдай да тәртіп болады екен...

— Сонда, молдеке, маскүнемдерге қандай амал бар?— деп сұрады дастарқан басында отырған қариялардың бірі.

— Шаригат бойынша арақ-шарап ішкен күнәкарға сексен дүре соғылады,— деп жауап берді Нысанбай гүк бөгелмей.

— Апырмай, онысы қиындау екен...— деді сақалсыз шалдың бірі.

— Е, оның несі айып?— деді сақалды шалдың бірі.— Маған салса, сондай күнәкарларды рәйкөмің, әйтпесе ісполкомнің алдына жатқызып қойып дүрелеу керек.

— Құлеске, сіз тым қатігез екенсіз... Күнәкарлық күштеумен тыйыла ма екен?

— Ең құрмаса, аяқтарын тартып жүрер еді де бәтшағарлар... Сақалды мен сақалсыз шалдың тәжікесіне өзгелер біраз күлісіп, жетісіп қалды.

— Е, бүгін мына Шерәлінің баласы оқуға түсіп, той жа-

сағатта, аузымыздың дәмін келтіретін ештеме тимейді десеңші! — деп сақалсыз шал жалпы дүрмекке іесті.

— Молдекең отырған жерге арам ас әкелінуші ме еді? Өз обалың өзіңе! — деп сақалды шал сақалсыздың пізесін басып қойды.

„Әй, көпшілігің кезінде дүниені оңды-солды шайқаған қусыңдар ғой!“ деп ойлады Тоқтарбай. Біразын танып та отыр. Араққа ара түсуге ыңғай танытқан мына сақалсыз шал — Қуаңдария ауданына аты мәлім, атақты арысқойымыз Арысбаев. Өзі аудандық Советтің депутаты. Пенсияға шыққанына он жылдан асса да, әлі орта мектепте әдебиеттен сабақ береді. Сессия мәжілістерінде үнсіз қалатын кезі жоқ. Соңғы сессияда қоныстағы мәдени құрылыстардың өнімсіз жүріп, көше бойын коғалдандырудың, санитарлық тазалықтың несіз қалғаны үшін ауаткомды, оның төрағасы Арыстанбековты қатты сынға алған. Сонда сессияға қатысушылар жапырлап қол соққан. Сынды ұнататын кім бар... Тоқтарбай артынша аудандық оқу бөлімінің меңгерушісін шақырып алып: „Анау Арысбаев деген пәлекордан неге құтылмайсың?“ деп зіркілдеген. Оқу бөлімінің меңгерушісі: „Ойбай, Тоқа, Арысбаев маған да маза бермейді. Бір емес, екі ставка сұрайды... мектептерде тіл, әдебиет пәнінің мұғалімдері қаптап жүрсе, мен оған арғық сағатты қайдан тауып берейін? Бәрібір қонбайды. Өзі маған мектепте оқып жүргенімде қазіркідей әдебиетпен екі ай сабақ беріп еді. Сонысы әбден сор болды... “Ұстазыңды шетке қарасың, бала!“ деп репжиді. Ал менің қолымнан не келеді? Қит етсең, жоғарыға арызын ытқытып жібереді“ деп зар еңірен қоя берген. Енді, міне, сол Арысбаевтың Нысанбай молда бастаған шалдардың қатарына келіп қосылып, шын мәнісіндегі мәнді сөзді тәлкекке айналдырып отыр.

Тоқтарбай мойнын молдекеңе қарай бұрып алды.

— Құда, менің бір сауалым бар еді...

— Құлағым сенде, қарағым.

— Осы жер бетіндеп жақсылық пен жамандыққа кім себепкер? Алла ма, адам ба? — деп Тоқтарбай дастарқан басына жиналған кәрі-құрпақтан өзінің көшкінің озық екенін байқау үшін тым алыстан орағытқан еді.

— Жер бетіндегі жаманшылыққа Алланың не қатысы бар? — деп Нысанбай қарсы сауал қойды. Жақтырмағаны шығар: Тоқтарбайға назарын салмай, үршиген ұзын қасын төмен түсіріп, қабағын жауыл алды.

— Ау, сіздер, қариялар жағы, жазмыш жайында көп айтасыздар. Егер пенденің бұл дүниеден бар тағдыры әуел баста пешенесіне жазылып, бірден белгіленіп қойса, онда

жақсылық пен жамандықтың түп себебкері жаратушы иеміздің өзі болып шықпай ма?

Тоқтарбай әлдебір атеистік кітаптан оқыған кереғар қаридасын қасындағы білгірсіген молдасымаққа қойғанда, әрине, бұл сауаждың жаратушы мен жаратылыс арасындағы әлімсақтан бері толық шешуін таппай келе жатқан қиын түйін екенін білген жоқ. Оның үстіне, жасы жер ортасынан асып кетсе де, әйтеуір бір құдайдың бар екенше ешуақытта ішпей күдік келтірмегенмен, наным мен сенімнен тұратын діни ықылымдарға деп қоюға құлқы да болмады, уақыт та таппаған. Былтырдан бері, әуелі ауыр науқастанып емханаға түсіп шыққалы, ара-тұра ойына өлім туралы қауіп кіре бастады. Өлімді ойлаған адамның жаратқушы неге иек артып, көмек күтуден басқа лажы қалмайтынын сезіп жүр. Бірақ жауапты советтік қызметте отырғанда, іштегі нанымды сыртқа жария ете алмайсың. Ал көңіл құрғырда үміт те, күдік те көп. Ендеше, осының реті келіп отырғанда, өзінің ақиқат жолына түскен обырдай маңғазданған мына Нысанбай шалды неге сөйлетпеске?

Нысанбайдың жауабы қысқа болды.

— Басқаларды білмеймі, ал мұсылмандар бұл дүниеде істеген жақсылық пен жамандығының бәріне ертең таңда машқар күнінде құдай алдында өздері жауап береді. Бұл дүниеде істеген жақсылық пен жамандығының нәммасы көктегі Лаухул-Махлуз кітабында жазулы тұрады. Оны Амал дәптері деп те атайды. Әркім сол Амал дәптерінде жазылған жақсылықтары мен жамандықтарына лайық сыбығсын алды.

Тоқтарбай бұл жауапқа онша қанағаттанбаған сыңай танытты.

— Дұрыс қой... Бірақ жақсылық, жамандықтың бәрі күнілгері белгіленіп қойса, оны өзгертуге пенделердің шамасы жете ме?

— Сепің туған күнің мей өлер сәтің ғана күнілгері жазмышпа жазылған. Қалғанының бәрі — өзіңнің ықтиярыңа берілген. Сауапты істерге үйір боласың ба, жаман әдеттерді қалайсың ба — қалауың біледі. Тек соның бәріне таңда машқар күнінде жауап беретініңді ұмытпағайсың. Бұл менің сөзім емес, аят, хадистің сөзі.

— Енді түсінідім. — деп Тоқтарбай басын изеді. — Тойыс, маған Ислам дінінің саясаты белгілі болды... — деп артына қыстырмалан қойды.

Осы күнге шейін аудандық молданың орнына таласып жүрген Нысанбай құдасы туралы Тоқтарбайдың келемеж аралас күдікті ойы бірте-бірте сейіле бастады. Оның діни

білімінің қаншалық дәрежеде екенін, әрине, ажырата алмайды. Бірақ мандалдн бері көпшілік ыңғайына көшпей, өзі дұрыс деп білген иланым-сөзімін бұлақтамай тура айтып отырған қарияны іштей сыйламасқа лажы жоқ еді.

Ал өзі ортасында жүрген партия басшылары арасында, тіпті қарашайым коммунистер ішінде осындай сенімі берік серіктестері көп пе? Нысанбаймен, бәлкім, Жармақанов тең түсер ме екен? Әй, қайдам-ау. Мүідағы Жармақановты ондағы Жарбосинов інісінің мүддесін қорғап жүрген жоқ деп кесіп айту қиын. Тағы кім бар? Құснидинов па? Өтениязов па? Тіпті өзі ме? Ешқдайсына көз тоқтата алмайды. Тоқтарбай тіпті партия басшылар арасынан сол марксизм-ленинизм классиктерінің кітабына үңіліп оқып отырған біреуін көрген емес. Әрине, баяндамаларға қажетті өнегелі үзінділерді дайындап беретін көмекшілері бар. Соңғы жылдарда шыққан бір анекдот әңгіме есіне түседі. Партияға өтуге келген үміткерге кәрі большевиктің біреуі: „Коммунистік партияның манифесін жазған кім?“— деп сұрақ қояды. Үміткердің зәресі ұшып кетіп: „Ойбай, мен жазғаным жоқ!“ деп азар да безер болады. Комиссия мүшесі үміткерді қатты қыспаққа алды. „Әй, сен партияға кірмек түгіл, әуелі манифесті жазған кім екенін білмейтін маубас екенсің ғой! Егер шыныңды айтпасаң, қазір кері қайтарып жібереміз“ деп қорқытты. „Оллаһи, білләһи! Манифесті мен жазғаным жоқ!“ деп ана сорлы зарлай береді. „Сенің жазбағаның бәрімізге белгілі. Ал сонда сол манифестің авторы кім?“ деп тәқымдай түседі әлгі комиссия мүшесі. Үміткер араша іздегендей жалтақтап жан-жағына қарайды. Аудандық партия комитетінің бюро мүшелері шетінен міз бақпай, сазарып отыра береді. Сонда әлгі сорлы: „манифесті кім жазғанын осы отырғандардың бәрі біледі ғой. Мені неге қинай бересіздер?“— деп көзіне жас алуға шейін барады. „Әрине, манифестің авторы кім екенін бәріміз білеміз. Бірақ партия мүшесіне кандидат ретінде сенің аузыңнан естігіміз келеді“ деп комиссия мүшесі тіпті илікпей қояды. „Онда, тәуекел, айтайын. Сонда сол сығырдың фамилиясын әбизәтілһай атауым керек пе?“ деп сұрайды жаны қысылған үміткер. „Әрине, біздің естігелі отырғанымыз да соның фамилиясы емес пе?“ деп комиссия мүшесі үміткерді итермелей түседі. Сонда әлгі партия мүшелігіне кандидат жігіт: „Оның фамилиясы Арысбаев!“ деп қойып қалады. Мұны естіген комиссия мүшесінің көзі бақырайып, „бұған не істейміз?“ дегендей, бірінші секретарға қарамай ма? Бірінші секретарь қасындағы екінші секретарға қарай еңкейіп: „Осы манифесті жазған да атаңа нәлет Арысбаев екен ғой!“ деп сыбырайды. Сонда

екінші секретарь: „Енді кім болушы еді? Біздің ауданнан сыртқа кететін арыздың бәрінң иесі Арысбаев емес пе?“ деп дауыстап жіберіпті-міс...

Бүтінгі естігенінің бәрін іштей түйіп отырған Тоқтарбай енді осы күнге шейін ұштығынан ұстатпай келген, әсіресе былтырдан — әуелі жақсы көретін туыс інісі Шерәлі оқыстан қаза тауып, оның арты дау-дамайға айналғалы бері, көп ұзамай өзі де сыйқырлы шеңбердің ортасына түсіп, батып-шығып жүріпті жиі мазалай беретін қиын сұрағын бүтін ерекше білгірлік пен сопылық танытқан Нысанбай құдасының алдына көденең тартуға бекінді. Егер осы сұрағына құдасы ақылға қонымды жауап тауып айтса, ауданның ресми молдасы ретінде бекітуден де кет әрі емес еді.

— Менің бір түсінбейтін нәржем, құда... неге осы жер бетіндегі пршілікте жақсылықтың жолы болмай, жаманшылықтың мерейі таси береді?— деді.

Бұл сауал бүтін білгірсіп отырған Нысанбайға да оңай тимеген секілді: шалың көзің жұмып, ұзын сақалың саумалап сипай берді. Әлден уақытта көзің ашып:

— Мынадай рауаят бар...— деді.— Алла тағаламыз әуелі Адам Атаны жаратып жерге түсіргенде, аспандағы періштелердің бәрине жер үстіне жіберген тұңғыш пайғамбарға барып тағзым етуге бұйырады. Сонда жеті қат аспанның ең төменгі қабатындағы жетпіс мың періштедің басшысы Ібіліс бұл бұйрыққа мойын ұсынбайды. Ақыр соңында Адам Атаның алдына барып тағзым еткен өзге періштелер бүлікшіл басшысын тұтқыңға алып, Алланың алдына айдап әкеледі. „Ей, Ібіліс, менің жарлығымды орындаудан неге бас тарттың?“ деп сұрайды сонда Алла. „Оны өзің де былп отырсың, жаратқушы ием. Өзің білгенді ежіктеп иесіне сұрайсың?“ деп қырсығады Ібіліс. „Әлбетте, білемін. Біржәк өзгелер естісін. Сөйле!“ дейді Алла. „Сойлесем...— деп Ібіліс шынын айтады.— Әуел баста мені пұрдан жаратып едің. Адам Атаны топырақтан жарыттың. Әрі мен аспан астын билейтін зормын, білімім де мол. Мен неге сонда... қайдағы бір екі аяқтыға барып, қол құсыруым керек? О, жаратқан ием! Осының да әділдік пе?!“. „Е, сенің көңіліңе менмендік кірген екен... Адам боп туған әрбір пайғамбардың Алланың досы екенінен сен хабарсыз ба едің?“ „Адам қалай Алланың досы болмақ? Ол ішіп-жейді, киім киеді, өсіп-өнеді... Ендеше, ол бәрібір өз құлақшының құлына айналды“,— деп Ібіліс таласа бастайды. „Сенің көңіліңе менмендік қана емес, күншілдік те кірген екен. Бұл күйіңше сен, әлбетте, күнәсіз періштелер қатарыңда жүре алмайсың. Сендей күнәкәрдің орны — то-

зақ!" дейді Алла. Тозақтың не екенін өзгелерден жақсы білетін Ібіліс мұны естігенде бар батырлығынан айрылып, қалшылдап қорқа бастайды. „О, жаратқан ием! Менің жалғыз тілегім бар“,— дейді. „Айт“,— дейді Алла. „Мені бүтін тозаққа жібере көрменіз. Тозақ жаман... Маған ақыр заманға шейін жететін өмір беріңіз. Мен де жерге түсейін. Содан ақыр заманға шейін Адам Ата ұрпақтарымен бірге болайын“,— дейді Ібіліс. „Е, сонда не істемексің?“— дейді Алла. „Мен не істеуші едім? Әзәзіл шайтанға айналып, Адам Ата ұрпақтарын таусылып біткенше азғырамын, арбаймын, тура жолдан тайдырамын. Оған менің, Аллаға шүкір, ақылым да, айлаым да, білімім де жетеді. Қанша айтқанмен, өзіңіздің қарауыңызда жүріп, жетпіс мың періштені анда-мұнда жұмсаған басшы емесімін бе? Нұрдан жаралған періштелерді басқарғанды, топырақтан жаралған қайдағы бір екі аяқтыларды басқару қиын ба екен?— дейді Ібіліс. „Сондағы мұғдарың қайсы?“— дейді Алла. „О, жаратқан ием! Сіз мені топырақтан жаратылған Адам Атаға барып тағзым етпегенім үшін күнакарлар қатарына қосыңыз. Мен де сол ақыр заманға шейін Адам Ата ұрпақтарын түп-түгел күнакарлар қатарына қосу үшін халкемет етемін. Егер ақыр заман уақытысында мен осы серпимнің үдесіне шыға алмасам, онда түк қарсылығым жоқ, мені қалаған тозағыңызға тастай салыңыз?“— дейді Ібіліс. „Болсын!“— дейді Алла. Сөйтіп, Ібіліс бостандық алады...

— Атаңа нәлеттің айлакерін қаршы... Ақырдың уақтысына шейін тағы бір лажын тауып, құрықтан құтылып кетпек қой!— деп осы арада молданың дәл қарсаңында, дастарқанның арғы бетінде отырған Арысбаев қозғалақтап қалды.

Оның қасындағы әлгіңде сөз жарыстырушы сақалды шал тағы қарап отырмай:

— Алланың құрығы ұзын. Одан кім қашып құтылушы еді?— деді.

— Қулардың бәрісі осы күні аман-сау жүріп жатқан жоқ па? Мойнына құрық түскен ешқайсын көрмедік қой...

Нысанбай үзілген әңгімесін әрі қарай жалғады.

— Міне, сонымен содан бері Ібіліс Адам ата ұрпақтарын азғырумен келеді. Біреуге „ұры бол“, біреуге „қары бол“ дейді... Өзгеге қиянат жасауға, өтірік айтуға, күншілдікке, көрсеқызарлыққа... әйтеуір бұзықтық атаулының бәріне үйретеді. Айтқанына көңілеңдерге көмек көрсетеді, өрге сүйрейді. Жамандықтың неге жолы болғыш деген сауалға менің берер жауабым осы. Өйткені жамандыққа әрдайым Ібіліс жәрдемге келетін көрінеді.

Арысбаев аузындағы асын шайнап отырып:

— Сонда қалай болды өзі? Әзәзіл шайтан адамдарды азғырып, мұрат-мақсаттарына жеткізін жатады. Залымдар шаттанып, момындар таяқ жейді. Сонда дүниеде ешқандай әділдік болмағаны ма?— деп Нысанбайдың бетіне бажданып қарап қалсын.

Тоқтарбай атақты арызқойдың ұясынан шығып кеткен бадырақ көзінің айналасы батпақ жаққандай қарақошқылдың тұратынын аңғарды.

Нысанбай сақалсыз шалдың қырсықты сұрағына жөндем жауап бергісі келмегендей, қалтасынан қара моншақты тасбигын шығарып, үнсіз санамалай бастады. Әңгімемен отырғанда ішусіз қалған кеседегі суыған шайыне қайтып бұрылып қараған жоқ.

— Әділдік неге болмасын? Пенденің бәрі ақырет күнінде Алланың алдына барып жауап береді. Сонда сенің істеген адал, харам істерің таразыға түседі,— деп сақалды шал сақалсыздың тізесін басып-басып қойды.

Сақалсыз Арысбаев оңайлықпен берісетін емес.

— Онда жетіседі екенбіз. Өлгеннен соңғы таразылау кімге керек? Көретін қызығымызды, алатын жазамызды осы дүниеде бұйыртпаған соң, бәрі бекершілік.

— Неге? Қазақта „бұл дүниенікі ол дүниеге кетпейді“ деген аталы сөз бар...

— Бұл қазақ оттай береді... Қазақ мал баққаннан басқа не білуші еді?

Арысбаевтың соңғы сөзі шамына тиген болу керек, Нысанбай жүндес қабағын көтеріп алды:

— Көпті жамандама, камусіз қаласың,— деді тікендей көзін анаың өңменіне қалып отырып,— “Бұл дүниенікі о дүниеге кетпейді” деген ақиқи сөз. Харамдар екі дүниеде бірдей жазасын тартады. Бұл турасында пайғамбарымыз Мұхаммед ғалайһи саламның бір хадисінде айтылады...

— Хадис-падисте шаруам жоқ,— деп Арысбаев аяқ астынан ашу шақырып, қатына бастады.— Харамдардың бәрі қазір біздің төбемізде ойнақ салып жүр. Билік соларда, байлық соларда, абырой, атақ соларда... Мен өзім, мәселенки, осы өмірімнің ішінде әділ жазасын тартқан солардың ешқайсысын көргенім жоқ.

— Бәлкім, соны көретін көз жоқ шығар мына сенде?— Манадан бәрі модданың ролін жап-жақсы ойнап отырған Нысанбай шалды еңді бұрынғы қойшылық мінезі жеңе бастады.— Жазаның бәрі атып-асу, түрмеге қамау, қызметтен куу емес...

— Еңді мемене екен?— Қараптан қарап отырып ашуга мінген Арысбаевтың тамағынан қырыл естілді.

— Сендей ақымаққа соның бәрін түсіндіріп отыратындай менің пұрсатым жоқ. Білдің бе?!— Нысанбай шала осыны айтты да, үстідегі үзілі шапанының етегін қағып-қағып жіберіп, іргеде жатқан жастыққа қарай қисая кетті.

Туқтарбай әжептәуір басталған эципменің аяғы бүйтін шатаққа айналарын болжап биіген жоқ. Арысбаевқа іштей кіжінгеннен басқаға шамасы келмеді. Енді қайтсін: осындағы бастықтардың Арысбаевтан аяқ тартпайтын ешқайсысы жоқ. Тіпті бірінші секретарь Өтениязовтың оны сырттай сілікпесін шығарып бәлағаттап отырғанын талай естіген. Арызқой болғанда, Арысбаев осы күн е шейін іріден турайтын іріткіш емес, кілең майда-шүйдегі тергілеп жүретін, түйеге ұқсап теріс сестің кертартпаның өзі еді. Мектептегі жылу жүйесі бұзылса да, интернаттағы балалар колхоздың бақшасына түссе де, қалаға қатынайтын автобус графиктен шығып қалса да, базарға шіріген кәртөшке мен іріген қауын түссе де, бұған бәрібір... арызды аудан емес, облыс емес, бірден республикаға қарай ытқытып жібереді. Жұмыс істеген соң, кемшіліктен қашып құтыла алмайсың. Ал сол кемшіліктерді артыңа еріп тауықтай теріп жүрген мынандай тіміскілерді кім ұнатсын. Бұл бадырақ көз кезінде Шерәлі Дүйсенбаевтың үстінен де талай арызды жазған деседі. Жазғанда, тіпті сонау Мәскеу жағын да құр қалдырмапты. Оның себебі — Шерәлі кезінде Арысбаевты аудандық советке депутат етіп ұсынуға үзілді-кесілді қарсы шыққан екен. Тіпті ол тұста Өтениязовтың өзі де Дүйсенбаевты қолдаған рәй танытыпты. Бірақ жоғарыдағы біреулер: „Сол шалаға тиісің қайтесіңдер? Бір ауданға бір арызқой көптік етпес. Кейде әр ауылда бір арызқойдың болғаны да теріс емес... Өйткені басшыларға аяқтарын аздап басу үшін қажет“ дегендей нұсқау беріпті-міс. Кейде осы жоғарыдан берілетін нұсқаулардың қисынын түсіну қиын. Біресе арызқойлар мен жалақорларға қарсы күрес ашамыз, біресе сыбырлақтар мен тыңшыларға ара түсеміз... Осындай екіұшты саясаттың арқасында Арысбаевтар өзгелердің жүйкесін тоздырып, өзі әп-әжептәуір өмір сүріп келеді. Қоғамның қамын күйттегіш неме алдымен өзінің қарынын ұмытпайды. Осы Қуандариядағы біраз мекемелерге Арысбаев тыныштық бермейді: бірінен ұн, бірінен шәй-қайт, бірінен көмір сұрайды. Әрі сұрағанын алмай қоймайды. Бермей көр: Арысбаевтың арыздары қалтасында, сақадай сай дайын жүреді. Әрқилы сылтау айтып, маңына жуытқысы келмеген кейбір бастықтарға Арысбаев сол алдын ала жазып дайындап қойған арыздарының шетін көрсетеді екен деген қауесет бар.

Елдің бәрін арызымен қорқытып жүрген Арысбаев қайдағы бір молдасымақтың елдің көшіне «ақымақ» деп қорлағанына қайтіп шыдасын. Сол заматта отырған орнында қопаң-қошаң етіп, екі қолы ербеңдеп, дастарқанның асты бетінен қатты айбат шекті. Екі көзі баттылап ұлсынап шығып, лайланып кетіпті. Оңсыз да денесі шағын адамның кішкене кеудесін ашу керілеп, жел үрлеген доптай жарылуға шақ.

— Әй, алдауың! Байқап сөйле! Менімен ойнама!— деп қалш-қалш етеді. Қасындағы сақалды шал оның тізесін басып:

— Қой, ашуыңды бас...— деп сабырға шақырып еді.

— Қоймаймын!— деп өршелене түсті Арысбаев.— Қоймаймын! Елді бұзып, партия саясатына қарсы үгіт таратып жүрген мына қақпасты түрменің түбінде шірітпесем, маған серті!

Сақалды шал сақалсыздың тізесінде жатқан қолын алып:

— Әй, сен не көкіп отырсың?— деп кәдімгідей тосылып қалды.

— Айтқаным айтқан. Айтсам, сірә қайтпаң! Аят, хадис деп қайдағы бір ертегілерді тізбелеп, халықты теріс жолға салушы мұндай бұлдіршіштердің тірсегін қию керек!

— Ау, молдекең не бұлдіріпті сондай-ақ? Бүгінгі саясатқа қиғаш келетіндей не айтты?— деп сақалды шал қарсылық білдіруде.

— Бәрі көктегі құдай мен Ібіліс-шайтандардың қолында екен... Адамды шайтан азғырады-мыс, азғын жолға түскендерді о дүниеде құдай жазырады-мыс. Сонда жер бетіндегі адам баласы не істеу керек екен, ә?— деп мектепте әдебиет тарихынан сабақ беріп жүрген Арысбаев өзінің де құралақан еместігін, надан шалдардың ортасына келіп зиятды үгіт таратушы Нысанбай секілді қойшы-қолаңдардың аузын жабарлық қауқар-білімі жетерлік екенін аңғарту үшін енді тіпті алыстан сілтеуге айналды.— Бәрі құдайдан, әйтпесе шайтаннан болады екен деп мына біздер, совет адамдары, қол қусырып қарап отыруымыз керек пе? Сөз болғаныңа... шіркін-ай! Әрбір жұмыр басты тіршілік иесі әуел бастан-ақ жақсы тұрмыс орнатып, жайлы заманға жету үшін алысып, арпалысып келе жатқан жоқ па? Жер үстіндегі төңкерістер не үшін болады? Елдің жерін қорғаған қантөгіс соғыстар не үшін? Немене, соның бәрі еріккешің ермегі ме екен? Жоқ, ешкім еріккешпен басын қатерге тікпейді. Езгіге, таптауға, әділетсіздікке қарсы күреседі... Адам баласының күрессіз бір күні өтпек емес. Күрес тоқтаған жерде өмір де өшіп сөнбекші...

— Ау, бұл жөнінде сенімен таласып отырған кім бар?— Сақалды шалдың қабағы түсіп, қобалжи бастапты.— Жығылғанша күресе бер. Бәрі өз ыртиярыңда. Бірақ мына бізге қартайған шағымызда тыныштық бер, жарқыншым!

— Көкке қолымызды жайып, төк тыныштық іздесең, әсте оңбаймыз!— дегенде сақалсыз шалдың аузынан түкірігі шашырап кетті.— Мынадай азғырушының сөзіне ерссек, әсте оңбаймыз. Біз өзімізден кейінгі жастарға тәрбие бергенде, қайдағы өгірік ертегілермен алдандырмай, әділет ісі үшін жан аямай күресудің қажеттігіне үйретуіміз керек. Біздің үкендік борышымыз осы, ағайын.

Осыны айтқан Арысбаев енді шалдардың шатағына сұғынып кірісудің ретін таппай, бойын жасырып отырған Тоқтарбайға келіп ұрыңды.

— Оның орнына біздің кейбір коммунист басшыларымыз молдалардан ақыл сұрап, солардың сандырақтарын құлақтары салбырап тыңдай береді,— деп кекетті.

Тоқтарбайға Арысбаевтың „құлақтары салбырап“ дегені батыңқырап кетті. Бірақ:

— Немене, коммунистерге молдалармен сөйлесуге тыйым салынған жер бар ма екен?— дегеннен артыққа бара алмады.

— Әрине, тыйым салынбаған. Бірақ партиялық устав бойынша Сіз, Тоқтарбай жолдас, діни нанымдарға қарсы тұруыңыз керек!— деп құддан бұтаны сабақ беріп жүрген ұстазыңдай Арысбаев ақыр соңында даусын көтеріп, кеюге айналды.

— Уставтан, жиырма екінші съезд бекіткен уставтан, әрине... ондай қағидашы көрметтен секілді едім, көкес!

— Уставтан іздеп тапсаң, партиялық программада солай жазылған, жолдас!— деп Арысбаев енді ауатком төрағасының аузын аштырмауға айналды.— Әй, бірақ сендердің устав пен программаның бетін ашпағандарыңа не заман... Сендердің бәрің ортамызда жасырынып жүрген діндарларсыңдар ғой. Жиналыстарда „құдай жоқ“ деп сарнағанмен, іштей „иә, құдай! күнәмізді кешіре гөр!“ деп жалбарынасыңдар. Әрине, ораза тұтып, намаз оқымайсыңдар. Оған уақыттарың жоқ әрі қызметтен айрылып қаламын ба деп қорқасыңдар. Бірақ бәрібір молда болып елді азғырып жүрген бұрынғы қойшыларды қорғайсыңдар. Бәрінің сырларын белгілі ғой...

Қайта-қайта ыңырсип бергені болмаса, Тоқтарбай буынды жерден мықтап ұстап отырған мына шайтанның сапалағына (әлде жаңа Нысанбай хикаялаған Ібілістің тікелей ұрпағы ма екен?) қанелімде ештеме тауып айта алмайды. Өзі: шалдардың да үні өшіпті. Тіпті қасыңда құс жастыққа

— Оны өзiм ғана бiлемiн, — деп жалтарып кеттi. Арысбаевтың екi езуiнен ақ көбiк шығып, табан астында қалшыдай жөнелдi.

— Ал мен сол құдайыңа да, сайтаныңа да сенбеймiн! Бәрi жалған! Бәрi алдау, арбау — деп айғай салсын.

Қасындағы сақалды шал тағы оның тiзесiн басып, аның әлем-тапырық болып кеткен бетiне үңiле қарады да:

— Әй, сенiң есiң дұрыс емес шығар... Сабыр етсеңшi! — дедi. Арысбаев шынында да жып қаққан кiсiдей сол арада сақалды шалдың қолын қағып жiберiп, сiлкiнi орнынан тұра бердi.

Дәл осы жерде ешкiм болжап бiлмеген оқиыс оқиға болды. Манадан берi көзiн жұмып, құс жастыққа қисайып жым-жырт жатқан Нысанбай кенет басын көтерiп, оң жамбасының астынан ұзындығы жарты құлаштай аса таяғын суырып алды да, өмiр бойы мал қайырып өскен шаруаның дәлдiпмен — үстiнде сэмсаған ас толы жалпақ дастарқанның шетiн басып, өзiне оқты көзiн қадап тұрған жауының дәл иек астынан оқсатып бiр тартып өттi.

Арысбаев шалқалап барып шалқасынан түстi.

•••

Арысбаев арызды қардай боратты. Бiрiккен Ұлттар Ұйымынан басқа жердiң бәрiне жазды. Арысбаевтың арызын тексеруге ауданға неше мәрте комиссия келдi. Әсiресе облыстық советтiң депутаттарынан құралған тексерушiлер қатты шүйлiктi. Соңғы кездерi Қуаңдария ауданының басшылығына қиыстау келiп жүрген облатком бастығы Жарбосыновтың арнайы тапсырмасы бар ма, кiм бiлсiн: алғашқы қарқында олар Қуаңдарияда шыққан жаңа жанжал ұшпығын аудандық партия комитетi мен оның басшысы Өтениязовқа байланыстырмақ ниеттерiн танытып едi, оңдай әрекеттерiнсi бiрақ ештеме өлбедi. Өйткенi бұл жанжалға Өтениязовтың жанымалап болса да қатысы жоқ едi. Қайта арыз несi айрықша атап өткендей, бұл төбелес марқұм Шерәлi Дүйсенбаевтың үйiнде, ауаткомның төрағасы Арыстанбековтiң көз алдында өттi. Арыз несi, әрине, „төбелестi ұйымдастырушы Арыстанбеков“ екенiн өте-мөте дәлелдеп жазыпты. Жоғарғы тексерушi орындардан марқұм Шерәлiнiң мұның рулас туысы екенiне, ал ауыл молдасы Нысанбайдың жақын құдасы екенiне дабәтен мән берудi өтiнген. Арысбаевтың жазуында: ол аудандық советтiң сессияларында депутат ретiнде Арыстанбековтi талай сынға алыпты, кемшiлiктерiн көзге шұқып көрсетiптi. Осыны кек тұтқан Арыстанбеков туыс

Ілісінің үйіне кілең қожа, молдаларды шақырып, Нысанбай атты бұрынғы халық жауының баласына мұны сабатуды ұйымдастырған. Былайша айтқанда, халық депутатына қарсы қастандық әрекет жасалған. Арысбаев аңыз ішектей шұбатылған ұзын арызында Тоқтарбайдың атына бүдән басқа да саяси айыптар тағыпты: аудандық партия комитетінің бюро мүшесі халық арасындағы тозған әдет-ғұрыптарға, діни нанымдарға қарсы күрес жүргізудің орнына, әуелі өзі бас болып қалса, молдаларды айналасына жинап, Ислам дінінің кертартпа уағыздарын ел ішінде кеңінен тартуды; тіпті Оқшы Атадан жатқан Абыз әулиенің ұрпақтары ауатқомға келіп, басындығы ескі мазары тоза бастаған бабаларының жатқан жеріне жаңа күмбез салдыруға рұқсат сұрағанда, бұл бір ауыз сөзге келмей „мақұл” депті... Ол ол ма, „Гигант” колхозына барғанда, орыстардың бұрынғы ескі іпіркеуін астық қоймасына айналдырған Аппақов жолдасқа реніш білдіріпті. Бірде бұл тіпті „Қонаевтың өзі де құдайға сенеді. Әйтпесе жылда Түркістанға келіп, Қожа Ахмет Иассаuidің құдығына күміс теңге тастар ма еді?” деп, Қазақстан Компартиясының бірінші басшысының сыртынан сұмдық жала жауыпты. Арысбаевтың арызындағы айыптар осылай тізбеленіп кете береді. Ең тажабы: әдебиетші арызқой біраз әрлеп, бояуын қалыңдатып жібергенмен, әдейі сабатқаннан басқасы, белгілі мөлшерде шындыққа да жанасып жатар еді.

Тоқтарбайдың естуіне қарағанда, қолы қатты қойшы шал сол жолы Арысбаевты оңдырмағанға ұқсайды: негі опырылған дей ме, тісі сынған дей ме... әйтеуір Қуандарияның атақты оташысы Ормантаев „құдай жоқ, сайтан жоқ” деп таласқан жанқияр атеистің екі-үш сағаттай жанын қинап, бұзылған, үзілген жерлерін эзер орнына салыпты. Жанқияр атеистің талап етуімен арызға қажетті қағаздарын да оташы өз қолымен жазып береді. Қажетті қағаздармен қаруланған Арысбаев есін жиган соң осындағы прокурор мен милиция бастығына барып байбалам салады: „Менің денеме дақ түсірген бұзықты дереу қамандар!” дейді. Әбден сасқан милиция бастығы „не істейміз?” деп Өтениязовқа звалдмай ма? Әдетте оңайлықпен көтеріле қоймайтын Өтениязов бұл жолы тасталқан болып ашуланады:

— Сендер қашаннан бері кімді қаман, кімді босату жөнінде райкоммен ақылдасатын болып едіңдер?!— деп.

— Ойбай-ау, аудандық советтің депутаты, елу жылдық партиялық стажы бар қарт коммунистің жағдайы гой біліңді

қинап тұрған,— деп милиция бастығы шыжалақтайды соңда.

— Ал ана кісі... кім еді... молданы айтамын, ол да партия мүшесі ме екен?— деп сұрайды Өтениязов.

— Мүшесі емес. Бірік ауданы ағы мәлім ордында малшымыз...

— Онда райкомның бұл шаруаға не қатысы бар? Бірінші секретарь ештемені ашып айтпаған соң, дәлсіз мұғалімді сабаған діндар қойшыны түрмеге апарып қамат тастауға милиция бастығының батылы жетпейді.

Осы әңгімені естіген соң, аздап іші жыли бастаған Тоқтарбай бастығына барған. Ондағы ойы— тағы да өршігелі тұрған жанжалаға қатысты Біріншінің тамырын басып, байқастап көру еді. Бірінші бұл жолы ойламаған жерден турадан-тура:

— Өзіне әбден сауап болған екені!— демесі бар ма? Біріншінің екі шалдың қайсысын нысанаға алып отырғанын әуелде ұқпай қалған Тоқтарбай:

— Әбеке, кімді айтасыз?— деп қайталап сұрап алды.

— Е, әлгі арызқой қақбасты айтамын...— деп қатты кижінген Аббас өзі отырған жазу столының шетіне алақанын сарт еткізді.— Тіпті күн көруден қалдық қой. Күнде жазады... „Қызылтуда“ отырған туысқанына колхоз есебінен үй салдырып берді деп менің үстімнен Орталық Комитетке бір емес, үш жазды ғой...

— Үй салғаны қалай?

— Е... „Қызылтуда“ Малдыбаев деген бір тілі мүкіс мақлау жіпт бар екен. Бірақ құлағы естиді. Өзі ойсап қарулы, жұмысқа апат деседі. Колхоздағы бар ауыр жұмысқа бригадирлер әлгі сорлы мақауды салып қояды екен. Бірде биіктігі кісі бойындай қанар қапқа толған астықты әрлі-берлі тасып жүрген жеріңде көріп, „Қызылтудың“ басқармасынан „мына озатың кім“ деп сұрағаным бар. Соңда басқарма әлгі бейшараның жағдайын маған түсіндіріп айтқан. Кәрі шешесімен бірге тұрады екен. Әкесі кешеп Отан соғысында апат болыпты. „Ау, осындай мүсәпірлерге көмектесіп тұруларың керек қой“ дегенмін. Кейін білдім: колхоз басқармасы бұзылған ескі клубтың кірпішін пайдаланып, әлгі мүтедек жігітке небәрі екі бөлмелі үй салдырып беріпті. Осыны біліп алған тозақ Арысбаев артына арыз жазуға отырмай ма? „Пәлен де түген, есек те құлан, Өтениязов өзінің туыс інісіне үй салдырып беру үшін жоңырышқа тұқымы сақталып жүрген колхоздың ескі клубын әдейі бұздыртып...“ деп бар пәлені тізіпті. Сөйтсем, әлгі мақау сорлы жағалбайлы екен. Шешемнің айтуынаша, мен де Жағалбайлы әулетіненмін.

Сөйтіп, Арысбаевтың арқасында енді рушыа болып шыға келдік...

Тоқтарбай сәті түсіп тұрғанда Арысбаев жаққан отқа құрғақ тамызық тастап, лаулатып жағып жіберуі мүмкін-ау деп қауіптенген жігітінің бұл жолы өзі мұңып шаққандай болып айтқан әңгімесінің артында жатқан салмағын ашық ажыратпаса да, әдеттеп ақкөңіл мінезіне бағып, бірден босап жүре берді.

— Соңда бәріміздің бір арызқойға шамамыз жетпегені ме?— деп суралды.

Аббастың көз жиеп қызарып кетті.

— Шалдың артында патағы тұрған жоқ па?— деді недәуір бөгелістен соң.

— Ол қандай шатақ?

— Тоқа, сіз шынымен-ақ осыдан хабарсызсыз ба?— Аббас суланған қой көздерін Тоқтарбайға біртүрлі төңкере қарады. Сенімсіз, күдікшіл қарас.

— Хабарым жоқ.— Тоқтарбай шынын айтты.— Менің о бастағы туысым осы Қуандария топырағы екені рас. Бірақ жастай өрісім сыртта болды ғой, Әбеке. Кімнің кім екенін жетік біле бермейтпім рас...

Аббас еңсесін төмен салып, „айтсам ба екен, айтпасам ба екен“ деген сыңаймен ойлаһыңқырап отырды.

— Арызқой Арысбаевыңыз анау Жаһилов ишідің нағашы атасы емес пе?— деді содан соң. Керемет құпия ашқандай ерекше мәні беріп, сөзінің соңғы жағының екпінін көтеріпкіреп айтқан.

Бірақ Тоқтарбай бұған тек таңырқаған сыңай айқартпады.

— Болса ше? Онда тұрған не бар екен?

— Ау, Тоқа, Жаһилов ишідің нағашы атасының сөзі сөйлесмес пе?

— Сөйлей берсін. Онда тұрған не бар екен?— Аббас „Қһқ“ деп зорланып күліп алды да:

— Тоқа, сіз осыншалық жаужүрек батыр ма едіңіз?..— деді. Бұл жолы даусынан кекесіннен гөрі әлдеқандай сүйсінуге ұқсас сарын естіді. Әйтеуір Тоқтарбайға солай көрінді.

Тоқтарбай, әрине, әзір ештемені түбегейлі түсініп отырған жоқ еді. Әрі әншейінде сырын сыртқа шашпайтын тымырсық жігіттің Арысбаевтың арызы тұсында өзімен одақтас болуға ниеті барын байқағанмен, бірақ осы ойынның аяғы немен бітерін білмей отыр. Әсіресе бастықтың Арысбаевқа Жаһиловты апарып қосақтағаны ұнамады.

— Қашша айтқанмен, Қара Қыпшақ Қобыландының

тұқнымы емесің бе?— деп бұл жолы Аббастың ыңғайына көше салды.

Аббас басын изеді.

— Иә, иә! Мүбәрәк Кәрімұлы сізді солай атайды...

— Сөйтін, Арысбаев Жаһиловтың нағашы атасы болып шықты ма?

— Жаһилов ініңіз арызқой ақсақалымыздың үлкен қызынан туған тұңғыш немересі деседі осындағы жұрт.

— Солай ма, Қыздан туған немере бәрінен тәтті болады... Басымызда бар.

— Иә, иә! Жаһилов ініңіз Арысбаевтың сондай тәтті немересі көрінеді. Бірақ,— деп Аббас саусағын сытырлата бастады,— сіз сол „қадірлі“ ақсақалымыздың жақсы көретін немересін бюрода құлаттыңыз... Есіңізде шығар, Тоқа?

Мұны естігенде Тоқтарбай әлденеге секем алып, Аббасқа сезікті жүзбен қарады:

— Реті солай болды ғой,— деді. Шынында осының алдында ғана Өтениязов аудандық партия комитетінің кезекті бюро мәжілісінде Жаһиловты бюро мүшелігіне ендіру жөнінде ұсыныс жасағанда, аудандық атқару комитетінің төрағасы Арыстанбеков бастаған басқалары өре түрегеліп, өздерімен терезе теңестіргісі келген автобаза директорын өткізбей тастаған.

Тамкент пен Алматы барса Жаһиловты жанынан тастамайтын Біріншінің қасына ертіл жүретін қалталы жолдасына деген пендешілік ниетін түсінетін бюро мүшелері бірақ оны бұйдасынан жетектеп әкеліп аудан көлеміндегі басшылық қатарына қоспақ болған әрекетін бірден құптамады. Өтениязов сонда бюро мүшелерінің ішінде иә ауыл шаруашылығының, иә өндірістің бір өкілі тұрақты түрде қатысып отыруы қажеттілігі жөніндегі жоғарғы партиялық орындардың нұсқауы бар екенін ескертіп, аудандағы бірінші автобаза директорын ұйымдастырғыш, іскер басшы ретінде қанша марапаттағанмен, сол жолы көншілікті көңдіре алмады. Бұл аудандық партия ұйымын басқарғалы бергі уақытта бюро мүшелерінің тұңғыш рет тізе қосып, Бірінші секретарьдың бетін қайтарып, ұсынысын өткізбей тастауы еді.

Жаһиловқа қарсы „бүлікті“ бастаушы ауаткомның төрағасы деп ойлаған болуы керек, сол жолғы бюро мәжілісінде Өтениязов өзінің бар дәлелін өзіне қаратып айтқанына шамданған Тоқтарбай:

— Оңда мен бюро мүшелігіне ауыл шаруашылығының дүрдей өкілі, „Гигант“ колхозының басқарма бастығы Аппақовты ұсынамын!— деп мәселенің бетін бұрып әкетуге

айналған.— Озат десең озат, партизан десең, партизан...
эбден лайықты кандидатура!

Аппақовтың атын естігенде, Өтениязов бірден сылқ түсп. Оның ойынша Аппақов — Арыстанбековтің жақтасы. Бюро мүшелігіне Аппақов өтіп кетсе, Арыстанбековтің тобы көбейіп, таразы басын әрі қарай аударып әкетуі мүмкін. Бұрындары айтқанына жүріп, айдауынан шықпайтын бюро мүшелері, міне, тағы бастарын котере бастағанға ұқсайды. Өмір шіркінің сыйқырлы доңалағы шыр айналып, бұрынғы қалыбына қайтып келгенге ұқсайды. Солай емей немене: қапыда қаза тапқан Шерәлі Дүйсенбаевтың орнын оның туыс ағасы Тоқтарбай Арыстанбеков жоқтатпай келеді екен.

Жаһиловтың кандидатурасын қараған соңғы бюро мәжілісі талай мәселенің бетін ашып, аудандағы негізгі екі басшының арасын бұрынғыдан бетер ажырата түскен секілді еді. Енді екеуі де сол жолғы беттесудің кейбір тұстарын естеріне алып, бұлдан былайғы әрекеттерінің болжамын іздегендей іштей арбасып отырды.

Айла-шарғы жағына пәлендей жетіктігі жоқ Тоқтарбай Қуандарияда дәл Тамкенттегідей жағдайдың қалыптаса бастағанын байқап, осының түпкі төркінін анық түсіне алмаған соң, бар пәлені кәдімгі пендешілік пейілден іздер еді. Тамкентте отырған Жарбосыновқа Құснидиновтың орны керек. Қуандарияда отырған Арыстанбековке Өтениязовтың орны керек. Ал ана екеуінің жылы орындарынан айрылғысы келмейді. Сол себепті жақ-жақ болып айтысқа түседі. Рас, өзіні осы дәрежелі қызметпенен босатып, колхоз, совхоздардың бірін басқаруға жіберсе, іштей қарсы болмас та еді. Жекке басы үшін ең жайлысы да, оңтайлысы да осы. Бірақ өйте алмайды. Өйтпеге енді хақысы жоқ. Күрес атаулының (әлде мансап жолының ба?) жазылмаған заңдары, қатып қалған қағидалары бар. Иә жеңілесің. Иә жеңесің... Ең әдемісі: әуелден мансап жолына түспе. Түстің екен, тар жол, тайғақ кешулерді айналып өте алмайсың. Адал болсаң — арамдар жолыңды кес-кестейді. Арам болсаң да бәрібір — адалдық бас көгермей тұра алмайды. Қиынның қиыны: бұл жолда барар жеріңді білгенмен, оңың мен солыңды, алысың мен жақыныңды, жарықлаушы мен жақыныңды біржолата түстеп тануың, сөйтіп етегінен мықтап ұстауың оңай емес.

Тоқтарбай, әрине, шамалап болса да Аббастың қазіргі ақуалын аңдып отыр. Соңғы кездері аудандық партия басшылығы түгелдей ауатком тарағасының жағына шығып кетпегенмен, бюро мүшелерінің екіге жарылғаны анық еді. Ал анау үшінші секретарі. Айдарғазиев пен аудандық газеттің

редакторы Майлыбаев қазір ашықтан ашық Арыстанбековтің сөзін сөйлейтін болып жүр. Екі жылда бір өтетін аудандық партия конференциясына шейін Өтениязовтың бюро мүшелерін түгелдей жаңалауға хақысы жоқ. Бюро мүшелігінен біреуді шұғыл шығару үшін — оны өсіріп құтылуы керек. Ал өсіру үшін оған обкомның бірінші секретары Құснидиновтың рұқсаты керек. Ал Құснидинов әркімге тереңнің түбін көрсете бермейтін тұңғықтың өзі. Ол біресе Өтениязовты қолдайды, біресе Арыстанбековты құтқарып жібереді... Мәселен, өткен жолы Өтениязовқа есеп кітапшасына жаздырып, қатаң сөгіс жариялатса, Арыстанбеков ауызша сөгіс алып, түк көрмегендей болып жүр. Бүддіргені де бар: марқұм Дүйсенбаевтың үйіне Жаһиловтың нағашы атасын шақырып алып, таяққа жығалды; онымен қанағаттанбай, қасына ана бір Аппақов деген алаңғасар „партизанды“ қосып алып, қол жинайды, ал ауырткомның бюро мүшелері Айдарғазиев пен Майлыбасевты қамырша илейтін түрі бар. Бүйте берсе, көп ұзамай Өтениязов табысы мөл тақытымен қоштасуы ғажап емес. Сонда Өтениязов не істеуі керек? Тоқтарбайдың шамалалуынша, Өтениязов уақытша болса да аудандық партия комитеті мен өзі іштей менсінбейтін аудандық атқару комитетінің арасына көпір салып, ауаткомның төрағасымен мәмілеге келуі керек.

Аббас әңгімесін әріден бастады.

— Күй сеніңіз, күй сенбеңіз, мен сізді сыртыңыздан қатты сыйлап жүремін, — деді айқастырған сәусәктерін сытырлатып отырып. — Жасыңыз үлкен, тәжрибеңіз мол. Мен туасы сөзі аз, әрекеті мол іс адамдарын жақсы көрсемін. Бұл турасында бұрын туралы айтпасам да өзіңізден үйренген жерлерім көп, Тоқа.

— Оныца рахмет, — деді Тоқтарбай. Бастығы мақтап отырса, „Жоқ, мен олай емеспін“ деп өзін-өзі жамандудың ретін таппады.

— Шерәлі марқұмның қазасы турасында сіздің маған да күдікті көзбен қарайтыныңызды білемін, Тоқа. Бұл мәселеге біржола қайтып оралмас үшін айтайын... атақ, абырой үшін, қарақан бастың қамын күйттеп жасаған күнәләрім аз емес шығар, бірақ, олаһи деп айтайын, адам өлтіру менің қолымнан келмейді. Олаһиды азсынсаңыз, жалғыз баламның атымен ант етейін: Ініңіздің қазасына менің қатысым жоқ...

Тоқтарбай қапелімде даусы дрілдеп, көзіне кәдімгідей жас ала сөйлеген Аббасқа не айтарын білемеді. Қуаңдарияға қызметке келгелі бері тұңғыш рет ішін ашып

сөйлеп отырған басшыға бұл да тұңғыш рет адамшылық, көзбен мүсіркей қарап:

— Е... иә...— деп бас изегеннен басқаға бара алмады. Аз-кем оғалдық көрсеткен Аббас тез есін жиып, ширығып алды.

— Шерәлі марқұммен бірден жұлдызымыздың қарсы болғаны рас. Қазақ өлген адамды жамондамайды... менің де оны артынан гайбаттауға аузым бармайды. Бірақ марқұм.. жастығынан шығар... қазіргі тілмен айтқанда, идеалист еді. Ал түзелмес түзу тақуалықпен тіршілік студің қиын екенін сіз менен кем бімейсіз, Тоқа.

— Түсінбедем,— деді осы жерде Тоқтарбай. Түсініп отырса да, әдеп айтты.

— Оның түсінбейтін несі бар? „Ғылымда тура даңғыл жоқ“ деген сөз біздің Қуағдарияның жолаушылар таситын автовокзал үйінің маңдайшасында дабырайып жазулы тұрған жоқ па? Айтпақшы, Маркстің осы ұлағатты сөзі өз орнында ілулі тұр ма екен, осыған неге ой жүгіртпейсіңдер деп апа Айдарғазиев жолдасқа талай қақсадым... құлағына імейді... Қойшы, мәселе оңал емес. Мәселе Маркс ақсақалдың данышпандық пікірінде... Ал біздер марксистдерміз. Диалектика заңына бағынамыз. Диалектика заңы бойынша, Тоқа, өзіңіз білесіз, өмірде өзгермес, абсолюттік шындық деген атымен болмайды. Біздің тек абсолюттік шындыққа ұмтылуымыз, қолымыздан келгенше жақындауымыз мүмкін. Сіз бен бізді қазанбас профессорларымыз осылай оқытқан. Институтта оқып жүргенде сол қазанбастардың айтқанына оншалық мән бермей, әйтеуір сынақтан оту үшін жаттап алған жарапазандарымызды өздеріне қайтара айтып бермеуші ме едік? Енді қарасақ, сол қазанбастардың айтқанында недәуір шындық бар екен ғой. Мысалға, өмірде шындыққа жету үшін алдымен өтірікке барасың. Біреудің қарнын тойғызу үшін екіншісінің аузынан жырып әпересің. Бір нәрсені көбейту үшін екіншісін азайтасың. Қалауыңды биіктету үшін қалғанын аласартасың... Солай емес пе?

— Өте оңтайлы философия екен,— деп Тоқтарбай кекете күлді.— Мені оқытқан қазанбастар басқаша сайраған секілді еді. Қарама-қайшылықтардың бірігіп, прогрестің жеңбей қоймайтыны, болашақтағы шекарасыз, соғыссыз, сәліп-қанаусыз қоғам... Әркім қалағанынша ішіп-жейді, шамасы келгенше еңбек етеді, тап күресі, мемлекет, әскер, ақша жойылады... Осылай ғажайыптарды көңіліме тоқып қалыпмын.

Аббас күлген жоқ. Сұланған көзінің жиегін сүк қолымен сүртіп қойып, сөзін жалғады.

— Оның бәрі әдемі ертегілер ғой. Тоқа! Әдемі ертегі бүгінгінің адамына азық бола ма? Мысалға, мына сізге қысқы азығыңызды, жөйтін соғымыңызды ашау Аппақов секілді көңілде ағаларыңыз үйіңізге әкеліп тастайды. Қане, осынұмды өтірік деңізші...

— Өтірік десем, бәрібір сенбейсің.

— Әрине, сенбеймін. Бірақ әсте айыптамаймын. Өйткені бәріміздің асырап отырған бала-шағамыз бар. Ал бала-шағаға көп нәрсе керек... Мәселе онда емес...

— Мәселе сонда не болды өзі?

— Мәселе: арамызда әлгіңдей әдемі ертегілерге сенетін бірлі-жарым ақкөкірек адамдардың кездесетіні. Сондай ақкөкірек адамдар әрі өз қасыңнан табылса, оңай емес екен. Үнемі ақкөкіректердің айтқанын істей берсең, бір де бір тірлігің іагері баспас еді. Сіздің Шерәлі ініңіз дәл сондай ақкөкірек жігіт еді. Ақыры аяндай болып шықты... Жо-жоқ, мені марқұмды сөге жамандап отыр екен деп ойлай көрмеңіз. Басына күмбез орнатуға лайық айтулы-ақ азамат еді... Әттең, қыршын кетті.

— Түсінбедім, — деді Тоқтарбай тағы.

— Оны түсінбейтін несі бар? Бұл өмірде ақкөкірек жігіттердің жолы ауыр болады. Олардың атағы әдетте өлгеннен соң өрлеп кетеді. Сіздің Шерәлі ініңіздің тағдыры, меніңше, дәл осындай болды, Тоқа... Рас, кезінде Шерәлімен айтысқан, тартысқан жерлеріміз бар. Жұмыс барысында кіммен қабақ шытыспадық? Бірақ, тағы қайталап айтамын: мен осы өмірімде ешкімнің қанын мойныма арқалап көрген адам емесмін. Құдай сақтасын, ондай сұмдығыңнан аманмын...

Жылдан астам мерзім өтсе де, қуаңдариялықтар үшін әзір ізі суына қоймаған қиын тақырыпты Аббастың өзі бастан қозғап отырған соң, Тоқтарбай несіне тартынсын:

— Шерәлі кезінде Жаһиловтың үстінен қылмысты іс қозғатпақ болыпты деген не сөз?— деп сұрады.

Аббас шылымын тұтатып, түтінін бүркқыратып отырды да:

— Ел ішінде алыпқашты әңгіме көп. Оның қайсысын түгендейміз?..— деді. Содан соң даусын барынша жұмсартып:

— Тоқа, сіз бен біз ағалы-шәлі әріптестер ретінде бір мәмілеге келсек қайтеді?..— деді. Әншейінде оңайлықпен езу жиып күле қоймайтын жігіттің жүзі жылып, бетіне жұқалтаң қан жүгіре бастады.— Өткен жолы ғой... биорода көптеп-көмектеп ана Жаһиловты құлаттық. Сіз Аппақовтың кандидатурасын ұсындыңыз. Өзіңіз білесіз, сол жолы партизан ағамыз да өтпей қалды.

— Өтпей қалған жоқ, мәселе кейінге қалдырылды,— деп түзеді Тоқтарбай.

— Мейлі. Солай-ақ болсын. Менің айтпағым, Тоқ... Сіз Жаһиловтың бюро мүшелігіне өтуіне қарсы болмаңыз. Ал мен Арысбаевтың аузын жаптырайын. Осыған қол алысатымыз ба?

Мұны естігенде, Тоқтарбайдың әншейіндегі құбаққан жүзі одан сайын күреңітіп жүре берді. Мападан бері талай бұлаққа салып, былайша қарағанда ішкі бүкпесін жазып, ашық сөйлесіп отырғандай көрінген Өтениязовтың түпкі ниеті бірден түсінікті болды. Е, бәсе... бұрын да, кейін де Тоқтарбайға келгенде қабағының мұзы ерімей жүрген немесе неғып аяқ астынан Арысбаев секілді арызқойдың жоғарғы жаққа қарай қарддй боратқан қараздарының астында қалған қарауындағы қарашасына бүйтп аяныш білдіре қалуы деп ойлап еді.

— Тоқа, өзіңіз білесіз, өмір болған соң, осындай кішкене мәміле келісімдері қатар жүреді. Шынында, бірге қызмет істеп, бір терінің иушанын илеп жүргендіктен, аздап өзді-өзімізге қол ұшып беріп қойғанымыз да дұрыс қой,— деп ақыр соңында Аббас арзан үгітке кышпты.

— Ал маған сол Арысбаевыңнан келіп-кетер қауіп жоқ,— деп әліптің аяғын күткен Тоқтарбай шалқая түскен.

— Кім біледі... Үстіңізден қайта-қайта арыз түсе бергеннің несі жақсы дейсіз? „Жаптым жала, жақтым күйе“ деп жаза берсе, әйтеуір бір былғамай қоймайды бұл аңтүркілер.

— Е, осы өмірімнің ішінде бұдан да зор құқайларды көргенмін. Екі шалды төбелестірген мен емес. Куәлар бар... Тексергіштер ақ, қарасын ажыратып алар.

Тоқтарбайдың ауданға мәлім арызқой шалдың кезекті шатпағынан пәлеңдей қорқы қоймағаны рас еді. Бұған осы шатақ төңірегіндегі Өтениязовтың әрекеті қызық көрінген. Бүгін осында Біріншіден суыртпақтап сыр тарту үшін келген — әйтпесе суқаны сүймейтін „күңдесінен“ араша сұрау ойында жоқ. Жаны қысылатындай күні туса, бұлардың алдында пенде болғанша, анау облысты басқарып отырған Мүбәрақтың өзіне бармай ма? Осы жағдайларды есепке алмайтындай, Аббас, әрине, ақымақ емес. Сол себептен де ол бүгін бойын жасырып, төменшіктен сөйлеп отыр. Тоқтарбай мен екеуінің ортасына саудаға тастаған бұлының сыйқын қараңыз: өзінің жақтасы Жаһиловты бюро мүшелігіне өткізіп, бұның алдында қайдағы бір арызқой шалды жығып бермекші екен. Әрі мұның өзі жығып беруге ұқсамайды: туған жиегін

аудан басшылығының төріне апарып отырғызса, күні ертең оның нағашы атасы бүткіл аудандағы тіршілікке оңды-солды араласпасына кім кепілдік береді?

Слудасының салмағы жеңілдеу екенін Аббастың өзі де штей мәлшерлен отырған болуы керек. Даусын бұрынғыдан да жұмсартып, құпия сыбыр деңгейіне дейін төмендетті.

— Мәселе Жаһиловта, иә Арысбаевта емес, Тоқа. Мәселе сіз бен біздің бұдан былай түсінісіп жұмыс істеуімізде. Бұған қарсы емес шығарсыз?

Билікке таласы бардың ағынаулақ айла-тәсілшен хабардар Тоқтарбай да аяқ астынан бейкүпіз бола қалып:

— Әрине, қарсы емеспін, — деп басын изеді.

Аббас езу тартып, бір көзін қулана қысып алды.

— Жаһиловқа да, басқаға да қарсы емеспісіз?

— Қолымнан келсе, жұмыр басты пенденің ешқайсысымен ренжіскім келмейді. Ал айтыс, тартысты жаным сүймейді. Оған уақытым да, құлқым да жоқ.

Бұл Тоқтарбайдың шыны еді. Ес біліп, етек жапқалы бері талай көрліг жүр: ел басқарған, іс басында отырған азаматтардың көпшілігінің қайрат-күші өзара арналысқа, алыс-жұлысқа жұмсалады да, әмірінің біразы заяға кетеді. денсаулыққа ілуқсан түседі, үй ішіндегі бала-шағасы әбіржиді. Соның бәрі халықтың, мемлекеттің қамын жегендіктен, газеттерде жазылып жататын әлі ескі мен жаңаның бітіспес күресі, жақсылық пен жамандықтың сайысы болып жатса бір сәрі ғой. Әрине, белсеніп күреске түскендердің аузынан ығи отан, партия, жұмысшы-шаруа одағы, жоспар, міндеттеме, ғылыми-техникалық революция туралы екіндеткен айбыяды сөздер шығады. Ал сол айбынды сөздердің ар жағында пәленшектер мен түгеншектердің айдынын асырып, атақ-дәрежесін көтеру ниеті тұратынын қайтерсің. Біреуді жоғары өрлету үшін екіншілерді төмен қарай құмдалату керек екенін жаңа Отенязовтың өзі де бүкпесіз ашық айтты...

Қазақ: „Ат үстіне мінгеннің кеудесінде жел пайда болады”, — дейді. Ал мансапқа қолы жеткеннің желігі одан да жаман екенін Тоқтарбай бір кісідей білетін. Өзі де жас күнінде өркөкірек, басынан сөз асырмайтын асау еді. Жоғарғы оқу орнын бітіріп келісімен төрт-бес жылдың ішінде тасы өрге қарай домалап, алыс аудандағы шаруасы шайқалған шалажансар колхоздың мәдәрігерлігінен бастаған еті тірі маман көп ұзамай сол колхоздың басқармасын басқарып шыға келгені бар. Бірден жолы оңғарылып, ісі оңға басқан сол жылдарда бұның мұрнына шыбын қонғандай танауын көтеріп, ешкімді менсінбей,

аяқты алшаң-алшаң басып жүрген кездері болған. Біреу өзімен таласа қалса, талағы тарс кетіп, таласушының таңын айырып жіберуге ұмтылған кездері бар. Соның бәрі өтті, кетті. Қазір ойлап отырса, мінезіндегі міні ұзақ жылдар бойы мұны ауыл көлемінен асырмай, аудан, облыс көлеміндегі басшылыққа қолын жеткізбей келгенге ұқсайды. Егер елдің ортасына жақындаған шағында облысты басқаруға барған Мүбәрәк құрдасы мұның қолтығынан көтеріп әкетпегенде, анау көрші Ұзақ ауданындағы совхозды шырқобелек айналдырғанын қанағат етіп, әлі күнге шейін тым-тырыс отыра берер еді.

Ал қазіргі ақуалы алдымен өзіне анық емес. Былайша бұрынғымен салыстырғанда дәрежесі төмендегенге ұқсамайды. Бірақ бірінші басшы емессің — ауданды партия ұйымы басқарады. Күні-түні тыным көрмей бітірген шаруаның, бас қатырып ойлап тапқан бастамаңның бәрі мына отырған Аббасқа барып тіріледі. Қанша секіргіш болсаң да, мұның үстінен аттап өте алмайсың. Өткізбейді... Жұрт көзіңше Тоқтарбайдың қолдаушысы болып жүрген Мүбәрәктің қылығы анау: бірде алыстатады, бірде жақындатады. Облыс, аудан көлеміндегі билікке араласқалы бері бұған айрықша ұнамауға айналған нәрсе — дәулердің өзара кикілжіңі, зйтыс-тартысы, өмірі бітпейтін ойыны. Әуел баста облысқа барған бетте осы ойынға өзінің де қызу араласып, өзінің қолдаушысы Мүбәрәк құрдасының аз уақыт қолшоқпары болғанына қазір өкінер еді. Бірақ қайтерсің, дәулер бәрібір ойынға араластырмай қоймайды.

— Ешкімге қарсы болмасаңыз, келесі бюро мәжілісінде Жаһиловты қолдап дауыс беріңіз, Тоқа! — деп паш сұраған аш баладай әл де қылқылдап қоймай отыр Өтениязов.

— Жаһиловқа да, басқаға да қарсылығым жоқ екенің рас, Әбекс. Бірақ мен тағы Алпақовтың кандидатурасын ұсынатын шығармын...

— Неге? Сізге бәрібір емес пе?

— Маған бәрібір, бірақ ауданға бәрібір емес пе деп ойлаймындағы. Неге десеңіз, біздің Қуаңдария негізінен ауыл шаруашылығы өнімдерін өндірумен айналысады. Өндіріс ошақтары жоқтың қасы. Еңдеше, бірорада биыл мемлекетке жүз мың центнер астық өткізген айтулы маманымыздың отырғаны әбден ақылға сыйымды істей көрінесі маған.

— Өндіріс ошақтары аз болғандықтан да, келешекте осы салаға ерекше мән беру үшін, қайрат-жігері мол жас коммунисті бюроға енгізуіміз қисынсыз ба сонда?

— Онда...— деп Тоқтарбай миығынан күліп алды, — ауданымыздағы оқу-ағарту ісіне ерекше мән беру үшін, қайрат-жігері мол жас коммунист, оқу ісінің меңгерушісі Зермұқамедов жолдасты бюро мүшелігіне енгізсек, бұл да әбден қисынды болар еді.

— Ой, айтады екенсіз...— Аббас қолындағы шылымының тұқылып толының шетінде тұрған тас күлсалышқал салып езгілей берді.

— Е, несі бар екен? Зермұқамедов талапты, білімді жас. Аудан мектептері биылғы облыстық байқауда алдыңғы орынға самғап шықты. Білімді жастарды өсіру біздің ағалық борышымыз емес пе?— Тоқтарбай қасақана қыздырмалатып, қызыл сөзге баса түседі.

— Тоқа, бұл жерде Зермұқамедов туралы әңгіме болып отырған жоқ қой. Оқу-ағарту саласында ауданымызды алға сүйреп жүрсе, ол жігіттің атасына мың да бір рахмет... Бірақ біз алдымен Жаһиловтың мәселесін шешіп алайық.

Тоқтарбай тосылып қалды. Былайша қарағанда ауатком төрағасы басымен қайдағы бір автобаза директорына осыншама қарсылық көрсетіп, қасарысын отырғаны жараспайтын да секілді. Оның үстіне, ауданның бірінші басшысы мұның алдында кішірейгендей болып өтініш жасағанда, иіле қойса қайтер еді? Осы өмірлінің ішінде иілген, бүтпеген жерлері, іштей қаламаса да, мәмілеге барған тұстары аз емес. Өмір бойы бұрылыс бұттарысы жоқ тұзу жолмен жүріп келдім деп мақтана алмасы хақ. Ендеше неге бұл Жаһиловқа келгенде осыншама қасарысады? Жаһиловта алты аласы, бес бересісі жоқ. Күні бүгінге шейін бірінші автобазаның директоры алдынан әдейілеп кесе көденең өтіп көрмейті. Қырық жылдық мүшел тойын атап өткенде өзге жұрттан бөлектемей, Тоқтарбайды да қадірлі меймаңдарының қатарына қосқан. Кездескен жерде ебелектеп екі қолын ала жүтірмегенмен, былайша сәлемі тұзу. Рас, Қара Мысықтың кейде жұмыс бабында мойын ұсынғысы келмей, шатқаяқтайтыны бар. „Машинаның бәрі гаражда тұр, жанармай жетімсіз, қосалқы болшектер жоқ“ деп ауаткомдағы анау-мынау басшысымақтарды маңына жуытпайды. Мәселен, өзінің орынбасары Айтуаров жиі-жиі Жаһиловтың үстінен шағым айтып келеді. Бір жағынан аудандағы бірінші басшының қолтығына кіріп алған пысық жігіттің Айтуаровтарға желкесін күжірейтетіні түсінікті. Айтуаров тұғы, ауданға келген алғашқы айларда ол тіпті Тоқтарбайдың өзіне айбат шекті емес пе? Сонда бір жолы жергілікті Рокфеллерді біржола жуасыту үшін бұл Қара Мысықты кеңсесіне

шақырып алып, ит терісін басына қаптағаны есінде. Содан бері — шыны ма, өтірігі ме, кім білсін, Жаһилов жария түрде тура мұның өзіне қарсы өжектеуден тайылған.

Біржәк бәрібір Жаһиловты мұның сұқаны сүймес еді. Ең алдымен аудандығы Аббастың ғана емес, облыстағы Мүбәрәктің қолтығына кіріп алғанын ұнатпайды. Жаһиловтың беделі Тамкент облысының көлемінен асып, сонау Алматыда отырған дәулердің де біразының бетін өзіне қарай бұрып алыпты-мыс деген алыпқапты сөздерді де естиді. Өзін зорайтып көрсету үшін ойлап тапқан өтірігінің бірі шығар деп, Тоқтарбай автобаза директорының Алматыны „жаулап алғавына“ сене қоймас еді. Мүшел тойына қайдағы бір қаңғыбас ақындар мен әншілер келсе, бұған таңқалатын дәнмесі жоқ деп ойлайды. Ақша-бұлға өнерін сатқан өзекті жандар бұрынғылары да болған, қазір де аз емес. Ал Жаһиловтың қазіргі қалталы байлардың бірі екеніне жүрт қатарлы көзі жеткелі қашан! Дәп қазір, дамыған социализм заманында, арамнан байыған азбаңдар аз ба? Бір кездері бай атаулыға қарсы қару ұстап алған коммунистердің бүгінгі ұрпақтарының біразы осы Жаһилов секілді арамнан байыған жуандардың аузына қарайтын болған. Бұған да қазір ет үйреніп барады. Осының бәрін бір кісідей білетін Тоқтарбай бәрібір іштей көңдіге алмай, Жаһиловты көрсе, арқасы құрыстанып пыға келер еді. Әрі осы Жаһиловтарды сұмдық қызғанып, іштей көре алмайтын. Жоқтан бар жасап, тыйышпан сом құрайтын пысықтығын да, инешің көзінен өтіп кететін өткірлігін де күңдейді. Жаһиловтай болу — қанша тыраштанғанмен, өзінің қолынан келмес еді. Ең зор қауібі: егер осы Жаһилов зәуімен аудандық партия комитетінің бюро мүшелігіне өтіп кетсе, көп ұзамай осы Қуаңдариядан, айтпесе анау Тамкенттегі тұтқалы орындардың біреуіне барып қонжиып отырып алуы мүмкін. Несі бар: жоғарғы білімді маман, іскерлік қабілеті жеткілікті, бастықтардың көпшілігімен тіл табысқыш, қалтасы қалың... Бәлкім, мұны бастықтардың біразына қолмайсыз жағымен қырын келе беретін, жасы да елудің ортасына келіп қалған Арыстанбековтің орнына дайындап жүрген де шығар. Соңғы кездері осы Өтениязов „жастарды өсіруіміз керек“ деген сөзді жиналыс сайын жиі айтатын болып жүр. Өтениязовтың мұраты белгілі: Арыстанбеков, Аппақов секілді „қарілерді“ аудандағы биліктен алыстату. Жаһилов секілді жастарды қасына алуға асығатын себебі де сол. Ал енді бұл, Тоқтарбай, осының бәріне көзі жете отырып, айқай-шудан алыс жүруім керек екен деп, қайтіп қана еркектік намысын қолдан бермекші? Жарайды, анау Нысанбай құдасы

мысалдап, түспалдап айтатын әділет пен адамгершіліктің асыл мұраттары үшін Ібілістің бүгінгі ұрпақтарына қарсы майдан ашпай-ақ қойсын... оған бұның шимасы да келмес... бірақ өзінің жеке басының мүддесін қорғауға хақысы бар.

— Жаһилловтың мәселесі илған қарай тұрмаған шығар. Біоро мүшелері шешеді де.— деді Тоқтарбай біраз үнісіздіктен соң.

— Сіздің аузыңыз қалай қисайса, біоро мүшелерінің көпшілігі солай қарай құлай салады ғой,— деп Аббас тақымдап қояр емес.

— Неге? Бізде демократия емес пе? Әркім өзінің дұрыс көрген пікірін айтар...

— Сіз бен біз келісімге келсек, демократия дегеніңіз құйрығын қысып кетпей ме, Тоқа?

„Осылар маған неге пара ұсынбайды екен?“ деген опасыз ой келе қалды кенет Тоқтарбайдың басына. Апырмау, бұлар үшін қазіргі ең төте жол сол емес пе еді? Қалір бізде осы сатылмайтын не қалды? Қызметтің де, атақтың да, омырауыңа жарқыратып тағып жүретін орденнің де — бәрінің мөлшерлі бағасы бар Бүгінгі Ібілістің ұрпақтары мұны жетік білуге тиіс еді. Бірақ Өтениязов әзір бұл жолшде түспалдап болса да ештеме аңғартпай отыр. Қызық екен. Қуаңдарияға келгелі ауатком төрағасының кабинетіне Ібілістің қаншама ұрпақтары келіп кетті... Бәрінің сұрайғыны — қызмет, дәрежелі орын. „Қауын, қарбыз, жеміс, жидек қабылдайтын мекеменің директорлығына қойсаңыз, еңбегіңізді жемеймін, көке?“ деп біреуі келгені есінде. „Егер аудандық тұтынушылар одағын алып берсеңіз, орнымнан түскенше өзіңіздің бала-шағаңызды тегін асыраймын, аға!“ деп екіншісінің келгені есінде. „Ең болмаса, осындағы жер тепстеумен айналысатын колоннашың бас инженерлігіне тағайындап жіберсеңіз, жылдағы курорт шығыныңыз менің мойнымда, жәке!“ деп үшіншісінің келгені есінде. Ол ол ма, бұрын байқамаған екен: Қуаңдарияда Тоқтарбайдың аталас туыстары қисапсыз көп болып шықты. Бәрі шетінен жомарт, қонақжай екен. Алғашқы айларда мұны күнара қонаққа шақырғыштап, талай малдың обалына қалды түге. Ерінен гәрі ерекше туысшылық мінез танытқан Қыздаркүлдің арам құлқынын таныған соң, Тоқтарбай көп ұзамай мүлділ бейберекет қонақшылыққа қатаң тыйым салған секілді еді. Бірақ Қыздаркүлдің туган күні, немерелерінің мектепке барғанын құттықтап келіп жататын қатын-қалаштан әлі күнге шейін құтыла алмай жүр. „Бұл неғылған базар?!“ — деп кейісе, Қыздаркүл бет бақтырмайды. „Сен, немене, исполком болған екенмін деп елден безбекшісің

бе? Әрі осы үйге келіп жатқан сенің надан туыстарың емес. Олар не білуші еді тәйір?.. Келсе, біреуі менің сиғлім, біреуі мектептегі қызметтес жолдасым, біреуі маған өкілше болып жүрген апам!”— деп бұлтартпас дәлелдерін ала жүгіреді...

Былтырдан бері ауатком төрағасының құлқы-пейілін әбден зерттеп білген Өтениязов бұл күткендей пәлелі жерге аяқ баспай, бұрынғысын қайталады.

— Менің бір өтінішім болсын, Тоқа. Осы жолы Жаһиловты көптеп-көмектеп бюроға өткізін жібере-ікші!,— деді.

Біріншіге бұдан артық төменшіктеу мүмкін емес еді. Осыған қарап та Тоқтарбай өз мәртебесінің аудан көлемінде биіктеп, мұны ол-оңай аттан өтудің қиынға айналғанын байқады. Мұны қазір бюро мүшелерінің біразы ғана емес, Аппақов бастаған шаруашылық басшылары да ашық қолдай бастаған. Қолынан келгенінше аянбай, қолынан келмесе де ұмтыла беретін өлерменділін, қысылған кезде де қиянатқа бармайтын турашылдығын, кеңілі түскенде оқылдыны да, ақылсызды да тыңдай беретін қонбистігін, тыз етпелеу мінезінің артында зилмауыр ашу жатпайтын ақкөңілділігін сыйлайтын шығар. Әйтпесе осында келгелі қырып жатқан шаруасы шамалы: „мынау менікі” деп мақтауын көрсетерліктей көрнекті ісі жоқ. Адалдықтан бойын аулаққа салмайтын әрбір адам алдымен өзіне өзі сыншы болуы керек. Құның мен мініңді біреуге талдатқаннан гөрі, өзіңнің іштей таразылап отырғаның абзал. Өйткені өзгелер әрдайым шынын айта бермеуі мүмкін. Жақсы көргендер мақтауға бейім тұрады, ұятпайтындар дақтауға бейім тұрады. Ендеше өз таразың — адаспаудың ең тиімді өлшемі емес пе?

Тоқтарбай қасындағы Аббастың жиегі қызарған кішкенедеу көзіне өзінің шарасы кең, алалау көзін тура қадап отырып:

— Бұл жағдайды Мүбәрәк біледі ме?— деп сұрады. Аббас көзін тез тайдырып әкетті.

— Жоқ, білмейді. Бірақ біз Жаһиловты бюро мүшелігіне енгізу жөнінде шешім қабылдаспақ, ол кісі қарсы бола қоймас. Бұл жалпы аудандық партия ұйымының еркіндегі мәселе ғой...

„Бұған да шүкіршілік” деп ойлады Тоқтарбай. Манадан бері Жаһиловтың Өтениязовтың аузымен айтылған көзжұмбай өңмендігіне (орыстар мұндайда „нахаалдығы” деуші еді) облыстағы бірінші басшының қатысы бар ма екен деп қауіптеніп отыр еді. Ондай күлдігін сейілген соң:

— Мен бұрынғыша бюро мүшелігіне Аппақовты ұсына-

мын, — деп қысқа қайырды да, әңгімені бұдан әрі созудың қисыны жоқтығын сездіріп, орнынан тұрды.

Өтсаниязов та түрегелді.

— Тоқа, шынымен-ақ сіз бен біздің келісімге келе алмағанымыз ба?

— Неге? Мен әр уақта мәміле жасауға дайынмын. Бірақ буынсыз жерге пышақ ұрып қайтесіз, Әбекс... Адамның ар-ұяттан аттап өте алмайтын кездері болады. Қанша айтқанмен, Адам Ата ұрпақтары емеспіз бе? Бәріміз бірдей Ібілістің ізбасарына айналып кетпеген шығармыз...

— Түсінбедім. Не, не... дейсіз?

— Ей, жай бір... Қариялардан естіген ғибрат сөзім еді.

...

Әр аптаның жұма күні түстен кейін Тоқтарбай қасына ауаткомның жаңа жауапты хатшысы Сансызбайды алып, жеке бастың жұмыстарымен арыз, шағым, өтініш айта келетін азаматтарды қабылдаушы еді. Мүңдәйде кешегі Отан соғысының ардагерлері мен жас балалы аналар кезексіз кіріп, қалғандары қабылдау бөлмесінде қаздай тізіліп отырып, бастыққа баратын жолдағы екі қабат ауыр есіктің ашылып-жабылғанын күтеді.

Мүңдай қабылдауларда түнеріп келіп күліп шығатындар да, күліп кіріп түңіліп шығатындар да аз болмайды. Араға апта салып қайта айналып соғатындар, әуелі бір көріңсе, кейін артына шырақ салып әрең іздеп табатындар кездеседі. Әрине, қайта айналып соғушылардың қарасы көптеу.

Аудандық атқару комитеті басшысының алдына жоғын түгендеуді мақсат еткен сұрампаздар ғана емес, өзгелермен салыстырғанда төрт құбыласы түгел бола тұрып, алған үстіне алсам, азымды көбейтсем деп тыраштанатын тойымсыздар да келе береді. Әдетте басшының жүйкесін жұқартатын бала-шағасына баспана таппай табаны тозған жастар мен тиесілі зейнетақысын уақтылы ала алмай ашыға бастаған кәрі-құртаңдар ғана емес, бұрынырақта сатып алған „Жигули“ машинасын „Волгаға“ айырбастаудың соңында жүрген социализмнің қалталы байшыкештері еді. Кедей-кепшік, мүсәпірлерге қарағанда, осы байшыкештерге дәлел айтып түсіндіру — қиынның қиыны. Мүсәпірлердің өңі сынық, даусы әлсіз шықса, байшыкештердің түрі түтігіп тұрды, дауыстары өктем естіледі. Өйткені мүсәпірлердің басқа баратын жері жоқ. Барған жерлерінде бәрібір біразын халықтың өкілетті әкіметі ретінде совет кеңсесіне қайтып жібереді. Ал байшыкештерге қайда барса — есік ашық. Әдетте олардың қолында

қажетті құжаттардың бәрі алдын ала даярдап жүреді. Мәселен, „Жигулин“ „Волгаға“ айырбастығысы келетін қойма меңгерушісі колхозда мал бағып жүрген тұрғындардың атынан аудандық партия комитетіне арыз түсіріп, сол арыздың бір шөбіне бірінші секретарі, Ағниязовтың ауатком төрағасы Арыстанбековке сілтеген бұрыштамасын жаздырып алады. Ондай бұрыштамада әдетте жалпы ауыз сөз жазылды: „Арыстанбеков жолдасқа. Мүмкіншілігіне орай оң шешім қабылдау жағын қарастырарсыз. Өтениязов“. Бар болғаны осы. Бұдан әрі мүмкіншілігіңіз бар ма, жоқ па — бәрібір оңай құтқалып кете алмайсыз. Аудандық Отан соғысының ардагерлеріне, еңбекке жарамсыз мүгедектерге, озат диқаннар мен шоппандарға бөлінген жеңіл машиналарды лажсыз осындағы алыпсатарлар мен парақорларға, жемқорлар мен жемтікестерге таратып беруге мәжбүрсің. Біраздан бері осы бөліс атаулыдан әділет кеткенін жоғарғы басшылар түгел біледі. Бірақ бәрі көздерін тартып жұмып, құлақтарын тас бітеп алған. Оның да әжептәуір себептері бар. Бөліс жүрген жерде оның бір бөлігі бөліп берушінің қалтасына түсуі мүмкін. Оның үстіне, осындай тапшылықтың ең ұтырлы жағы — өзгелерді аузыңа қаратып, кіріптарлықта ұстауға мүмкіндік аласың.

Бұрындары бұндай бөліске көп араласа қоймаған Тоқтарбай біраз саясаттан құралақан екенін енді байқап жүр. Мәселен, осы аудан орталығына жыл сыйын мемлекет қаржысына салынатын жиырма шақты пәтер бөліске түседі. Сыртқы тексерушінің көзімен қарағанда, ешбір бұрмалаушылыққа жол бермейтін секілді. Әр мекенде кәсіподақ ұйымы деген бар. Баспаға сұраушылар алдын ала сол кәсіподақ ұйымының кезек кітапшасына тіркеліп, аудандық атқару комитетінде тиісті мөр басылып, бекітіледі. Заң бойынша сол кезек кітапшасына тіркелгендер рет-ретімен тиісті пәтерлерін алуға тиіс. Қуаңдарияда осындай кезекте тұрғандар саны қазір мың адамнан асады... Арғы жағын өздеріңіз есептеп шығара берерсіздер. Тапшылық тағы да сол кіріптарлыққа, тән-тәуір жазылған заңдарды бұзуға алып келеді. Оң, жиырма жыл кезекте тұрғанмен, жазғы аптаптан, қысқы суықтан қорғайтын баспанаға қол жетпейтініне көзі жеткен сүрмпаздар ақыр соңында заңды да, тәртіпті де, тіпті қарапайым адамгершілікті аттап өтіп, діттеген мақсатына тез жеткізетін төте жолдарды іздей бастайды. Пәтер, машинаны бөліске салу түгіл, облыстық кооперация қоймасынан келетін ағаш жиһаз, құндыз құлақшын, бұлағын ішік, жылы тон, сәңді ыдыс-аяқ секілді қымбаттың

бірде бірі ауданның дүкеніне түспей, осындағы дәрежесі барлардың талауына ұшырайды екен. Осындай жолсыздықтарға тосқау қоймақ болып, Тоқтарбай былтырдан бері айқасып-ақ келеді. Бірінші орышбасары Тәукеевның бұл істе тізе қоспақ түгіл, алдымен өзінің ертелі-кеш осындағы сауда орындарының қоймасын аралап, ақысыз-пұлсыз жылтыраған дүниенің бәрін машинасына артып әкететінін естіген соң, сешімді серіктікке тағы да сол жүрген жері уылған-шуылған Айтуаровты қосып алған. Айтуаровтың сыры өзіне мәлім: түзеу орнына — кейде күзен жібереді, жөндеу орнына — кейде боямалап, өңдеп жібереді. Мұның өзіне сыртынан бір қарауыл қою керек.

Бүгінгі жұма күнгі қабылдаудың да көп уақыты осы бөліс-беріс айналасындағы дау-дамайды тыңдауға кетті. Кезегін күтпн отырған пәтерліне қолы жетпей жылап-сықтағандар болды. Қараша туып, қара суықтың тоңдыра бастағанына қарамастан, отын қоймасынан тиесілі көмірін ала алмай табандары тозып жүрген кәрі-құртаң, ауру-сырқаулар болды. Жазды күні осындағы кооперацияға пәленбай тонна қауын, қарбыз өткізіп, бірақ соның ақшасын әлі күнге шейін сәкібұйдаға салып бермей келе жатқан жалмауыз көмсілердің үстінен шағым айта келген ауыл адамдары болды. Осындай зәбір-жапа шеккендердің бәрін Тоқтарбай ықымасты көңілмен тыңдауға тырысып, аңда-санда Сансызбай жаққа негін көтереді.

— Жазын қой! — дейді. Бастығынан аулағырақ, терезе алдындағы ұзынша мәжіліс үстелінің бір шетінде отырған жауапты хатшы әрбір келушінің аузын бағып, алдымен ыждағатпен тыңдап алады да, арғынша сырылдатып жаза бастайды. Кейде бастығының жарлығымен орнынан тұрып, қабылдау бөлмесіне шығады да, «пәленшекеңді, түгеншекеңді шақырып жібер», әйтпесе «пәленшекең мен түгеншекеңді председателдің телефонына қос» деп хатшы қызға қысқа бұйрық беріп қайтады.

Жармақановтың орнын басып, дәрежесі өскелі бері Сансызбай жақсы қолқанат болып келе жатыр. Әрине, бұл Жармақановқа ұқсаған жазғыш емес. Сөзуар, шешендігі де шамалы. Бұрынғы боксердің мінез-құлқында кедір-бұдырлар жағы жеткілікті. Даусы да әзір жауапты кеңсе қызметкерінің бітпінше лайық емес: бұрынғыша гүргүр етеді. Бірақ талабы жақсы. Соңғы кездерде оның газет, журналдарды жиі ақтарып, шұқшынып оқып отырғанын Тоқтарбай талай көрген. Сол бұрынғыша Ташкенттің педагогикалық институтында сырттай оқып жүр. «Амандық болса, алдымыздағы сессиядан құлап қалмасам, келесі жазда тарихшылық дипломын қалтаға басып келемін ғой!»

деп қарқ-қарқ күледі. „Бәлкім, өзбектің дипломын алған соң, Ташкентте қалып қоярсың...” деп сұрасаң, шынымен шап-шалеккей шығып: „Атаианыз, мен сықылдылар ол жақта базарда кәуап сатып жүр” деп екі қолын ербеңдете береді. Базарда кәуап сатып жүрудің қандай орсілігі барын ашып айтпағанмен, Тоқтарбайдың қолтығына кіріп алған Сансызбайға қазіргі тіршілігінің әбден ұнайтыны анық еді.

Тоқтарбайға да осындай айтқанын екі еспейтін, „эне!” деп барар жерін көрсетсең тұра шабатын, шапшаң қимылды жігіттер керек. Ойлауын өзі ойласа, істеуін Сансызбайлар істесе, әзірге сол да жетіп жатыр.

Кезектеп келушінің мүң мен зарын түгел тыңдап, оның көңілін жұбататын әдістерді құллығына құйып берген соң аздап тыныс алған Тоқтарбай Сансызбайға қарап:

— Тағы кім бар екен? Байқалың ба, бүтін қабылдууды күтін отырған кісі көп пе?— деп сұрады.

Сансызбай аузын ашып үлгірмеді. Ішкі қабат есікті айқара ашып, тойға баратындай мұздай таза киінген, басын ерекше шалқақ ұстап, кішкене кеудесін кере түскен бір кербез-кердең кіріп келе жатты. Бірден көзге түскені: жасы жетпістен асқан әлгі кербез-кердеңнің шалқасынан қайырып тастаған шапшы қал-қара, айранмен жуғандай жып-жылтыр екен. Үстінде қара-қоңыр костюм, қардай аппақ таза түсті көйлек, мойнында тоқпақтай түйіні бар қоңыр галстук. Қызыл жолақ ұзын кілемшені жұмсақ басып келе жатқан қоңыр бәтиқесінің өкшесі сықыр-сықыр етеді. Аяғын қаншама сәндеп, ширақ басуға тырысқан кербез-кердеңнің бірақ бұтының арасы ит өтіп кетерліктей алашақ жатыр.

Кісі бойындағы сыртқы миңді тез байқағын Тоқтарбай бүгінгі келушілер арасында еректеу көрінен тәштік шал төрге ұзап шыққанша оған ішінен „Маймақ” деген ат қойып үлгірді.

Қасына келіп сәлем бергенде әзер таныды: бұл — Арысбаев еді. Таныды да, заматында кіріпдей жыйырылды.

Арысбаев төрағаның үстеліне мінгестіріле қойылған ұзынша орындықтың екі жағындағы жұмсақ креслоның оң жағындлығысының арқалығын ұстап тұрып, әуелі кабинетте отырған екеуге алма кезек қарап алды.

— Сәлематсыздар ма?— деді. Әдетте күнгейдің бұның жасына жеткен қариялары „ассалаумағалейкум” деп амандасар еді. Арысбаев ойтпеді. Совет өкіметі жылдарында қолдан жасалған жасанды сәлемін берді.

Тоқтарбай қабағын түйін алды.

— Сәлематсыз...— деп ернін әрең жыбырлатты. Арыс-

баев бұдан соң лып етіп жұмсақ креслоға отыра кетті де, бірден:

— Айтатын арызым бар еді,— деді. Тоқтарбай басын көтерген жоқ.

— Арызбен келгеніңіз белгілі ғой,— деді. Арысбаев бастықтың даусындағы кекесінді байқап, артына қарай терезе жақта отырған Сансызбайға қарады. Сансызбай назарын тайдырмай: „Әй, шал, өзіңе не керек?“ деген сұраулы кейіпшен түсін жиып сұрлана қалыпты.

— Арыз болғанда...— деп Арысбаев жұдырығын түйіп, айналасын тілім-тілім айғыз-айғыз әжім басқан жайын аузына жақындатып, өтірік жотқырып қойды.— Менің пәселке шетіндегі үйіме тікелей телефон орнату керек еді. Бұл — бір... Екіншіден...

Тоқтарбай бәрін бірден пәбелей бастаған арызқойды әрі қарай сөйлетпей:

— Ол немің ақысы?!— деп сөзін бөтті. Сабырмен тыңдап отыруға шыдамсыз жетпей дүңк ете қалды.

Арысбаеяқа керекті осы емес пе:

— Бұл не сөз?!— деп шатынап шыға келді. Көзі баттынып лезде лайланып барады.

— Үйіңізде жеке абонемент нөміріңіз бар ма? Бар. Ендеше сізге қосымша телефон неге керек?

— Неге керек емес? Өзім еңбек ардагерімін, Қазақстан оқу ісінің үздігі атағын алған педагогпын, аудандық советтің депутатымын...

— Бола беріңіз. Сіз тұта, осында Отан соғысы мүгедектерінің үйіне де жеке телефон құрып бере алмай жатырмыз...

Арысбаев сірә Отан соғысына қатыспаған болуы керек. Әйтпесе „мен де“ деп менменсіп шыға келер еді. Бірақ күш бұрын бар пәлені ішіне тоқып келген арызқой айылын жиган жоқ; алыстан орағытын әуреге түспей, бірден бүйірден тиісті.

— Ал осы аудан орталығында қаншама тікелей телефон бар? Сен ісполкәм бастығы ретінде соны білемісің?— деп шақылдады.— Білмейсің, әрине. Рәйкөмнің үш секретарының кабинетінде, ісполкомның өзің бастаған үш бастығының кабинетінде, ауыл шаруашылығы басқармасында, оның орынбасарының кабинетінде бір-бірден тікелей телефондар құрылған...

— Онда тұрған не бар? Аудан басшыларына тікелей телефон құрылуға мидетті. Сіз, өкінішке орай, аудан басшылығы қатарында жоқсыз.

— Мақұл. Басшылардың кабинетінде тұрған телефонға

дауым жоқ. Бірақ неге әрқайсының үйінде тағы да бір-бірден тікелей телефон тұр?

— Е, бізге жоғарғы жақтарға кезексіз қоңырау шалуға тура келеді.

— Сендер, иемене, үйлеріңде де таныш жатпайсыңдар ма?

— Жоқ, біз үйде де жұмыс қамын ұмытпаймыз.

— Мақұл. Өтениязов пен Арыстанбековтің үйлерінде тікелей байланыстың болуына менің қарсылығым жоқ...

— Рахмет. Жарылқап тастағаныңызға...— деп Тоқтарбай бойын тіктеп алып, мырс-мырс күлді.— Тағы қандай сұрағыңыз бар? Арысбаев бастыққа қарай сіңкейіп, жымысқылана, жымия қарады:

— Сұрақтың көкесі алды...— деп мән бере сойледі.

— Тағы не пәле?

— Сол үйлеріңе қосарлап қойылған тікелей телефондарыңмен күн аралап анау Тамкентпен, анау Алматымен сөйлесесіңдер ғой, а?

— Әрине. Телефонды сөйлесу үшін құрады да.

— Ал сол сөйлес ақыларыңды кімнің есебінен төлейсіңдер? Жан қалталарыңнан ба, әлде мемлекеттік бюджеттен бе?

Тоқтарбай үшін бұл шынныңда тосын сауал болды. Аудандағы орындаушы өкіметтің басшысы қайдағы бір арызқой шалдың өз пайдасына асыру үшін тізіп-теріп жүретін нәрсесінің анық-қанығын білмейді екен. „Сұрақтың көкесі“ деп қорқытқанына қарағанда, мына қақбас бәрін алдып ала зерттеп, анықтап келіп отыр.

Тоқтарбай Сансызбайға қарай айғай салды:

— Шақыр ана Қаһармановты!— деді. Әбүйір болғанда, аудандық байланыс бөлімшесінің бастығы ауаткомның іргесінде тұрған кеңсесіндегі орнында отыр екен. Бастықтан шұғыл шақыру хабары барған соң, екі өкпесін қолына алып, дедектеп желіп келді. Байгүс еңтігін басып үлгірмеді.

— Қаһарманов!— деп есіктен енді байланыс бөлімшесінің бастығына Тоқтарбай бірден тарна бас салды.— Әй, сен мынаны айтшы... Осындағы басшысымақтардың үйінде тұрған тікелей телефондардың ақысы кімнің есебінен төленеді?

Қаһарманов алақ-жұлақ етіп жан-жағына қарай берді. Әзір ештемені түсініп тұрған жоқ.

— Біздің аудан бойынша абонемент ақысын төлеуде ешқандай проблема жоқ. Тоқа!— деді.

Тоқтарбай аяқ астынан тұтанып кетті.

— Әй, сен де бір миғұла екенсің... мен сенен,

Қаһарманов, басшылардың үйіндегі тікелей телефондардың сөйлес ақысы осы уақытқа шейін мемлекет есебінен төленіп келді ме деп сұрап отырғаным жоқ па?

Қаһармановтың көзі бастықтың алдында бадалып отырған Арысбаевқа түсіп кетті де, лезде бәрін түсіне қойды. Есіп жиып, ширығып шыға келді.

— Иә, Тоқа, солай, — дегенде, неге екені белгісіз, байланыс бөлімшесі бастықтың көзі жыпылықтап кетті.

— Солайың қалай? Анықтап айт.

— Әр мекеменің өзіне тиісті есеп шоты бар емес пе? Ай сайын басшылардың кеңсесінде, үйінде тұрған телефондардың сөйлес ақысы түп-түгел сол есеп шоттар арқылы бізге аударылады.

— Соңда біздің үйіміздегі самсаған телефондар үшін пәленбай сом ақшаны біз мемлекеттің қалтасынан төлейді екенбіз ғой. Солай ма?

— Дәл солай, Тоқа.

Бұл әңгімеден соң арызқой Арысбаевтың бетіне тура қарайтындай сыйық қалмаған еді. Басқасын былай қойғанда, сырт көзге турашыл, әділ, таза көрініп жүретін ауатком төрағасының өзі мемлекет қалтасына қол салған сұғанақ болып шықты. „Білмеппін, байқамппын, кешпріңіз” деп енді мына қырағы шалдың алдына жығылмақ па? Осы өмірлінің ішінде пәтер ақыны өзі төлеп көрмеген, үйдегі бар тіршілікті әйелінің мойнына артып қойған, жалпы жеке шаруаға қырсыз әрі құлықсыз, тіпті дүкен, базар аралаудың өзін сұмдық ұнатпайтын, жасынан тек тұз бен кеңсе жұмысына бар қажыр-қайратын жұмсауға үйренген біреу екені дәлелдеп, түсіндірмек пе? Оған кім сенеді? Арысбаев, әрине, өлсе сенбейді. Бәлкім, ол қазір „сен де пайданды ұмытпайтын жұмыр бастының бірі екенсің ғой” деп іштей табалап отырған шығар. Өткен жолы құдасына әдейі сабатты деп арызданған Арысбаевтың бұл жолғы дайындығы жаман емес секілді. Қанша айтқанмен, аудандық атқару комитетіне тікелей бағыныпты мекемелерде іздеген кісі оңай тауып алатын былықтар жетіп-артылып жатқаны сөзсіз. Бүгінгісі — бастамасы ғана. Қоябасын кейін шығаратын шығар бұл қақбас. Ал Арысбаевтың осы әрекетінің бәрі — өзінің әншейіндегі арызқой жаман әдеті ме, жоқ әлде оның туған жиені Жаһиловтың қатысуымен көрсетіліп жатқан қысым ба, бұл жағына да көзі анық жетпейді. Аупарткомның бюро мүшелігіне көптеп-көмектеп ақыры „Гигант” колхозының төрағасы Ашақовты өткізіп жібергеніне окпесі қара қазандай болып жүрген Өтениязовтың араласы жоқтығына да көзі анық жетпейді.

Басқа лажы қалмаған Тоқтарбай қаржысындағы Қаһармановқа тиісе бастады.

— Әй, сендер қайда қарап жүрсіңдер? Маңдайларыңдағы көз бе, бәз бе?!

Қаһармановтың басқа күйіп кеткісі жоқ секілді.

— Ойбай-ау, Тоқа, менің не жазығым бар?— деп шырылдайды.

— Ең болмаса ай сайын аудандағы бес-он телефонға не болсаң қайтеді, ә? Тексермейсің бе, зерттемейсің бе?

— Тексеру жағынан кемшілік жоқ.

— Сонда қалай? Финанс былығына неге жол бересің? Неге әркімнің сөйлес ақысын өзінің жап қалтасынан төлетпейсің? Осыған да ақылың жетпей ме, Қаһарманов?

— Ақылым жетеді-ау, бірақ...

— Не „бірақ?“ Басшылардың үйіне құрылған телефондардың сөйлес ақысы бюджеттен төленсін деген бұйрық, нұсқау, тәртіп бар ма? Бар болса, көрсетші маған оңдай қағаздарыңды!

— Оңдай қағаз жоқ...

— Онда, Қаһарманов, сені орныңнан алып, ісіңді сотқа тапсыру керек. Білдің бе?!— деп Тоқтарбай алдындағы үстелдің үстін жуап жұдырығымен қойып қалды.

— Сонда мемлекет қалтасына қол салатын біреу де... жауап беретін мен боламын ба?— деп Қаһарманов әлсіздеу қарсылық көрсетіп тұр.

Бастығы бастырмалатып, бағыныштысының сөзінің тыңдағысы келмеді.

— Былшыды қой, Қаһарманов. Бүгіннен бастап осындағы басшысымақтардың үйіндегі телефондардың сөйлес ақысына былтырдап бері, мына мен келгелі... бұрынғысында шаруам жоқ... қанша қаражат жұмсалғанын түгел есептеп, ертең маған жеткізесің. Түсіңді бе? Өтениязов пен Арыстанбеков жолдстар өкіметтің қанша ақшасын қымқырып кеткен, мұны да жасырмай, түгендеп көрсетесің...

— Құп болады, Тоқа!

— Қалғанын кейін көре жатармыз. Бірақ әйтеуір бюджеттен жұмсалған қаржы түп-түгел кінәлілердің өз қалтасынан өтелетін болды. Мен бұған, ауаткомның председателі ретінде, толық кепілдік беремін. Түсіңді бе-ей, Қаһарманов?

— Әбден түсіңдім, Тоқа!

— Онда бара бер.

— Қаһарманов кетуге айналғанда, Тоқтарбайдың қарсы алдында отырған Арысбаев тағы қонақ етіп:

— Жігітім, тоқта. Мен әлі айтып бітіргенім жоқ,— деді. Ешкім тізе бүгуге шақырмаған соң, маһадан бері кабинеттің как ортасында тұрған тұрып жауап берген Қаһарманов бүгін пәлелі әңгімеге бастаушы болған арызқой шалға оқты көзін қадап:

— Тағы немене?!— деп барқ ете қалды. Арысбаев бірақ айылын жиган жоқ.

— Жігітім, әкіреңдеме. Мен сенің әкеңмен қатар адаммын. Былай дұрыстап жауап бер,— деді. Бұл жолы кәнігі арызқой салқын сабырлы болз қалыпты.

— Менің әкем көрінген тесіктен сығалап, пәле жинап жүрген жоқ,— деп қитыға түсті Қаһарманов.

— Сенің әкең оқымаған қараңғы адм. Ол сорлы қайда барып, жоғын іздеуді де білмейді. Ал зорлықшыл әкімдер елдің сондай надандығын жеке басының мүддесіне пайдаланады...

Қаһарманов қабағын түйін алып, ексуінің ерегісін үнсіз тыңдап отырған Тоқтарбайға жалтақтап қарап алды да, бастық тарапынан қарсылық нышанын байқамаған соң:

— Не керек өзіңізге?!— деп зіркілдей бастады.

— Маған керекті мынау...— деп Арысбаев енді кішкене кеудесінің ішіне ауа толтырып, көтеріле түсп.— Менің үйімнің дәл алдында, көше беттері кірер қақпаның түбінде дәу электр бағанасы тұр. Жақында балаларымыз бір мәшине көмір сатып алып еді. Үйге кіріп-шыққанда әдденеше мәрте әлгі бағанаға соғылып, мәшинесінің түмсығын майыстырып алып жүр. Осының бір лажын табуға болмас па екен?..

Арысбаевтың бұл сөзінен әзір енгеме ұқпаған аудандық байланыс бөлімшесінің бастығы:

— Оны маған неғыл дейсіз? Балаларыңызға айтыңыз: машина айдағанда ішпей жүрші...— деп теріс қарады.

— Іше ме, ішпей ме, әркімнің өз ықтияры. Ол жағын маған жібер... Ал шара қолдану сенің міндетің,— деп Арысбаев бұрынғыдан бетер керіле түсп.— Аудандық советтің депутаты ретінде мен сенен осыны талап етемін.

— Соңда менің қандай шара қолдануым керек? Сіздің ішін алған есерқоқ балаларыңыз қақпаңыздың түбінде тып-тыныш тұрған жазықсыз электр бағанасын күнде машинасымен сүзгілейді екен. Ал біз бұрынғы ағаш бағаналарды ауыстырып, оның орнына темірбетон бағаналар орнатқанбыз. Темірбетон бағананы машинамен

сүзіп құлату оңай емес, әрине... машинаңыздың маркасы қандай еді?

— „Жиғули“ ғой... „Волга“ сапып алуға қаражат жоқ.

— Тем болес... трактор емес, КамАЗ емес, кішкентай „Жиғулимен“ темірбетон бағананы ешкім сүзіп құлата алмайды. Балаларыңызға сәлем айтыңыз: мүңдай теңтеккіктен тыйыласын. Әйтпесе бір күші өздері майып болады.

Қаһармановтың қисына келмейтін талап қойған Арысбаевты ақыр соңында тәлкек ете бастағаны айдай анық еді. Бірақ Арысбаев оның астарлы әжуасын елемей:

— Менің балаларымды сен түземей-ақ қой. Одан да, көп былшыдай бермей, тиісті шараңды қолдан,— деп бедірейе түсті.

Бұдан әрі екеудің ерегісі созыла берді.

— Қандай шара? Кімге қолдонамын? Сіздің араққор балаларыңызға ма?.. Оларға шық жуытпай отырған өзіңіз емес пе?!

— Балаларыма тиіспе!

— Онда темірбетон бағанаға шара қолдануым керек пе? Ау, ақсақал, өзіңіз білесіз: темірбетон бағанада тіл, коз, еститін құлақ, ақылағ салып өлшейтін мый жоқ. Ол жансыз, мықау. Демек, партияда жоқ, кәсіподақ мүшесі емес. Ең құрмаса сізге ұқсаған аудандық советтің депутаты да емес...

— Сөзімді бұрмалама!

— Ал сонда менің не ктсеуім керек? Осы уақытқа шейін біздің орнатқан бірде-бір темірбетон бағанамыз ешкімнің машинасының арлынан қуалап жүрін, аварияға ұшыратқан жоқ еді. Сіздің қақпаңыздың алдында тұрған бағананың мінезі нәлкес болса, оған менің әмірім жүрмейді.

Түтігіп кеткен аудандық байланыс бөлімінің меңгерушісі бұл жолғы әңгіменің оңайлықпен бітпесіне көзі жеткендей, ешкім шақырып ізет көрсетпесе де, Арысбаевтың қарсы алдында бос тұрған креслоға барып, жалп етіп отыра кетті. Содан соң қалтасынан кәкала орамалын шығарып, аузы-басын сүрткілен қойды. Оқта-текте сұраулы көзбен бастығына жалтақтап қарай береді.

Бастықтың да жағдайы оңша болықтырамай отыр еді. Қисынсыз жерден ілік іздеп, алдына арыз айтып келген Арысбаевтың түңкі мақсаты түсіне алар емес. Әнеу күнгі төбелес дауы созыла-созыла соңы бітімге келіп тоқтаған секілді еді. Өтениязов Арысбаевтың арызын қаппама саудаға салып, жақтастарының санын көбейтуге тыраш-

танғанмен, көпшіліктің қолдауына арқа сүйеген Тоқтарбай әзірше құрықтан құтылып кеткенне іштей шүкіршілік етіп жүретін. Оның үстіне, Өтениязовтан қайран жоқ екеніне көзі жеткен соң, Нысанбай құдасы мен Арысбаевты татуластыру әрекетіне туралап өзінің араласуына тура келді емес пе? Бұл жерде пәлендей тосын жол іздеудің қажеті жоқ еді. Қазақ арасында ұшыққан дау-дамайды шешудің ежелден қалыптасқан дәстүрлері бар. Әдетте оған ел ішіндегі аузы дуалы қариялар араласады. Тоқтарбай Шерәлінің үйіндегі меймангершілікте бірге болған яман жүзді екі-үш шалды қасына қосып алып, алыстағы қыстауда қой баққан бала-шағасымен бірге отырған Нысанбайға өзі барған. Бұлардың суыт жүрісінің мәнісін айтқызбай-ақ тез түсінген құдасы сонда: „Шарифат бойынша мұсылман баласының бір-бірімен үш күннен артық өкпелесіп жүруге хақысы жоқ. Ашу үстінде аузына нелік жасай білмейтін ақымаққа таяқ жұмсағанымна кейін қатты өкініп жүруші едім. Енді не бұйырсаңдар да, көңдім“ — деп шалдардың алдында қолын қусырып отырды. „Онда Арысбаевты үйіңе шақырып, алдына бас қоясың. Таяқ жұмсаған айыбың үшін астына ат, үстіне шапан кигізесің“ деп шалдар қысқа қайырды. Нысанбай „күп“ дегеннен басқа ештеме айтпады. Тоқтарбай арызқой айтқанға көнбей жүрмес пе екен, шақырғанда бармай қойса қайттік деп іштей қатты қауіптеніп еді. Онысы кейін бекершілік болып шықты: қырық жыл қой баққан бұрынғы шопанның райынан қайтып, үйіне шақырғанда әсте құр жібере қоймайтынын алдын ала сезе қойған Арысбаев Шерәлінің үйінде абыройы айрандай төгіліп, оңбай таяқ жегенін заматында ұмытқан сыңай танытыпты да, шалдарға ілесіп жүре беріпті. Сөйтіп, Арысбаевтың дүниеқоңыздығының арқасында бұлар бітімге келген секілді еді. Әрине, бұл оқиғадан соң Шерәлі Дүйсенбаевтың қайын атасы Нысанбай кезінде күйеу баласының үстінен талай жалалы арыздарды тоғытқан пәлекорды ретін тауып таяққа жыққанына іштей қанағат етіп, ал аудандық молданың орнын басып алу жөніндегі тәтті үмітпен үзілді-кесілді бас тартқан.

Сонда ат, шапан айыбын алып, құлқынын толтырғандай болған Арысбаевтың бұл жолты келісі — қай келісі? „Ауру қалса да, әдет қалмайдының“ кері ме?

— Қарияым, бір амалын қарастырсайшы, — деп енді бұл Қалһармановқа қарап телмірін отыр. Арысбаевтың көңі ауанын аулау да қиын екен: біресе керіледі, біресе

ның орнын ауыстыру, өзгерту Сіз бен біз түгіл, анау жоғарыда отырған дәулердің де қолынан келе бермейді екен. Дұрыс па?

— Дұрыс— деп басын изеді аудандық байланыс бөлімшесінің бастығы.

— Ендеше,— деп Тоқтарбай екі алақанын соқты,— бүгінгі сөзіміз осымен бітті, Арысбаев жолдас. Әрине, бізді сөйге жамандамассыз... Амаңдық болса, әлі талай кездесеміз ғой. Дұрыс па?

— Дұрыс,— деп Қаһарманов тағы басын изеді.— Қайтып талай кездесетінімізге мысалы менің ешбір күмәнім жоқ...

Тоқтарбай Қаһармановқа таңырқай қарады.

— Әй, мен сенен сұрап отырғаным жоқ қой,— деді.

— Кешіріңіз.— Қаһарманов жымың-жымың етіп, төмен бұға түсті. Арысбаев шығып кеткен соң, неге екенін өздері анық білмейді, үшеуі де жетісіп бір күліп алды.

Бүгінгі келушілердің соңына таман ауатком төрағасының қабылдауына Шерәлі Дүйсенбаевтың артында қалған жесірі Сәбира келіп кірді. Әрі өзі жалғыз емес екен: қасына ерткен сіңдісі Салима сұлу бар. Сәбираның бүйтіп әдеттегі жұмыс күнінде келмей, жақын қайнағасының қабылдауын күтіп, өзгелермен бірге кезекте отырғанына аздап таңырқаған Тоқтарбай бірінің артынан бірі қаздай тізіліп, қабырға жақта қатар тұрған орындықтардың ортаңғы тұсына барып жайғасқан аналы-сіңділі екеуге алма-кезек қарағыштай берді. Екеуі бір әкеден туған, бірақ шешелері бөлек тетелестер екенін бұрын осы Сәбираның өз аузынан естіген еді. Сірә әкелерінен гөрі шешелерінің салмағы басымдау түскен болуы керек: Сәбира мен Салима сырт көзге бір-бірімен қандас түгіл, аталас туыстарға ұқсамас еді. Бет пішімдерінің алшақтығын айтпағанда, жүріс-тұрыстары да бір-біріне мүлде маңайламайды екен. Олпы-солпы киінген Сәбира жуан, ауыр денесімен арқалы орындыққа әзер сыйып, қара томардай сыйықсыз аяқтарын талтайтып созып жіберсе, онша жалтырақ емес, бірақ жарасымды киінген Салима одан төменірек столдың бір шепінде, жұп-жұмыр пзелерін әдемі түйістіріп, жып-жинақы отыр. Сәбира қасын көгерте сүрмелен, бүйрек бетін, аласа маңдайынан бастап құлағына шейін қалың опа-далаппен бүрқыратып жағып тастаса, Салиманың аршыған жұмыртқадай аппақ жүзінде ондай бояу-бояманың ізі

теміреді... Сұрағанын алмай қоймайтын сұмдардың ежелгі тәсілі осы болуы керек.

Қаһарманов қассыз қабағын көтеріп:

— Ал қарастырайың... Сонда не істеуім керек?— деп ақыр соңында сұрампаздың өзінен сұрады. Сұрады да, күрсініп қойды: босқа кеткен уақытқа әсте жаны ашымайтын пілмен айтысудан шаршаған түрі бар.

— Былай бірдемесін істесейші!... Қозғайсың ба, орның ауыстырасың ба...

— Нені қозғаймын?

— Ау, әлгі қарғыс атқыр электр бағанды айтамын да! Біздің қақпаның түбінен қазып әкетіп, былайырақ, көшенің бұрышына апарып орнатсаңың!

Ойына келмеген сұмдығын естігендей, Қаһарманов таң-тамаша қалды.

— Ей, ақсақал... Есіңіз дұрыс па?— дегенде тіпті түкірігіне шашалып тұттыға бастады.— Электр бағаның қозғауға менің хақым жоқ қой...

— Онда неменеге бағанадан бері бастығымсың, барқылдап тұрсың? Қолымнан түк келмейтін гаубасың десеңші!

— Өйтіп қызмет бабында жүрген жауапты адамның жүйкесіне тимеңіз, ақсақал.

— Шіркін-ай, ә?! Мен осында сенің бағанадан бергі оттаубай сөздеріңді туламай-ақ тыңдап отырғам жоқ па? Еңді бұл шірік жауапты адам бола қалыпты...

Ерегістің аяғы қатышып ұрысқа айнала бастағанын көрген Тоқтарбай түсіп суытып, қарауыңдағы Қаһармановқа алара қарады.

— Арыз айтушыға дұрыстап жауап беріңіз!— деді.

— Жауап берсем...— деп байланыс бөлімшесінің бастығы тамағына бірдеңе тұрып қалғандай, қылығып қойды.— Электр, радио жүйелерін жүргізудің белгілі тәртібі бар емес пе? Біз алдымен пәлен көшеге электр жарығы жеткізілуі керек деп облысқа ұсыныс жасаймыз. Облыстан арнайы мамандар келіп әлгі жарық жеткізілетін көшелерді картаға түсіреді, әрбір бағаның қазылып орнатылатын жерлерін белгілейді. Мұндайда құрылыс, рельеф, әрбір қоныс-қалалардың өскелең жоба-жоспарлары ескеріледі. Содан соң сол картаны осындағы бас архитектордың, өзге де мамандардың, келісімімен, облыс бекітеді. Бекіткен картаны өзгертуге ешкімнің хақысы жоқ. Электр, радио, телефон жүйелерінің қаншалықты маңызы бар екенін мен бұл жерде айтпай-ақ қояйын... Демек, он

Арысбаев арыз жазса да, темірбетон электр бағанын мен тұрған орнынан қозғай алмаймын. Қаласа, бұл ақсақал қоржының қақпасын басқа жерден шығарсын, әйтпесе мүлдем үйіне тышқан кірмейтәйдей етіп, тас бекітіп жауын тастасын. Онда менің шаруам жоқ...

Тоқтарбай ішптей Қаһармановтың жауабына риза болып отырды. Қиядағы Қуаңдарияда да нелер айтқын жігіттер бар-ау. Өзгелер секілді айтқынтықты, тапқырлықты жоғары бағалайтын Тоқтарбай бірақ жасынан қыздырма қызыл сөзді, тіл мен жағына сүйенген сүйексіз сөзуарлықты жақтырмаушы еді. Қолынан іс келмейтін жалқаулардың біразы буынсыз тілге сүйеніп, аңқау көпшіліктің алдарманына айналғанын талай көрген. Ең өкініштісі: осы күні басшылық қызметте жүргендердің арасында аузымен орақ орып, тоқсан сайын жиналыс өткізуге, сол жиналыстарда сала құлаш баяндамалар жасауға құмарпаздар кобейіп барады. Артынан сол сапырма баяндамалардың ішінен ойыңда қаларлық не бір ақылды сөз, не бір уытты әжуа ойыңз түспей, өтпi-кетпi қала береді. Ал мына ауыл, аудан арасынан ұзамай жүрген қайдағы бір байланыспы қызметкер аузынан бүгін қаншама бет қаритын қағытпаларды естіді.

Бірақ Арысбаевта қызаратын бет көрiнбейдi. Қайта қызару орнына қара қошқылданып, батпақ түске айналып барады екен.

— Сонымен мәселе былай, Арысбаев жолдас,— деп Тоқтарбай өзінше төрде отырған орнына лайық қорытындысын жасады.— Басшылар телефонындағы сойлес ақысын төлеуде кеткен өрескел бұрмалаушылықтарға дер кезінде назар аударып, бізге көмектескеніңіз үшін сізге мың да бір алғыс айтамыз. Аудандық советтің әрбір депутаты сізге ұқсап әрдайым кемшіліктерге төзбейтін белсенділік танытатын болса, басқа жерлерді білмеймін, ал мына біздің Қуаңдарияда әлдеқашан коммунизм орнар еді. Бірақ қатал да әділ тәртіптің принциптерін бұзбау үшін, өкінішке орай, сіздің үйіңізге қосымша телефон құрғызып бере алмаймыз. Дұрыс па?

— Дұрыс,— деп басын изеді аудандық байланыс бөлімшесінің бастығы.

— Ал электр бағанының жайы бұдан да түрі қиянырақ екен,— деп сөзін жалғайды Тоқтарбай.— Өзіңіз білесіз, Арысбаев жолдас, бізде темір жол, почта, байланыс жүйесі әскери маңызы бір объектілермен бірдей бағаланады. Еңдеше картада бекітілген байланыс жолдары-

байқалмайды. Томпақтау оймақ аузын ғана сәл-пәл жұқалап қызартқанға ұқсайды.

— Қалай, бала-шағаң аман ба?— деп Тоқтарбай алдымен өзі сәлемдесті.

Бұрындары қайнағасымен емін-еркін сөйлесіп жүретін Сәбираның бұл жолы аздап именіңкіреп отырған себебін Тоқтарбай артынша-ақ түсінген. Қайсы күні көшпесде келінімен кездесіп қалып, бұл зған кейіп сөйлеген:

— Балаңның тойына Арысбаеңға ұқсаған пәлекорды неғып шақырып жүрсің? Басқа иман жүзді шалдар құрып қалып па еді?— деп.

Келіні сонда жыларман болып:

— Ойбай, қайнаға, менің түк жазығым жоқ... Үйде отырған енем ғой... Бір көшенің бойында отырған қоңсыңды қызықшылыққа шақырмасаң ұят-ты деп қоймаған соң шақырдым,— деп шыр-шыр еткен.

— Немене, Арысбаевпен көрші отырасыңдар ма?

— Уақтысында ана Шерәліге, құдайдың зарын қыламадым ба... Усойқы шалдың маңынан көшіп кетейік деп. Бірақ айтқанымды істеді не?

— Арызқойды асыца шақырмасаң, бәрібір қапанды алмас еді. Арпаның не болғанын көрдің ғой. Туасы қас пен досты ажырататын жасқа жеткендеріңді ұмытпасаңдаршы!— деп сол жолы бұл Сәбираға біраз ақыл айтып тастаған секілді еді.

Содан бері келінін көріп отырғаны осы.

— Институтқа оқуға түскен ініміздің... жағдайы қалай?— деп енді Тоқтарбай қамқорсыған пейілін тезірек танытқысы келіп еді, қапелімде Шерәлінің үлкен ұлының аты есіне түспей қойды.

— Ыдырысты барысымен Көкшетауға астық жинауға жіберіпті,— дегенде Сәбираның көзінен үрей көрінді.— Өмірі қолына күрек ұстап көрмеген өлпесдеу бала еді. Қайдам...

— Астық жинауға жалғыз Ыдырысты жібермеген шығар? Уайымдама. Бәріне үйреніп кетеді.

— Қайдам... Былтыр анау Анарқұлдың баласы Ақмоланың тыңын көтеруге барған екен. Артынан қызыл вагонның астыңдағы қуысқа саудыратып сүйегін салып жіберіпті ғой...

— Қайдағыны айтпа, келші. Тыңға барғанның бәрі өліп жатқан жоқ. Ажалы жеткен кісі талқанға да шашалып... ондайдың бетін аулақ қылсыз! Жалаңашкөлдің соғысына қатысқан менің Жаңабайым да қазір ауылда аман-есен

жүріп жатыр. Жаңабайға қарағанда, сенің Ыдырысың бойлы-сойлы, зіңгіттей жігіт емес пе тәйірі?

Жылы сөз кімнің ішіне жылу кіргізбесін: мұны естігенде Сәбираның көзіндегі үрей өшіп, бірден сабырға келе бастағаны көрінді. Тоқтарбай луасы осы келініне дән риза еді. Әуелгі кезде, қыздай қосылған қосағынан оқыста айрылған соң, жалпы әйел затына тән осалдықпен қатты бүлініп, жылап-сықтап қана қоймай, оның ұғымында арам ниетті жауларының қолынан оңат болған күйсуінің артындағы шын жанашыр іздеушілеріне де біраз ұрынған, соқтықпас жерде соқтыққан. Қайнағалары мен қайындарын қосақтап қойып: „Сүйек намысы жоқ өңкей шіріктер! Туыстарыңның кегін неге жоқтамайсыңдар?“ деп жерден алып, жерге салған кездері болды. Әрине, Сәбираның ондай мінезін ерсі көрген ешкім жоқ. Бірақ Сәбирадан қаймығып, Шерәлінің үйіне қарай аяқ басудан қалған қайнаға, қайындары бар еді. Тіпті Тоқтарбайдың өзі де кейде Сәбираның көзіне тік қарай алмай жүретін.

Уақыт шіркін бәрін ұмылтырмағанмен, қайғы-қапаның ізін көмескілендіре бастайды екен. Сәбира да көп ұзамай белін бекем буып, Шерәлінің артында қалған бес-алпы үл мен қызды қатарынан қалдырмай өсірудің қамына кірісті. Шерәлі барда көбіне от басында отырады екен, қазір темір жол бойындағы наубайхаға да үл сақтайтын қойманың кілтін ұстайды. Балаларының тамақтары тоқ, қимдері бүтін. Сәбира қолынан әр нәрсе келетін жігерлі қоймашы ғана емес, ешкімнің қиқаңын көтермейтін өткірдің жүзі болып шықты. Кейде Тоқтарбай үнсіз Қыздаркүлге ренжісе: „Анау өзіңнен жасы кіші Сәбира келіңнен неге үлгі алмайсың, әй?!“ деп ұрсар еді. Соңдайда: „Алдымен сен өліп көр. Сен өлген соң, менің қандай болатынымды осындағы жұрт сынасын“ деп Қыздаркүл әзіл-шынын араластырып қитығып қалар еді.

Тоқтарбай енді Сәлимаға қарай мойын бұрып:

— Иә, қарыңдасым, жағдайың қалай?— деп сұрады.

— Шүкір,— деп ернін жыбырлатты Сәлима. Үзін кіріліктері тана көздерін жартылай жауып, назарын төмен салып отырды.

„Шіркіннің отырысын-әй!..“ деп іштей сүйсінген Тоқтарбай біразға шейін Сәлимадан көзін ала алмай, қатып қалғанын өзі де аңғармаған еді. Дүниеде сұлулыққа қызықпайтын еркек бар ма?.. Әншейінде көрсеқырарлығы шамалы Тоқтарбай әйтеуір Сәлиманы көрген сайын көңілінің алабұртып, жас кезіндегідей ланылдан жан-

бағанмен де, буынының босаңси бастайтынын біраздан бері байқап жүр. „Сәлимаға ғашықтың” деп мойындауға алдымен өзінен ұялар еді. Елудің ортасына келгенде қаңғып жүрген қаңдай ғашықтық... Ақыл-санасы ояу адам, жасына қарамастан, жақсыны көргенде жадырап кетпеуші ме еді? Мұныкі де осыған ұқсаған, түсініксіздеу бір сезім. Манадан бері арызқой Арысбаев басын қатырып еді. Сәлима келіп, бәрін заматыңда ұмыттырып жіберді.

— Біздің Сәлима „Гигантто” бала бақша меңгерушісі ғой.— деп осы арада Сәбира бүгін ауатком төрғасының қабылдауына келген себептерінің шетін шығара бастады.

Сұлулыққа тамсанып, есін жия алмай отырған Тоқтарбай Сәбираға қарай бұрылып:

— Гигант... Қайдағы гигант?— деп сұрады.

— Біздің Сәбира „Гигант” колхозында бала бақшада істеуші еді. Соңғы кездері қаладан қатынау оған қиын болып жүр.— деп Сәбира бастыққа келген жағдайын ежіктеп түсіндіруге кірісті.— Алдымыз қыс... Қысты күні автобус қатынасының да берекесі жоқ. Ал Сәлиманың қолындағы жалғыз ұл осы Қуаңның ортасындағы орта мектептің бесінші класында оқиды. Шешесі колхозда істейді, өзі мұндағы үйінде жалғыз қалды. Қанша айтқанымен, бала емес пе... Отқа күйіп, суға кетіп қала ма деп шешесінің зәресі ұшады. Мен де ертелі-кеш жұмыстамын. Қарайлауға уақыт табыла бермейді...

Бәрін түсінгендей болған Тоқтарбай Сәбираның сөзін бөтті.

— Сонда Сәлима қарындасымызға қаңдай көмек керек?

— Сәлиманы Қуаңның орталығына ауыстырып берсеңіз болды.

Тоқтарбай бұдан соң бір ауыз сөзге келмей, сол жағында самсап тұрған телефондардың біреуінің құлағына жармасып, жантайып жатып алды.

— Әләу? Бұл кім? Жақа, өзіңсің бе? Қалай, бала-шаға аман ба?— деп бүгінгі қабылдау күні басталғалы бері бірінші рет даусын көтеріп, жарқын-жарқын сөйледі.— Иә, кешегі семинарларың қалай өтті? Сендерді мақтап жатыр ма? Тіпті тамаша болған екен. Құттықтаймын. Ал, Жақа, өзіңе айтатын азғайпай өтініш бар. Ауданымыздың атақты әншісі Сәлиманы білесің ғой?.. Е, білмей не көрініпті саған?! Сол қарындасымыз мына „Гигант” колхозына қатынап істейді екен. Енді осы аудан орталығындағы бала бақшаның біріне орналаспақ ниеті бар... Жо-жоқ, Ал-

пақовпен тату. Немене?. Оу, Жақа, қарауыңызда пәленбай бала бақша бар емес пе? Орын жоғы қалай? Иә, иә... Жоғары білімді мұғалімдеріміз қызметсіз бос жүр... Е, оларды аудан орталығына қамай бергенше, неге алыс ауылдардағы мектепке жібермейсіз? Сәлиманың жөні бөлек... Немене? Мәселе былай, жолдас Зермұқамедов. Мен айтқан кісіні ертеңнен бастап осы аудан орталығындағы бала бақшаның біріне орналастырарсыз. Әзір меңгерушілік орын табылмаса, кәдімгі тәрбиешілік қызметке қоясыз. Түсінікті ме? Бітіп. Сау болыңыз.

Телефон тұтқасын орнына қойған бастық мандап бері бір ауыз сөз қоспаған жауапты хатшысына қарай мойнын бұрып еді... Жасы отыздан асып кеткен дәп-дәрдай жігіт ағасы жас балаша аузын ашып, Сәлимаға қарап мызғымай қатып қалыпты.

— Әй, Сансызбай!— деп шақырғанда да бірден жалт бұрылған жоқ. Тек аңдайған аузын жауып, қалың дәптер үстінде көлденең жатқан қаламсабына жармасты.

— Иә, Тоқа?..

— Сен ана қағазыңа түрткі қой. Екі-үш күннен соң есіме саларсың. Ұмыттырма.

„Өміріңде беті түзу қатып көрмегендей тілі салақтап кеткенін қарашы, ой...“ деп Тоқтарбай көмекшісін көзімен атып сәл бөгелді де, өзінің де әбден сасқаны болуы керек, артынша орнынан тұрып, аула қазағының әсте ойына келмейтін өрескелдікпен анадайда отырған Сәбира келініне қарай қолын ұсына берді. Сәбира қатты ыңғайсызданып, қасындағы Сәлиманың білегінен шап етіп ұстады да:

— Бар, ағаңның қолын алып, рахметіңді айт!— деді.

АППАҚОВТЫҢ АШУЫ

„Гигант“ колхозы басқармасының төрағасы Аппақов айрықша ашулы көрінді. Онсыз да етженді, шомбал қара кісі одан сайын күреңітіп, қатты булығып:

— Мына Жаһилов деген сұмың мені тағы тақырап отырғызып кетті!— деп, жуая жұдырығымен алдындағы үстелді қойып-қойып жібермесі бар ма?

Бүгін жұмыс күні бастала бере қабылдауына бірінші болып кіріп отырған осындағы озат шаруашылық басшысының әдеттегідей әңгімесін амандық-саулық сұраудан бастамай, бірден тұтана жөнелгеніне іштей секем алып қалған Тоқтарбай бәрібір сыр бермеуге тырысты. Қалтасынан жылтыраған оттық-зажилгалкасын шығарып, шылымын тұтатып алды да:

— Ау, не боп қалды сондай-ақ?— деп сұраған.

Ішін ашу-ыза кернеп келген отағасы бүйендей жарылып кетуге шақ отыр еді.

— Жеп қойды! Жұтып қойды атаңа нәлет!

— Әлеке, былай түсіндіріңкіреп айтсаңызшы...

— Сухандариядан алдырған асыл тұқымды отыз қошқарымның отызын Жаһиловтың жаңдайшаптары жол-жөнекей жоғалтып жіберіпті.

— Жоғалтып жібергені қалай?

— Тапа-тал түсте мал жоғалушы ма еді, тәйірі. Сатып жіберген де атаңа нәлеттер!

Аппақовтың айтуынша, „Гигант“ колхозы аудан орталығындағы бірінші автобазамен шартқа отырып, Өзбекстанның Сухандария облысына бірнеше Камаз авто көлігін жібереді. Өзбектер өсіретін күллі Олаққа әйгілі асыл тұқымды қошқарлардың жүзін таңдап алып, әрқайсысын алдын ала жасалған келісім бойынша жүз елу сомнан сатып алып, осында әкеліп бағып-қақпақшы екен. Асыл тұқымды қошқарлардан алтын сүр түсті қозылар тумас па! Сол алтын сүр түсті қозылардың елтірісін тері өлдейтін завод-

тарға өткізсең, қыруар ақша табыс түспес пе! Сол қыруар қаржыны озат шаруашылық басшысы Аппақов жылда мемлекетке жүз мың цептер арзан күрші өткізсе де, бәрібір аузы аққа жарымай ілдаммен күн кешіп келе жатқан шаруа жұртының қажетіне жұмсамас па!

„Гигант“ колхозының төрағасы Әлібек Аппақов өткен жолы аудандық партия комитетінің кезекті бір пленумында мал тұқымын асылдандыру туралы мәселе көтергенде, оның бұл ұсынысын бірден қолдап сөз сөйлеген Тоқтарбайдың өзі еді. Соңда Тоқтарбай еліміз үшін егін егін, дән жинаудың айрықша маңыздылығын атап өтіп, бірақ тек астық өсірумен айналысатын колхоз, совхоздарда алты ай жазда қызу жұмыс жүргенмен, жылдың өзге жартысында шаруаның қолы босап қалатынын, мүшнің өзі шын мәнісіндегі жасырын жұмыссыздық екенін, ал сол жұмыссыз шаруалардың қажа күзден бастап келер көктемге шейін көк тиын табыс таппай тарығып жүретінін сол жолы ащылау ашық айтқаны да бар. Ал мал баққан шаруа ел, әрине, жыл он екі ай жұмыссыз қалмайды. Мал баққан елдің әдетте тамағы тоқ, көйлегі көк болады. „Бірақ біздің көбіміз мал басын көбейтуге ықыластымыз да, оның тұқымын жақсартуды ескере бермейміз,— деп сайраған соңда ауаткомның төрағасы.— Мәселен, Ресейдің бір сауын сыйыры біздің бес-алты қазақы сыйырдың сүтін береді емес пе? Соңдай-ақ, біздің қара қозымыздың бірінші сортты елтірісіне өкімет ең асырғанда отыз алты сом пұл төлесе, өзбектердің алтын сүр түсті елтірісіне алыс сомды ұстата салады. Айырмасы бар ма, жоқ па? Ендеше, Аппақов жолдастың өз шаруашылығындағы мал тұқымын асылдандыру турасындағы ұсынысты қолдап қана қоймай, тез жүзеге асыруына көмектесуіміз қажет!”

Соңғы кездерде аудандық атқару комитетінің төрағасы Арыстанбеков әлдеқандай пікір айтып, азынаулақ белсенділік көрсете бастаса, аудандық партия комитетінің бірінші секретары Өтениязов әйтеуір бір қисынын тауып, қарсы келетіні үйреншікті дағдыға айналған еді. Бұл жолы да солай болды. Өтениязов сөз кезегін күтіпестен, президиум үстелінің ортаңғы тұсында отырған жерінде бірер мәрте қозғалақтап қойып, бәсең дауыспен:

— Әрине, о бастағы мамандығы малдәрігері ағамыздың бұндай құлшынысын түсіруге болатын шығар,— деп мінбеде тұрған ауатком төрағасына қарай мойнын бұрып алды.

Біріншінің үдәйі осылай бәсең, бірақ зілді дауыспен

сөйлесініне еттері үйренген пленум мүшелері сонда Өзбекстанда өскен асыл тұқымды қошқарларға қатысты мәселеде бірден мүйіз қағыстыруға айналған екі даудің егесін анық есту үшін демдерін іштеріне тартып, бір мезгіл тым-тырыс бола қалыпты.

Неге екенін өзі біледі, әйтеуір сол жолы Өтениязов жасы да үлкен, тәжірибесі де молырақ Арыстанбековке арқилы сұрақтар қойып, көпшілік көзіне біраз тергеп-тексеруге кіріскен.

— Сіз, Тоқа, аудандағы мал тұқымын, оның ішінде қой тұқымын асылдаңдыру жөнінде әбден жақсы айттыңыз. Ал қазіқтың малсыз күні қараң екенін кім білмейді?!— деп Аббас Өтениязов алыстан орағытпай-ақ, жақыптан қиялап келеді.

Әуел баста сөйлер сөзге суырылма шешендігі жоқ, кейде тіпті тұттығын, тосылыңқырап та қалатын жігіт шалғай ауданды басқарып, оның ыстық-суық тіршілігіне қызу араласқалы бері өзінің бірте-бірте ашылып, тіліне де жан біте бастағанын Тоқтарбай сырттай байқап жүретін. Тайыз көріп жүргені тереңдеу шығып онда да түбінде аяққа оратылатын шылау, балдыры көптеу көрінген соң, соңғы кездері бастығымен беттескенде лезде секем алып, сақтық жасаушы еді. Бұл жолы да сөйтін, мінбеде тұрған жерінде бойын жинап ала қойды.

— Сонда сол Аппақов жолдас екеуіңіз ауыздарыңыздың суын құртып мақтаған өзбек қошқарларының өзіміздің қазақ қошқарларынан не айырмасы бар екен?— деп сұрады Өтениязов. Даусында ашық кекесін бар еді.— Неммене, кілең асыл тұқым тудыратындай, ол немелердің бұттарында ерекшелік бар ма екен?!

Бірінші секретарьдың қалжыңға сүйеніп, боғауызбен астастырып айтқан сөзі ұтырлы естілді ме екен, әйтеуір мұны естіген базбіреулер мырсыдап күле бастапты.

— Өзбекстан жақта туған біреулер өлшеп көрген болмаса, біз оның ұзын, қысқалығын қайдан білейік,— деп Тоқтарбай сол жерде көп басын қатырмастан, аузына келген сөзді ақтара салды.

Мұны естігенде, аудандық партия комитеті ғимаратының шағын залына жиналғандардың ешқайсысының езу жиып күлуге шамалары келмей, біреулері жалтақтап президиум үстелінің ортаңғы түсында бір мезет үн-түңсіз омалып отырып қалған Аббасқа жалтақтап қарай берсе, қалғандары көздерін көрсетпей, төмен бұға түскен еді.

Тұрпайылау, бірақ туралап айтқан сөзіне Аббас тарапнан ләм-мим жауап болмаған соң, мінбеде тұрған Тоқтарбай әрі қарай қазбалай бастады.

— Өзбекстандық асыл тұқымды қошқарлардың салмағы жетпіс, жетпіс бес килограмға шейін барады екен, жолдастар. Ал біздің кейбір колхоздарымыздың бақпанындағы баспақтардың тірі салмағы алыс килограмнан асып көрген емес. Мұны біз деп қойыңыз. Екіншіден, әлгі өзбекі қошқарларды жылына екі рет қырқымнан өткізіп, әр жолы бір жарым килограмға шейін жүн алуға болады. Мұны екі деп қойыңыз. Үшіншіден, осы асыл тұқымды өзбекі қошқарлардан алтын сұр түсті қошақандар туады. Ал, өздеріңіз білесіздер, біздің қазақы қошқарларда мұндай күш-қуат жоқ. Құлақтары салбырап жүндері жығылып, өлусіреп жүрген бірдемелер әншейін... соның бәрін көріп-біле тұрып, алтын ала бәйбалам салғаныңыз ұят емес пе, а?!— деп бір мәрте тыныс алған.

Аббас есін жиып үлгірген болуы керек, осы арада тағы көлденең сұрақ қойды.

— Сонда сіздің сол мақтаулы қошқарыңыздан жыл сайын алтын сұр түсті қошақандар туа бере ме екен?— дегенде, сулы көзінде жымысқы күлкі көрінді.

— Жоқ, әрине. Асыл тұқымды қошқарлардан қашқан әрбір мың саулықтың бірінші жылы екі процентке жуығы, екінші жылы бес-он проценті, үшінші жылы жиырма бес проценті алтын сұр түсті қозылар табады деседі.

— М...м. Сонда сіздің сол қошқарыңыздың жиырма бес проценттік пайдасын көру үшін үш жыл бойы ерекше күтімге алып, аузына қарап отыруымыз керек пе?

— Әлбетте, асыл тұқымды қошқарларға ерекше күтім қажет. Әуелі екі ай бойы өзге қазақы малға қоспай, жеке қорада карантиннен өтеді. Жергілікті ауа райына, жем-шөпке, ішетін суына үйреніп кетуі үшін әдетте жеке қорада ұстайды. Дұрыс па?

— Мұндай күтім жасаса, біздің қазақы қошқарларымыз да қос-қсстан қозы таптыратын шығарлу!— деп залда отырғандардың біреуі тыныш отыра алмай, дауыс көтерді.

Мұны естіген Тоқтарбай:

— Әй, шырағым! Қыстырылмай тыныш отырсаңшы!— деп тез ашуланып кейіп тастаған. Бірақ әлгі күңкілдек бірінші секретарь жаққа қарай жағына қарап алды да:

— Бағуы келіссе, малдың жамоны болушы ма еді? Туу алыстағы Өзбекстаннан асыл тұқым іздеп босқа

шығынданғанша, өзіміздің дәңгелек құйрық Еділбай қошқарларымыздың аузын жем-шөптен құрғатпасақ, құйрықтары диірмендей ауыр қой баласын ызытын тудыра береді, олаһи!— деп өз сөзінің дұрыстығына сендіру үшін тіпті қарғанып сілене бастады.

— Аузына май асатсаң да, сенің қазақы қошқарларыңнан асыл тұқымды алтын сұр қозылар тумайды!— деп Тоқтарбай да скіленіп, шын мәнісінде қазақы қошқарларға емес, осы ауданның бірінші бастығы Өтениязовқа ара түсіп отырған „адвокат“ немеге қарай қолын бірақ сілтеген.

— Е, неге? Дәлеліңіз бар ма?— деп даусын бұрынғыдан да көтере түскен әлгі „адвокат“, ауатком төрағасының қол сілтегеніне шамданып қалды ма екен, орнынан тұрып кеткен еді.

Тоқтарбайдың есіне бала күндерінде: „Неге? Көтіңді тасқа еге!“— деп бір-біріне бұзақы жауап беріп ойнайтын қырсық қылықтары түсіп кетті. Бірақ, әрине, бүтінп мәжіліс залында отырған жандйшапқа өйтіп дөрескі жауап бере алмайсың.

— Негесі сол, жолдас Жоламанов,— деп бұл жолы ауатком төрағасы ашуын тізгіңдеп, әдейі көңілдене жауап берді.— Мәселен, Абайдай ақынды дүниеге келтіру үшін оның әкесі Құланбайдай қажы болуы керек. Асылдан асыл туады, жасықтан шірік туады. Осыны да білмеймісің, шырағым-ау?

— Абайдың бұл жерге түк қатысы жоқ. Ал асылдан ғана асыл туады деу, меніңше, марксизмге жат, реакциялық теория...— деп айтыс қыззуына түсе бастаған „адвокат“ ақыр соңында тұрған орнында қып-қызыл слясатқа көшкен.

Осы арада төрдің төбесінде отырған Өтениязов оң қолын көтеріп:

— Бәстекі әңгімені доғарайық, — деді. Бәсең дауыспен, бірақ салмақты, нық сөйледі.— Басқа айтарыңыз болмаса, Тоқа, біз бұл мәселені пленумың талқысына салып көрейік. Ал сіз, Жоламанов, кезексіз кимелей бермеңіз, тәртіп бақтаңыз.

— Апырмай, пікірімізді айтпаймыз ба?— деп залдағы жарамсақ төменшіктеп қалды.

— Жарайды. Жетті. Отырыңыз, Жоламанов.— Бастық келте қайырды.

— Ал, менің нақты ұсынысым: келешекте ауданымызда асыл тұқымды қой өсіретін мемлекеттік завод ашуымыз

керек. Сухандарияның қоңыр қошқарларынан туған малы-мыздың саны бес жүзге жетсе, мұны іске асырудың түк қиындығы жоқ,— деп соңғы сөзін айтқан Тоқтарбай дліінбеден түсе берген.

Тоқтарбай төрдегі орнына барып жайғасқанына, Аббас кезекті сауалын қыстырмалап та үлгірді.

— Ол үшін Сухандарияның жүз қошқарын бес жыл бағып-күтуіміз керек қой. Солай ма, Тоқа?— деді.

Тоқтарбай сәл бөгеліп барып:

— Иә, шамамен бес жылдай уақыт керек болады,— деп тағы қайталады.

— М-м... бес жыл... аз уақыт емес екен,— деп бірінші секретарь енді суланған қой көзін кеңірек ашып, мәжіліс залының ішін айнала шомып өтті.— Қане, кімде қандай пікір бар? Жолдастар, бөгелмеңіздер. Тездетейік. Бүгінгі күн тәртібінде бұдан да маңыздырақ мәселелер бар...

Бірінші басшының сөзінен соң Қуандариядағы екі дәудің қайсысын жақтарын білмей бір мезгіл тым-тырыс бола қалған залдың бұрышынан шошаң еткізіп қолын көтере қойған белсендінің Ақғай Жаһилов екенін бірден таппыған Тоқтарбайдың іші қызып еткені әбден түсінікті еді. „Әй, мынау енді бәрін бүлдіреді-ау“ деп ойлады. Өйтіп қауіптенетіндей жөні бар еді. Жаһилов аудандық партия комитетінің бюро мүшелігі дәрежесіне өтпей қалды. Өткізбеген Тоқтарбай. Бюро мүшелігіне ақыры ауатком төрағасының жақтасы Агпақов сайланып кетті. Бүгінгі пленум мәжілісінде осы Агпақовпен тізе қосып алған Арыстанбековтің өктем-өктем сөйлегеніне, әрине, бірінші автобаза директорының зияткерлігі қайнап отырған болуы керек. Жаһиловтың ауатком төрағасымен қырғиқабақ бола бастауына өзге себептер де жеткілікті еді. Туған нағашы атасы Арысбаевтың таяққа жығылып, ел-жұрт алдында масқараға ұшырағанын бұл Қара Мысық оңайлықпен ұмыта қоюшы ма еді?..

Рас, Өтениязов язінің Жаһилов „досын“ бюро мүшелігіне өткізе алмағанымен, осы автобаза директоры пәлен жылдан бері аудандық партия комитетінің бірдей пленум мүшесі екен. Егер партиялық ұстан белгіленген хұқысын пайдалана білсе, пленум мүшесінің қолында да недәуір билік бар. Жаһилов, әрине, пайдалы жерді назарынан қатыс қалдырмас еді. Бірақ Тоқтарбайдың байқағаны: осы Жаһилов партиялық билік ісіне араласуға пәлендей құлықты да емес секілді көрінеді. Осындай құлықсыз жігітті бюро мүшелігіне ұсынып жүрген Өтениязовтың ни-

етін түсінгенмен, мұндай онімсіз әрекеттен үзілді-кесілді бас тартпаған Жаһиловтың әрекетін түстеп тани алмай жүрді. Шынында бұл Жаһиловке партиялық билік неменеге керек? Айтушылардың сөзіне қарағанда, Жаһилов Тамкент облысындағы қазіргі саусақпен санаулы миллионер байлардың бірі. Аудан тұта, астана мен облыс жайлаған әкімдердің біразы оның алдында күрәк ұшатынын Тоқтарбайдың өзі де қазір көріп-біліп жүр. Ал аудандық партия комитетінің пленум мүшесі Жаһилов сол пленум мәжілістеріне өте сирек қатынасар еді. Қатысқан күндерінде де талқылау сөздерге араласпай, көбіне тымтырыс мүлгіп отырар еді. Пленум мәжілістері тым ұзап бара жатса, ешкімнің рұқсатын сұрамай-ақ залдан шығып жүре бергенін Тоқтарбай талай байқаған. Сонда қалтасының қалыңдығына сеніп, өзге көпшілікті басылуға арланбайтын адыраң жиіке іштей зығырдашы қайнап, жігері құм болып жүрушінің бірі өзі емес пе?

Енді сол адыраң несе аяғын алшаң басып мінбеге қарай ұмтылғанда Тоқтарбайдың қабағы түйіліп, танауы қусырылып жүре берді. Іштей ширығып, өзі сыртынан Қара Мысық атап жүрген Жаһиловты итше бас салуға әзірлене бастаған.

Бірмәз бұл жолы Жаһилов құйрығын ұстатпай кеткен еді. Бірінші автобаза директоры мінбеге жетер-жетпестен, ерекше ақжарқын жүзбен, кеңпейілді дауыспен сәмпылдай жөнелген бар.

— Жолдастар, осы мен түкке түсініп тұрғаным жоқ! — деді. — Біздің әйгілі партизан ағамыз Аппақов ешкімге қолын жайып ештеңе сұрамай, колхоздың тапқан қаржысына Өзбекстаннан асыл тұқымды мал сатып алмақ ниетте екен. Алсын. Онда кімнің шаруасы бар? Меніңше, мұндай мәселені пленум талқысына салып та қажеті жоқ. Аппақовтың өзі аудандық партия комитетінің бюро мүшесі емес пе? Әрбір ісіне, басқан қадамына жауап беруге толық шамасы жететін кісі.

Осыны айтып, сәл жеткірініп алған — өзінің сөзін ұнаттып, гүлдей бастаған зал ішіне көзін де салмай, президиум жаққа, онда да бірінші секретарь Өтениязовқа қарай кішкене қызық көзін тура қадеп тұрып:

— Мен Әлекеңнің бұл ұсынысын толық қолдаймын, — деді. — Қолдап қана қоймай, біздің автобаза жаппыдағы қосалқы шаруашылыққа сол Сухандария облысынан жүз, жүз елудей асыл тұқымды қойшар сатып әкеліп қосу да ойымда бар. Неге дейсіздер ғой? Өйткені, жолдастар,

қозысы ығи алтын сұр туатын, өзі етті, семіз мал біздің жұмыскерлерімізге де керек-ақ!

Жаһиловтың кесімді сөзі сол жолы аудандық партия комитетінің шешімді қарарына айналып шыға келген еді. Асыл тұқымды мал өсірмекке асыққан сондағы белесенді шаруашылық басшының ендігі ақуалы мынау: адал ақшасын толеген меншікті малын түгенден ала алмай, тапа тал түсте таланып келіп отыр. Әрі бұл Аппақов ағаңыз қалпақпен оңай ұрып түсірерліктей оңай-оспақтың бірі емес, бұрынғы партизан, мінезі де о жарлау, доғал кісі. „Гигант“ колхозын басқарғалы бері әдденеше мәрте үкімет наградаларына ие болған, атағы кішкене аудан емес, облыс көлеміне мәшһүр, басшылар алдында да әжептәуір абыройлы, айбыны зор кәрі қақсал. Ауыпарткомның бюро мүшелігіне сайланғалы бері көбіне Тоқтарбайдың сөзін сөйлеп, түзу ниеттестігін жасырмай-ақ келеді. Онда да өзгелер топшылап жүргендей аудандық атқару комитетінің төрағасы бастаған топқа келіп қосылып пайда табу үшін емес, сірә әуелгі туысынан бұқпантайды білмейтін, өзі тура көрген жолынан қия баспауға тырысатын бірбеткей жаратылысының жетегінде жүргендігінен болу керек, әйтеуір Аппақовқа арқа сүйегелі бері Тоқтарбайдың да тасы өрге қарай домалай бастағандай көрініп жүр еді. Әрине, Өтениязовтың қабағына қарап мұның алдын кес-кестеушілер, әйтпесе үндемей бұнып қалушылар әлі де аз емес. Бірақ қаншалықты қарсылыққа ұшырағанмен, ауатком төрағасының айтқандары қазір осы аудан көлемінде ескерусіз далада қалып жатқан жоқ. Жұртты түгелдей аузына қаратып алмағанмен, ай артынан ай өткен сайын Тоқтарбайдың өрге қарай домалаған тасы бірте-бірте ауыр тартып, қияндағы Қуаңдариядағы кішкентай ғана билік таразысының екінші басын жеңілдетіп жоғары көтере түскенін осы күні осындағы елдің көбі байқап жүр. Әйтеуір Қуаңдарияға келгелі қаншама ай уақыт өтсе, осы уақыт ішінде ерекше іскерлік, ең бастысы — елден ерек әділетшіл, турашыл мінез танытып болып тыраштанған ауатком төрағасына бірден қырын келген қаржу ниеттілер саны әзір күрт азайып кетпегенмен, Тоқтарбайдың қарасын көбейте түскендердің бар екені ақиқат еді.

Енді сол қарасын көбейткен көрнекті серігі Аппақовқа қасақана қиянат жасаған Жаһиловтың түпкі мақсаты бұған тіпті түсініксіз көрінді.

— Сонда қалай болды әзі?— деп сұрады Тоқтарбай. Шын дағдарын отыр еді.

— Не қалайы бар?..— деп Аппақов әлі ашуын баса алмай, аптыгып отырды.— Сухандриядан сатып алдырған жүз қошқарымның отызының ізі-түзі жоқ. Жоғымды сұрап барсам, Жаһилов бет бұқтырмайды, атаңа нәлет!

— Жаһиловтан сұрап жиылыңыз бар ма? Ол ұрлықты өз қолымен істеп пе?— Төрағаның даусында әлі де дүдәмал бар еді.

— Мәселе былай ғой..— деп Аппақов тықырлап қырғызған не сопақ емес, не дөңгелек емес, ойқы-шойқы басын қапелімде тыр-тыр қаси бастады.— Сухандриядан мал сатып алу үшін Жаһиловтың өзі барған...

— Иә, сонсоң?

— Сол жерде асыл тұқымды жүз елу қошқарды өзі таңдап алып, табанда ақшасын төлеген де, бәрін машинаға артқызып жөнелтіп жіберген.

— Өзіңіз жұмсаған адамдарыңыз қайда жүр, Әлекеу?

— Бізден зоотехник пен бухгалтер-кассир кеткен. Бұлар да Жаһиловпен бірге жүз қошқарды түгендеп машинаға тиесілігі. Жаһиловтың өзі шаруасын бітірген соң самолетке билет алып, Ташкентке ұшып кеттігі, нәкасі!

Тоқтарбай шылымының түтінін аузынан бүрк-бүрк үрлеп шығара бастады.

— Түсініксіз жағдай екен...— деді.— Сонда иіне емес, түйме емес, өз адамдарыңыз таңдап алған, құйрығы жер сызатын зілдей малдарыңыз ұшты-күйлі қайда жоғалып кетеді? Жіберген кісілеріңіздің тоба қазығын таяп тұрып, дұрыстап сұраққа алдыңыз ба өзі?

— Сұрамақ тұғыл, зоотехникімің мұрнын тепістеп те жібердім... Бухгалтер-кассирін жас бала еді, оған тимедім... аядым...

— Сонда не дейді әлгі зоотехнигіңіз?

— Өлсе, сырын ашар емес, найсап неме! Сірә Жаһилов қатты қорқытып қойды ма деймін... Ұзақ жолда пәлен қошқардың өкпесі күйіп өлді, пәленнің түңде қасқыр тартып кетті, пәлені түзге қашып жоғалды деген сылтау айтады. „Әй, атаңа нәлет-ау, қазір жаздың ыстық шілдесі жоқ. Күздің салқынныңда төбесі ашық машинаға тиелген қой баласының өкпесі күйіп олуы не еді? Не оттан түрсың?!“ деп өзің әбден төмпештедім-ай келіп...

— Қол жұмсағаныңыз қазіре болған, Әлеке. Бұныңыз ескі феодалдық тәртіп... қазіргіше айтқанда, партизандицизм! Дұрыс па?— деп осы арада Тоқтарбай аяқ астынан қасты қалың қабағын түйіп ала қойсын.

Аппақов түк шіміріккен жоқ.

— Е, менің өзім партизан емеспін бе?— деп ауатком төрағасына кәдімгідей таңырқай қарады.— Кешегі майданда біз ондай опасыздарды табан астыңда атып тастайтынбыз.— Мұны естігенде көмейіне күлкі кенеліп келіп қалса да, Тоқтарбай қабағын жазбады.

— ...Қазір колхоз бастығысыз. Ал қазір қараңызда жүрген адамдар да Белоруссия орманында немістермен лайқасқа түскен партизандар емес, Әлекел! Былай... кішкене... байқасаңызшы!— деп ескертті. Мұнысы әзіл-оспақ емес, шыны еді.

— Сонда менің не істеуім керек екен?— деп енді аяқ астынан ежірейсе қалды Аппақов. Быттиған бітік көзі суық тамшыдай жыт-жыт етеді.

— Сабыр етіңіз, Әлеке Сіз бен біздің жасымызда басқа амалымыз жоқ,— деп Тоқтарбай даусын жұмсартып түсті. Бұрынғы партизанның шамына тисең, кейде қасы мен досын айырып жатпай, шатқаяқтай жөнелетін оғаш мінезінен хабардар ауатком төрағасы бүгінгі әңгіменің тізгінін өз уысынан шығармау жағын да ойластырып отыр еді.

— Ондай сабырыңның нәқ...— деп, қапылыста көрген қиябатын бойына сіңіре алмаған отағасы орысша, қалақшасын араластырып, біраз боқтық сөзін боратып жіберді.

Тоқтарбай мигынан күліп, басын шайқады да, орнынан тұрып, төр жақтағы үлкен терезенің бір көзін айқара ашып тастады. Машина, көлік аз жүретін аула жақтан салқын самал леп леп қойды. Терезе түбіне өскен көк теректердің жел шайқаған жапырақ сыбдыры естіледі. Ара-тұра үзік-үзік шырылдаған бозторғай үні осы жапырақ сыбдырына араласып, ерекше сұлу сазды әуенге ұласып тұрды. Осы әуенге бір ауық құлақ түрген Тоқтарбай: „Апырмай, қу тіршіліктің ағынымен арпалысып жүріп, айнала табиғатты көруден, тамашалаудан да қалып барамыз-ау“ деп ойлады.

Содан соң терезе алдында шылығын бүркырттып тартып тұрып, бір ауық көңіліздеу қиял жетегіне еріп кеткенін өзі де аңғармай қалған еді. Осы арпалыс, жүйке тоздыру, мезгіліңнен бұрын қартаю кімге керек? Одан да дарияның жағасына, жыныс тоғай ішіне оңаша үй салдырып, терезені осылай айқара ашып тастап, ағаштан ағашқа қонақтан сайран салған алуан құстардың сұлу әуезін тыңдап, тыныш өмір сүрсең болмас па? Жаны, қысы балық аула, омарта құрып, бал арасын бақ — бәрібір

әйтеуір осы заманда аяқ, қолы бүтін дені сау адам аштан өлмейді. Жоқ, ондай жұпыны тыныш тіршілікке өзімізді кеуде әсте көңісі келмейді. Бәрімізге атақ керек, билік керек, байлық керек, әйтеуір тойым жоқ, қанағатымыз кеміші. Осы жолда өзіңе ұқсаған өзге өзімізді кеуделермен жиі-жиі теке тіреске түсесің. Әрі мұндайда көбіне өзіңді емес, өзгені кінәлайсың. Өтениязовтар мен Жаһиловтарды бүктеп астыңа күсірсен, дүниенің көші түзу жолға түсіп жүре беретіндей, содан мәртебең асып, мұратыңа жететіндей көресің. Шынында солай ма? Солай болуға тиіс пе? Өмір сүрудің мағнасы жауыңды мұқатып, жақыныңың мерейін тасығу ғана ма екен? Мұндай шиыр оялардың шиеленген байлауын тарқатып шешуге шамасы жете бермесін тағы біледі. Тоқтарбай содан артына бұрылып, анадайда түйедей болып үйелеп, өзі әбден іштей түйіліп отырған ағасы Алпақовқа қайта-қайта көз тастайды. Тоқтарбайды қойшы: жасынан билікке араласып, маңсап деген жазылмас дертке шаддыққан бейбақтың бірі емес пе? Ал Алпақовтың жөні басқа еді ғой. Өз айтуынша, төрт кластық сауаты бар, соғыс алдында озат тракторшы атанған балуан денелі, о жар мшезді жігіт кешегі соғыс жылдарында қыруар еріктер көрсетіп, Белорус ормандарында кек қуып жүріп „Қаныпезер Иван“ дәрежесіне шейін жоғарыласа керек. Майданнан қайтқан соң қайтадан үйреншікті трактор руліне отырады, одан кейін жеке звено құрып күріш егеді, бригада басқарады, содан наны көтеріліп колхоз басқару дәрежесіне жетеді. Ал басқаратын биікке шықтық екен, сенің басқаруыңа көңісі келмейпідер де табылады. Тіршіліктің бұлжымас заңы осындай. Әлібек ағасының орнында өзі болса, төрт кластық сауатпен басын қатырғанша, көнбегенге жұдырық иіскетіп, бергеннің — қолынан, бермегеннің — жолынан тосын тартып алуға арам күшіні жұмсағанша, өйтпін „Гигант“ колхозын Ілгері қарай сүйремей-ақ, баяғыша тракторын айдап, қарнын тыр-тыр қасып, үйде тыныш жатар едім-ау деп те ойлайды. Бірақ бұл турасында отағасының не ойлайтынын сұрауға батылы бармайды. Ренжітіп алармын-ау деп қорқады.

Жалпы осы Әлекең қызық кісі. Қызық болғанда, ел-жұрттың бірізін сүйсіндіріп, сырттегі мақтау мен дақтау аралас дабыра сөзді соңына шұбыртып ертіп жүретін әйгілінің өзі. Әлекеңмен түзу қабақтылар аузынан „шіркіл, ер ғой“ деген айбатты дауыстар шықса, онымен қырғас

қабактылар аузынан „әй, жиңды ғой“ деген ғайбат та жиі естілер еді.

Қай жылы Ленин орденімен наградалғанын газеттен оқып отырып: „Бұдан былай тылда жүрген бір бұзықты атып өлтіруге хақым бар шығар“ деп шірнетін осы Әлекең емес пе? Әлекең бірде ағайындарының шақыруымен көрші ауданға құдалыққа барады. Барған жерінде үй қожайындары бұл кісінің жасының үлкейдігін ескеріп, оны оңаша болмедегі сыйлы қариялардың қасына апарып отырғызады. Қариялар отырған жерге бас, жамбас, қазы, қарта секілді қазақ қатты қадірлейтін сыбағалы астар, әрине, мүше-мүшесімен тартылып жатады. Бірақ мұның ешқайсына көңілі көншімеген бас құда Әлібек Аппақ баласы дастарқан айналасында жүрген жігіт-желеңдерге өзіне керекін ымдап түсіндірген болады. Бірақ бұл қапшама ишара жасаса да, аналар ештеңе ұқпайды. Содан әбден ызасы келген бас құда дәлізде иулі тұрған қара тонын жамылып, сыртқа шығып кетеді. Сыртқа шығысымен далада ойнап жүрген бір баланы шақырып алып:

— Айналайып, маған бір түір бор тауып әкеле қойшы!— деп қалтасынан қызыл құлақ ақша шығарып, алғінің қолына ұстатады.

Жетпісінің жылдарды мүңдәй мол ақшаны — он сомдықты әке-шешесіне жалынғып жүріп сұрап ала алмайтынын білетін ауыл баласы зыр етіп жүтіріп кетеді де, әп-сәтте ұсталмаған бүтін борды тауып әкелі береді. Әлекең баланың қолына тағы бір қызыл құлақты ұстатып, өзі әбден мақтап алады да, соның алдына келіп жүрелеп отыра қалады.

— Ал енді, жүгермек, мына менің арқам, қара тонынң дәл ортасына әдемі әріптермен „бұл ішетін кісі“ деп жаз!— дейді. Ауылдың пысықай баласы сол жерде ақшалы құданың айтқанын бұлжытпай орыңдайды.

— Ел көретіндей етіп дұрыстап жаздың ба, сй, жүгермек?!— деп сұрайды соңда Әлекең.

Пәленің бәрін түсініп тұрған ауылдың пысықай баласы:

— Қатырдым, көке. Соңына үш таяқ леп белгісін де қойып жібердім,— дейді соңда,— Егер тағы он сом берсеңіз, бөтелкенің суретін де салып берер едім, көке...

— Мына жүгермек не дейді, әй? Кет әрі!— деп қылақбас баланы қуып жіберген Әлекең содан соң құдалыққа барған үйдің алдында әрлі-берлі теңселіп жүреді де қояды.

Құланың арқасындағы ақ бормен бадырайтып жазған жазуды көрген күтушілер сонда:

— Қап, ойбай!.. Бұл өзі ішетін кісі екен ғой!— деп ұяттан өліп кете жаздаса керек.

Содан, әрине, олар Әлекеңді шалдырдың ұртасынан әкетіп, ішетіндердің қатарына апарып қосады.

Аудандық партия комитетінің бюро мүшелігіне өткелі бері де Әлекең өзінің дағдылы мінезін өзгертіп, жіптіктей бөліп түзсіліп кете қойған жоқ. Бюро мәжілістерінде ешкімнің беделіне, көңіліне қарамай, ойына келгенін бүкпесіз айтып, „Неғылсаңдар да өздерің білесіңдер“ дегендей қарап отырады. Көбіне, әрине, Тоқтарбаймен ыңғайлас, ниеттес. Бірақ ешкімнің алдында жалбаң қағып, жата жастық болуды жапы сүймейтін кісі. Ұнатпаса бетің бар, жүзің бар демеяді: Тоқтарбайға да, басқалға да бадырайтып айтып тастаудан тайынбайды. Бюро мүшелерінің көпшілігі „ортанызда бір тепек жүрмес пе“ дегендей, әрі бәрінен жасы да үлкен ағайдың шәлкем-шалыс мінезіне кеңшілікпен қарар еді. Тек бірінші секретарь ғана әдетте Әлекең сөз сұраса лезде қабағын шытып, мазасы кете бастайды. Өзгелердің біразы Әлекеңнің өткір сөздеріне күліп, желпініп отырғанда да Өтегиязовтың түсі жылымайтын. Тіпті бірде „Коммунизм“ колхозындағы егін жинау мәселесі бюроның қатаал талқысына түскенде осы Өтегиязов: „Күн тәртібін тәлкекке айналдырмаңыз, жолдас Алпақоя!“—деп бұрынғы партизанға кейіп тастағаны бар. Шынында сол жолы Алпақоя ағамыздың „Коммунизм“ колхозының басқарма бастығы Батырбаевтың сөзін қатты келемеждегені рас еді. Бірінші секретарь сонда басқарма бастығына: „Неге сіз түпті кезекке комбайндар шығарып, таң атқанша егін оруды ұйымдастырмайсыз?“—деп қадалғанда, байгүс Батырбаев: „Біздің егініміздің көбі жатып қалған. Украинадан келген жатқалар жатып қалған күрішті ала алмайды“ деп ақылға сыйымды сылтау айтып еді. Дәл осы жерде бюро мүшесі Алпақоя пыныш отыра алмай, қиліге кетті. „Батырбаев, сенде иман жоқ... неге өтірік айтасың? Әнеу күні райкомның тапсырмасымен сенің күріштік жерлеріңді аралап шыққанмын. Сенің құлап-сұлап жатқан көп егінің жоқ. Күріш атыздарыңның бәрін қамыс басып кеткен. Сенің әр тал күріштің кемінде үш тал қамысқа сүйеніп, тікесінен тік тұрған жоқ па? Қамысқа сүйенген күріш қаншама боран соқса да жатып қалушы ма еді... тәйір-ай!“ деген. Егінін арамшөп жеп қойған шаруалшылық басшысын дәл осыдан артық асырып

өлтіре сынау мүмкін еместей еді. Бірақ бірінші секретарь жасы үлкен бюро мүшесінің тапқырлығын сол жолы да әділ бағаламады.

Тоқтарбай алдындағы ашық терезеден соққан салқын самалды мейірі қана жұтып тұрып, саусақтарының арасындағы оты өшіп қалған пылымының тұқылын сыртқа, аулаға қарай лақтырып жіберді де, знадайда атан түйедей үйселіп, қабағын қарс жауын үнсіз түйіліп отырған Аппақовқа бір ауық анық сүйсіне қарағыштан қойды. „Айналада осындай ірі, тумысты азаматтар болмаса ішпіншты құсадан көгеріп өлер ме едік, кім біледі“ деп ойлады. Кейде жүріс-тұрысы түзу ешнәрседен қателеспейтін жолдастардың өзі жалықтырып жіберетіні бұр. Ал мынандай іс-әрекеті айқыш-ұйқыш, мінсіз де кедір-бұдыр кісілермен қатар жүрсең, өмірдегі әділетсіздіктер мен көңілдегі кірбіңді біржолда ұмытып кетпесең де, тәнге — қуат, жанға — азық, қосатының өтірік емес. Басқаларды білмейді, әйтеуір Тоқтарбай тіршіліктің иір-иір жолдарымен өзінің о бастағы туған топырағы Қуаңдарияға қайтып келгелі бері осы Әлекең секілді тән жаратылысы өзгелеу, жан бітімі жақын жұмыр бастыларды көдімгідей сүйеу көрсер еді. Қуаңдария мұның о бастағы туған топырағы болғанмен, осы кезге дейінгі татқан тұз-дәмі шалмай жерлерден бұйырғандықтан ба екен, Тоқтарбай мұнда тамыр жайып, табанын тіреп үлгірмеген екен. Тіпті балалық шағының біраз жылдары жетімдер үйінде өтті емес пе?.. Одан соң елмен бірге Отан соғысына аттанып кетті. Алда-санда ағайын аралап, ақсарын басқаны болмаса, туған топырағында жанашыр дос, тілеуқор санын көбейте алмапты. Мосқал тарта бастаған шағында сол оқшылығының орнын толтыруға тыраштанып жүргені бір жағынан Жаһиловщинаға қарсы айқаста (бұлар бәрібір тыныш қояр емес қой) қарасын көбейтуі керек болса, екінші жағынан соңғы кездерде жалғызсырауға үқсас бір опасыз сезімнің қайта-қайта бас көтеруінен қорқып, алдын ала жасап жүрген қам-харекеті еді.

Тоқтарбай ой желісін үзбей орнына келіп отырды да, ашуы мүлдем тарқап кетпегенмен, бірте-бірте сабасына түсе бастағандай көрінген Әлібек ағасына қарап:

— Осы Жаһиловы құрғырмен неғып байлашысып жүрсіз?— деп сұрады. — Әуелден-ақ өзге жібі түзу автобазалардың бірімен шарт жасаспадыңыз ба? Қудың құрығына қайтіп түсіп жүрсіз?

Аппақов күректей күс-күс алақанымен өзінің күбідей жуан санын сарт еткізіп соққы да:

— Ойбай-ау, пәсімде менің сөзімді сойлеп көтерме-легеннен кейін, аңқау басым қайдан білейін... кейін алдыма өзі келді ғой!— деп тағы күйгелектене бастады.

— Келе берсін. Жаһиловтың сыры мәлім емес пе... Атамыз қазақтың: „Сырын білмеген аттың сыртынан жүрме“ дейтін қайда?

— Тіркемелі КамАЗ машинасы тек Жаһиловтың автобазасында бар. Жүз қошқарды үш күншілік жерден жәй жүк машинасына артып жеткізе алмайсың. Оның үстіне, ол пәдәһәт пәшеспен бұрын да талай септесіп жұмыс істегенбіз. Жерге қаратқан жері жоқ еді... қайдан білейін.

— Е, ол пәшеспен бұрыннан әппей-жәмпей екенсіздер ғой...— деп төрағаның қалжың үшін айтқан сөзін ұнатпай қалған басқарма тағы шытынан шыға келсін.

— Әмпей-жәмпей болатындай, ол менің екі туып, бір қалғаным емес. Іс басында жүрген адамның бір-біріне күні түспей тұрмайды. Әрі қазір колхоздарда күш көлік жағы жетіспейді. Содан көшіп бар кез келген сұмырайға барып қолыңды жаясың... Күнім түспесе, ондай пәшеске қолымды да, бермес едім. Көріңгенге кіріптар етіп отырған мына сендер!— деп сөзінің соңында тіпті Тоқтарбайдың өзіне ауыз салды.

— Ау, Әлексе, біздің не жазығымыз бар?— деп Тоқтарбай ерніп шұртитіп, екі алақанын жайды.

— Колхоздарды керекті машиналармен қамтамасыз етсеңдер, біз бүйтіп жүгенсіз кеткен алаяқтарға жем болмас едік те!

— Ондай өкпеңізді бізге емес, өкіметке айтыңыз...

— Ал, сендер кімсіңдер? Өкімет емес, шикі өкпесіңдер ме?

Тоқтарбай күліп жіберді. Әлекең әдеттегідей нығын қондап қойып, шабытын шақыра бастады.

— Осы күнгі өкіметіңде де түк береке жоқ!— деп содан соң бірден шорт кесіп тастады.

— Бас жағына барыспайық та, көкс...

— Іші кеуск болса, ондай басты әспетпен неме керек?— деп аузы батыр бұрынғы партизан әдеттегідей үде-мелеп барады.— Әй, осы сенің өкіметің қазір қайда қарап отыр? Мендей қараңғы адамға алдымен соны түсіңдірші... Жыл сайын жоспар жасайсыңдар, ай сайын Алматы мен Мәскеуде жиналыс өткізесіңдер. Сонда сендер осы не бітіріп, неші аңсатып жүрсіңдер, а? Бәз баяғы берекесіздік, қырсыздық. Басқаға таласым жоқ, ал өзім білетін ауыл шаруашылығын-ақ мысалға алайықшы. Біз егін егеміз, мал

бағамыз, жеміс өсіреміз, былайша айтқанда мына сендер сықыды шөп басын сындырмаған жалаңаяқтарды асыраймыз. Асырау емей немене: жылына жүз мың центнер күріш өткізетін „Гигант“ колхозы бәрібір өкіметтің қарызынан құтылмай-ақ келсін. Ау, осы ауданда қазір қазынаға қарыз емес колхоз, совхоз бар ма? Сонда, немене, мұның өзі қасақана жасалып отырған саясат па? Біздің егінімізге, малымызға, жеміс-жидектерімізге неге ғана тиесілі ақыпұлы төленбейді? Сен маған осыны түсіндірші!

— Ауыл шаруашылығы өнімдерінің барысы төмен екені рас, — деп Тоқтарбай осы арада колхоз бастығының сөзін мақұлдап қойды.

— Төмен емес, өкіметке тегін өткіземіз десек те болады? Әсіресе астықта құи жоқ, — деп Аппақов ауатком төрағасына сығырая сынай қарады. Осы сендер анау алыстағы шетелдерде бидай мен күріштің тоннасы қаншаға сатылатынын білесіңдер ме?

Тоқтарбай шынын айтты.

— Мен, мәселен, білмеймін.

— Неге білмейсің?

— Өмірімде шетелге жолым түспесе, қайдан білемін? Рас, кешегі соғыста Поляна жерінде жараланып, елге қайтқаным бар... Басқадай бөтен жерді көрудің сәті түспегі. Оның үстіне, Әлеке, өзіңізге мағлұм, біздің елімізде сыртқы жұрттардың тұрмысын өнеге ету дәстүрі жоқ. Алыс-жақынның бәрі мына бізден, коммунизм құрып жатқан Совет мемлекетінен үлгі алуға тиіс. Дұрыс па?

— Әрине, көрсететін үлгі болса, дүп-дұрыс.

— Ау, неге олай дейсіз? Советтік ракета-кемелер космосты шарықтап кезіп жүр емес пе? Енді аз жылдардан соң егіндік жері азып-тозып, сор басқан қуаңдариялықтар анау космоста босқа жайылып жүрген планеталарға барып күрліп өсіреміз, Әлеке! Сәл шыдаңыз.

Қалжыңды түсінбейтіндей Аппақов көрсоқыр наданның емес: өзінің де қалжыңқой, сыңар езу адам екені әмбеге аян. Бірақ бүгін оның көңілінің зауқы жоқ еді.

— Тоқтарбай, сен ауданымызда мал шаруашылығын өркендету туралы мәселені дұрыс қойып жүрсің, — деді „Гигант“ колхозының бастығы сөзін ұзарта түсіп. Ауатком төрағасының сағатына қараныштап, уақытының тығыз екенін түспалдаған сыңайы аңғарса да, бүгін аяққаптай кеудесі қанаға толып келген отағасы оңайлықпен тоқтай алатын емес. — Сендер осылай мәселені ылғи дұрыс қоясыңдар да, аяқсыз қалдырасыңдар... Ал Жаһиловтарға

жем болып азар көретін мына біздер, ауылдағы қойдан момын шаруалар...

— Момыпшымыз мына сіз бе?— деп Тоқтарбай мыйығынан күлген. Аппақоя быттыған бітік көзін тәсірәйтіп, қасақана тепсіне түсті.

— Сөзімді бөлме, өкімет ішім! Ақырына шейін тыңда! Мен күнде сенің алдыңа келіп, зарымды айтып жүрген мүсәпір емеспін. Бүгін әншейін бір бәнәйі себеппен кеңсенің есігін ашып отырмын.— деді.

— Қойдым, көке. Құлағым сізде.

— Басқаларды қайдам, ал мына біз малмен күн көріп жүрміз. Әр жақтан қолақпандай қошқарлар іздеп сабылуымыз тепіп емес. Өйткені біз заводқа қаркөл қойдың елтірісіні өткізіп қана жан баққан малшы еміз.

— Оны білемін ғой, Әлске.

— Жоқ, сабыр ет. Сенің білмейтіндерің де аз емес, өкімет ішім! Мен саған қазір қайда барсаң да Жаһиловтардың қара шыбындай қаптап көбейіп кеткенін айтып берейін...

Тоқтарбайдың бұл жолы ерекше ашынып келіп, ішіндегі ащы запырғанының біразын сыртқа шығармаса, бәрібір көңілі байыз таппайтын арызшылардың дағдысынан асып кете алмай отырған қадірлі отағасыны ақырына дейін тыңдамасқа лажы жоқ еді. Оның „сенің білмейтіндерің де аз емес“ деген құлағына жайсыз естілген қыстырма сөзін елең қылауға тура келді. Өйткені осындай күнделікті шаруа басында жүріп, егін еккен, мал баққан, тас қалап үй салған, әйтпесе кенште қызмет істеп темір мен қорғасын қорытқан адамдардың ежелден қалыптасқан кәсіби өзімшілдігі болатынын баяғыдан білуші еді. Осылардың көбі кеңсенің қоңырсалқын кабинеттерінде отырғандарды — мамандығы мен атақ-дәрежесіне қарамастан, өміртірліктен сырғақсып сырттау жүрген, ұсақ-түйектің байыбына бара бермейтін, жаны тыныштығын күйттеген, шақты әрекетпен гөрі күйбеңі басымдау басқарушылар әулеп деп ойлайтыны анық. Бұрынғыры колхоз, совхоз шаруасын доңгелентіп жүрген тұстарда Тоқтарбайдың өз басы да осындай өзімшілдіктен құралақан емес-ті. Бірақ келе-келе мұндай мінезден арылған секілді еді. Арылуына себепкер басқа ешкім емес, өзінің құрдасы Мүбәрәк Кәрімұлы болды. Ол кезде құрдасы көрші ауданда партия ұйымын басқаратын. Бірде жолы түсіп Тоқтарбай директорлық ететін совхозға келе қалмасы бар ма? Сонда пединституттың тарих факультетін тәмамдаған бұрынғы мұғалімнің сов-

хоздың финанс, есеп жұмысын жақсарту жөніндегі ұсыныстарын тыңдап отырып бұның таң тамаша қалғаны бар еді. Сонда пәленбай жыл ауыл іпаруашылығы саласына жетекшілік етіп, есеп-қисап жайын да жетік білетін совхоз директоры ғана емес, ауылдағы эжоптәуір тәжірибелі деп жүрген бас бухгалтер мен экономист қызметкерлері де Мүбәрәктің сөзіне бастарын шұлғып, мақұлдай бергені әлі есінде. Ендеше, бас клативан қалтадағы дипломда, әйтпесе істеп жүрген кәсіпте ғана емес, бас қауашағыңның ішіндегі қатпаршақтардың салысында екенін мына бастауыш мектепті әзер бітрген бұрынғы партизанға қайтп ұтыңдырарсың?

Жалпы, өз мінін епкімнен кем білмейтін Тоқтарбайдың сырттай қарағанда сынауға ұқсас сөздің талайын ара-тұра тыңдауға еп үйреніп кеткендей көрінгенмен, бәрібір іштей ұнатпайтынын, бәрібір іштей мақтағанды тәуір көретінін доғал мінезді бұрынғы партизанға қайтп түсіндірсін? Бұл дүниедеп мұның сырын ең жақсы білетін адам — үйіндегі қосағы Қыздаркүл шығар. Ерінің тал бойындағы бар мін-мүлтігін бетіне шыжғырын басып айтатын, сөйіп, бұл тым есіріп бара жатса, есін житызатын емшісі де жалғыз Қыздаркүл. Бірақ үй ішіндегі Қыздаркүлдің әлі сынына төгеп беріп жүргенмен, қасыдағылардың, әсіресе қарауындағылардың ақылдымси бастағанын онша жақтырмас еді.

Бірік бұрынғы партизанның ауатком төрағасының көңіл ауанымен пәлендей шаруасы жоқ. Айналосында Жаһиловтардың қара шыбыдай қаптап көбейіп кеткенін дәлелдеу үшін шабытын шақырып, шарықтай сөйлейді.

— О, бұ заман әбден бұзылды ғой жіпттер. Ксйде қайда барып пана іздеріңді білмейсің жүдә!— дегенде отағасының көкірегі қарс айрылғандай көріңді.— Мына біз, мысалы, Шымкенттің жүн заводына жылына он екі, он үш мыңдай қаракөл елтірісін өткіземіз. Бірақ өткізгенің құрысын... ондағы Жаһиловтар тамтығымызды қалдырмай, теспей сорады.

— Онысы қалай?— деп сұрады Тоқтарбай. Білу үшін емес (бәрі белгілі жағдай емес пе?) әңгіме желісін ұлбеу үшін сұрады.

— Е, қаракөл елтірісі үш сортқа бөлінебей ме? Сурғы көтерілген сайын заводтың колхозға төлейтін ақшасы да көбейе бермей ме? Ал бірақ заводтағылардың өліп бара жатса сенің өткізетін елтіріңнің құнын көтеруге құлықтары болмайды. Содан, амал жоқ, пара ұсынасың...

әрі атаңа нәлеттер бір алмайды, екі алады, екі алмайды үш алады. Ешқайсысында ынсап, қанағат жоқ.

— Ау, заводта сіздердің мүдделеріңізді қорғайтын өткізушілер тобы бар емес пе? Олардың айлық жа-лақысын завод емес, агропром төлейді. Демек, тәуелсіз сұрыптаушылардың қызметін атқарды. Олар ең алдымен елдің мүддесін қорғауы керек қой!

— Атасының басы... Олар ең алдымен өз қалталарының мүддесін қорғайды. Біз ең әуелі жарнамызды осы өткізушілер тобына төлейміз. Өздері бес-алты адам, шетінен қомағай, қанпезер сұмырайлар. Келесі жарна пұлымызды заводтың қабылдаушыларының қалтасына саламыз. Өйткені елтірінің сапасын ажыратып беруші сол иттер. Қабылдаушының артында сұрыптаушы деген қызыл көзі тағы тұрады. Мұның көмейі бәрінен терең. Содан соң заводтың цех бастығы деген біреуі келеді талтандап. Оның үстіне киген киімінің бәрі қалта. Сол қалтаның бәрін күнілгері толтырып қоймасаң, сексен бес процентпен жоғарғы сорттылыққа әрең өткізген елтірінді әлп ешкі бас қаламының ұшымен сексен процентке кеміте салады. Ал бес процент... біз үшін қыруар қаржыны жоғалту деген сөз. Ауылдағы шырылдап тамақ сұрап отырған бала-шағаның несібесін аузынан жырып әкетіп, суға ағызып жіберумен бірдей...

— Мұндайда мемлекеттік мүддені қорғауға пісті мемлекеттік инспектор бар. Неге соған барып шағынбайсыздар?

Осы арада Әлексең „Шын айтып отыр ма?“ деген сұраулы жүзбен ауатком төрғасына таңырқай қарады.

— Ең зор Жаһиловың сол мемлекеттік инспектордың өзі ғой!— деп тағы да санын сарт өткізді.— Алдын ала қолына ақша ұыстатып қоймасаң, ол зәптілақ сенмен тіпті сөйлеспейді.

— М-м... қайда барсаң, алдыңнан Қорқыттың көрі шығады деңіз...— деп Тоқтарбай шарасы таусылған кісіше екі алақанын жайды.— Соңда не істеуіміз керек? Қол қусырып отыра береміз бе?

Алдақовтың бітік көздері жылтылдап, енді табан астында қуақылана қалыпты.

— Біз қаран отырғанмыз жоқ. Жаһиловтардың көмейін толтырып-ақ жатырмыз. Соның арқасында біздің колхозымыз өткен жылы жоспарда белгіленген он бір мың сепіз жүз қаракөл елтірісінің орнына он үш мың төрт жүзін өткізіп, төрт жүз елу бес мың сом ақшалай пайда түсірдік.

Мен тағы да озат шаруашылық басшысы атандым, газетте мақталдым... Тағы бір орденнен үмітім бар. Тамаша емес пе? Осылай қарқыңды еңбек ете берсек, әне-мие дегенше сендердің мына дамыған социализмдеріңнен аттап өтіп, коммунизмге де ендіге-меншіге жетіп баратын шығармыз.

— Саясатты қылажаққа айналдырмаңыз, — деді өзінің советтік басшы қызметкер екенін ойына түскен Тоқтарбай қабағын шытты.

— Саясатты қылажаққа айналдырып қойған партизан Алпақов па әлде мына қабырғада суреттері ілулі тұрған қаусаған кәрі шалдар ма?! — деп „Гигант“ колхозының мақтаулы төрағасы негін көтеріп, ешкімнен айылын жимай, көсемдерді көзімен нұсқап көрсетіп отыр еді.

Тоқтарбайға Алпақовтың бұнысы батырлық емес, бейбастақтықтай көрінді. Бірақ қанелімде аузынан „бұзық“ сөз шыққан бағыныштысын қайтіп „жазалаудың“ ретін таппай, бүтежектей берген. Далада, көшеде күнде айтылып жүрген, былайша басшылар арасында тамағы тойынған тоғышарлардың наразылық, күңкіл сөздері деп бағаланатын „халық творчествосының үлгісін“ ойланбай, қиналмай ауатком төрағасының кабинетінде жария етіп отырған бейпіл ауызға былайында тіпті ренжіп те қалды. Егер баяғы отыз жетінші жыл болса, мұндай пікір алысудан кейін скеуі де үйін іздеп таппай қалар еді.

Тоқтарбай мына бейпіл ауыз отағасының ең алдымен анау алыстағы Мәскеуде отырған Брежнев жолдасты мезген сөйлегенін, оның Алматыдағы жайлы жерге жайғасқан серіктеріне де пәлендей іш-бұлуыры сәжірмейтінін аңғартқан қыңыратқы нистін, әрине, бірден түсінді. Жоғарғы мәртебелі саясат нұқта ұстарларының бүгінгі іс-әрекеттеріне көңілдері толмай, оңаша оқшау әңгімелерде ашық наразылық білдірушілердің жыл өткен сайын көбейіп баям жатқанын бұл білмейді емес. Білсе де, өзгелер секілді білмегенсіп жүруге тырысады. Өйтпеске әсте амалы жоқ. Біріншіден, мұның өзі сол саяси жетекшілердің пәрменін жүзеге асыратын дәрежелі орында қызмет атқарса, екіншіден, әрбір кем-кетікті, қырсыздық пен қисынсыздықты Мәскеу мен Алматыдағы дәулердің мойнына аударып тастап, өздері қол қусырып қарап отыруға, әйтпесе сырттай қылажақтап, сынап-мінеуге бейім жүретін тоғышарлардың қатарына қосылуды, шынын айтқанда, азаматтығына мін, тіпті паныс көретін. Өзін де осы ауданға келгелі бері талай сарсаңға түсіріп, алды-артын шырмауықтай шырмап алған үлкенді-кішілі оқиғалар кейде

берекесін қашырып басын қатырғанмен, әл-әзірше соның түпкі себептерін іздеп тапқан емес. Ал отыз қошқарын ұры-қарыға алдырып, соған бола қабырғада суреттері Іулі тұрған үлкен кісілерді кінәраттай бастаған „Гигант” ауылының мақтаулы бастығының батырлығы бұған бұл жолы лайықсыз көрінген еді.

Сол себепті де:

— Әлеке, менің сізге айтар кеңесім: ешкіммен ұрысып-таласып, жүйкеңізді тоздырмаңыз. Ең дұрысы — сотқа шағым беріңіз де, заң жолымен іздетіңіз, — деді.

Мұны естіген Аппақов түйенің жарты етпидей ауыр денесін ширақ қозғап, орнынан көтерілді де, оң қолының жұдырық сыртымен жалпақ танауын әрлі-берлі сүйкеп жіберіп:

— Сонда сендердің тараптарыңнан ешбір қайран болмағаны ма? — деді.

Манайдай емес, ашуы басылып қалғанға ұқсайды, зілсіз, жайбарақат сұрады.

Тоқтарбай өтірік күлуге мәжбүр болды.

— Біздің тарап дегенде, Әлеке, жағдай белгілі ғой... Сіздің өзіңіз де осында аудаңдық партия комитетінің пидей бюро мүшесісіз. Мен де бюро мүшесімін. Ал бюроға салып талқылағанда, не түседі? Тағы да екіге жарылып, жартымды шешім қабылдай алмаймыз ба деп қорқамын.

Аппақов ернін жымқырып басын шайқады, содан соң:

— Ніі!.. — деп кең етті. — Жарайды, мұны да көрейік... Кеше Герман пәшестеріне ақысын жіберіп көрмеген партизан Аппақов бүгін қазақы зорлықшылармен қалай тайталасқа түседі екен? Сендердің соны қызықтағыларың келсді ғой, ә?!

***

Аудаңдық атқару комитеті төрағасының ақылымен аудаңдық сотқа арыз түсірген Аппақов ақыр соңында өзінің аяқталып бітпейтін әуре-сарсаңға қалғанын түсілді.

Әуел баста соттың төрағасы — бадырақ көз, бәкене бойлы қарасұр жігіт Жаһилов екеуін алдына шақыртып алды да, бірден-ақ:

— Белгілі тәртіп бойынша, мен сіздерге бейбіт жолмен келісімге келулеріңізді ұсынамын, — деді.

Жаһилов сонда тікелейден пішын сұқ саусағының ұшымен сыйпап отырып, арызсыға жымысқылана, жымия қарады.

— Әлекең мақұл көрсе, мен қашаннан татуласуға дайынмын ғой,— деген.

Аппақов бірақ оңай иліккен жоқ. Уәжін айтты.

— Сен де менің ата жауым емессің. Ұрпаған малымды қайтарып берсең болды, мәміледен қашпаймын.

Мұны естіген Жаһилов леде жымысқы күлкісін жинап ала қойды. Бұдан соң бойын тіктен, мойнын ыргай созып, өзіше мұның үстінен өнбейтін дау қозғаған қайдағы бір қарабайыр қазаққа жоғарыдан менсініңкіремей, елеңкіремей көз қиығын тастап отырды. Бірақ атышулы автобаз директоры қаншалықты қоразданып, қоқи мойнын соза түскенмен, екі иығына екі кісі мінгендей зор денелі, зілдей ауыр ауыл ағасының қасында таудың етегіндегі төбешіктей ғана көрінеді екен.

— Әлекеңнің, әрине, көңіліңе келмесін, бірақ айтып отырғаны қып-қызыл жала!— деді Жаһилов енді бадырақ көз сотқа қарай иегін көтеріп отырып.

Длусында реніштің ізі де жоқ, оңдай арам ойдан адам күде адам, адам адамның алаңсыз қамсыз, мінезі ғана байқалады.

Аппақов мұндай тұлкі бұлаң бұлтарыстарға көнбейтін өркөкірек кісі. Мынаның „жала, өтірік“ деген сөзі бірден шамына тигесін, шап берді.

— Әй, сен Жаһил баласы... аузыңды бағып сөйлесің!— деп зірк ете қалды.— Немене, сонда Сухандариядан сатып алған асыл тұқымды малдың отызы ізім-қайым жоғалғаны өтірік пе екен?

— Оған менің не қатысым бар, Әлеке?

— Неге қатысың жоқ? Малдың бәрін іріктеп, таңдап алғандардың арасында өзің бар емессің бе? Қызыл құм асын, үш күн жол жүрген келіктің иесі мына сен емессің бе?

Жаһилов бұл жолы қозы қарнын сыйпалап, әуелі ырқ-ырқ күліп алды. Содан соң тез құбылып, риясыз, тіпті шарасыз дауыспен сөйледі.

— Апырмай, бұл қазаққа қайтпн жағарсың? Кеше пленумда сөз сөйлеп, өзгелер аңысын аңдып бүгін отырғанда, сіздің жақсы бастамаңызды қызу қолдаған, кокс-ау, мына мен емес пе едім?! Содан қол ұшымды беріп, асыл тұқымды малыңызды тездірек жеткізіп алу үшін тиесілі көлігімді бөлдірген де мына иесі бейбақпын ғой. Сухандарияға жігіттерімді өзім ергіп апарып, өзбек ағайындардың анау-мынау қиқаңына көнбей, шын асыл тұқымды қоспақарларды көтінен көтеріп машиналарға тиіп аман-есен

жөнелткен тағы осы отырған жамап иіңіз. Сонда менің, көке-ау, не жазытым бар? Тіпті мен қарауымдағы есеншілердің қыңқыл-сыңқыл сөзін ескермей, нешме күн жолда жұмсалған жанар майымды да сіздің колхоз есебінен өңдіріп алғаным жоқ. Ал жол жөнекей малыңыздың басы кемісе, құдай ақы оған да менің титтей қатысым жоқ. Мен ауылға Қызыл құм асып келгенім жоқ, Ташкент арқылы тура ұшақпен қайтқанмын. Енді маған неғыл дейсіз?

Дүниеде ұрыны „ұрысын“ деп дәлелдеудің осыншама қиынға түсетінін жаңа ұғынғандай, қапелімде қандай жауап тауып айтарын білмеген Аппақов аз-кем тосылып қалғандай еді. Аудан емес, сонау облысқа сөзі өтімді болып тұрған бірінші автобаза директорын қалпақпен ұрып алудың оңай емес екенін сірә мойындағысы келмегенмен, сот алдында бетпе-бет кездескенде бүйтін бүтежектеп қалармын деп үш ұйықтаса түсіне кірмейті. Бұл екеуін алдына қарама-қарсы отырғызып қойып, өзіңше мәмілеге шақырған бадырақ көз төре биге қарап еді, ол да әлденеге қабағын түйін, тас түйін болып бекіне қалыпты.

— Сонда менің адал ақшама тапқан ақтылы малымды Қызыл құмның ішінде жер жұтып кеткен бе?— деп Аппақов ақыр соңында шағым айтқан кісідей әдеттен тыс төменшік дауыспен төрде түйліні отырған соттың төрғасына қарай мойнын бұрып алды.

Соттың төрғасы қабақ қыртысын жазбай:

— Сіз мұны арызшы ретінде жауапкерден сұрауыңыз керек,— деп сыпайы сақын дауыспен, ескертпе ыңғайында айтты.

Бұл жолы да арызшының аузын ашып үлгіртпей, жауапкер шапшаңдық көрсетіп, бастырмалатып әкетті.

— Әлсеке, жоғалған малыңызға қатысты біреу-міреуде күдігіңіз болса, жасырмаңыз. Сіз бар, біз бар, тізе қосып бірге қимылдайық, бірге іздейік. Кім біледі, мал айдасқан біздің жігіттердің ішінде де, сіздің жігіттердің ішінде де тура жолдан тайғандар, көлденең табысқа қызыққандар табылуы мүмкін ғой. Жол-жөнекей құдық басында мынау көрші жатқан қармалпақ малшылары жайлап отырады. Солардың ішінде де асыл тұқымды өзбеки қошқарларға қызығушылар жоқ деймісіз... Осы күні өзгенің дүниесіне көз алартпайтын ешкім жоқ.

Міне, Ақтай Жаһиловыңыз осы. Небәрі мына іргедегі Ташкент шаһарының транспорт институтын жеті жыл сырттай оқып, әрең бітірген, содан нешме жыл мемле-

кеттік автоинспекцияда қатардағы инспектор-тексеруші болып қызмет істеген, содан бағы жанып аудан орталықтарындағы бірінші автобазға бас инженер, артынан директорлыққа көтерілген кәдімгі көптері, еті тірі көп жипттердің бірі ғана еді. Былайша қарасақ, асып бара жатқан білімі де жоқ, Аппаконтың ойынша пәлендей елден ерек іскерлігі, ұйымдастырғыш қабілеті тағы байқалмайды. Бірақ аз жылдың ішінде аты ауызға ілініп, айбынды азаматтардың қатарына қосылып алған. Күнделікті қарым-қатынасы, пәлендей білістігі болмаса да, „Гигант“ ауылының басқарма бастығы Әлекең, Әлібек Аппакоя отағасы осы інісін сырттай ұнатпай жүруші еді. Туасы Әлекең үлкеңді-кішілі билік ісіне араласқан кейінгі жастардың құлақы-пейіліне әдетте күдіктене қарар еді. Бұлардың ішінде қолынан іс келетін, белсеңді, біліктілері жиі кездеседі. Бірақ солардың біразының ең алдымен қарақан басының мүддесін (әрине, жарияламай, жар салмай) бәрінен жоғары қоятынын, тышпен шыққан сөзі мен діліндегі түп ниетінің сәйкес келмейтініне кейде іштей қыпжылар еді. Әлекеңдер тәрбие алып өскен бұрынғы қазақи ұғымда баласы әрдайым әкеге тартып тұмағанмен, қаншама жаңа өріс, жаңа қоныс тапқанмен, ата жолынан алысқа ұзап, бұра тартып кетпеу парыз болатын. Елдің елдік қасиеті ұрпақтан ұрпаққа осылай жалғасып кете беруші еді. Тіпті сол елдің ішінде ұшыраспай қоймайтын залымдар мен бұзықтар, ұрылар мен қарыларға шейін аттап өте алмайтын адамшылық шекаралар бар секілді еді.

Бәлкім, қарғайған шығар, өзі де біраздан бері тізгіні ұстап, ауыл-аймақ, ағайын-туыс арасындағы әрқилы әңгімелерге, кішігірім дау-дамайларға жиі араласып, мәмілегер ретінде педәуір абырой-бедел жинаған дуалы ауыздар қатарында жүрсе де, бүгінгі үлкеңдердің ізін аңдып, орнын басуға ұмтылған кішілердің іс-әрекеттерін түсіпуден қалып бара жатқанын байқайды.

Өзімен бүгін сот алдында кездесіп отырған Жаһилон інісі де, міне, мұны адастырып кету жағына шығыпты. Апырмай, пәлендей кең өрісті ақыл-парасаты мен мұнда-лап тұрмаған, терең білім қуалап, жан-жақты дәріс оқымаған шақша бас, шартық неме осыншама қатпарлы қулықты, елден ерек ептілікті қайда жүріп үйренген? Қаншама кеудемсоқтыққа басып, бойымен, тіпті айқайымен болса да табиғатына салып таптарысы келіп отырса да, мұның ақадал ісін, заңды талабын сан-саққа жүлгіріп бұлдыратын, бұтарлай бастаған дауқестің жырыңдылығына

енді мүлдем таңырқай да бастады. Сырт көзбен қарағанда, енді жоғалтқан малын іздеген Аппақов ағаңыз жазықсызға жала жабушы тел-тептекке ұқсаса, сол малдың көзін құртушы ұры Жаһилов ішіңіз кең пейілді, мәмілегер азаматтың өзіне келіңкірей ме, қалай. Ол тіпті арызшының жоғалған малын түгендесуге, ұрынды іздесуге әзір отыр. Мүндай мүддәйімге сонда қандай уәж тауып айтуы керек? Бұрынғы партизандық шатақ атағын малданып, әйтпесе өзінің дағдылы ақкөз ақилығына бағып, бұл кәззәпті дәл осы жерде боқтап-бұрлап сөге бастаса қайтер еді?

Бірақ штей қанша булығын, бүрк ете қалуға әзір отырса да, бұл жолы Аппақов ашұын ақылға жеңдіруге тырысып-ақ бақты.

— Сен, шырағым, өйтіп бұлтаққа салма. Менің ұрым басқа ешкім емес, тап өзіңсің. Қолды болған малымды қорамға әкеліп қамасаң, сенде ешбір шатағым жоқ, бұрынғыша қабатты түзу аға-ін болып жүре береміз, — деді.

Бұдан былайғы сөз кезегің аудандық соттың төрағасы өз қолына алды. Екеуінің бетіне тура қарамай, кіре беріс есіктің маңдайшасынан көзін аудармай отырды да:

— Бұл жолғы бас қосудымыз алдын ала кеңесу ғана. Сот мәжілісі, егер сіздер өзара келісімге келмесеңіздер, кейініректе болады, — деді ерекше маңғазданып. — Әзірше мен сіздерге қысқа-қысқа сұрақтар қоямын. Бұл жауаптарыңызды біз бүгін хаттамаға күсірмейміз. Егеспей, таласпай, әр сұраққа қысқа, тұжырымды жауап берулеріңізді өтінемін.

Арызданушы Аппақовқа сот төрағасының осы салқын қаңдылығы, ресмилігі өте-мөте ұнамай отыр еді. „Қанша сырбазданғаныңмен, сенің де сырың белгілі ғой” деп, жас шамасы мына жексұрын жауапкер Жаһилов шамалас, бірақ бұрын ешбір жаман атағы шықпаған жіптке жазықсыздан жазықсыз штей кіжініп қойып, лезде кірпияздана қалды.

— Ал сұра, — деді. Содан соң оң қолының жұдырық сырпымен жалпақ танауын қаттырақ сүйкеп жіберді.

Сот төрағасы кіре беріс есіктің маңдайшасынан көзін аударып, сәл шалқайды да:

— Жолдас Аппақов, сіз өз арызыңызды пәленбай малым ұрланды, қолды болды деп жазынсыз. Бұған қандай нақты дәлелдеріңіз бар? — деп сұрады.

Осы айдан анық сұраққа арызшы аяқ астынан қитығып, бедірейіп соттың бетіне қарады.

— Қандай нақты дәлелдер керек? Тана тал түсте біреу

адал малымды ұрлап әкетсе, мен оны ещо дәлелдеуім қажет пе?— деп рәнжіді.

Соттың төрағасы сәл езу тартып, артынан түсін жиып ала қойды.

Сіз арызыңызда біресе „жоғалды“, біресе „қолды болды“, біресе „қарасы өшті“ деп жазасыз. Жоғалу мен ұрлану бір емес. Заң жүзінде мұның өзі екі басқа ұғымға жатады. Нақты дәлелдеріңіз қайсы деп сұрап отырғаным содан...

— Заңның тілі қалай бұралатынында менің шаруам қанша, шырағым? Менің білетінім — Сухандариядан сатып алдырған жүз қошқарымның отызы қорама келіп қосылған жоқ. Ұрлыққа ұшырамаса, аспанға ұшып кететіндей ол маңырамаалардың қолтығына байлап алған қанаттары бар деймісің?

— Соңда сіз сол малдың басқа бір себебтермен кеміп кетпей, әдейі ұрланғанын қайдан білесіз? Сізге біреу келіп, нақты мәлімдеме жасады ма? Хабарлады ма? Ондайлар бар болса, солардың аты-жөндері кімдер? Аппақон жолдас, мен сізден нақты куәларыңыз жайында сұрап отырмын...

Осы арада заң-зәкүнің пәні оншалық жетік білмейтін отағасы дағдарыңқырап, ойланыңқырап қалды. Бұл әуел баста Тоқтарбайдың ақылымен Жаһиловтың үстінен аудандық сотқа арыз бергенде бірден қылмысты іс қозғалып, тексеріп-тергеу жұмыстары басталып кетер, соңда қолды болып кеткен адал малын бірден қайтарып алмаса да, ұрының атына кір жұғып, жаман аты шығар-ақ деп үміт етіпті. Жазған арызы сот кеңсесінде недауір уақыт қозғаусыз жатып қалғанда да абыржи қоймаған, бәрібір қағазға тіркелген әрбір шайымға ресми жауап берілуге тиіс екенін білетін. Оның үстіне, Әлібек Аппақовтың әншейін қара көбейткен көптің бір емес екені осындағы елдің бәрине аян. Бұл жолы өзін ерекше сабырлылық, төзімділік көрсеттім деп ойлайтын. Елдің біразы мұны сыртынан кеудемсоқ, батыр адам, бір жапынан алды-артын аңдамайтын ақкөңіл, аңғалдығы да бар кісі деп бағалар еді. Кейде көлденеңдеп жүрген көк атыға ақысын жеткізіп, бірақ соның өзіне пәлендей өкінбей, осы уақытқа шейін өкінішсіз өмір кешіп келе жатқан азың бірі тұғын. Өз пайымдауына: осы уақытқа шейін ешкімге жасалған қиянаты жоқ, бұған да ешкім омыраулап ерекше зорлық көрсетпеген секілді еді.

Енді келіп жасы ұлғайған шайымда баласымен қатарлас

қайдағы бір Жаһилов дегеннен зәбір-жапа шегіп, араша сұраған арызшыға айналу — бұрынғы партизанға шын мәнісінде қорлық көрумен барабар.

— Малдың жоғалғанын зоотехнигім мен бухгалтер-кассирім айтып келді. Менің басқа куәм жоқ. — деп Аппақов енді қабағын қарс жауып алды.

Соттың төрағасы бәрібір сүргеше қадалып отыр.

— Жоғалған ба, ұрланған ба?

— Жоғалған нәрсе ұрланған болады да!

— Иә, арыздарыңда солай көрсетіпті, — деп судья енді үстелінің бір бұрышында жағқан папканы алдына қарай жылжытып, парақтап қарай бастады. — Бұлдырықов... Колхоздың зоотехнигі. Тағы бір Бұлдырықов... бухгалтер-кассир. Немене, екеуі егіз кісі ме?

— Жоқ, екеуі ағайынды жігіттер. Онда тұрған не бар екен?

— Мейлі Күйкентаев болса да маған бәрібір. — деп судья сыздана күсті. — Бірақ неге бұл екеуінің қолтаңбалары расталып, мәрі басылмаған?

— Бұл тағы не пәлесі?

— Тәртіп бойынша куәлардың қолы қойылған қағазы нотариалдық кеңседе тіркеуден өтіп, расталуы керек.

— Ол неменеге керек?

— Ол — әлгі Бұлдырықовтардың Бұлдырықовтар екенін дәлелдеу үшін керек.

— Астафыралла, мүндай да сұмдық болады екен! Сонда мына отырған Ақтай Жаһиловтың етегін жапқан қатын емес, бұты салбыраған еркек екенін растау үшін, мысалы, мына сендер мөр басылған справка сұраймысыңдар?

Бұл, әрине, туралап бүйірден соғу еді. Жаһилов мұны естігенде есінен танып құлап қалмағанмен, бірден қап-қара болып түтігіп кетті. Бұл да өзіше бетіне жан қаратпай жүрген, әсіресе соңғы жылдырда желкесі күдірейіп, күші таси бастаған бас асаудың бірі емес пе? Бірақ дәл мынандай қысылтаяң жерде әкесіңдей адамның жағасынан ала кетудің ретін таппады ма, әлде басқадай ішкі есебін басшылыққа алды ма екен, әйтеуір отырған орнында қайта-қайта қозғалақтап, қатты-қатты жотеліп, жанына қатты бағарлық бұзық сөз айтқан арызшыға оқты көзіп қадағаны болмаса, ләм деп аузын ашқан жоқ.

Оның есесіне екі дауекестен алдын да әңгіме өткізіп отырған аудандық соттың төрағасы Аппақовтың орынсыз қалжыңына қапаланған сыңайын жасырмай:

— Мен сіздерден бір-бірілеріңізді сөгіп жамандамай,

әдеп сақтауларыңызды өтінемін. Біз колхоздың жалпы жиналысында отырғанымыз жоқ. Советтік сот мекемесін сыйлау жағын да ұмытпайық,— деді. Арызшының жеке өзіне ғана тиіспей, жауапкерді де алдын ала сақтаңдарың, әдейі жалшылама айтты.— Бірақ бәрібір келесі сот мәжілісіне шейін куәләріңіздің қолын растап, нотариусқа тіркетуді әсте естен шығармаңыздар. Тәртіп сондай. Келістік қой?

Жаһиловты еркек емес, қатын деп айтарын айтып ұлпирген Аппақов бұл жолы басын изеп:

— Мақұл,— деді.

Судья енді жауапкерге қарий мойнын бұрып алды.

— Ал сіз не айтасыз, Жаһилов жоддас?— Отағасының жайсыз қалжыңынан соң көңіл күйі мықтап зардап шеккен жігіт бірден қабағын шытып, шытынай түсті.

— Менің не айтуым керек екен?

— Арызшы сізді малымды құртқан ұрының өзі деп көрсетеді мына жерде,— деп судья алдында жатқан қағаздарға көзін сүзіп отырды.

— Е, бұл заманда еріккен сзбе жұрт кімнің сыртынан гайбат сөз айтпайды? Бұл да соның бірі ғой.

— Нақтырақ жауап беріңіз.

Екі жаққа бірдей бейтарап төреші екенші танытқысы келді ме екен, әйтеуір бадырақ көз судья тағы да кіре беріс есіктің маңдайшасына қадала қарап, жүзін суыта бастады.

Жаһиловтың ішкі дүмигін тежеп ұстауға жетесі жетеді екен. Бұдан соң кіжинбей, күбинбей сөйлесуге тырысып бақты.

— Сухандария қаншама қашық көрінгенмен, кідіріссіз жүріп отырса, әрі кеткенде бір жарым тәуліктің ішінде осы біздің облыстың жеріне жетіп жығылады. Ал біздің үш тіркеме машинаға мал артқан керуешпіндеріміз жол-жөнекей екі түнеп, үшінші күні түс әлетінде Қызыл құмның шетінен бермен қарай шыққан. Сонда бұлар қайда қаңғып жүрген? Мен ізбе-із бәрін анықтауға тырыстым. Сөйтсек, бұл мұңсыздар қызылдың ішінде құдық басында отырған қарақалпақ малшыларының бірінің үйіне түстеніп, бірінің үйінен қонақасы жеп дегендей, әбден сайраңды салса керек. Арақ пен бозаға шетінен сылақып тойған. Қарлуындағы мал мүлдем қарлусыз қалған. Қайта солардың барынан айрылмай, елге аман-есен жеткендеріне мен қайранмын,— деп аздап тыныс алды да, қарсы алдындағы

арызшы ағасының бұған сұрақ қоюға үмтына бергенін аңғарып, әрі қарай жөнелдете жөнелді.

— Менің жігіттерімнің айтуынша, бар бәленің басы осы „Гигант“ ауылынан келіп қосылған әлп ағайынды Бұддырықовтар болыпты. Өздері де ойсап ішкіш екен... Әр құдықтың басына жеткенде екеуі жалма-жан машинадан қарғып түсіп, көл табаңда отырған киіз үйлердің ең жақынына қарай тұра жүгіретін көрінеді. Содан ықытықы жоқ, босағадан аттамай жатып, алақан жайып арақ сұрайды екен. Бейтаныс үйдің ішінде шал-кемпір отыр ма, үрпіскен бала-шаға бар ма, бұларға бәрібір болса керек. Біздің жігіттерді де сайтан азғырып, осы екі ішкіштің соңына ілесіпті. Соның салдары анау... қараусыз қалған мал шығынға ұшыраған: бірі-жарымын қасқыр жарып өлтірген, бірнешеуі уақтылы сү берілмегендіктен, құмның қапырық ыстығына шыдамай қаталап қатып қалған, біразын араққа бөккен қуырдақ құмар қазақ пен қарақалпақ жайғастырған болуы керек... Ешқайсының қасында тұрғаным жоқ, базық бүге-шігесін, әрине, білмеймін.

— Осы айтқандарыңызды растайтын куәларыңыз бар шығар?— деп сұрады судья.

— Бар. Біреу емес, бесеу. Әрі жазған қағаздары түгелдей нотариалдық кеңседен тіркеуден өтіп, морленген.

— Жолда қасқыр тартып өлген малдарға акті жасалған ба?

— Әрине. Ол актілерге „Гигант“ колхозының зоотехнигі Бұддырықов жолдас баттигіп тұрып қолын қойған.

Жаһиловтың соңғы жауабын естіген Аппақов біреу балтыр етіне біз пианшын алғаңдай селк етіп, секіріп түсті. Әрі қарай шыдамы жетпей, бейтарап, салбырлы қалыбын бұзбай сауал қойып отырған судьяға жалт қарады.

— Маған сұрақ қоюға бола ма?

— Болды.

— Соңда, қалай, Жаһилов жолдас, жол-жөнекей қасқыр тартқан малға сенің қарауыңдағы адамдар акті жасап, менің зоотехнигіме күні бұрын қол қойғызып алған ба?

— Иә, солай.

— Соңда сенің қол астыңдағы ұрылар алдын ала қам жасап, әбден дайындалған болып шықпай ма екен?

— Жоқ, олай емес. Әрбір өлім-жітімге ұшыраған малға дер кезінде акт жасап, шығасыға шығару жалпыға бірдей

белгілі тәртіп. Ауыл шаруашылығы ұжымының басшысы ретінде, Әлеке, сіз бұл тәртіпті бәрімізден жақсы білесіз.

— М-м... солай де, — деп отағасы бұдан соң еріксіз басын иізіп, бір мезет үн-түсіз отырып қалды.

„Дүниеде ақтың ақ екенін дәлелдеу — осыншама қиын болар ма?“ деп ойлады артынша. Бұрындары да талай алыс-жұлысты, дау-далмайды бастан өткере жүріп, осыншама қарапайым, бесенеден белгілі шындыққа деп қоймағанын енді аңғарып отырды. Кешегі қырқыншы жылдарда бұл өзі тұрғыластардың көбін киіп, сонау алыс Белорус ормандарын жортуылмен кезіп жүрді, үш-төрт жыл балағымен қап келіпті, сонша талай қаталдық пен қаніпезерліктің, қажырлылық пен жанкешті ерліктің мысалдарын бір кісідей көрген секілді-ақ еді. Кейінгі бейбітшіл тұрмысқа киіліп кеткенде де қарапайым құлқын қамы үшін, бақ-дәрежесіздің өзгеден басым түсуі үшін тырмысып баққан, тырнақ батырған жерлері болған шығар. Бірақ о бастан Аппақ баласының жұлдызы оңынан туды ма екен, әйтеуір осы күнге шейін ол төбесінде шошайған үсті-басыл жүп басқан, артында салқатаған құйрығы бар жалғаншымен дәл осылай бетпе-бет кездесіп, қолды болған малын ғана емес (онда да өзінің жеке қора-қопсысына ешқандай ұры түскен жоқ), енді қазір аңдап отырса, бойындағы ең қымбаты санайтын ары мек намысын қорғап қалу жолында бүйтіп тығырыққа тірелермін деп ойламаған екен.

Мұның тағы бір таңырқайтыны — автобаза директорының ақылға сыйымсыз өтірігін естіп-тыңдап отырған аудандық соттың төбе биі бұрыныша сырбаз, сызданған қалпын өзгертісей, әзір ақ пен қараның айырымын табуға септесетіндей титімдей пейіл танытар емес. Қойған сауалдары да әзірше нысанаға дөп тимей, тайқып, тайғанап түсіп жатыр. „Алдың ала әңгіме өткізу, мәмілеге шақыру“ деп сылтауратқанына қарағанда, лажын тапса, Аппақовтың арызын шын тергеу, тексеруге жеткізбей, жарты жолдан қақпалап қайтарып жіберу ойында бар ма, кім білсін. Араша сұрап келген төбе биден қолду таппаса, енді өз қамын өзі жасап бағады да.

— Ал өзің сатып алып, машинаға тиіп жіберген өз малыңның басы бүтін бе екені? — деп арызын жауапкерге кезекті сұрағын қоюдан басқа амал таппай отырды.

Жаһилов осы ыңғайсыз сұрақтың астарын бірден түсінді. Жауабы да әзір екен.

— Бізден де екі-үш мал шығынға ұшырапты. Бірақ мен ешқайда арызданып, шағым жасағаным жоқ. Жігіттеріме

тоба қазығын таяп отырып, бірден төлетіп алдым,— деп, сол қолының алақанына „түф, түф“ деп түкіріп қойды.

Аппақов жаңа байқады: Жаһиловтың зәңгілердікіне ұқсас қалың, түрік еріндері май жаққандай жылырап тұрды екен. Бүткіл бет пішімі, доңгелеңген дене бітімі әбден тойынан, бұл жалғанның бар қызық-шыжығына белшесінен батып жүрген жігіттің тәкаппар тұлғасын аңғартады. Отағасының ит жыны одан әрі қоза түсті.

— Әй, менің де талап етіп отырғаным сол емес пе? Сен де төле!..— деп бар ұпайын түгендеп алғандай тәкаппарсып отырған жауапкерге қарай ұратын кісідей ұмтылып-ұмтылып қойды.

Жаһилов бәрібір керістен қашқанмен, берісер емес.

— Ұрыңызды табыңыз да, өңдіріп алыңыз, көке!

— Менің ұрым сен. Давай, малымды тез түгендеп, қайтарып бергің! Басқа балтай-шалтайыңды білмеймін.

Арызшы мүлдем ашуға басып, дауыс көтере бастаған соң, жауапкер судьяға шағым айтқандай болды.

— Сіз қой демесеңіз, мына көкем осы жерде мені сабап кетуден тайынбайды,— деп жымысқыланып, миығынан күліп отырды.

Аудандық соттың төрағасы осы жерде түсін суыта түсіп, ерепскен екі дәумен өткізілген бүтінгі сұқбаттың қорытындысын шығарды.

— Менің ұтуымша, сіздер мәмілеге келмейтін сияқтысыздар. Солвай ғой? Еңдеше, келесі сот мәжілісіне шейін екі жақ қажетті құжаттарын, куәларын, тағы басқа өздері керек деп тапқан материалдарын толық әзірлесін. Сот мәжілісі өтетін күнді, уақытын біз сіздерге кейінірек хабарлаймыз,— деді.

Сот алдынан кеудесін ашу кернеп шыққан Аппақов колхозға келісімен кеңсесіне әлгі Сухандарияға асыл тұқымды мал алып қайтуға жұмсаған зоотехнигін шұғыл шақыртып, бірден ол сорлының басына әңгір таяқ ойнатқан.

— Әй, жарым ес! Сен ана Жаһилов сұмның жаңдай-шаптарымен бірігіп, жоғалған малға „қасқыр тартып кетті“ деп акті жасасыпсың ғой. Сол рас па, өтірік пе?! — деп айқайға басты.

Партизан бастығының о жар мінезін бек жақсы білетін зоотехник байғұстың сол жерде аузы-аузына жұқпай, жапырақтай дірілдегені болмаса, үні шықпай қалды.

— Әй, атаңа нәлет! Неге үдемейсің? Айт, жаның ба-рыңда!

— Аға, сондай бір кәкірдің болғаны рас, — деп зоотехник басын көтере алмай бүтжиіп бұға түседі.

— „Кәкірдің“ не, кәпір өлімінде кеткір-ау?! Актіге қол қойдың ба, жоқ па, соғы айт!

— Былай иетін... Ішіп алыппын... Есімде жоқ...

— Өй, пәдәһәт! Сенің қол қойған актің ана Қуаңдарияның сотының тартпасында жатыр. Қалай есіңде болмайды?

Зоотехник байғұс иепі жағасының ішіне тығып, бүрсеңдеп тұр. Мұрнының шуылы ғана естіледі.

Директор кең кабинеттің төріндегі үстелінен ауыр көтеріліп, дәл ортада салқын суға салып алған тауықтай үрпінп әзер тұрған бағыныштысының қасына жақындай берді де, сорлының соншама құты қашып кеткенін көргенде аезде ашуы тарқап, тіпті шынымен жаны аши бастаған еді. Бірақ алған бетінен қайтып, сәл осалдық жасаса, Жаһиловтан біржолда жеңілетінін біледі. Өйткені мұнда ертеңгі сот мәжілісінде тіліне талмажу етерліктей есі дұрыс куәлары жоқ екенін бүтінгі егестен іштей түйіп шыққан. Мал ұрлаушының алдын ала дайындалатыны, ал мал иесінің көбіне қамсыз қалатыны — бұл жолы да бұның жолын кес-кестеді емес пе?

Зәресі зәндемнің түбіне кетіп, берекесі қашқан зоотехниктің қасына аяғын талтаң басып барған қаһарлы бастық мүддем күтпеген жерден жұмсарып, бағыныштысының тықырлап ұстарамен қырғызған жұмыр басынан жұмсақ алақанымен сыйпап қойды.

— Әй, қара күздің суығында шапыңды бүйтін тықырлап тастағаның қалай? — деп сұрады содан соң.

Мұндай тосын сұрақты күтпеген әрі мұның артында тағы бір күйтырқысы бар ма деп қорыққан жігіт ыржалаңдай күлін, көп ойланбай, аузына келгенін айта салды.

— Сізге едіктегенім ғой, — деді.

Отағасы таяқ жеуден тайсақтап, жанын қорғалаған иемнің арзан қулығын бірден түсінген. Соңда да болса алдағы айтыстарда керегі бар куәсінің есін жиғызып, айтқанды түсінетін дәрежете жеткізу үшін әдейі әзірге шаптырды.

— Маған едіктеу сен жаманға жарасар ма? — деп кеңкідеп күліп алды. — Мен қысы-жазы шапымды қырғызып жүрсем, менде елге көрсетер қомақты бас бар. Ал сенікі немене?.. сағағы жіңішке, қауағы жұдырықтай тіп-титтей бірдемс. Мұндайдың қай жерінде мый тұрушы еді, ә?!

Осыны айтып, шынында да қылаққан мойнына эрең ілініп тұрған кішкене жұмыр тақыр бастың шеке тұсынан сұқ саусағымен ақырын абылап, ауырттып алмауға тырысып, шертіп-шертіп жіберді. Анау басын қолымен қорғалап, қаша бастады.

— Сен енді мына мені жақсылап тыңдап алғын,— деп отағасы бұдан соң даусын көтеріп, сұқ саусағын шошайтты.— Сен қазір тура үйіңе қайтасың да, бірден аудандық соттың атына арыз жазуға отырасың. Асықпай, саспай, бәрі егжей-тегжейлі жазасың. Ұқтың ба? Арызыңда алыстан ат арытып, тон тоздырып әкеле жатқан адал малыңды, ең бастысы жеке өзіңнің емес, колхоздың ортақ ырысын талан-таражға салған бірінші автобазаның қанқұйлы, қаражүрек ұрыларын әбден келістіріп әшкерелеуің керек. Мақұл ма?

Зоотехник осы арада басын көтеріп, өлімсіреген әлсіз үнімен:

— Түсіңдім ғой, көке... Бірақ қайтп әшкерелеймін?— деп сұрады.

— Әшкерелесудің жолы көп. Соны да білмеймісің, қызталақ?!— деп отағасы кейіп тастады.— Мәселен, ұрды, соқты, қорқытты, үркітті деп жаза бермейсің бе?

— Ондайы болған жоқ...

— Әйтпесе пара берді, зорлап арақ ішкізді, алдап-сулады, ұйықтатып тастады... Жаза берсең, баланың түрі табылады.

— Ондайын көрмесек, қайтеміз?

Бағыныштысының мынадай мінез-құлығы бастығына жақпай тұр.

— Әй, атаңа нәлет-ау, ондайын көрмесейдер, көзге ілінбейтін бит емес, бүрге емес, құйрықтарын эрең көтеріп жүрген отыз қошқардан айдалада қалай айрылып қалып жүрсіңдер?! Әлде сен екеуің де солармен ауыз жаласудан сау емес шығарсыңдар? Онда мен сен екеуіңнің көздеріңнен сораларыңды ағызып отырып, абақтыға апарып жаптырамын. Білдің бе?!— деп кіжініп, табанының астындағы еденді тепкіледі.

Бұдан кейін бағыныштысы тағы бұтып қалды.

— Бәрін мен айтқандай етіп қағазға тізіп шығасың. Әсіресе өлгенше ұрып-соққанын, көрген азап-қорлықтарыңды оқыған кісі еңіреп жылайтындай етіп әсірелеп, ерекше тәптіштеп жазасың. Содан ақыры жолажәнекей құдық басында отырған малшыларға артық бағасымен асыл тұқымды малдың біразын сатып

жібергенін біз, „Гиганттық“ зоотехнигі Бұлдырықов пен бухгалтер-кассирі Бұлдырықов, өз көзімізбен көрдік. Бірің істер амалымыз болмады деп қорыттыңды жасайсың. Түсіндің бе-әй?!

Баптыныштысы сүлесоқтау басын изеп қойды.

— Шынында солай болғаны рас қой? Әй, неғяп тілің байланып қалды?— деп қадалды бастық.

— Енді... мүмкін... кім біледі,— деп мицпрледі зоотехник.

— Әрине, сөйткен. Сен екеуің естеріңнен тапқанша тегін арақты іше бергенсіңдер. Ал аналар жол бойы сендердің қарауларыңда болуға тиіс мадды сатып жіберген. Сөйтіп, Жаһиловтың тапсырмасын мүлтіксіз орындап шыққан. Әне, азамат деп соларды айт!

Әлекең тордеп орнына қайтып барып жайғасты да, бөлменің қақ ортасында нығы түсіп әлі сүмірейіп тұрған сүмелек қызметкеріне қарай негілн көтерді.

— Мен айтқандай бұлжытпай қағазға түсір. Алау ақымақ ішің де сенің жазғаныңа қарап отырып сәл-пәл өзгеріспен көшіріп шықсын. Артынан өзім оқып, тексеріп шығамын. Сонсоң нотариустен өткізіп, мөрлесіп, сотқа тапсырамыз. Ағайыңды екеуің осы сыннан сүріпбей өтсеңдер, сөйтіп, Жаһиловта кеткен өшімізді аман-есеп қайтарып алсақ, онда, бәлкім, біреуіңді бас зоотехник, екіншіңді бас бухгалтер қылып өсірермін... Ал алда-жалда созден тайып жалт бердіңдер бар ғой онда маған өкпелемессіңдер. Менің сырымды білесіңдер. Солай ма-әй?!— деп әдейі қоқиланып, даусын көтере түсті.

— Білеміз ғой, аға...

— Білсең сол. Бар онда, жоғал!

Әлекең осылай қарауыңдағы қызметкеріне әлім жетпек жасап, біраз пысықтап алды да, көңілі біраз жайланғандай көріпгесін кабинетінің бір бұрышында тұрған мұздатқыштың қасына барып, тұтқасынан тартып ішіне үңілді, содан соң тарс еткізіп қайта жауып қойды. Мұздатқыштың ішіне бүйірі жылытырап тұрған өзіне етене жақын армян конятына бұл жолы зауқы соқпады. Мұның ежеден қалыптасқан әдеп — көңілі бір орнында тұрмай, қобалжулы кезінде шімдік атаулыны аузына алмас еді. Ал бірдеме іс тыңдырып жолы оңғарылғанын байқаса, осы кеңседегі қолына түскен шабармандарын шақырып алып, шарапқа тойдырып жіберуді ерсілік санамайтын. Сондайда бүтіндері бастығының қарына ілініп, жазықты болып жүрген әлгі Бұлдырықовтар ерекше белсенділік көрсетер

еді. Енді ойлап отырса, қарауындағы қарашаларын арақпен ауыздандырып, теріс жолға салып жүрген алпысты алқымдаған ақсақалымыз Аппақонтың өзі екен. „Аппақов айналасына араққұмарларды жинап алған” деген сырттекі жағымсыз сөзді бұрын да еміс еміс естіген секілді еді. Ал енді мына қызыл көз Жаһиловпен оттасын-соттасқан тұста бұл әңгіменің атойлап алдынан шығатын түрі бар. Жеме-жемге келгенде ол неме: „Жоғалған малыңыздың жайын ана екі маскүнем маманыңыздан сұрап білерсіз демес пе? Әрине, дейді.

Болашақ сот мәжілісіндегі негізгі куәгерін өзінше жан-жақты әзірлеп, тиянақтағандай болса да, бәрібір екіұдай, дүдәмал ойдың шырмауынан шыға алмай отырған отағасы ақыр соңында қасындағы қара телефонның құлағына жар-масып:

— Әләу, қызым, бұл испуаком ба?— деді әдеттегі октем шығатын даусын бұл жолы шамасы жеткенше бәсеңдетіп.

— Сізге кім керек?— деді ар жағындағы салқын, немқұрайды әйел даусы.

— Маған Арыстанбекон жолдас керек еді, қызым.

— Ал өзіңіз кім боласыз?

— Осындағы „Гигант” колхозының басқарма бастығы Аппақов ағаң ғой.

Телефонның ар жағында жым-жырт тыныштық орнады. Отағасыға недәуір уақыт өткендей көрінді. Содан мұның ақыры шыдамы жетпей, жазықсыз аппараттың тетігін тасырлатып ұра бастаған. Артынша әлі немқұрайды салқын дауыс тағы естілді.

— Сізге кім керек?

— Әй, шырағым. „Кім керекің” не?! Мен Арыстанбеконті күтіп отырмын. Дұмай, тез жалғастыр.

— Ау, Әлеке, не болып қалды?..— деп дәл осы мезетте телефон тесігінен Тоқтарбайдың қоңыр, таза таныс дауысы естілді.

— Мына сенің есіңді күзеткен қатының тіпті жөнін айтпайды ғой!— Әлсекң әлгіңде тыз еткен ашуын тез басуға тырысып, амаңдық-саулық сұрамастан, бірден қазір басын қатырып отырған шаруасына көше бастады.— Мен әлгіңде іона аудандық соттың алдынан қайтқан едім. Ана Қара Мысықты да шақырған екен...

Телефонның арғы құлағына ұстап отырған бастығы мұның сөзін бөліп жіберді.

— Білемін, Әлеке, Естіп жатырмыз... Бірақ бұл жайын-

да кейінірек сөйлессек қайтеді?— деді. Өктемдікпен емес, өтінген ыңғайда айтты.

Отағасы қанелімде сасып қалды.

— Мен әншейін... жағдайды түсіндірсем бе деп едім...

— Дұрыс, дұрыс. Кейінірек сөйлесерміз.

Артына телефон тесігінде үзік-үзік ысқырық естіді.

Аппақов аң-таң. Әй, бұлардікі не бұлақ? Әлде телефонға сенбей ме, иеменс? Осы күні жапыңа жақын тұрған зырлауық хабарлағыштың құлағын көтеріп, біреуге бірдеме айта бастасаң: „Көже, бұл телефонда айтылатын әңгіме емес“— деп құпиялайтын бір әдет шыққанын біледі. Кейін әлгі құпияшымен оңаша кездескенде мұның жөнін сұрасаң, ол ернінің ұшына саусағын апарып: „тсс!..“ деп ым жасайды. „Сөзіңнің бәрін жазып алушы, тыңлаушы бар“ деп түсіндіргені. Таң қаларлығы: қарапайым жұрттың көпшілігі мұндай құпияшылықтан мүлдем бейхабар; әртүрлі кинофильмдерде бір-бірінің ізін аңдып, сөздерін таспаға түсіріп жататын жансыздардың әрекетін көріп қызықтағаны болмаса, біздің елімізде, мынау мамырайқан еркін заманда қайдағы бір сүйкімсіз тыңшылар секілді басқан қадамыңды бағып, аузыңнан шыққанды дыбыстағынша жазып алатын біреулер бар дегенге сендіре қою қиын. Анда-санда әрқилы көрнекті қайраткерлердің, онда да кешегі соғыс алдында дүниеден өткен ақын, жазушы, гүлмалардың кезеңді мерейтойлары газет, журнал беттерінде аталған тұстарда кейде сөз арасында, елеусіз ғана „жеке адамға табынушылықтың құрбаны болды“ деген қыстырмалар айтылғанмен, бұрынғы біраз сұмдықтардан хабары бар осы Әлекендердің өзі сол бұрынғы НКВД ылаңдарын алыс ертегідей көріп, мүлде ұмыта бастапты. Ал бірақ билік басында жүрген басшылардың баяғыша сақ, күдікшіл екенін талай байқаған. Тіпті өзгелерге қарағанда көзі ашық, ар-ұяты ояу көрінетін Тоқтарбайға шейін мұның бүгінгі әңгімесін, бәлкім, жанындай жақсы көріп жүрген інісіне айтып болған мұң-шерін телефон арқылы тыңдағысы келмегені айдан анық еді.

„Сендерге ұқсап, колеңкемнен қорқып өмір сүрмей-ақ қойдым,— деп ойлады отағасы сол арада.— Қан майдыңда арыстандай ақырған фэшестен қорықпаған Аппақов еңді тылдың жаман жапалақ Жәһиловтың алдында тізе бүгіп, бүгежектемек пе екен?!— Отағасы енді әлдекімдерге адрессіз кіжіне бастады.— Өй, оңкей су жүрекертер! Еркек емес, кілең төмен етек қатытсыңдар ғой!“

Айқасқа шығар алдындағы қас батырдай қаншама өзін-

өзі қайрап, қайратын шақырып, айбат көрсеткенмен, кезекті болған сот мәжілісінде бұрынғы партизан Аппақов бәрібір жеңіске жете алмады. Бұл жолы куәлар түгел шақырылып, дауласушы екі жақ дайындалған құжаттар да тегіс талқыға түсті. Екі жаққа тоқтаусыз сөз беріліп, оялбай айтысты, ауыздан шыққандарының бәрі хаттамаға жазылып, қағазға тіркелді. Сот мәжілісіне төрағалық еткен Куандарияның бадырақ көз судьясы бұл жолы да сыпайы салқынқандылық мінезінен жаңылмай, сырткегі көзбен қарағанда заңдылық тәртіп жүйесін барынша толық сақтап бақты. Ал Жаһилов болса, пәлен сағатқа созылған сот мәжілісінде бір қалыпты келемеж, өзінен үстем кейінтұлғасын өзгертпей, қарсы жақпен сілтеген қамшысын бойына дарытпай, қағып тастап отырды. Қайта арызын Аппақов дүркін-дүркін сот белгілеп берген шекара тәртібін сақтай алмай, айғай салуға шейін барды, жауапкердің кісілік намысына тиерліктей ауыр сөздер айтудан да тартынбады. Сол себепті соттың төрағасы тарапынан бірнеше рет ескерту естіді. Әрі мұның күні бұрын әзірлеген куәгерлері, соның ішінде зоотехник Бұлдырықов талқылау кезінде нашарлық көрсетті. Ақыр соңында жүз елу қошқарды бірге айдасып келген Жаһиловтың жалдаптары қасқыр тартып өлді-міс деп жасалған жалған актіге „Гигант“ колхозының зоотехник есі бүтін, дені сау күнінде, өз еркімен қол қойғанын сот алдында дәлелдеп шықты. Оның ессіне кіші Бұлдырықов — колхоздың бухгалтер-кассирі ұрыларды әшекерелеуде недәуір өлермендік танытты. Сухандариядағы мал сатушыларға қолма-қол ақша төлеу кезінде өзінің бұл жауапты істемішет қалғанын, Жаһиловтың адамдары мұны алдап-сулап арақ әкелуге дүкенге жұмсап жібергенін, сол себепті сол төлемнің толық көлемде мемлекеттік кассаға өткенше өте күмәнді екенін, сондықтан ең дұрысы — арнайы есепшілер жіберіп, өзбектердің банкідегі есепшотын қайтара тексеріп шығудың қажет екенін қайта-қайта қақсап айтуден болды. Бірақ мұның зарын сот мәжілісін жүргізіліп отырған бадырақ көз де, Жаһилов та құлағына қыстырған жоқ. Бұлдырықов бір айтқанын оң рет қайталап мазасын ала берген соң, судья бірде: „Мал сатушылардан арыз түспесе, біз солардың есепшотын тексере алмаймыз“. — деп түсіңдірмекші еді. „Ау, мал алушы ретінде мен арыз айтпай тұрғаным жоқ па? Менің арызым бойынша тексеріңіз!“ — деп Бұлдырықов тағы шап ете түскен. Судья сонда оның сөзін естімеген сыңай танытып, үлкен Бұлдырықовқа қарай мойнын бұрып алды: „Ал сіз не айтасыз?“ — деп.

Анау тағы да: „Ұрды-соқты, азарлады” дегеннен басқа ештеңені келістіріп, кісі сенерліктей етіп дәлелдей алмады. Жаһиловтың куәлары, әрине, бәрін теріске шығарып, тергеудің бәрінен аман өтті. Сөйтіп, сот мәжілісінің қорытындысы бойынша ұры — ұры емес, қайта жоғын іздеген мал иесінің әрекеті түсініксіздеу, тіпті қазақша айтқанда тентектеу болып шықты. Әрине, соттың шешімінде „сен пәлендейсің”, „сен төлендейсің” деп екі жақтың ешқайсысын кінәраттаған оғаш сөздер атымен жоқ еді — тілге тиек етер бұдыры сезілмейтін, бұлыңғыр тіркестерден арыз иесі Аппақовтың бар ұққаны: бұл арада қыламысты іс қозғауға тұрарлық фактілер жетімсіз болғандықтан, мүңдәй дәу-дәмайды азаматтық төрелік жасау мекемелерінде қарауға лайықты болып шықты.

Әрине, бұдан кейін де прокурорға, жоғарғы сот орындарына арыздануға, шағымдануға ешкім тыйым салған жоқ. Бірақ бірден түмсығын жарға соққан арызшының мүңдәй әурешілікке барғысы келмеді. Қанша айтқанмен қатардағы қарапайым пенденің бірі емес, дәп-дәрдай аты бар, атағы бар, ақсақал жасындағы беделді адам сонда әлдекімнен жапа шегіп, өкіметтен жәрдем сұраған сұрампазға, кәлімгі арызқойға айналмақ па екен? Оның үстіне, осы күні сенің арызыңа құлақ асып, лезде ақыңды алып беретін, ақиқатқа жүтіне қоятындай кімің бар? Бүтінде ақиқатқа мойын ұсынатындардың қолыңда кесікті билік жоқ. Ал қолыңда кесікті билігі барлар ең алдымен сенің қалтаңа қарайтыны тағы белгілі. Тіпті осы өзі басқаратын „Гигант” ауылын озаттар қатарына қосу үшін мұның ақкөңіл ауылдастары егіннен мол өнім жинап, мал басын өсіріп қана қарап отырса, ешқашан жақсы атаққа ілініп, жорияға шыға алмас еді. Ондай биікке көтерілу үшін әншейінде адуын, бетіне жан қаратпайтындай қайсар көрінетін осы Аппақов өзінен жоғарғы талай басшылардың алдында құрақ ұшып, ең расы — солардың біржазының көмейлерін көкала қағазға толтырып, тойындырып жібермен не?! Солай етпесең, саған өкімет тарапынан тиесілі қаржы-қаражаттың, комбайн-трактордың, тыңайтқыш, құнарлағыштың шетің де көрмейсің. Басшылардың қалтасын қампитып тұрып, штей солардың талайының ішін кептіріп боқтап-бұралағанмен, өзгелер секілді өтірік тіршілікке Аппақ баласының да біраздан бері еті үйреніп кеткен.

Бірақ бұл жолы сол үйренішкті ізбен жүруден бас тартқан сыңайы бар. Оның үстіне, Жаһиловта кеткен ақысын қайтарып алу үшін отыз қошқардың құнын емес, ең кемі алпыс қошқардың пұлын желге ұшыру қажет бо-

латынына енді көзі жете бастаған. Шып мәнісінде жылпына жүздеген мың сом таза пайда түсіретін „Гигантқа“ отыз қошқарды жоғалту пәлеңдей зор шығын емес еді. Қай жылғы қарлы борада осы колхоздың бір отар қойы қырғынға ұшырағанда да, олат шаруашылықтың дәулеті пәлеңдей ортая қоймаған. Малына иелік ете алмаған қырсыз шоппан сонда қазық салтымен ағайын-туғандарына жағдай айтып жүріп, екі айдың ішінде шығындалған малың орнын толтырып жіберді емес пе? Осы жолы да колхоз бастығы ағайынды Бұлдырықовтарды шып қыспаққа салса, аз уақыттың ішінде ағайын-туғандарының көмегімен өздерінің кінәларынан айрылып қалған асыл тұқымды қошқарлардың құнын еселеп қайтаратынына күмәні жоқ.

Мұны қазір қатты қинап тұрғаны мал ашуы емес, жан ашуы еді. Тасы өрге домалап, беделі артқан шағында қайдағы бір алаяқтың алдында арызшыға айналып, тамам жұрттың көзіне жеңіліске ұшырағанына намысы келіп, қатты қорланды. Тіпті көшеге шыққанда жұрттың көзіне тура қараудан қаймығатын болды. „Мынау кешегі ірісіңген Аппақов, енді бүгін жапалаққа әлі жетпей жан сауғалаған қорғаншақтың өзі!“ деп мұны білетін елдің бәрі саусақтарын шошайтып, сыртынан ғайбаттап жүргендей көреді. Бұрынғыдай емес, қарауыңданы қарашаларына да өктемсуді азайтып, ұрысып-жекуден қалып барады екен. Тіпті мұны осындай батпақ-сорға әкеліп қамап қойған ағалы-інілі Бұлдырықовтарды сқта-текте ала көзімен атып, жанына жолатпай, жасқап ұстағанмен, әзірше соларға тізе батырып, тезге салуды да кейірге қалдырып келеді.

Өзінің өркөкірек патша көңілінде өмірінде бірінші рет құрулы қақпанға түскендей қатты қапаланған бұрынғы батыр партизан дәл қазір бүткіл дүниеге ренжулі еді. Тіпті өзінің жанына жақын тартып жүрген інісі Тоқтарбайдың осы тұстағы әрекетсіздігіне бір жағынан таңырқаса, екінші жағынан іштей кінәрат артудан да құр емес. Өйткені о баста зор ашу шақырып, ауатком төрағасының алдына арыз айтып барғанмен, Жаһиловпен соттасу-оттасу ойында жоқ-ты. Арыстанбеков қолына совет өкіметі берген билікті пайдаланып, теңтекті бірден тезге салар-ақ, ақысын алып берер-ақ деп үміттенгені есінде. Жаһиловтан тайсақтады ма, әлде соның артында тұрған қолдаушылардың көптігін ескерді ме екен, әйгеуір ол бұл іздеп барған әділдікті сот арқылы табуға кеңес беруден аспады. Енді неге сол сенген кісісі жәбір көрушінің сөзін жүре тыңдап, арзан жұбату айтумен шектеледі? Түсінесе бұйырмасын.

— Қайтесіз, Әлеке... Сабыр студен, ақырын күтуден басқа амал жоқ,— деп бұлдыратып жібереді.

Аппақов туа бітті осындай екіұшты тиянақсыз сөздерді ұнатпас еді. Күнделікті қарым-қатынастарда өзін-өзі тежеп, шыдамды көрінуге тырысып баққанмен, кейде күні түскен біреулер алыстан оранытып, көкесіндегісін ашып айтпай, әрі-сәріге салып бұлақтата бастаса, бұның әрі қарай сыпайысуға төзімі жетпей: „Әй, шырағым, тоқ етерін айтшы! Бола ма, жоқ па?“ деп төтесінен кететін әдеті бар. Қазақтың кейде тура ниетін жасырып, бұқпантайлап, астарлап сөйлейтін сөз бұйдасын, нақты бұйымтайын ең соңына қалдырғанын қақпақыл мінезін — жетістігіңдей емес, арзан айлакерліктей көрер еді.

Сол себепті Әлекең Тоқтарбайдың бұлақтың жақтырмаған сыңайын жасырмай:

— Менің ақырын күтуге уақытым жоқ!— деп бүрқ ете қалған.

— О неге?

— Бәлкім, сендер мені күні ертең қызметімнен босатып, пенсияға шығарып жіберерсіңдер. Сонда менің ауылдастарымның Жаһилов сұиға кеткен ақысын артынан барып сұрайтын біреу табыла қояды ма, жоқ па? Соған күмәнім бар.

— Оныңыз ып-рас. Сіз кетсеңіз, ешкім сұрамайды. Жабұлы қазан жабулы күйінде қала береді,— деп Тоқтарбай отағасының ыңғайына қарай құлап кеткен.

— Сонда менің не істеуім керек?

Тоқтарбай әуелі үнсіз ыңырына бастады. Содан соң аздап бұрыл араласқан қайсаз қара иішын саусағымен тарақтап қойып, Әлібектің көзіне көзін тура қадап отырды да:

— Шынымды айтсам, соны өзім де білмеймін.— деді. Мұны естіген отағасы бірден қонарылып орнынан тұрды.

— Ойбу, біз сені жүрген совет өкіметі біржолат құлған екен ғой!— деп есікті тарс жауып шығып кетті.

• • •

Жауын жеңетін өзге ұтырлы әдісті ақыры іздеп таппаған бұрынғы партизан Әлібек Аппақов ең соңында ежелден қанына сіңген, қиналған шақтарында салқын қанды ақылға жеңдірмей, бірден білек күшін жұмсайтын тәсіліне бағып, сәрсенбінің сәтті күндерінің бірінде жатын бөлмесінің түкпірінде тұратын ауыр сейфтің ішіндегі

кішкене сандықта жатқан, баяғы майдан күндерінде әскери командирінің бірі атын жазып, сыйлыққа берген ТТ тапаншасын қалтасына салып алды да, құлақын сәріден шоферін оятып, аудан орталығына қарай шұғыл жүріп кетті.

Бұл бірінші автобаза директоры Жаһиловтың жұмысқа ерте келіп, таңғы сағат жеті жарымда қарауындағы колонна басшыларын кеңсесіне жинап, он бес-жиырма минуттік жиын өткізетінін, содан соң „объектілерді аралауға кеттім“ деген сылтаумен зым-зия жоғалатынын сонда жұмыс істейтін бір танысынан күні бұзып біліп алған еді. Неде болса сағат жетіде айдаусызда орнынан басып, тұтқиылдан есеп айырыспаса, „Гигиет“ колхозы бастығының шәлкемшалыс мінезінен хабардар автобаза директоры сәл сыбысты естісе болды, алдын ала қам жасай бастайтыны ақиқат. Аппақовқа жансыз ақпарлар берген әлгі танысы, шынында алыстан қосылатын аталас ағайынны бұған құпиялап отырып, алыс рейске шығып жүрген айдаушылар арасында миллионер Жаһилов күіделікті жұмсайтын ақшасының біразын жұмыс орнында ұстайды-мыс, тапсырмасын тапжылтпай орындаған кейбір шысық жігіттерді кеңсесінде отырып-ақ қарық қылады екен, қалталарын ақшаға толтырып жібереді-міс деген әңгімелер барын да ескерткен.

Мұның бағына бұл келгенде Жаһилов кеңсесінде оңаша жалғыз отыр екен. Қасылдау бөлмесіндегі хатшысы бір жаққа шығып кеткен бе, әлде жұмысқа жетіп үлгімеген бе, әйтеуір аяғын арпаң-тарпаң басып, есігі ойқара ашық тұрған дәриядай кең кабинеттің ішіне қарай өте берген Аппақовтың жолын бөгеген ешкім кездеспеді.

Төрдің төбесіндегі жатаған жалпақ үстелдің ар жағында жапалақтай жалпып отырған Жаһилов өзіне қарай қара албастыдай төгіп келе жатқан Аппақовты көрісімен орнынан атып тұрды да, қапелімде бар айбатын бойына жинап алып...

— Сізді мұнда кім жіберді? Шығыңыз!— деп айқай салсын. Өзінше айғай салған сияқты еді. Бірақ онсыз да доп-домалақ жігіттің тікірейген тікенек шаптары аяқ астынан тік тұрып, өзі бір уыс болып жиырылғанда, байқаусызда жортып жүріп ашыққан итке жолыққан кірпішешеннің доқ көрсетіп ысылдағанындай әлсіз дыбыс шықты.

Не істейтінін алдын ала болжамдап, тас бекініп келген Аппақов айылын жиған жоқ. Жалма-жан қалтасына салып келген тапаншасын суырып алды да, жалпақ үстелді айна-

лып өтіп, бұның қолында кезенген суық қаруды көрісімен буын-буыны дірілдеп бастаған Жаһиловты бұрышқа қарай итермелеп әкетті. Сол жақ бос қолының жуан жұдырығымен ананың бұлтқан қарнын бірер мәрте түйіп-түйіп жіберді. Неге екені белгісіз, ішіне соққы тиген Жаһилов бірден есеңгіреп қалудың орнына ұйқыдан ояғандай есіп жия бастады. Әзірше өзіне ғана мәлім себеппен екі қолын жоғары көтеріп сол жерде ыңғайсыз ыржаңдап күле бермесі бар ма?

— Жарайды, қойдық, көке. Ашуыңызды басыңыз, — дейді.

Кеше майданда жүрген партизан Аппақов өлімнен қорқып, қолдарын көтерген талай неміске мейірім көрсетпей, табанда атып тастаудан тайғынбас еді. Ал бұл жолы аяқ астынан қолын көтеріп, ыржалаңдап күліп тұрған тылдағы жауын көріп:

— Түсір қолыңды, атаңа нәлет! Жаның мүшпа тәтті болар ма?! — деп зекіп тастады.

Жаһилов қолын түсіргенмен, ыржалаң күлкісін тыймады.

— Енді қайтеік? Тіпті зәремізді ұшырып жібердіңіз ғой, — деді.

— Әй, көмгеңде күлгір. Сен неменеге жетісесің, әй?

Өшпескен „дүшпанымен“ былайынша тілге келіп, қателік жасап тұрғанын батырға тән аңғалдығы бір басына жетіп-артылатын Аппақов сизгарар емес. Кешегі майданда кездескен немістермен өйтіп тәжікелеспес еді, өйткені олардың тілін білмейтін, бар жатқа алғаны сол баяғы „Хенде хокі“, „Гитлер капут!“ болатын. Өзінше дәл қазір Белорус ормандарындағы фашистерден кем жек көрмейтін Жаһиловпен жекпе-жек ұстасқанда, қазақи „соғысқа“ оншалық жетік емес екенін дәлелдеп тұрды.

Оның үстіне, қазақи құйтырқыны әзелден жаны сүймейтін Әлекең қолыңдағы мылтығын қайта-қайта шошаңдатып:

— Әй, атаңа нәлет-ау, сен менен оп-оқай құтылып кетемін деп ойладың ба, ә?! — деп орынсыз әкіреңдей бастады. Бетіндегі үрей аралас күлкісін жинап ұлғирмеген Ақтай Жаһилов есікпен қаптадас қабырғада ілулі тұрған сағатқа көз қырын тастап қойды да, бұрыштан бірмен қарай шығып, жазу үстелінің алдындағы орыңдықты нұсқап иегін көтерді.

— Көке, отырсаңызшы. Адамға ұқсап сөйлессейік, — деді.

— Отырмаймын. Мен сен итке қонаққа келгенім жоқ.

— Сондай-ақ, сіз бен біз келіспейтіндей не бар екен?— деп Жаһилов ұстаз алдындағы шәкірттей төменшік дауыспен желкесін қасып тұрды.— Нәйәті азын-аулақ тыпшақ лаққа бола ұсыншама бег жыртқысымыз жөн бе еді? Ағайын арасындағы алыс-берісте оңдай бес, он маңырама ғана емес, қос-қосымен бие, қосарланған гүйе де жүре беретін еді ғой... заманның түзу кезінде...

Іздеп келген берерменнің тағы да сөзді көбейте бастағанын аңғарған аларман қолындағы тапаншасын кезеніп:

— Мен сенімен кінәласуға келгенім жоқ. Давай, сөзді қысқарт та, ертерек қарызыңнан құтыл!— деп бір қолымен қақпайлап, Жаһиловты алдына түсірді де, төр жақ түкпірдегі жабық тұрған есікке қарай итермеледі.

Осы автобизада жұмыс істейтін әлгі жансыздың алдын ала ітұсқап көрсетуі бойынша Жаһиловтың мына іші әр түрлі қымбат жиһаз-ағаштарға толып тұнып тұрған, еденінде әлденеше кокала кілемдер көлденең төсеулі жатқан, былайша қарағанда, бүтіндері аудан басшыларына да бұйыра қоймаған даладай кең кабинетінің ар жағында оңаша жапсырма бөлме болуы керек. Жаһилов өзіне сенімді адамдарын ара-тұра соңда кіргізіп алып, құпия мәжілістер өткізеді-міс. Жоғарыдан бермен қлжі жолы түскен басшылар мен әрқилы тексеріші, релізорларды да осы бөлмеге өзі оңаша қабылдамай, кейін қайтармаса керек.

Кеңсе иесін алдына салып айдап кірген Аппақов осы көлденең ауызда аңызға айналған құпия бөлмеден анау айтқандай ерекшелік көрмеді. Қайта директордың өзі отырғанын кіреберіс айбыңды кабинетке қарағанда әлдеқайда жұпыны, ұзынша созылған еңсіздеу қуысқа ұқсайды. Паркетінің сыры кете бастаған еденге тіпті кілем, алаша төселмеген. Бір бұрышта былғары тысты көне диван, оның алдында тізең тиетпдей аласа дөңгелек үстел тұр. Басшылардың әдеттегі осындай қосымша дәмалыс бөлмелерінде кездесетін, ішінде марксизм классиктерінің ешкім оқымайтын қалың кітаптары иін тірескен шкафтар, әйтпесе әрқилы сусын, ішімдік қойылатын мұздатқыш та көрінбейді. Тек терезе жақ бұрышта, бір жағына қарай нысырылған қалың перденің ішіне жартылай жасырынған кісі бойындай қоңыр сейф мұның көзіне оттай басылды. Сірә отызыншы, қыркыншы жылдардың бірінде шет жұрттық зауыттардың бірінде шығарылған, қабырғаларының қалыңдығы қарысқа жұық, зіл батпан ауыр ескі

сейфтің біреуі ұзақ жылдардан бері Алпақовтың өз кабинетінде де тұрған. Бұған бұрынғы басшылардан қалған мұра... Жаһиловтың шойын сандырағын өзініңке ұқсату себебі — оның қоңыр түстілігіне емес, жалпақ есігінің кілт кіретін тесігінің өзгеше түріне бірден назар аударған. Мұндай зілауыр мүлікті кезінде қалай кіргізгенін білмейді, ал қайтып шығарудың қиын екені айдан анық. Бұған әртүрлі апатың, от жалының пұқым емес, құлып астына сақтаған алтынның мен ақшаға оңайлықпен ешкім көз сұғып қарай алмайды.

Осы дәу сейфті жартылай жасырған терезе пердесін ысырып тастап, бұрынғы партизан аз уақыт тұтқынға түсіп кірігіттар болған жауына сілре қарады.

— Әй, мұның кілті қайда?— деп сұрады. Қымбат қазынаның бір шеті көрінгендей, көп ұзамай соны екі қолымен көсіп-көсіп алатын кісідей табан астында көзі жайнап шабыттанып шыға келіпті.

Жаһилов бірден жауап бермей, қабағы түсіп, бұрыштағы диванға қарай артымен жылжып барды да, сылқ етіп отыра кетсін.

Қол астыңдағы „тұтқынның“ мұнысына сәл таңырқаған отағасы:

— Не болды?— деп оған күдікті көзбен қараған.

Жаһилов мұрнын тыржитып, қолын сілтеді.

— Әй, қойғыңызшы, көке!

Алпақов ашу шақырып, шытынай түсті.

— Былшылдама! Мына сейфті аш та, алақанымда он мың сомды әкеліп сал!— дегенде едірейген жалпақ мұрнынның тесігінен уілдеген жел шықты.

Жаһилов бұл жолы ескі диванның арқалығына шалқая жатып алып:

— Ол немнің ақысы?— деп, мырс етіп күліп қойды.

— Ашулаңба, атаңның аузын ұрайын... Сенің қомағай көмейіңде түсіп кеткен адал малымның тиесілі пұлын дәл қазір қайтарып бересің! Әйтпесе... мен сенімен салғыласуға келгенім жоқ.

— Ау, көке, отыз қошқардың құны әрі кеткенде алты мыңнан аспайды. Он мың сомды қайдан шығардыңыз?

Жаһиловтың уақыт өткізу үшін әдеі саудаласа бастағанын Алпақов әзір аңғарар емес. Дәл қазір өктемдігі өтіп тұрғанда шұғыл қимылдаудың орнына, әлек-шелегі шығып, айтыса кетті.

— Әй, сволыш-ау, ұрлық жасаумен қанағаттанып қоймай, мені әуре-сарсаңға түсіргенің үшін айып пұл төле-

меуші ме едің?! Сенің үстіңнен сотта іс қозғау үшін де біздің қалқоз қыруар ақша аударды... Соның ессесін қайтарып алуым керек емес пе?

— Жоқ, оныңыз болмайды, көке. Бұл әділетке жатпайды.

— Әй, сен ұялып-қызармай, қайдағы әділет жөнінде оттап отырсың?!

— Енді қалай?.. Сіздің зорлығыңызға көніп, жоғалған малыңыздың құнын қайтарып берген күнде де, тұрж төрт мың бес жүз сом болады екен. Өйткені біз өзбек жоддас-тардан әрбір қошқарды жүз елу сомға сатып алғанбыз. Жеті кластық әжептәуір біліміңіз бар адамсыз ғой, дұрыстап есептеп көрсеңізші, көке!

Қисынын тауып, өзінің жоғарғы білімді маман екенін бұлдап, ал зорлықшының жеп класты әзер тауысқан (онда да кезінде кешкі мектепті сырттай оқип жүріп) қарл домбайға жататынын қағытып өткен қағынғырдың қасына бірден жетіп барған отағасы қапелімде күйгелектеніп:

— Әй, мен сен иттен айып пұлыңды қоса төле деп талап етіп тұрғаным жоқ па?!— деп енді қолыңдағы тапаншасын көне диванда шалқынып отырған Жаһиловтың өңіменіне тақап-тақап қойды.

Жаһилов әуел бастағы бұрынғы партизан тарапынан болған тұтқиыл шабуыл кезіндегі үрейден бірте-бірте құтылуға айналған ба, әлде соңғы жылдарда алыс-жақын жортуылдарға атайман жігіттерін жұмсап, зорлық-зомбылық пен алдау-арбауға тікелей араласа жүріп недәуір, тәжірибе жинақтап үлгірген бе, әйтеуір лезде түсіп өзгертіп, айла-шарпы жолына түсті.

— Айып пұлымды қосқанда, алты мың сомнан артық төлейтін бір тиыным жоқ,— деп қасақана қасарысын бақты.

Әлекең мылтығын шолтағдатып:

— Он мың сом!— деп омыраулай береді.

— Алты мың.

— Он мың.

— Жарайды, алты мың бес жүз сом болсын.

— Жоқ, он мың.

— Апырмай, көке, аздап төменірек түссеңізші?.. Он мың сомыңыз сұмдық қой. Ондай ақша менің түсіме де кірмейді. Олаһи, білләһи!

— Жаның шықсын, жалмауыз! Сенің Арқаға помидор арттырып жіберген әрбір машинаңнан елу мың сом таза пайда түседі. Немене, өзіңнен басқаны түктен хабарсыз

мақаулес көрсеңіз? Далай, былшылдууды тоқтатып, ерте-
рек қарызыңнан құтыл!

— Көке, мен сізден қарыз алған жоқ секілді едім...

— Қарыз болмасаң, ұрлап алғансың. Қане, жаның ба-
рында, он мың сомды дәл қазір олақанымға өкеліп сал!

Осыны айтқан отағасы екі бұтын екі жаққа қарай со-
зып жіберіп, әкесінің үйіне келгендей шалқалап шалжиын
жатқан Ақтайдың кеудесіне тапаншасының ұңғысын баты-
ра түсті де:

— Түр орныңнан, мәлуш!— деп зіркілдеді.

Ананың аздап өңі қапыңқырап кеткенмен, өтірік
ыңғайсыздана күліп алып, артын әрең көтерді.

— Табаңда атын тастаймын! Жайратып кетемін!—
Отағасы жағын шайнап, қаһар шашып тұрды.

Сырты күлім, іші жылым Жаһилов дәл осы арада бір
жасаңдылықтың, әдейіліктің бар екенін аңғарғандай бол-
ды. Өзіне қарай тура бағытталған түсі суық қарудың
ұңғысына үнсіз мөлшініп қарап тұра берді. Ақыр соңында:

— Бол тез! Кілтті өкел!— деп екіленген зорлықшыға
қарай сәл еңкейіп, басын төмен салды да:

— Мейліңіз, Менің жанымды алғанда, малыңыз түген-
делсе, осы жерде атып кетіңіз, көке!— деді жылмсырап.

Мұндай оқыс оқиғаны күтпеген отағасы кәдімгідей са-
сып қалды. Тіпті тапанша ұстаған қол еркінен тыс төмен
түсіп, өзі екі-үш адым кейін шегініп барды да:

— Сен, немене, мені қан ішпесе тынбайтын қаніпесер
деп пе едің?!— деп енді кәпелімде қасындағы қастасы
екінің ұмытып, кәдімгідей ренжіп сөйледі.

Жаһиловқа керек осы емес пе:

— Ойбай, көке, кешіріңіз... Қайдан білейін... өзіңіз ғой
осында зәремізді ұшырған,— деп, кінәсін мойындаған
кісідей, басын қайта-қайта шүлгі берді.

Айтқаны болып, әзір бегіне жан қаратпай тұрған зор-
манның, тіпті аудан, облыс көлемінде әжептәуір бедсіл бар
шаруашылық басшысының өзіне зорлық жасап, теңдік
бермей кетуге айналған алаяқтың осылай кіріп-тар халге
түсіп, осыншама төменіпхтегенін намысшыл, шамшыл
көңілі бір мезет қанағат тұтты ма екен, кім біледі, әйтеуір
отағасы бүтін осында тұтқындалып „шабуыл“ жасағандағы
түпкі ниетінен қайтпағанмен, әуелгі қарқыны бәсең
тартқанға ұқсады. Сонысы шығар, тіпті қолындағы тапан-
шасын костюмінің ішкі қалтасына салып қойды да, желдің
өтінде қалған бейпарадай бүрсеңдеп тоңып тұрған
Жаһиловқа қарай бұрылып:

— Өзіңе де обал жоқ. Біреудің ортақ мүлкіне арам қолыңды батырмай, тыныш жүрсең, саған тиісіп жынымыз бар ма біздің?— деді. Тентектік жасаған інісіне кейіген ағаның кексіз, зілсіз дауысымен айтты.— Осы сенде, құдай біледі, бәрі жетіп-артылды емес пе? Ұрдамаспқ да, жырлмасаң да, күніңді көрер ақуалың бар. Әрі қолыңнан іс келетін пысық жігітсің. Адалдықпен жүріп-тұрсаң, әлі жассың ғой, келепекте жоғарылап, дәрежең өсіп кетер едің. Бәлкім, облыстық трестке, әйтпесе анау астанадағы министрлікке қарай өрмелеп шығар едің. Солай ма?

Партизан ағасының аяқ асты ақылына иптей жыны қозын әрі келемежге салғысы келіп тұрса да, әзір уақыт өткізуден басқа амал таппаған Жаһилов жарамсақтанып, желкесін қасыды.

— Ол, әрине, дұрыс қой. Бірақ, соның өзі мынадай неғайбыл заманда менің қолымнан келе қояр ма екен?— деп ұзын сөзді суыртыпқақтап шығара береді.

— Заманның не жазығы бар? Заманды жасаушы адам емес пе?— деп отағасы бұл арада мүлдем керексіз пікір таласына түсіп бара жатқанын аңғармайды.— Қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған мамырайхан заман бұрын қашан болыпты? Баяғыда бәрі керемет еді, бәрі тамаша қызық еді деген сөз, меніңше, бүгінгі тіршілікке көңіл толмағаннан айтылады. Мына сен секілді қара жүректі қараулар, халықтың көз жасына, маңдай теріне жүзіп жүріп дүние жинаған жүзіқаралар кешеп соқыр Мәкалай патша тұсында да аз емес еді, қазіргі Совет жерінде де қаптап көбейіп кетіпті, атаңа нәлеттер! Мен осыған налимын.

— Дұрыс қой. Бірақ... — деп күмілжіді Жаһилов.

— Не „бірақ?!“ — деп Аппақов тағы даусын көтерді.

Жайшылық жерде кездессе, мұндай қара домбай Аппақов түгіл, анау ақшаға — кемел, мінезге — бай даңғайыр Құснидиновтың өзімен оңашада сөз жарыстырып қоюдан жасқанбайтын Жаһилов бұл арадағы таластың қисынсыз екенін білсе де, ең құрмаса жазықсыз „қара жүрек“, „жүзіқара“ атанғанына әсте келісе алмайтынын аңғартқысы келді ме екен:

— Осы күні етегіне намаз сқып жүрген қайсымыз бармыз?— деді ренжіңкіреген сыңайын әдейі жалпымалп, айналасын қамғып-қосып айтты.

Аққоңір аға айлакер інінің алдыңда тағы да шынына көшті.

— Мына менің қысқа өмірде ұстанатын екі түрлі қағидым бар,— деді. — Біріншіден, ешкімге қасақана

қиянат жасамау. Екіншіден, қолдап келгенше адамға қайырым көрсету. Осы жолдан таймасам, қалған күнәларымды құдай тағала кешіретін шығар деп ойлаймын.

— Түсініксіздеу екен...— деп Жаһилон табан астыңда топас бола қалды.

— Мұның түсібейтіндей несі бар? Мәселенки, мына саған ұқсап тапа тал түсте елдің адал еңбекпен тапқан малын ұрлап, саттырып жібермеймін. Өйткені кісі ақысын жеу — екі дүниеде кешірілмейтін ең зор күнәға жатады.

— Оны кім айтты жүр? Әнебір өгірік молда болып, налди халықты адастырып жүрген Нысанбай шал ма?

— Мұндай қағида біздің коммунистік тәрбиеге де жат емес, шырағым.

— Иә, иә, көке!

Аппақов аяқ астынан шығыңдаған аттай басын шұлғып тұрған Жаһиловқа сеішсіз кәзбен қарады да:

— Ендеше менің өзінде кеткен есемді қайтарын беріңі!— деді.

— Ойбай-ау, көке, он мың сом ақшаны мен қапелімде қайдан табамын? Неге босқа қинайсыз?..— деп Жаһилон сол қолының білегіне таққан алтын сағатына көз қиығын тастап қойды.

Аппақов қайтадан қатуланып, қасын тіктеп алды.

— Доғар! Кілтті әкел!— деп күректей алақанын жайды.

— Ойбай-ау, кілпмді мен қалтама салып жүруші ме едім?!— деп Жаһилон шегіншектей берген. Бұл жолы шын сасуға айналған дегбірсіз миез көрсетіп, үстідегі етегі ұзын қарақоңыр костюмінің жан қалтасын сыртынан сыйлап қойды.

Мол қазынаның есігін ашатын сыйқырдың қайда жатқанын бірден түсінген бұрышты партизан сол арада автобаза директорының есіні жигызбай бірден морт қимылға көшп де, онсыз да ойна қарсылық көрсету ниетін танытпаған дембеліне жұмыр жігіттің қолын білек тұсынан тырп еткізбей қысыңқырай ұстап, оның қалтасындағы тырма тісті ұзын кілтті суырын алған. Содан соң бөгелмей, әлденеге елігіңкіреп, бұрышта тұрған дәу сейфтің қасына жетіп барды. Тырма тісті кілт тесігіне дұрыс түспеді ме, әйтеуір жуық арада құпиясын ішіне жасырған тылсым темір сандық ашыла қоймай, біраз әуреге салды. Сол арада отағасы „Әй, енеңді...!“ деп бірер мәрте боқтап та жіберді. Ақыр соңында қалың болат қабырғадағы ұясына саңлаусыз тығыз кигізілген, жуандығы жас баланың білегінен кем емес екі белдеу темір тетік әзер қозғалып,

есіктің құрсауын босатқандай болды. Недәуір білек күшін жұмсаған Аппақов артына сейфтің ауыр есігін кейін қайырып тастап, құлды бір алдына салып қуып келген тышқанынан осы қуысқа жеткенде айрылып қалған жабайы мысықша көзін бақырайтып, сейф ішіне үңіліп қарасын-ай келіп.

Бірақ үш қатарлы сөресі бар дәу сейфтің іші жаңа өзі қуып келген тышқан жалап-сүртіп кеткендей, бос тұр екен. Тек бес-алты қорап „Қазақстан“ шылымы жатыр. Басқа қолға ілінерлік дәнеме көрінбейді.

Ашуы алқымына тығылған Аппақов артына жалт қарап:
— Әй, ақша қайда?!— деп айғай салды.

Жаһиловтың көзі жыпылықтап кетті.

— Қайдағы ақша?..

— Әй, сен кімді мазақ қылып тұрсың? Жаңа ғана менімен саудаласып, алты мың сом беремін деп былшылдамап па едің? Сол пұлын қайда?..

— Сіз де қызық екенсіз,— деп Жаһилов ашық мазақ еткісі келгенін жасыра алмай, мырс етіп күліп қойды.— Қай ақымақ тапқан табысын кеңседем саңдығына әкеліп салушы еді?! Өзіңіз қинап қоймаған соң, жан дүбасмен айтқан сөзім ғой әншейін. Әйтпесе сізге беретін алты мыңым түгіл, алты тыйным жоқ. Әрине, кешіріп қойыңыз.

Мұны естіген Аппақов әлгінде ішкі қалтасына салып қойған тапаншасын қайтадан суырып алып:

— Неменсі?!— деп сүзетін бұқадай мойнын ішіне тартып, ойламаған жерден жалын күжірейтін шыға келген жауына қарай аяғын созылаң басып, жақындай берді.

Жаһилов бұл жолы кейін шегінген жоқ. Бұтындағы шалбарының ышқырын бірегер мәрте көтеріп қойып, түрік ерлерін тілінің ұшымен жалап тұрып, сүмдік тәкапбарсыған, менсінбеген кейіппен кекете сөйледі.

— Сендер бәрің жабылып бәрібір мені мұқата алмайсыңдар. Оған көттерің тұрғанмен, көтере алмайсыңдар. Қазір қанша тырауғанмен, түбінде тырып құлайсыңдар. Өз обалдарың өзіңе. Мен ешқайсыңның жолдарыңды кесіп өтіп, әдейі барып киліккенім жоқ. Сонда да мен сендердің көздеріңе шыққан сүйелдей көріңдім. Соңыма шырақ алып түсуді қоймадыңдар. Нағыз қара жүрек мен емес, мына сендер екенсіңдер. Бәрің де Жаһил баласының азынаулақ қарны тойып, қатарға қосылғанын, абыройы асып, атаққа ілінгенін көре алмайсыңдар, күңдейсіңдер. Баяғы күншіл қазақтың бос байбаламы... Не-

ге бұл Жаһилоя байып кетеді? Неге жоғарыдағы үлкейдермен тіл табысып, сөзін өткізеді? Неге бізге тиесілі жылтырақ темірлерді елден ерек еңбеп сіңбей-ақ, кеудесіне самсатып тағып жүреді? Мені сыртымнан осылай қыйбағтайсыңдар. Солан ма?

— Оттапсың!— деп Аппақов өз бойындағы күнәнің бәрін өзгелердің кінәсінен көретін жаңдардың дағдысына басып, мұның басын қатыра бастаған Жаһилояға түнеріп, түйіле қарады.— Басқаларды білмеймін... Мені басқаларға қоспа сен иті Менің сенің сасық байлығыңда, бағыңда, арамнан жинаған атақ, абыройыңда түк шаруам жоқ. Өйткені өзімдікі өзіме жетіп жатыр. Әрі мен қанағатшыл, тәубашыл адаммын. Басқа әлсіздіктерім көп шығар, бірақ біреудікін көпсіну, өзімдікін азсыну дегеннің не екенін осы жасқа келгенше білген емеспін. Ал сендейлерді жек көретінім рас. Неге дейсің ғой?

— Иә, неге? Біздің не жазығымыз бар?..

— Сендердің қарақан бастарыңнан қымбат ешнәрсе болмайды. Әлбетте, ауыздарыңнан әрдайым түзу сөз шығады. „Отан“, „партия“, „ел қамы“, „жер мұңы“, „әділет“, „теңдік“ туралы да сүмірейтіп сұлу сөйлейтін сендерсіңдер. Бірақ ішкі комейлерің „мен, мен, мен!“ деп бүлкідейді. Ал жаман айтпей жақсы жоқ, құдай оңдидің бетін аулақ қылсын... бірақ бар ғой, жау жағаға жармасқан жазатайым күш туса, бәрін сатып, тек қарақан басының амандығын күйттейтін тағы мына сендер бола-сыңдар. Оңдай опасыздардың талайын кешегі соғыс кезінде тарс еткізіп атын тастағанбыз...

— Жек көрген адамыңыздың бәрін атып тауыса алмайсыз ғой, көке!

— Бірақ анда-санда саған ұқсап шектен шыққандардың жанын жаһеннамға жіберіп тұру өте пайдалы болар еді.

— Ол үшін ең аз дегенде мылтығыңызда патрон болуы керек шығар.

Аппақов Жаһилояның бұл сөзін мұның қарлығын түспалдаған кекесінге жорып:

— Немене?!— деп бүрк ете қалды.

— Әшпейін мына сіздің бүтін мені қорқытпақ үшін қайта-қайта білесп тұрған тапаншаңыздың ішінде патрон күтіл, құмалақ та жоқ ескі-құсқы ойышшық екенін айтқаным ғой.— деп Жаһилоя тырқ-тырқ күлді.

Аппақов енді түсіңді. Түсіңді де, тапаншасын анаың кеудесіне тіреп тұрып:

— Сонда сенің ойыңша, мынаоның ішінде сенің жаңыңда жалашнамға жіберетін бір түйір қорғасын оқтың жоқ болғаны ма?— деп қадала сұрады.

Бұрынғы партизанның бәттіңан бітк көзі суық жылтылдап, тесіле қарғанда, маңадан бері айланын асырғандай іштей тоқмейіліп, тіпті әшкерелеуге көшкен автобаза директорының қастары қосылған тұстағы маңдай шұқырын тесілі жібере жаздады. Мығымсыған неме әлде неден секем алып, төбе құйқасы шымырлап кетсе де, сыр бергісі келмей:

— Майданнан қалған ескерткіш қаруыңызда қандай патрон болуы мүмкін... Әрі оның өзі заңға қайшы келер еді,— деді. Бұл жолы даусы сенімсіздеу шықты.

— Ә, солай ма?

Алпақов жалма-жан тапаншасын Жаһиловтың кеудесінен алыс әкетіп, жоғары көтерді де, төбедегі екі қабырғаның қосылған бұрывын ұзақ көздеп тұрып (әлі де екі ойлы еді), сұқ саусағымен бір кездердеп үйреншікті шүріппені басып қалды. Сол заматта көптен іске қосылмаған, бірақ иесінің қолымен үнемі майланып, тазаланып тұратын күтімді қару-серіні қожайынының айтағына ілескен арман төбеттей арп еткен оқыс дыбыс шығарып, әп-сәтте есік-терезесі бінеулі шағын бөлменің ішін түтінге толтырып жіберген еді. Әлекеңнің мұрнына кешегі майдан иісі жетті...

Жаһилов ауызғы бөлмеге қарай тұра қашты. Оның артынан ілесе шыққан Алпақовты кіре беріс есіктен кимелей кірген бес-алты атайман жігіт бірден бас салды. Бұл жолы отағасы оларға қарсылық көрсеткен жоқ.

ТӘУЕКЕЛ

Облыстық партия комитеті бірінші секретарының* шұғыл шақыртуымен Тоқтарбай Тамкентке келген. Бірақ Мүбәрәк Кәрімұлы әдеттегідей мұны жұмыс кабинетінде қабылдамай, қала сыртына елын шықты.

Бүгіндері облыс орталығына айналған ежелгі көне шаһардың солтүстік батыс тұсында ұзын созылып, көлбеп жатқан екі жалпақ жотаның арасындағы жасыл алқапта былтырдан бері қыруар қызу жұмыс басталып кеткен еді. Ат жалын тартып мініп иығына шең-шекпен жамылып шыққалы бері ұдайы жаңа бастамалар көтеріп, елдің құлағын елең еткізіп тұрмаса ішкен асы бойына батпайтындай тынышы кете бастайтын Мүбәрәк қай жылы Қырымға демалысқа барып, сондағы өз айтуынша „ғажайып бау-бақшаны“ көріп қайтқан соң, әуелі дастарқан басында, кейін әртүрлі жиын-кеңестерде қайта-қайта таңдай қағып, төмсіне айтып жүрді де, ақыр соңында аз уақыт ішінде күллі Қазақстан көлемінде әзір ешкім қолға ала қоймаған, тіпті құлаққа тосылдау естілетін дендропарк жасау туралы ұран көтерген. Осылай облыстың бірінші басшысының өзі мұрындық болып бірден қарқынды басталған қимылдың недәуір жерге барып қалғанын бастығының соңына ілесіп қалың баудың ішіне кірген Тоқтарбай анық көріп, іштей шын сүйсінуден де құралақан емес-ті. Былтыр облыстық партия комитетінің атынан, құрдасы Құснидиновтың аузымен айтылған бірақ әлдеқашан қабылданып кеткен бес-жылдық жоспарға кірмеген тұтқиыл бастама туралы естігенде, әдеттеп бастауы бар, баяны жоқ революцияшыл жаңалықсымақтарға әбден тойып біткен Тоқтарбай ашық қарсылық білдірмегенмен, өзгелер сияқты қабағын түйіп, үн-түңсіз кеткен. Тіпті бұл сол жолы облыстық атқару ко-

* Қаладаы „хатшы“ деген ұғым сол кезде бар билікті бір қолға жинақтаған мансап иесінің дәрежесін толық көрсете алмайтындықтан, „секретарь“ күйінде қалдырдык. Автордың ескертуі.

митетінің төрағасы Жарбосыновтың: „мұндай күрделі құрылысқа көлденең қаржыны қайдан іздеп табамыз?“ деген сұрағы да заңды, өте қисынды көрді. Әрі осындай наразылық аралас сауалдың әркімінің көкейінде кеткенін білетін. Тіпті бұған ішкі сырын аша бермейтін аудандық партия комитетінің бірінші секретары Өтениязовтың өзі былай шыға бере: “Түк өнбейтін әурешілік қой...” деп күңкілдеді емес пе?

Әурешілік емес екеніне Тұқтарбайдың еңді, міне, көз жетіп келеді. Айнала қаз қатар, жүйелі тәртіпшен орнатылған арқилы ағаштар, шығын айтқанда, бұл көпшіліктің атын да білмейтін дарақтар қазірдің өзінде бой түзеп, сыңсыған тоғайға айнала бастаған. Ең мажары: қазір қарашаның ортасы ауып, алдағы қыс төбесін көрсеткен қырдың беті қуаң тартып, әлдеқашан сарғайып қурап кеткен суық кезде де мына қалың баудың жартысы жапырағын түсірмей, жасыл жолық толқынын даладан соққан желге тосып, толықсын тұр еді.

Баудың ішіне кіргелі Мүбәрәктің жағы сембей, бәр-бәрін тәптіштеп түсіндіріп келеді. Оның айтуынша, ерекше қымбатқа түскеніне қарамастан, мұнда негізінен 15—20 жылдық көшеттер әкеліп отырғызылыпты. Ал егер бойы тізеден аспайтын арзан көшеттерді алдырып ексе, олар өсіп-өніп қалың паркке айналғанына, Мүбәрәк пен Тоқтарбай ауыздарында бір бүтін тісі қалмаған шал болып, немерелерінің балаларын бағып отырды екен. Оған, әрине, Мүбәрәктің өмірі жеткенмен, шыдамы жетпес еді: өз еңбегінің жемісін кейін емес, қазір көргісі келеді. Сөйтіп мынау жапырағын жайып жайқалып тұрған шырша, арша, емен, қарағай, қайың, жылауық тал секілді толын жатқан бұрын күнгейдің жеріне жат, еліне таңсық көрінетін сұлу, сылқым ағаштардың ұрығы сонау алыс Қиыр Шығыстан, Қырымнан, Закарпатьеден, Орталық Ресейден ұзақ сапар жол жүріп келсе керек. Жергілікті ғалымдар мен орманшылар әуелде осы бейтаныс бұтақтардың Оңтүстіктің тастақты шөл топырағына тамыр жайып, өніп-өсіп кететіндеріне қатты күмәнданған секілді еді. Адам жасаған қамқорлықты былай қарағанда түсіндіріп айтар тілі жоқ жансыз бұталар да сезеді екен: әп-сәтте жылы топыраққа тамыр байлап, бойларына қап жүтіріп, көктеп шыға келіпті. Әзір біздің жерімізді жатырқайтын сыңайлары байқалмайды.

Енді бір мезет көзіңді ашып, көкірегіңді керіп дегендей, айналада көз салып қарау керек шығар. Бес-алты жылдан соң осы жасыл алқап сыңсыған ну орманға, даланың желі төбесінде сыбызғы тартқан сырлы мекенге айналмақшы.

Қазірдің өзінде көлемді парктің ішіне жіңішке тас жолдар төселіп, әр жерге жергілікті суретшілер ағантан ойып жасаған қазақ ертегілерінен белгілі Желаяқ, Жезтырнақ, Желмая, Тайбурыл, Таусоғар, Қаңбақ шал бейнелері қойылыпты. Ұлттық саясат мәселесі де эсто ұмыт қалмай, орыс ертегілерінен белгілі Илья Муромец, Аю, Алтын балық, Алып бас бейнелері көрінеді. Тынығушылардың ыңғайына қарай болашақта әртүрлі салқын сусындар ішіп отыруға лайықты төбесі жабық жазғы сәкілер құрылысы қолға алына бастаған.

Үлкен қаланың у-шуынан аулақ, завод, фабрикалардың будақтаған түпіннен тысқары тасада жатқан, бұрындары да көркіне көз сүйінетін жасыл алақап қалың бауға айналғанда, жүтқан ауаң таудың таза мөддір бұлақ суындай салқын, тұнық, тұщы көрінер еді. Біраздан бері демалысқа шығып, аз күні бой серітіп қайтуды ұмыта бастағандай болған Тоқтарбай бастығының соңына ілесіп, осы жаннаттай жайлы жерді ұзақ аралағанда, жүйкесі недәуір жұмсарып, бір мезет тынығып қалғандай сезінді. Оның үстіне, қайта-қайта ежіктеп, ерекше шабыттанып айтқан әңгімесіне оңайлықпен ештеңеге еліге, желіге қоймайтын бұрынғы зоотехник құрдасы құлағын түре қалғанына қыбы қанып келе жатқан Мұбарәк Кәрімұлы әзір толастайтын емес. Ақыр соңында соңына ерген серігін көлемді парктің төр жағына орналасқан дөңгелек алаңқайға алып келді. Алаңқай әзірше жобаланған сәлсағанат орнына айнала қоймаған жабайы қалпында екен.

— Бұл жер болашақта құрмет аллеясына айналады, — деді Мұбарәк қолын созып, айнала нұсқан көрсетіп тұрып. — Дәл ортаға даңқ тақтасы салынған, онда осы облыста туған Совет Одағының батырлары мен Еңбек Ерлерінің суреттері ілінеді, алтын әріптермен аты-жөндері жазылады.

— Дұрыс екен, — деп басын изеді Тоқтарбай.

— Енді бері қарай жүр.

Мұбарәк енді Тоқтарбайды алаңның бір шетіне алып шықты.

— Ал мына қатарға біздің Тамкентке әр жылдарда жолы түскен партия, мемлекет қайраткерлері, шетелдік құрметті қонақтар емен көшетін отырғызып, ескерткіштер қалдырады. Ғалымдардың айтуынша, кейбір емен ағаштары жүздеген жылдар жасайтын көрінеді ғой...

— Дұрыс екен.

— Енді сен мұнда қара!

Қанатын жайып найқалып өсе бастаған емен ағашының

қасына барған Мүбәрәк әденеге басындығы қалпағын шешіп, ианы селдіреніп түсе бастаған қасқа маңдайын жарқ еткізіп көрсетті де:

— Мынаны үлкен кішің өзі отырғызған, — деді даусын созып, ерекше салтанатты түрмен.

Тоқтарбай сонда ғана байқады: еменнің түбіне қолденең ақ мәрмәр тас қойылып, онда бұл көшетті пәленінің жылы КПСС Орталық Комитеті Саяси бюросының мүшесі, Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің Бірінші секретары Д. А. Қонаев жолдастың өзі отырғызғаны жарияланыпты. Тоқтарбай бұған түк таңырқаған жоқ.

— Дұрыс екен, — деді де қойды.

Мүбәрәк сол бағытпен әрі қарай жылжиды. Бұлар бес-алты қадам жүрген соң дәл алғіндей найқалып өсіп тұрған екінші емен бой түзеп алдарынан шықты. Мүбәрәк мойнын бүрмей өте берген. Тоқтарбай еңкейіп қолденең қойылған ақ мәрмәр тасқа үңілді. „Бұл еменді осы тұңғыш дендропарктің негізін салушы“... деп бастап, әрі қарай мұның құрдасы Мүбәрәктің осы күнге шейін қолы жеткен барлық мансап, атақ-дәрежесі түгел тіркеліпті де, ірі әріптермен баттитып оның аты-жөні, көшет еккен кездегі айы-күні жазылыпты. Мүбәрәкпң ежелден атақ, дәрежеге, арзан дақпыртқа жаны құмар екенін білетін Тоқтарбай бәрібір көзінің тірісінде өлі тасқа атың қашап жаздырған, жасы жер сртасынан асқан, былайша қарағанда бір басына ақыл-ойы артылып жатқан құрдасының бұл әрекетін құптай алмай тұрды. Сол себептен бұл жолы маңдан бері қайталап айтып келе жатқан „дұрыс екені“ аузынан шықпады. Соны аңғарған бастығы артына бұрылып, аздап ыңғайсызданғандай дауыспен:

— Осының қажеті жоқ деп қанша айттым... Бірақ жігіттер тыңдай ма? — деді.

„Тыңдамай көрсін... Ол құлар сенің көмеңді көрін түр гой!“ деп қазақ арасындағы құрдастық жөнімен ащы әзіл айтуға оқтала берген Тоқтарбай артынша тілін тістеп ала қойды. Мұндай сөзді бастығының ауырып қалатынын түсінді. Ұзақ жылдардан бері қатар келе жатқан, кейде айрылмастай жұптары қосылып, аракідік алыстаңқырап та кететін екеуінің ара қатынастарын Тоқтарбай соңғы кездерде онша анық түсініңкіремес еді. Бар байқағаны: мансабы сатылап өскен сайын Мүбәрәк досы бұл өмірде қанағат, шүкіршілік дегеннің барын ұмытып, бұрынғыдан да ашқарақ, тойымсыз болып бәра жатқандай көрінеді. Отан соғысының алдында тарихтан сабақ беріп жүрген ауыл

мүғалімі қырқыншы жылдардың аяғында ауыл шаруашылығы институтын сырттай оқып бітірген агроном, міне, жиырма-жиырма бес жыл көлемінде жұмыр басты пенденің басын айналдырып жіберетіндей биікке шықты емес пе? Бұл неге бір мезгіл демін алып, алды-артына қарамайды екен? Өткен жолы осы Мүбәрәк Алматыда өткен Жоғарғы Советтің сессиясынан ренжіп қайтыпты дегенді бұл обкомдағы жіптерден естіген. Сондағысы: ол сессияда Құснудинов республика Парламентінің төрағасы болып сайлауы керек екен. Алдш ала болған келісімге қарамастан, әдеқандай себеіпермен мұның кандидатурасы бұл жолы талқыға түспей қалыпты. Ал сонда парламент басқармаса табеті бұзылады ма екен — бір облысты жалғыз өлі билеп-төстегені тсқиясына тар келгені ме? Алырмай, сөзуарлығы жағынан таласпағанмен (бұрынғы мүғалімдердің кілең көп сөйлейтін әдеті емес пе?), іскерлікті, біліктікті жарысқа салса, анау-мынау мылжыңдарды жарты жолға тастап кететін осы Тоқтарбайлар аудан көлеміндегі қызметті қанығат етіп жүр емес пе?

Көкейіндегі көңілісіз ойлардың басын төмен бұқтыру үшін:

— Осыншама жұмысқа қаржы қайдан табылды?— деген Тоқтарбайдың сұрағына Мүбәрәк құлықты жауап берді.

— Өздерің білесіңдер, мен аудандардың мазасын алғаным жоқ. Ауыл шаруашылығының онсыз да биыл айдарынан жел есіп тұрғаны шамалы. Біздің Тамкент өндіріс ошақтары өркендей бастаған қала емес пе? Дереву осындағы қорғасын, цемент, фосфор заводтарының директорларын шақыртып алдырдым да, шеттерінен ауыздарын қу шөгіпен сүртіп, жылана бастағандарына қарамастан, пышақ үстінде әрқайсысының еншісін бөліп бердім. Әнебір фосфор заводының шкірейген жаман директоры аяқ астынан заң соғып, өзінің жергілікті өкіметке қарамайтыны, сонау Мәскеудегі министрлікке тікелей бағынатыны туралы бірдемелер айтып, қаржы бөлісін солардың ықтиярысыз шеше алмайтынына сүйеніп, сытылып шығып кетуге әрекеттешіп еді. „Әй, сен қортық коммунист ретінде ең әуелі менің алдымда есең беретініңді ұмытпа. Қане, тырп етіп көрші, партиядан қуып жіберейсі... Сосын Алматыңа, Мәскеуіңе барып шағынарсың. Түсіңдік бе?!“ деп зекін едім, жаман неменің біржолата үні өшті. Қазір, шүкір, қаржы жағынан тапшылық жоқ.

Бұдан соң недәуір көлемді алып жатқан жаңалығы көп

жас паркгі жаяу аралатып шыққан обкомның жаңашыл басынысы өзіне өте жарасты көрінген құрапат-кеңесін бұзбастан, баудың іргесіндегі биік жотаға қарай беттеді. Оның артынан ілескен бағыныштысы әлі де екіұдай ой-сезімінің құшағында келеді. Бір жағынан, Мүбәрәктің өзі мұрыңдық болған іске деген құлпынысына, мұғдарын жүзеге асыру жолындағы табандылығы мен жігеріне досы түгіл, дұшпаны сүйсінерліктей еді. Екінші жағынан, осы күні елдің көпшілігі, әсіресе мынау Тамкент секілді өңдірісі өркендей бастаған ірі шаһарларда баспана таппай босып жүргенде, қыруар қаржыны демалыс ойын-сауық орнына жұмсау — дәл қазіргі жағдайда артық шығын, қиынсыз ысырап көрінер еді. Табаныңа құраған жусанның қағты түбірліктері бататын биік жотаның ұшаар басына шығып алып, қолын айнала алыс сермеп, әлі де сампылдап сөйлеп тұрған құрдасының сөзіне қарағанда, қызу басталған бұл жұмыстың жалғасы бірте-бірте зорайып, оңдаған гектар жерді қамтитын көлемді құрылыс аймағына ұласпақ екен.

— Бұрынғы қалалық көне бауды зоопаркке айналдырамыз да, дендропаркке әкеліп қосамыз, — дейді Мүбәрәк шлбыттана сөйлеп. — Мына өзіміз тұрған жотаның етегінде жатқан жазыққа ат ойындарын өткізетін ипподром салдырамыз. Сосын... осы тамаша қызықты жеткішіктерімізге көрсетіп, танытып тұру үшін балалар темір жолын жүргізу де ойда бар.

Тоқтарбай тағы да:

— Дұрыс екен, — деуге мәжбүр болды.

Биік жотаның басынан айнала көз жетер жер алақанға салғандай анық көрінеді екен. Анадай беткейде қалаға қарай бұрылған қасқа жолдың бойымен бірер жүк машинасы жылжып кетіп барады. Бір-біріне иек сүйеген созылыққы қыраттардың үстіне секіріп шыққан электр бағандары иықтарына ілген ұзын сымдарын шұбатып, ілгері қарай жиі-жиі адымдап, бірте-бірте ұзап бара жатқан сыңар паяқты жүргішісіне ұқсайды. Бояуы өшкен ескі алашадай сарғайып кеткен аспанның реңкі жүдеу. Сонау биікте салақ-салдыр суретшінің түтесі шыққан қылқаламы айғыздаған бояудай болмағы бұлттар көшкіші көрінеді. Теріскей беттен соққан қара жел құлақ түбінен ағындап өтіп, үйдеген жайсыз дыбыс шығады.

Мүбәрәк құрдасына қаржағанда етжеңділеу, бойы аласа болғанмен, терісі қалыңдау көріністін Тоқтарбайдың үстіне киген киімі желеңдеу ме екен, әйтеуір сәлден соң ту сырты мұздап, тоңа бастаған. Ал Мүбәрәктің тізесінен төмен

түскен жаздық жеңіл былғары пальтосының қыр басында үдсей соға бастаған қарашаның қара суығы түгіл, қыстың борасынына төтеп беретін гүрі бар.

Дәл төбелерінен арттарынан от шашқан екі истребитель зулап өте шықты. Жер бауырлап аласа ұшқандары соншалық, артында қалған азынаған дыбысы өздері көзден тайып жоғалған соң барып естілді.

Екі зуылдақ әскери ұшақтың артынан қарап тұрған Тоқтарбай:

— Баяғыда осы қарашаның ішінде аудан орталығындағы базарға қызық көріп қайту үшін көйлек, дәмбалшаң барушы едік. Ал бүгіндері жағалы киім кимек те, жаурап тұрмыз. Бұл табиғат ішіркіне не болған?— деді.

Мүбәрәк былғары пальтосының жағасын көтеріп:

— Шынында бүгін ауа райы бұзылып тұр екен,— деді.— Кеше Байқоңырдан тағы біз ракетасы аспанға ұшты ғой... Соның зардабы шығар.

Тоқтарбай қасты қалың қабанының арасын қосып, тұла бойы тітіркеніп, біртүрлі мазасыздана бастады. Жалпы өзі жыл мезгілдерінің ішінде ыстық жазды бәрінен артық көруші еді. Табанынан құмның қызғуы өтіп, денесін ыстық күнге қақтағаннан асқан рақатты білмейтін. Бірақ бұған соңғы жылдарда ежелден жылы жайлы мекен ретінде атағы шыққан осы Оңтүстіктің бұрынғы алты айға созылатын ұзақ жазы қысқарып, аптабы мен ақпаны жиі алмасатын, боранды-желді, жауынды-шапшаңды тұрақсыз тұрпаққа айналып бара жатқандай көрінеді.

— Жалғыз Байқоңыр ма екен?— ... Осы күні мен даланың үстінде бұлтсыз күні күні күркіреп, шақпақ ойнап жатады. Гүрілдеген, дүридеген бір пәлелелерді естиміз. Сол неменен өзі?

— Оны кім біліп жатыр? Бізге ешкім келіп есеп бермейді...

— Неге есеп бермейді? Мына сен, мысалы, Орталық Комитеттің мүшесінің, Дырдай депутатың. Шынымен сен де ештеңе естіген жоқшысың?

Мүбәрәк пальтосының жағасын созылай түсті. Бірақ үндемеді.

— Осынышама байтақ елде сынақ өткізетін басқа жер таппағандай, біздің сырлы ділалымызды, ауамызды, суымызды улап жатыр, былған жағыр. Басқасын қайдан, соңғы жылдарда осы біздің облыстың малы жайлап жүретін біраз құнарлы өрістен, жерден айрылды. Сырдарияның суына боқ-сідіпін төгіп асқан отырған мына іргеміздегі Байқоңыр

біздің қалаға қарай құбыр тартып, ауыз су жеткізіп беруден үзілді кесілді бас тарттады. Әскерилердің басқа бейбастақтықтары да аз емес. Осыған әй дейтін әже, қой дейтін қожаларыныңмен-ақ табылмағаны ма?

Тоқтарбайдың бүйтіп әскерилерге реңжипіңдей жөн бар. Биылғы жылы, мәселен, дорияның деңгейі төмен түсіп кетті де, көктемнің аяғында жаппай күріш егуге шығып, суға бастыру тұсында ауданның егіншілері зор қиындықтарға тап болды. Дориядан бөлініп шығатын үлкен каналдардың сағасына қайыр-құмдақ бітеп қалды да, ертеңгі күні қамбамызға келіп түседі деп күтіп отырған астықтың тұқымы түздей құру қаупі туды. Дорияның табанында жатқан азғантай судың көзін ашып, каналға шығару үшін қайыр-құмдарды арнайы насоспен сорғылап тартып жағаға аударып тастау керек. Ауданда осындай қайыр тартатын үш агрегат бар екен. Ол астық егетін жеті-сегіз шаруашылықтың бар қажетін өтеуге жетімсіздік жасады. Оның үстіне осы батпақ сорғыштың моторына әдеттегі бензин, керосин құйсаң, түтіні шығып түтіні, өңіл қалады екен. Бұл немеге көкті тіліп, төбеңде зулап ұшып жүрген ұшақтардың таза майы керек. Оны қайдан іздеп табарсың? Тамкенттегі жалғыз аэропортқа қанша жалынсаң да, ол сенің батпақ сорғышыңа қажетті таза майды толығымен тауып бере алмайды, өйткені алақан жаюшы жалғыз сен емессің; облыста күріш егіп күріш көріп отырған тағы да төрт-бес аудан бар. Ал күні-түні осы оңтүстіктің түпсіз тұңғиық аспанына парылдатып ракеталар ұшырып жатқан Байқоңыр мен сол төңіректе даланы шұрқ тесіп, жер астын кеулеп жатқан әскерилерде ұшақ майының неше түрі кездеседі. Басқа лаж таппаған Тоқтарбай жоғарғы мекемелерді жағалап жүріп, Байқоңырға кіруге рұқсат беретін қағазын әрең қолға түсірісімен, әскерилердің басшыларына бармас па? Соңда аудан көлемінде совет өкіметін басқарып отырған мұны, кәрі коммунисті, тіпті кешегі ұлы Отан соғысының жауынгер офицерін мұрты жаңа тебіндеп шығып келе жатқан, шаруашылық жағында жүрген жас лейтенант қабылдап, әуелі-қабағын шытып, арызын әзер тыңдап отырды да, ақыр соңында ақыл айта бастаған. Өзінің әскери уставты ғана басшылыққа алатынын, бұйрыққа бағынатынын айта келіп, зор стратегиялық маңызы бар дизтопливонды қайдағы бір батпақсорғышқа босатуға сұрып келген „әкесіндей адамның“ әрекетіне таңырқайтынын әуелі сыпайы ғана ескертін өтті. Тоқтарбай ұшақ майын қайдағы

бір қайыршыдай тегін сұрау ниеті жоқ екенін, қажет болған жағдайда ақшамен, өзге ас-ауқат өнімдерімен өтеуге әзір екенін айтса да, анау тіпті қыңбай қойды. „Онда бастықтарыңа ертіп апар, солармен сөйлесейші“ деп еді, жас лейтенант тіпті күле бастады. „Бастықтар басқа не айтушы еді? Әуре болмаңыз, әке!“ деп айылын жияр емес. Сол жерде Тоқтарбайдың ит жыны ұстамасын ба? Аузынан әлі емшек сүті кеппеген шикі өкпенің мұны келемеждепсі келіп, әсіресе қайта-қайта „әке, әке“ деп өтірік құрметтенсіп, мұны қасақлана қартайтқаны намысына тиді.

— Сендерден көмек сұрап жүрген бізде де ес жоқ екен,— деп жұлқынып орнынан тұрған.

Жас лейтенант лезде түгін суытып ала қойыпты.

— Сендерің кімдер?— деп ерскіше мән беріп, мәнерлей сұрап тұрды.

— Сендерім... сендер!— Тоқтарбай сүк саусағын шошайтып, лейтенанттың тура көзін шұқып алардай төндіре түсті.

— Мұны қалай түсіруге болады?!

— Қалай түсіссең де өзің білі!— деді сонда Тоқтарбай шепрткенің айғырындай бұтын керіп, мойнын созған ақи немеге тыржия қарап, Содан соң бұрылып кетіп бара жатып:— Өй, әкеңнің аузын!— деп оқсатып бір боқтады. Мұнысын, әрине, қазақша айтқан.

Кейініректе Мәскеуден, Орталық Комитеттен Орта Азиядағы бағынышты республикалар өмірін сырттай үйлестіргіш бір инспектор жолдас Алматыдан қайтар жолда Тамкентке соғып, оқиңдағы елдің бәрі күрәк ұшып, қырылып қала жаздағаны бар. Сонда әшейінде жұрт көзінше икемді көрінгенмен, оңайлықпен иіле қоймайтын обкомның бірінші секретары Құснидиновтың өзі бастап Мәскеуден келген мейманның алдында құрдай жорғалап, тобесіне көтеріп қызмет көрсеткен. Облыс көлеміндегі аудан басшылары да түп-үтел Тамкентке шақырылып, ақыр соңында осындағы көне қорғасын заводшының клубында қызу жиын өтті емес пе? Сол жолы обкомның бірінші басшысымен алдын ала келісіп қойған Тоқтарбай Арыстанбеков сонда елдің соңына таман мінбеге қарай ұмтылып, суырылып сөз сөйлеген. „Сыпайы тілек, ұсыныс ретінде ғана қысқа қайырасың“ деген Мүбәрәк құрдасының күш бұрынғы ескертпесін жылы жауып қойып, Байқоңырдағы жас лейтенанттан көрген қорлығы көпке шейін есінен шықпай жүрген бұл сонда Мәскеуден келген дәудің алдында осы төңіректі жайлаған әскери

бөлімдердің жүгенсіздіктерін барыша әшкерелеп, ішіндегі бар запыранның төкті-ей дерсің. Мал жайылымдарын ластап, өрісін тарылтқанның үстіне, таппа-тал түсті Бетпақтың даласында жайылып жүрген ақбөкендердің үстіне топп келіп, вертолет төрөзесінен автомат, пулеметтен атқылайтын бейбастақ әскерилерге тыйым бола ма, жоқ па? Байқоңырдың бір ракета-кеме ұшса, аспанды үш күн бойы топырақ, күл түстес бұлт басып, дауыл соғатыны несі екен? Мұндай желдің епсіз жерді тозынға ұшыратып, бірге-бірге құнарсыздандырып, құртып тынатынын жоғарыда отырған қазанбастар білмейді ме? Осы күні далада шашылып жатқан әр түрлі құраңды бөлшектерді біздің малшыларымыз жинап алып, қора-қонсы, шарбақ, шартық жасаса, базбір білгіштер мұны өте зиянды радиациялық зардапты тегін таратумен барабар деп соғды. Осының рас өтірігін анықтап беретін кім бар? Осы секілді зарлы сұрақтарының соңында ауатком төрағасы кейбір нақты ұсыныстарын да айтқан. Әскерилердің қолында үздік техника үлгілері бар, күш-көлік жағы да әбден жеткілікті. Ара-тұра айналыстадағы аудан, ауылдарға неге көмек көрсетпеске? Бізге үй салып, жол салып, көпір салып бермей-ақ қойсын, оңдай іріден үміт етпейміз, әрине. Бірақ қысылтаың кездерде, мәселен, астық тасу науқанында көлік, жанармай жағынан қарасуға болады ғой. Ең құрмаса, ауыз суға жарымай отырған жақын ауылдарға жер астындағы тұщы суларды тартып шығаратын скважиналар қазып беруге шамалары жетпес пе? Осылай біраз бастырмалатып барып, ішкігі шерін тарқатып алған Тоқтарбай ақыр соңында үй сыртында қарауыл тұрғаны, іргесінде тыңдаушы бары есіне түскен соң: „Біз партия басқарған еміз. Партия бір ауыз шешім қабылдаса, осы айтылған кемшіліктер түзеліп, бәрі орнына келетініне түк күмәніміз жоқ“ деп көтеріңкі рухта сөзін тәмамдаған. Мәскеуден келген дәудің мұның айтқандарын теп-тегіс сыдыртып жазып отырғанын біледі. Қарауылдағы қызметкерін әдейі сөйлестіріп, облыс халқының мүддесін мәртебелі қонақтың құлағына салғанына әжептәуір іс тыңдырғандай-ақ Мүбәрәктің тоқмейілісігенін біледі. Бірақ содан бері айлар өтті ешбір өзгерістің белгісі білінбейді. Бұйырған сәлем-сауқатты арқаланып, Мәскеуге қайтқан мәртебелі қонақтан ізім қайым хабар жоқ.

Тоқтарбайдың ішкі ой аңғарын жазбай танып тұрған Мүбәрәк оның алінде тура қойған сауалынан үісіз құтылып кете алмасын білді ме, әйтеуір биік төбе басынан

көрінісін айнала алысқа кезін тигізіп, өзінің де ішкі сезім бұлқынысын күшпен басып бұқтырғандай, естілер-естілемес күрсініп қойды.

— Ешкім сырттан келіп бізді жарылқамайды, — деді содан соң. — Шамамыз жеткенше қимылдап, туған жердің жыртық-тесігін бітесуден басқа жол жоқ. „Әрбір адам өз өмірінің ішінде бір бұтаны көгертіп, көктетуі керек“ деген аталы сөз бар емес пе?

Осыны айтып, Мүбәрәк Кәрімұлы әлгі ойлы, тұңғық қалыбын өзгертпей, етекке қарай аяңдай берді. Басығының соңына ілескен Тоқтарбай оның осыншама байсал тартып, аяғын баяу басқан жүрісіне үйрене алмай бірер мәрте оның алдына түсіп озып кетуге де мәжбүр болды.

— Биыл, құдай қаласа, обком мен облаткомның қаулысын шығартып, келер жылдан бастап әр ауданға жиырма гектар жерге ағаш егіп, көгертіп-көктетуді тапсырмақпыз, — деді Мүбәрәк аяғын кібірттік басып келе жатып.

— Әр аудан орталығына дендропарк өсіреміз бе?

— Жоқ. Әркім жер ыңғайына қаржй көшеттер отырғызсын. Тал, терек, тораңғы, жиде, қара ағаш дегендер нағыз даланың дарақтары емес пе? Екі-үш жыл жақсы күтім жасаса, жасыл желек жамылып шыға келеді.

— Кешегі Сталин заманында да осындай бастамалар болған секілді еді...

Тоқтарбайдың әйтеуір бірдеме айту үшін аузынан шыққан соңғы сөзі, не себебі барын өзі біледі, бірден Мүбәрәктің көңіліне жақпай, кіді алып қалды. Ол тіпті кідіріс жасап, сол жақ қасының құйрығын көтерді де:

— Мұны неге айттың? — деп сұрады.

— Жай әншейін... осы күні небір жақсы бастамалар аяқсыз қалып жатады. Соның бірі бола ма деп қорқамын.

— Бұл жолы аяқсыз қалдырмаспыз. Ерте көктемде жаппай ағаш отырғызуға кірісеміз, — деп Мүбәрәк тез жандырап, жаныңдағы серігіне көз тоқтата қарады. — Ең алдымен осы жұмысты өздерің бастап, өзгелерге өнеге көрсетесіңдер.

— Күп болады, тақсыр — деп Тоқтарбай басып ізеп, күлш қойды. Етектен түскен екеу еңді жаңа бой көтере бастаған дендропарктің ту сыртынан айналып өтіп, төмендегі жазықта көк жолақтанып жатқан қалаға апаратын қасқа жолға қарай ақырын аяңдап бет алған. Жол шетінде әлпінде бұлар қалдырып кеткен қара „Волга“ қарауытады. Машинаның капотын ашып қойып моторға үңілген шофер да, оның қасында жан-жаққа елеңдеп қарап тұрғаны —

Мүбәрәктің қашанда қасынан қалдырмайтын көмекші жігіті болуы керек.

„Мұнысы қалай?— деп ойлады Тоқтарбай.— Бұл мені мұнда дендропаркті көрсетіп мақтағу үшін шақыртқан ба?”

Қасындағы серігінің ойын оқып білген кісідей осы жерде обкомның бірінші секретары жүрісін баяулата түсті.

— Өзің білесің, Жарбосынов қызметінен босады,— деді. Назарын төмен салып, әлденеге өкінген сыңаймен айтты.

Бүгінгі жұмыл шақырыстың сыры енді ашылтынын аңғарып, бірақ осылай тосыңдау басталған әңгіменің бағдарын әзір болжай алмағал ауатком төрағасы бірден құлағын түргенмен, іштей сақтықпен тіл қатты.

— Естігенбіз,— деді.

— Енді осы орынға сенімді адам керек болып тұр,— деп Мүбәрәк сөзін жалғады. „Сенімді” деген сөзге ерекше мән беріп, бөлектеп айтты.

— Дұрыс қой, әрине,— деп Тоқтарбай басын изеді.

— Сонда Жарбосыновтың орнын басатын бізде кім бар?

— Ондай үміткерлер табылатын шығар.

Мүбәрәк миығынан күледі.

— Иә, ол жағы жеткілікті... Туасы біздің қазақ әкім болуға өте-өте құмар ғой. Қолынан келе ме, жоқ па, онымен шаруасы шамалы. Ел басқаруды оп-оңай кәсіптей көреді.

— Осы күндері қолынан іс келмейтін, оның есесіне билік төңірегіндегі айла-шарғаны жап-жақсы меңгерген мәндубайлар да ат үстінде жүрген жоқ па?— деп қыпjaқты аяқ астынан Тоқтарбай. Мүбәрәк қасын керіп қойып:

— Ел басқару ісіне кілең данышпандар келеді деп саған кім айтты?— деп сұрады.

— Мейлі, данышпан болмай-ақ қойсын. Бірақ өз ісіне адалдық, ар-ұятқа беріктік керек емес пе?— деп Тоқтарбай өзінің фәлсафа соқты.

Мүбәрәк басындағы қалпағын көтеріп, жалтыраған маңдайын көрсетті де, қарашының уіндеген суық желінен жасқанғандай, қайта киіп алды. Содан соң „айтсам ба екен, айтпасам ба екен” деген екіұдай оймен сәл үнісіз тұрды да, артынан бүгін Арыстанбековті осындай оңаша әңгімеге босқа шақырмағаны есіне түсіп, өзінің ішкі қатпарын осы жерде толық ашып тастамағанымен, шет жағасын аңғартып қойғанын жөн санады.

— Басшылар да әрқилы ғой, Тоқа! Меніңше, олар үш түрлі болады. Бірінші: таланттылар. Бұлар өте сирек кездеседі. Барды қанағат етпей, үстемелеп қосатындар — осылар. Екінші: орындаушылар. Бұлар жиі кездеседі. Жобалар іске асып, жоспарлар орыдалып жатса, әне, солардың арқасы. Үшінші: жікшілдер. Бұл айрықша қазақ арасында кең тараған құбылыс. Өз тобының, өз руының намысын жиыртып, басқаларды шетінен жау санамаса да, бөтен көретін, бөлікке түскеннің бәрін ең алдымен топтас-түстестеріне үлестіріп беретін осылар. Ал жаңағы сен айтқан ләлділік пен ар-ұят... меніңше, әркімнің қарақан басының қасиеті, бәлкім, ешкімге қол сұқтырмайтын жеке шаруасы болуы керек.

Тоқтарбай Мүбәрәктің көмейін танып келеді. Басшыларды үш топқа жіктеп, солардың ішінде айрықша „жікшілдердің“ жылын шағып сыйпаттаса, әрине, онда бұрынғы облыстық атқару комитетінің төрағасы Ермахан Жарбосыновтың ауласына тас лақтырғаны. Облыстағы екінші дәрежедегі басшы мен бірінші орында отырған әміршінің арасында қандай кәкір барын осында ешкім анық білмес еді. Әйтеуір бұл екеуінің бірден тұзы жараспай, әуелгі күндерден-ақ бір-біріне қырыс қабақ көрсетіп, ақыр соңында ашық белдесуге шыққаны ақиқат. Артында тұрған елінің, шыншын айтқанда рулас ағайындарының көңіліне арқа сүйеген, алды-артын аңдай бермейтін ақпа, арсы-күрсі мінезді Ермаханды аз атадан шыққанмен, айлашартыға жетік, керек кезінде кесіп тастайтын өткір, ал керек емес кезінде көнтерілі, қоңілшектің өзі болып көрінетін Мүбарәк тоңқалаң асырса, бұған да бұндағы елдің көпшілігі таңырқай қоймас еді.

Облаткомның омыраулы төрағасының қызметтен кету себебі де қызық. „Шығасың — иесі басшы“ деген сөз ып-рас екен: көп жылдан бері қабырғасы қаланып, төбесі жабылмаған, қар мен жаңбыр астында қаржусыз қалған екі қабатты ескі ғимаратты облыстық бюджет есебінен қайта жөндегіп, қалыбына келтірген Жарбосынов ақыр соңында от басындағы бала-шағасының көптігін сылтауратып, қалалық өкімет орындарының келісімі бойынша, соған кәдімгі нәтер ретінде кіріп алмай ма? Артынан айғай шығады. Сөйтсе, құрылысы тоқтап қалған бұл үй өткен бесжылдықтың жоспары бойынша қорғасын зауыдына қарасты қорыту цехы жұмыскерлерінің кішкене балаларын апарып өткізетін болашақ бала бақшасы болмақ екен. Далада қаржусыз қалған құрылысы біткенше қыңқ еткен

дыбысы шықпаған қорғасын заводының директоры Жарбосынов жаңа қошысын „жуып“ үлгірмей жатып, обкомға келіп арыз айтады. Белгілі басшылар үстінен жиі түсіп жататын арыз-шағымдарға әдетте жүрдім-бардым қарап, көбінесе сыйыр құйымшақтаңдырып созып жіберетін обкомның жігіттері бұл жолы ерекше іскерлік танытып, бірден тексеруге кірісіп кетсе керек. Тексеріс қорытындысы обкомның бюро мәжілісінде қаралып, артыпша облыстық совет сессиясының талқысына түседі. Сессия бұл жолы төраға тарапынан кеткен кемшілікке ымырасыздық көрсетіп, бұрынғы бастықтарын орнынан алып тастайды. Осыдан соң көп ұзамай облыстағы совет өкіметінің кешегі сенімді өкілі орман шаруашылығы мекемесінің директоры болып шыға келген. Ұзақ жылдардан бері қалыптасқан партиялық тәртіп жүйесі осындай: партия өзінің сеніміне кірген қызметшілерін бәрібір сыртқа теуіп тастамайды; мүлдем шектен шығып кетпесе, мейлі ол паракор, бәлекор атансын, Жарбосыновтарға ұқсап азкем „күіп“ жасап қойсын, әйтеуір құрқол жұмыссыз қалмас еді. Мүндайда бұрын үлкен астаудан тамақ ішетіндер енді алдына қойған табақтың ішіндерінен аз уақыт қанағат етіп, келешек жақсы күндерді күте тұрады. Мүбәрәк құрдасы дұрыс айтады: қазір адалдық, ар-ұят дегендер әркімнің жеке басының ісіне айналған. Өзі жек көретін бақталасын да Мүбәрәк ең ауыр кінәлағанда „жікшіл“, „рушыл“ деп айыптайды. „Әділет жолынан тайған“, „ар-ұятты аттап өткен“ демейтпін хақ.

— Сен екеуміз жасырынбақ ойнамасақ та болады,— деді Мүбәрәк бұдан соң. Ерекше ет жақын, риясыз дауысқа салып айтты. „Әй, зор артистсің ғой...“ деп ойлады оны мұқият, қас қақпай тыңдап тұрған Тоқтарбай.— Қанша айтқанмен, екеуміз ұзақ жылдардан бері үзеңгі қағыстырып қатар келе жатқан ескі жолдастармыз, Сені қайдам, өзім солай санаймын... Бір-біріміздің сырымызды жақсы білеміз.

Мүбәрәктің сырын жақсы білгендіктен де, ендігі айтылар әңгіменің аңғарын тани бастаған Тоқтарбай әзір сабырлылық көрсетіп, үнсіз тыңдауға бекінді.

— Рас, екеуміздің философиямыз әрдайым жараса бермейді. Мен кейде өзімді баяғы қазақ арасындағы ескі биге ұқсатамын да, мына сені қолына тасбиқ ұстаған сопыдай көремін. Әлбетте, би мен сопының гүлкі ниеттерінде пәлендей айырма болмағанмен, кейде әрекеттері әр түрлі болады емес пе?— деп Мүбәрәк енді қалжыңға сүйеп, көз

қиығымен күле қарап қойды.— Ертең мен өлгенде тозаққа түсіп жаның жатсаң, мына сен келіп қол ұшың берер деп үміттенемін. Солай ма, ей?!

Осы жерде пәлендей қисыңды көрінбеген қалжыңына Тоқтарбай лезде жауап бермеген соң, Мүбәрәк тағы байсал тартты:

— Қысқасы, Жарбосыновтың босаған орнына өзіңді ұсынбақ ойым бар. Маған да сенімді серік керек!— деді.

Зор қуаныпты жаңалықты жария еткендей көңілді, салтанатты дауыспен айтты Тіпті әзер қол жететін биіктегі мансап орнына өзі ұсынып отырған үміткердің келісімін де керек ететін ыңғайы көрінбейді.

— Көп ұзатпай облыстық советтің сессиясын өткіземіз. Дайындала бер,— деді де, екі қолын үстіндегі жеңіл былғары пальтосының сырқы қалтасына салып, жол жиегінде тұрған машинаға қармй қозғала берген.

Сәлден соң артына бұрылып, қаққан қлаықтай бір орнында қатып қалған Тоқтарбайға таңырқай қарап:

— Не болды, Қарақыпшақ Қобыландым? Қорыққан мен қуанған бірдей ме екен?!— деп күлді.— Кел, машинаға отыр. Аптығыңды бас. Қалғанын жол-жөнекей сөйле-серміз.

Мүбәрәк бүтін шаруасын бітірдімге санап, қалаға қайтуға бет алғанмен, әуелде тосыңдау көрінген ұсыныстан соң аздап қобалжып қалған Тоқтарбай лезде есін жинап, іштей бір шешімге келіп үлгерген еді.

— Менің де бір ұсынысым бар,— деді. Өзіне таңырқай қарап, бөгеліп тұрған құрдасының қасына жақындамай, анадайдан тіл қатты.

— Ол қандай ұсыныс?— деп Мүбәрәк енді кері қарай бұрылуға мәжбүр болды.

Тоқтарбай іштей қаншама бекінгенмен көңіліндеп қобалжуын әлі де баса алмай, еркінен тыс тынысы үзіліңкіреп шықты.

— Сенім көрсеткеніңе рахмет, әрине. Бірақ мен сол Ермаханның орнынан бас тартатын шығармын,— деді.

Мұны естігенде, Мүбәрәктің көзіндегі жылулық табы бірден өшіп, әлдеқандай суық күдік ұшқыны лып етіп белгі берген.

— Неге?— деп жылдам сұрақ қойды.

— Кеше ғана „сіз-біздесіп“ сыйласып жүрген азаматтың әлі жылуы кетпеген орнына барып, қонжияп отырып алу... былайша ыңғайсыздау секілді,— деп кібіртіктеген

Тоқтарбайдың бетше обком секретары түк түсінебеген сыңаймен бажырайып қарап тұрды.

Шынында дәл осы жолы Мүбәрәкқа алғыс айтудан басқаның реті жоқ еді. Туасы кейінгі жылдарда Тоқтарбайдың дәрежесін көтерін, жоғарылатып өсірін келе жатқан да соның өзі емес пе? Басқа біреу болса, Мүбәрәктің аяғына жығылып, табанын жалар еді. Мүбәрәктің әлдеқандай ішкі есебі бар шығар-ақ, бірақ әзір оның Тоқтарбайға күні түсіп тұрмағаны анық. Қайта Тоқтарбай оған сырттай арқа сүйсіп, дөң айбатын пайдаланып жүрген жоқ па? Аудандағы Өтениязов пен Жаһиловтар бұл екеуінің ара қатынастарын түпкілікті жете білмегендіктен, кейде қорқасоқтап, артын бағып жүргендей көрінер еді. Екі құрдастың арасы кейде алақұла көрінгенмен, былайғы жұрт алдында сыр бермеуге сабырлары жететін. Мүбәрәктің былтырғы әрекетін кезінде арамдыққа, сатқындыққа бағаласа, жүре-жүре ескі жаранының орны бітіп, ұмытылуға айнылыпты. Адам ұлғайған сайын көңіленек, кешірімшіл бола ма, кім білсін, тіпті бір замандарда оның ренжіткен, яки өзің ренжіткен тег құрбыларыңды көргенде, осы күні ішің жылын сала беретіні несі екен...

— Ақыры мені жарылқайды екенсің, онда Өтениязовтың орнына апарып отырғыз.— деп Тоқтарбай ақыр соңында төтесінен кетті.

Мұны естіген Мүбәрәк әлгіде тыз ете түскен асығыс күдігінен тез айығып, сол жерде шалқалап күліп, жетісті де қалды.

— Бәрінің бірінші болғың келеді, ә? Жөн, жөн, өзге біріншінің қол астына кіріп жалтақтағанша, тізгінді ешкімге ұстатпай, өз бетіңмен өмір сүргенге не жетсін. Солай ма, достым?

— Онда тұрған қандай ерсілік бар?

— Ешқандай ерсілік жоқ. Бәріміз пендеміз. Тоқа. Бәріміз де осылай осалмыз. Бірақ соны жұрт көзіңше мойындағмыз келмейді. Жұрт көзіңше біз барыңша турашылмыз, принцип ұстағыш қасарыспамыз...

— Өйтіп түспалдайтыңдай ештеме жоқ,— деп Тоқтарбай қабағын шытып алды.— Әуел баста Қуандарияға жіберген өзіңсің. Кейінгі бір оңаша әңгімеде: „Туған жеріңе барып, көшпін түзе, көлігін семірг, жұрт айта жүретін жақсылықтар істе“ деген тапсырма берген кім еді? Содан бері жыл он екі айдан астам уақыт өтіпті. Құдай куә, менің тартыншақтап әйтпесе аянып жүрген жерім

жоқ. Бірақ ойымдағының бәрі түгел жүзеге асып, жүзім жанып жүргені шамалы...

Тоқтарбайдың ішіндегісіні айтып танып тұрған Мүбәрәк бәрібір өтірік аңқаусын, қабағын көтере түседі.

— Сонда саған кім кедергі жасап жүр?— дейді.

— Қазіргі тілмен айтқанда, біздің аудандағы моралдық-психологиялық ақуал онша мәз емес,— деп Тоқтарбай бастығының сайқымасақтау сұрағына байсалды жауап беруге тырысын бақты.— Оны жөндеуге менің жалғыз өзімнің әлім келетін емес. Шынымды айтсам, билігім жетпей жүр...

— Билік, билік!— деп Мүбәрәк осы арада көзіндегі сайқымасақ күлкісін өшіріп, қайтадан салмақтана түсті.— Негылған тәтті сөз! Апырмай, осының не кереметі бар?

Мүбәрәктің бұл әуені де Тоқтарбайға ұнамады.

— Басқаларды білмеймін, ал мен... өзгелерге өктемдік жасап әйтпесе өш алу үшін билік іздеп жүргенім жоқ.

— Әлбетте, әлбетте...

— Мәселен, мен өткен бірорда жазықсыздан жазықсыз күйіп бара жатқан анау Аппақов ағамызға ара түсс алмадым. Бәлкім, Өтениязовтың орнында болсам, мәселе басқаша шешілер ме еді, кім біледі. Сол билігі құрғырың кейде әділдікке ара түсу үшін де керек екен.

— Айтпақшы, сол көкеміз не бұддіріп жүр?..

Аппақовтың жағдайын арнайы келіп түсіңдірмек болып жүрген Тоқтарбай бұл турасында обкомның бірінші секретары әдейі өзі сұраған соң, бұның ұятымында негізінен ақ пен қараға бөлінген өмірдің бұлтарысында қара инсттілердің тырнағына ілініп қалған Әлібек Аппақовқа шаң жұқтырмай, жұтыңдырып мақтай жөнелмес пе? Тиісті заң жолымен ұрылардың аузында кеткен адал ақысын қайтара алмаған бұрынғы жаужүрек, қызба партизан Жаһиловқа барып мінез көрсетпегенде қайтуші еді?! Шынында Аппақов не бұддіріп қойыпты? Ешкімнің көзі шығып, мұршы бұзылған жоқ. Жаһиловтың ұрлықтан тапқан ақшасы жан қалтасында қалды. Аппақовқа қарағанда жолы да, жасы да кіші автобазаның директоры қайта-қайта намысына тиіп қоймаған соң, ағамыз кешегі соғыс кезінде генерал Пономаренко сыйлыққа берген тппашасын тәре еткізітті. Онда тұрған не бар екен? Оның есесіне, Жаһиловтың бұзақылары аудандағы озат шаруалшылықтың басшысына, отан соғысының орденді ардагеріне зәбір көрсетіп, қолын арғына қайырып байлапты да, тура Өтениязов жолдастың алдына айдап апарыпты. Аузы батыр, ешкімнің алдында

оңайлықпен бүгежектей қоймайтын Аппақовты оңсыз да суданы сүймейтін Өтетиязов габанда аудандық партия комитетінің төтенше бюросын шақырып жіберіп, „жазықсыз“ Жаһиловқа шабуыл жасап, мылтық атқан „самосуд“ иесін партия қатарынан аластауға, қызметінен босатуға қаулы шығартады емес пе? Тоқтарбай, әрине, қолынан келгенше Аппақовқа арж түсіп бақты. Бірақ сол бюро мәжілісінде зар илеп, жағдайын айтқан отағасының сөзіне ешкім құлақ асқысы келмеді. Тіпті әншейіндегі жібі түзу, ұяты бар дейтін үшінші секретарь Айдарғазиев пен аудандық газеттің редакторы Майлыбаев екеуі бұл жолы мойындарына су кеткендей, бұстарын көтермей қойды. Ал Тоқтарбайдың бірінші орынбасары Тәукеева қарындас тіпті шалақ белсенділік көрсетіп, партиялық тәртіпті, адамшылық өлшемді бұзған бұзақының ісін сотқа тапсыруға талап етті. Сөйтіп, кешегі Гермен фашистерінен жеңілмеген партизан өзінің туған жерін жайлаған зорлықшылардың қолынан қорлық көріп, тоңқалаң асты.

Тоқтарбайдың „хабарламасын“ немқұрайдылау тыңдап тұрған Мүбәрәк басын шайқап, жеңін көтерді де, қол сағатына қарады.

— Өй, сүмірейтесің-ау...— деді.

— Бар шыңдығы осы!— деп Тоқтарбай қызбалана түсті.— Ау, Аппақовтың да жағдайын түсінуіміз керек қой. Бұрын ешкімнен беті қайтпаған қайсар адам. Ал енді оны қайдағы бір бала-шаға мазақ қылғысы келеді...

— Бәрібір ақысын күшпен тартып алмақ болуы дұрыс емес.

— Әрине, ондай дөрекілігін ешкім ақтамайды ғой... Бірақ адамның откендегі, бүтіндегі еңбегін бағалау деген қайда? Егер құдайшылығын айтсақ, Аппақов кім? Жаһилов кім? Осыны да айыруға шамамыздың жетпегені ме?!

Мүбәрәк қабағын түйіп, салмақтана түсті.

— Бұрынғы сіңірген қызмет — бүгінгі қылмысқа арашашы бола алар ма?

— Неге арашашы болмасын? Егер бұрынғы еңбегің еленбесе, бүгінгі тыраштану кімге керек? Өйткені бүгінгі бітірген ісің ертеңгілерге селтпеген типізбек емес пе?

— Соңда маған неғыл дейсің?

— Аппақов обкомға, өзіңнің атыңа хат жазыпты. Соңда оған қызметтен босатса да, партияда қалдыруды өтінсе керек. Бюрода да „коммунист қатарынан шығара көрмендер“ деп әбден жалынды байғұс. Пенсия жасына

жетіп отырған адам жұмыстан кеткеніне қиналмайды ғой. Ал партиядан шығарғанға... шалың шыдай алатын емес. Бір күні қапаға түсіп отырып, Пономаренко сыйлаған тапаншамен өзін өзі атып өлтірсе қайтеміз? Соңда ел-жұртқа не бетімізді айтомыз?

Мүбәрәк түсін жиып, тіксіне қариды.

— Ол не пәлең тапты?..

Тоқтарбай бояуды қалыңдатып түскенді жөн көрді.

— Мен ол шалдың мінезін білемін ғой... Осыдан партиядан біржола шығарып жібердіңдер ме, сөз жоқ, атылып өледі. Содан соң ар жағы белгілі: анау-мынау кәсіптің бірі емес... Бітпек: дауға қаламыз, Былтыр қапняда қазаға ұшыраған Шерәлі Дүйсенбаевтың қасына Әлібек Аппақовты апарып қояды осындағы ел.

— Қарғайған сайын қезымыр болып барасың, Тоқта. Шерәлі марқұмның бұл жерге не қатысы бар? Әлекең әлі тірі жүр емес пе?

— Ылайым жүз жасасың!

Тоқтарбай Аппақов турасында бұдан әрі қазбалай берудің жәңсіз екенін түсінді. Неде болса айтарын айтып жеткізді. Қалғаны — Мүбәрәктің қолында. Қалтасының қалыңдығы арқасында әзір ешкімге теңдік бермей жүрген Жаһилов тағы үстем шыға ма жоқ әлде жаңа ғана өзі „жекке бастың шаруасы“ деп сыйпаттаған ар-ұят таразыға түсер ме? Қайтсе де бұл жағдайдың бұның Мүбәрәк құрдасына сын болатынын, тіпті алдынан қолденең шыққан кішкене бөгетке айналатыны анық. Ақыл-айласты бір басына жетіп-артылатын қу мүіз сол бөгетті қалай айналып өтсе де, өзі бастап оңаша кеңеске шеңқырған Тоқтарбайдан бәрібір қашып құтыла алмас еді. Аппақовқа арша түссе де, су түбіне батырып жіберсе де, бәрібір күні бүрын алдынан өтіп, ескертпесін айтқан тірі куәсі бар.

Дәл қазір Тоқтарбайдың өзіне де қызметі өсіп, дәрежесі жоғарылағанынан гөрі — Аппақов ағасының тағдыры маңыздырақ көрінген еді. Өйткені мұның ұғымында: осы Қулидарияға келгелі беріп уақытта кішігірім длу-дамайларды бастан өткергенмен, Жаһиловтың ашық тура әдіспен бұларға азу көрсетуі — осы жолы. Аппақовтың алтындай ардақтап, күмістей салмақтап жүрген отыз қошқары, әрине, Жаһилов үшін ұсақ-түйек. Азынаулақ малға зорлық жасау сірә оған сес көрсетуге қажет болса керек. Соңда ол сығыр кімге сес көрсетеді? Ең алдымен аудандық атқару комитетінің төрағасына әрі оның соңына ере бастаған Аппақовқа ұқсаған „ацқауларға“ бұл

тәңіректе кімнің қожайын екенін ескертіп, естеріне салып қоймақ шығар. Епкімнің алдында айылын жимайтып ақиқоз батырларың Аппақов па? Оны да майыстырып, кіріптар халге түсіру — оңайдың оңайы екенше көздерін жеткізбек болар.

Бар саналы өмірін ел ішінде өткізіп келе жатқан Тоқтарбайға мұндай қазақы қоқон-лоққы бұрыннан таныс. Өзге жұрттар „азиялық қулық“ атал, соның ішкі қатпар-қыртыстарын түсіне бермейтін мұндай айла-шарғының түздіктер үшін түк құпиясы жоқ. Түспалдап, жанамалап, сатылап жасалатын сол әрекеттердің мағнасы адам атаулыға ортақ: мансапқа, билікке, дәулетке, атақ-абыройға қолын жеткізу. Соған жету үшін жұмыр бастылар иір-шиыр жолдарға түседі. ию-қию әдістер таңдайды. Миллиондардың ішінен осының бәрінен баз кешіп, барға қанағат етумен өмірін өткізген бақытты адамдарды тірісінде „есі ауыс“, өлгеннен соң „әулие“ деп атамаушы ма едік?

Тоқтарбай бірақ әзір өз тәңірегінен оңдай болашақ әулиелерді түстеп танып жүрген жоқ. Ал ар-ұятын, түзу ниетін жоғалтпаған адамдарды көрсе, кәдімгідей іші жылып, жақын тарта бастайтыны рас. Бәлкім, мұның жақсыға балағаны базбіреулердің көзімен қарағанда „жамап“ шығар. Жуықта өткен бюро талқысында куә ретінде шақырылған Жаһилов, мәселен, білек күшімен болса да намысын қорғаған мұның Аппақов ағасын „қаны қойылған бұзық“, „ниеті қара қаскүнем“ „жалақор“ деп қаралады емес пе?

Тоқтарбайдың қазір жиі көріп жүргені: бүгіндері қайда барсаң да пәлендей елеулі мансабы жоқ, бірақ дүние-мүліктің, ақша-қаражаттың кілтін ұстаған кішкентай Жаһиловтар билік басында отырған дәулердің басын айналдырын, тәңіректен шықпайтын болған. Бұлардың тамыры қаншалықты тереңдеп, тармақтанып кетті, мақтаулы социалистік қоғамның сара жолын қаншалықты дәрежеде илүрқ тесіп, бұзып-бұлдіріп жатыр — соны зерттеп, сорлы қалың халықтың жоғалтқан несібесін жоқтап жатқан тағы ешкім көрінбейді. Тоқтарбайдың өзі де өзін үздік күрескер қатарына қоспас еді. Егер Жаһиловтар жайына қарап тыныш жүрсе, кездескен жерде сыз қабақтанып, ернінің ұшымен әрең амаңдасымса, ішіні мұның жақтасы Аппақовтың адал малын ұрлап, қыр көрсетпесе, бәлкім, бүйтп жүйкесін жұқартпайды емес не? Жаһиловты жау көретіндей қолында нақты дәлелдері болмаса да, әйтеуір осы аудандағы елеулі-елеусіз істерге тікелей қатысы ба-

рып, айрықша Өтениязовқа ықпалы зор екенін қазір осы төңіректегі елдің бәрі сезеді-ақ. Әсіресе біреулерді қызметке қою, дәрежесін көтеру ісінде соңғы кездері Өтениязов аудандық атқару комитетімен ақылдасып шешуді мүлдем тоқтатты. Табысты жерге барып, майлы жiлiктiң басын ұстайтындар кiлең Жаһиловтың жақындары. Соңда қалай? Дүниеге даңқты болған партияны енді кішкентай Жаһиловтір басқара бастағаны ма?

Соңғы кездері жанын қинап жүрген осындай ойларын өзінен білмі артық, саясатқа жепк санайтын Мүбәрәк құрдасына бұрындары да тәлай айтуға оқталып, жемемге келгенде үдемей қалушы еді. Бүгін де сөйтті. Өйткені мұндай әңгімелердің обком секретарының жанына жақпайтынын біледі.

***

Ақыл-парасаты мен амал-айласы тең түссін Мүбәрәк Кәрімұлының арқасында Тоқтарбайдың желі оңынан соға бастады. Мүбәрәк мұны ақыры Өтениязовтың орнына апарып отырғызды. Сөйтіп, Тоқтарбай о бастағы өзінің кіндік қаны тамған жерге біржола орнығып, ойындағысын бірте-бірте жүзеге асыруға мүмкіндік алғандай болды.

Обкомның бірінші секретары Құснидинов бәріннің қисынын келтірді. Қуаңдария халқының көпшілігіне сүйкімсіз көрінген Өтениязовты жылы орнынан жылжытып, облыстық атқару комитетінің төрағалығына төрлетіп әкетті. Өткен жолы обкомның бюросында талқыға түсіп, есең карточкасына жазылған қатаң сөгіс арқалап шыққан, былайша қарғанда, партия алдында кінәлі адамды қалайша есебін тауып өсіріп жібергеніне осындағы елдің біразы недәуір таңырқап қалғанмен, жоғарғы жақтың асүйіне барып дәм татып жүретін білгіштердің айтуынша, мұның өзі пәлендей қиын шәруа емес көрінеді. Біріншіден, кез келген партиялық жаза қазір алты ай уақыт өткен соң жаза беруші ұйымның қауымымен күшін жояды екен. Екіншіден, түзу ниетпен іздеген адамға осы артта қалған Қуаңдария ауданының өзінен әр саладағы оңды өзгерістер мен ілгерілеушіліктер табылады. Мәселен, биыл жем-шөп дайындау науқанында Қуаңдария облыстың алдына шықты емес пе? Қаназ жүзінде болса да биыл тағы бір жарым жылдық мал азығының қоры жасалды. Бір жарым жылдық қорыңыз, әрине, арық-тұрақ аз малды алдымыздағы қыстан аман алып өтсе де жарайды. Одан арғысын кім тек-

серіп, сұрап жатыр дейсіз. Оның үстіне, мысалы, Қуаңдария ауданындағы көркем өнерпазшы әнші, күйшілер облыстық байқауда бірінші орынға шығып, сонау астанамыз Алматыға жолдама алып отыр. Бұл не? Бұл Өте-ниязов басқарған аудандық партия комитеті еңбекші бұқара арасында саяси-тәрбие жұмысын жақсартып, халық өнерінің өркендеуіне ерекше қамқорлық көрсетті деген сөз. Бұрындары кейбір кемшіліктер жібергенмен, кейініректе осындай айтулы табыстарға мұрындық болған жігерлі басшыны астанаға ертіп апарып, ондағы дәулерді көндіру, содан соң облыстық советтің сессиясын шақырып жіберіп, бірауыздан шешім қабылдану — Мүбәрәк Кәрімұлы үшін әншейіндеп үйреншікті жұмыс екен ашық.

Тоқтарбай Арыстанбекті аудандық партия комитетінің бірінші секретарлығына сайлайтын пленумға да Мүбәрәктің өзі қатысып, тікелей басшылық етті. Әдеттепдей бұрынғы біріншінің атына жылы лебіздер айтып, оның жоғарғы совет қызметінде де жаңа табыстарға жетуіне тілектестік білдірген соң, ол жаңа дәрежелі, жауапты қызметке Тоқтарбайдың кандидатурасын өзі ұсынып, мұны он бес-жиырма минуттай әбден келістіріп мақтап алған. Тоқтарбай сірә жасы елудің ортасына жеткенше мұндай марапат сөздерді көп естімеген шығар. Қай істің басында жүрсе де барлық күш-қуатын жұмсайтын, еселі табыстарға жетіп, жетістіктерге жетекші болған, қарақан басының қамынан қауым мүддесін жоғары қойған партияның адал ұлы — өзі екен. Кемшіліктерге тозбейтін, кем-кетікті көзге айтатын, сын мен өзара сынды басшылыққа алып жүрген ең турашыл, ең принципшіл коммунист те — өзі екен. Мүбәрәктің көтермелеп сыйпаттауынша, социализмнің асыл мұраттарына кір жұқтырмай, сақтап қалатын азшылықтың қатарында осы Арыстанбек сияқты жүреді екен. ("Неге азшылық? Сірә жаңылысып кетп-ау!" деп ойлады Тоқтарбай). Осылай біраз марапаттап алған Мүбәрәк ақыр соңында:

— Рас, менің бұл құрдасымның біраз қыңыр мінездері де бар, — деп жұртты күлдіріп қойды.

Партиялық жүйедегі белгілі тәртіп бойынша төрт-бес кісі мінбеге көтеріліп, бәрі обкомның бірінші секретары ұсынған кандидатураны қызу қолдайтындықтарын білдіріп жатты. Мәжіліс залына тізіліп қойылған орындардың алтыншы қатарында басын төмен салып, аяқ астынан қарапайым, момақан кісі болып тым-тырыс отырған

Тоқтарбай мінбеге көтерілген шешендердің қошемет сөздеріне оншалық сәліккен жоқ еді. Бұлардың әрдайым басшылар ұсынған кандидаттарды бір ауыздан қызу қолдайтын әдеті емес пе? Бұрын Өтепиязовқа жүз процент дауыс берсе, бүгін Арыстанбековке жүз процент дауыс береді. Партиялық жарғы талаптары бойынша, әрине, бұлардың қолдауға да, қолдамауға да, тіпті басқа біреуді ұсынуға хұқылары бар. Бірақ бұндайда ешкім партиялық жарғы талаптарын ескермейді, анау төрде отырған төрелердің аузына қарайды. Ең артысы Мүбәрәк досы тұрашыл, принципіл деп мақтаған осы Тоқтарбайдың өзі де егер Өтепиязовтың орнына бүгін басқа біреу ұсынылып жатса сөз жоқ, бас изегіш көпшілікпен бірге қол көтерер еді. Ал онда-санда шыдамы жетпей, орнынан тұрып, ортаға қыстырма сөздер тастайтын бұрынғы партизан Аппақов қазір билік сахнасынан қуылған...

Жұрттың соңын ала бере мінбеге қарай жағымсыз Жаһиловтың ұмтылғанын көрген Тоқтарбайдың іші қыпың ете қалған. „Пленум мүшесі ретіндегі құқың пайдаланып, бұл енді бүлдіреді-ау“ деп күткен. Бірақ Жаһилов ойламаған жерден жайраң қағып, былайша қарағанда құлаққа жанымды естелетін есті сөздер айтты.

— Маған ең ұнайтыны, — деді ол, — Тоқаң нақты істің адамы. Бізде бүгінгі күнде ең керектісі де... осы іскерлік қасиет. Ел ішінде өмірі таусылып бітпейтін өсек-аяққа араласып, алтын уақыттарын босқа өткізіп жүретін кейбір ағаларымыз, олардың ішінде тізгін ұстаған басшылар да бар, біздің осы Тоқаңнан... Арыстанбеков жолдастан ұлп, онеге алса теріс болмас еді. Сондықтан мен обком ұсынған кандидатураны шын жүрегіммен қолдаймын!

Мұны естігенде, мәжліс басқарын отырған Мүбәрәк құлшына қол соғып жіберді.

— Бәрекеді! — деді.

Бар шаруасын бітіргендей мінбеден алашақдап түскен Жаһилов бұдан соң залдың артқы жағындағы орнына барып жайғасты да, қасындағылармен сымырласа бастады.

Тоқтарбай жағын кергілеп, аздап есінеп қойды. „Іш құсаның белгілі болды, жітім“ деп түйді ішінен.

Сөйтін аудандық партия комитетінің ұйымдастыру пленумында Тоқтарбай Арыстанбеков бір ауыздан бірінші секретарь болып сайланып шыға келді.

Пленумнан соң Мүбәрәк Кәрімұлын ортаға алып, басты-басты басшылар, оның ішінде Тоқтарбайға көңілі жақын серіктері бар, Қыздаркүлдің жайған мырза дас-

тарқанының басына жиналған. Қомағайлығымен недәуір аты шыққан, әсіресе семіз жылқының қазы, қартасын сүйсініп жейтін облыс әміршісі ішіне ел қонып, біраз сусындап алған соң бір ауық Қыздәрікүлге көзі күлмеідеп қарап отырып:

— Мына сенің байың қызметі өскен сайын сұмдық сараң болып барады. Бұрын тіпті су шаруашылығы қызметкерлері күнін атап өту үшін үйіне шайға шақырушы еді. Енді үлкен ұлын аяқтандырғанда біз байғұсқа бір ауыз хабар бермейді. Осының мәнісі қалай?— деп сұрады.

Мүбәрәктің қалжыңға сүйеніп айтқан сөзіне қапелімде жауап тауып айта алмай, Қыздәрікүл қатты сасып қалды. Тоқтарбай екеуінің жуықта тұла бойы тұңғыштарын үйлендіріп, дүркіретіп той жасағаны рас еді. Соңда әйелі Мүбәрәкті қосағымен қосып қызықшылығымызға шақырайық деп жалынғанда, Тоқтарбай табаңдап көнбей қойған. „Ешкімге жағынатын жайым жоқ!“ деп бет бақтырмаған.

Қыздәрікүлдің қызаржақтай бастағанын көріп, үй иесі әйеліне ара түсті.

— Бұның түк жазығы жоқ. Шақыртпаған өзім.

— Неге-әй?

— Сенің әр минуты санаулы қымбат уақытыңды бөлгім келмеді.

— Шіркін-ай, ә?! Мұндай қамқор болармысың!

Екеуінің әзіл-оспағына енді басқалары күліп жатты. Абырай болғанда Мүбәрәк бұл тақырыпты қайтып ежіктемеді. Тек кезекті дастарқан жинала бастаған бір тұста:

— Келінді шақырыңдаршы. Менің қолымнан табақ алсын,— деді. Үлкендердің қолынан табақ алып, сәлем беріп ізет көрсететін елдің ежелгі дәстүрін еске түсіріп отырған Мүбәрәктің күні бұрын ойластырып қойған сюрпризі бар екен. Аққудың балапанындай сүп-сүйкімді жас келін құрметті қонақтар жайғасқан бөлмеге именіе кіріп, содан соң төрдің төбесіндегі ең мәртебелі кісі ұсынған табақты қос қалдап ұстап, иіле сәлем берген шағында, Мүбәрәк жан қалтасынан жытыраған кок конвертті шығарды да, табақтың шетіне тастай салды.

— Айналайын қызым, тойларыңа қатыса алмадым. Мынау менің шашуым болсын... Қолыңа алтын сақина алып тағарсың,— деді.

Бұл кезде әрқилы аңыз сусыниан дәм татып, көңілдене

бастаған қонақтар жалпылатып қол соғып, қошемет сөздерін де қарпай боратып жіберді.

Дастарқан үстіндеп ыдыстарды реттестіріп жүрген Қыздаркүл күйеуіне жалт қарап, жамап көзбен атып жібере жаздады.

Тоқтарбай екі қолын тәбесіне қойып, ыржалаңдап күле бергеннен басқа амал таппай:

— Бұл жолы сен мені жеңдің, Мүбәрәк!— деп.

Қонақтардың біреуі орнынан тұрып, жағалата шампан құйып шықты да, кезектен тыс сөз алды.

— Манадан бері Тоқанды жаңа орнымен құттықтап, негізінде ағамыздың зор жеңісі үшін көтеріп жатырмыз. Ал мен бұл жолы жеңілістер үшін тост ұсынамын.

— Түсінбедім,— деп дастарқан басында отырған қонақтың біреуі басын шайқды.

— Әй, Майлыбаев! Мұның түсінбейтіндей несі бар?!— деп екіленді кезектен тыс сөз иесі.— Сені мен менің достығымыз мәселенки, мына екі ағамыздың достығындай берік болып, бір-бірімізді осылай жеңіп-жеңіліп жатсақ, бізде басқадай зор арман болар ма еді?

— Түсіндім,— деп Майлыбаев орнынан тұрды.— Мен енді ішемін.

Бәрі мәз-мәйрам. Сыртта жұмыс бабында жеке-жеке кабинетті иеленіп отырған осылардың мінездері әрқилы: біреулері өз демдеріне өздері пісіп, ара-тұра ашыған қамырдай ісініп шыға келсе, кейбіреуінің шекесі тырысып, қабағы ашылмас еді. Анадойдан айбат шегіп, ақын түратындар бар. Түк естімегендей меңірейіп, манаурап отыратындары кездеседі. Шыбылдаған аттай басын шұлғып оңай келісетін, бірақ сен есіктен шығысымен бәрін ұмытатын „кішіпейілділер“ де аз емес. Бірақ кеңседен ұзап шығып, осындай оңаша отырыстарда емін-еркін бас қосқанда бұлар да кәдімгі ет пен теріде жаралған пенделерге ұқсап, кәдімгі қалыптарына түседі. Шетінен ішкі қатпарларын ашып, көмейлерін көрсетпегенмен, көбісі-ақ көңілшектеңіл, жеңілтектеңіл кетер еді. Мүңдайда әзіл-қалжыңға шек қойылмайды. Әшпейінде бір-біріне өткізе алмай жүрген ұсыныстарын, өкіне-паздарын қисынын тауып айтып қалатындарға әрі ешкім ренжімейді.

Осындай жарастығы мол қызу құрапаттың орта тұсында үй иелерінен рұқсат сұрап, орнынан көтерілген Мүбәрәк Кәрімұлын ауданның жаңа басшысының үйіне жиналған көңілді қонақтар кең ауланың бұрышында көлденең қолбеп жатқан ерекше салтанатты, су жаңа

„Чайка“ машинасына шейін шығарып салды. Облыс басшысын Тамкелітке жеткізіп салаптын ГАИ көліктері де осында самсап күтіп тұр еді. Қошеметіп топтың әр қайсысының қолын қысып, ризалықпен қоштасқан Мүбәрәк Тоқтарбайдың нығына қолын артып, күтулі көлігіне қарай жақындап барды да:

— Аппақов ағамыздың ақуалы қандай?— деп сұрады.

— Шүкір, жаман емес. Өзіңе алығы айтып жатыр.

— Солай ма? Әйтеуір маған ренжімесе жарады.

„Дегенмен, осы Мүбәрәккің қолынан қайырымдылық жасау келеді екен“,— деп ойлады Тоқтарбай бастығын аттандырып, үйде қалған қонақтарына қайтып қосылған сәтте бүгінгідей сәтті күні көңіл түкпіріне жинақтала бастаған алғашқы әсерлеріне өзінше қорытынды жасағандай болып. Жаһиловтың жағасына жармасамын деп қызметінен қуылған бұрынғы партизан обкомның бірінші секретарының ара түсуі арқасында партия қатарында қалып еді. Партия қатарынан шығаруды өлім жазасынан кем көрмейтін сол тұстағы аға ұрпақ өкілі Аппақов үшін бұл әжептәуір жеңіске бар-бар екенін Тоқтарбай жақсы білетін.

Әрине, Тоқтарбайға Мүбәрәк досының есепсіз қадам баспайтыны аян. Қанша айтқанмен, ұзақ жылдардан бері ат үстінде үзеңгі қағыстырып, қатар келе жатқан сырмиез құрдасын ауданның бірінші секретарлығына жоғарылатса, мұның таза пендешілік көңілмен өзімсініп айтқан өтінішіне құлақ асқаны ғана емес, соңғы кездерде Қулақдарияда тағы асқына бастаған екідай айтыстың түптің түбінде облысты басқарып отырған өзіне де абырой әпермейтіндігін ескергені шығар. Мүбәрәк Кәрімұлы, әрине, осы ауданның бұрынғы беделді басшыларының бірі болған Шерәлі Дүйсенбаевтың қазасынан кейінгі өрбіген әңгімелерді әлі ұмытқан жоқ. Ендеше, қарапайым көпшілік көзінде сол Шерәлі Дүйсенбаевтың орнын басардай көрінетін көрнекті жігітті көтермелесе, өзінің де сол қарапайым көпшілік көзінде биіктей түсетіні анық. Мүбәрәк құрдасының бір осал жері (бәлкім, мықтылығы да сол шығар, кім білсін)— былайғы жұрттың аузында өзінің жағымды аты жүргенді ұнағар еді. „Мүбәрәк өйтпті, бүйтпті“, „Мүбәрәк өйдепті, бүйдепті“ деген сөздер неғұрлым көбірек естілсе, мұның мерейі тасып жүреді. Ал екінші жағынан, аудан халқына жақпай жүрген, бірақ биік билік мүддесінен қарағанда керек бар деп білетін „қарсы жағалаудың“ биікті басшысын облыстық дәрежедегі мансап иесіне айналдырса, бұл да елі ішін тыныштандырудың ұтымды әдісіне жатпас па? Енді

Мүбәрәктің ойынша, құда да тыныш, құдағи да тыныш болуы керек.

Қалай дегенмен де Тоқтарбайдың пенденілік бір мұраты орындалғандай, әуесде көңілі недәуір тоғайып жүрді. Пленумды сәтті өткеріп, обком секретарын шығарып салған күннің ертесіне-ақ жаңа қызметіне шұғыл кірісіні кеткен. Ел басқару, әрине, қолыңа кетпен ұстап, арық қауу емес. Қайраты тасыған жігіт білек күшін аямай жұмсаса, дер кезінде егінше су жеткізіп, көп ұзламай дәнін теріп жейді. Ал билік тізгінін ұстаған азамат қаншама қызу қанды, білікті, омыраулы болғанмен, аз уақытта оңайлықпен ешнәрсе оңала қоймайды. Ел басқару ісіндегі ең зор өнер — әр нәрсенің көзін табу, иіңғайын келтіру екенін Тоқтарбай әлдеқашан ұққан. Анау айтқан үлкен саясатты ұстанып, тұтынып көрмегендіктен бе екен, егер қайдағы бір қаніпезерлер жүйкесіне тиіп мазасын алмаса, ешкімінің қытығына тимей, орынсыз жерде қытымырсымай-ақ, әркімге қолынан келетін жұмысты тапсырып, сол тапсырғанның орындалуын қадағалап тыныш отырғанды жаны сүйсіп Мүбәрәк досы мұны жетегіне алып, біресе облысқа, біресе ауданға қарай сүйремегенде, биірек билік төңірегінде ойындарға әкеліп араластырмағанда, бұл, бәлкім, осы күнге шейін анау көрші аудандағы совхоз шаруасын шыркобелек айналдырып, ауыл айналасындағы абыройын қанағат етіп жүре берер ме еді, кім біледі.

Биірек билікке келіп араласқан Тоқтарбайдың кейіпінде байқағаны: өз ішінде де талай ит оліп жатыр екен... Сол өлген ит басын көтеріп, қайта-қайта шәуілденіп үріп, мазасын кетіре бастады. „Әй, сен осы жүргендердің қайсысынан кемсің? — дейді. — Немене, солардың сенен ақылы көп пе, әлде білімі артық па? Солардың ұстаған амалын сен ұстасаң, мәселенки... қолыңнан келмей ме? Келгенде қандай? Қайта сен солардан гөрі артығырақ, озығырақ шығарсың. Ендеше, қимылда! Қорғалама!“ „Әй, әнебіреу неге қышығын көтеріп, саған қырын қарайды? Ә? — дейді әліп шәуілдек тағы бірде. — Ондай немені неге табаныңа салып таптап кетпейсің?“ Шәуілдектің бұдан басқа да үйрететін үлгілері жеткілікті. Ал іштегі тірілген иттің үйіне көп аса құлақ аспай, сыртта жүрген бәзбір иттермен адамша сөйлесіп, тіл табысу да оңай шаруа емес екен.

Тоқтарбайдың тағы бір иіңғарғаны: саналы әрбір пенде өмір бойы қалыптасып, нә өсіп-толысып, әйтпесе мүлдем кер кете беретінге ұқсайды. Жасыңда қайратың тасып,

кәртайғаңда — ақылық көбейе бермегі де шарт емес. Өйткені жастың бәрі — қызу қанды келін, кәрінің бәрі сабырлы көрінбейді. Мұраттың ең үкені — өзіңді іздеп табу болса керек-ті.

Билік сырын да он-оңай түсіну қиын екен. Әйтеуір үкен-кіші биліктің ерекше кәйпі болатыны анық. Бұрын қасыңда жүрген адам қатарынан бөлініп кішігірім таққа барып отырса, алдымен мына өзіміз соған басқаша көзбен қарай бастаймыз. Мәселен, оның бұрын күніне он айтып жүрген қарапайым сөздері енді өзгеше мәнді, салмақты естіле бастайды. Бәрің басыңды ізеп мақұлдасаң, билік иесіне соның өзі де кәйіп. Сендердің өз қолдарыңмен бітрген әрбір сәтті істерің де кәйіп. Өйткені соны басқарған бәсекешінің өзі емес пе? Жәке сәңді кабинет, қаз қатар самсап тұрған байланыс жүйелері, машина, арнайы дүкен... тіпті қабылдауыңды күтіп, босағад иіп тіресіп отыратын келушілер де... әжептәуір кәйіп. Мүңдай кәйіптің түрлері толып жатыр. Ал билік атаулымен бірге жаратылған осы кәйіп шіркіне біржола бой алдырып, басың айнала бастаса онда құрдымға түсіп кеттім дей бер.

Бұрын ешбір кітаптан оқып-білмеген, тек әйтеуір азы-көпті өмір тәжірибесінен жинақтаған осындай ойларын арқаланған біздің басты кейіпкеріміз шынып айтқанда көптен бері көзін тіліп жүрген мүдделі орынға келіп отырғанда да осы уақытқа дейін өзі түзу санатан дағдыларын өзгертпеуге тырысып бақты. Ең алдымен бытыр ауатқомды басқаруға келген тұстағыдай асығыс, төтенше мінез көрсетпей, бір жағынан бұны осы орынға әкеліп отырғызған Мүбәрәк Кәрімұлының сенімі жоғалтпай, екінші жағынан енді тұтасымен өзінің басқаруына өткен ауданда осы кезге дейін қалыптасқан жағдайлармен есептесу қажет екенін ескеріп, әуелден аяғын аңдап басып, сақ қимылдауды дұрыс деп тапты. Әрбір белсенді жаңа басшы жаңа жұмысын ұрымтал жерлерде отырған кадрларды қозғаудан бастаса, іштей мүңдай әдісті негізінен дұрыс санайтын Тоқтарбай бұл жолы қолына тізгін тиісімен-ақ ауданның бұрынғы бірінші басшысына адал қызмет еткен қыз, жігіттерге қырғидай тиюдің қисынсыз екенін білді. Өйткені осында келгелі жұмыс бабында солардың көбімен-ақ қоян қолтық араласты емес пе? Бәрі өзіміздей адам. Алып-жұлып бара жатқан артықша қабілеттері жоқ, әйтпесе әдейі кері тартқан кердең мінезділер емес. Өткен жолы анау Мүбәрәк Кәрімұлы сый-

паттаған „орыңдаушылар“— осылар. Бұлар кеше Өтениязовқа кіріптар еді, енді Арыстанбекке бағынады.

Бірақ бәрібір жаңа басшы келгенде, мүлдем өзгеріссіз болмайды. Мәселен, Өтениязов осындағы өзінің сенімді көмекшісін Тамкеніке өзімен бірге ала келті. Тоқтарбай сонда қайтпек керек? Әрине, ауатқомның жауапты хатшысы, бұрыннан сырмисіз, өзіне әбден жағымды Сансызбайды қасына шақыруға мәжбүр болды. Сөйтіп бұрынғы боксер, сырттан оқитын тарихшы, совет қызметкері бәләйі себеппен енді аудандық партия комитеті бірінші секретарының көмекшісі болып іріленіп шыға келді. Тоқтарбайдың арқасында дәрежесі сатылап өскен сайын онсыз да даусы көмейімен күркідеп зор естілетін жігіттің өңеші бұрынғыдан жуандат кеткен бе, немесе, егер отырған бөлмесінің есігін ашып қойса, көмекшінің әлдекімдермен сөйлесіп, әйтпесе телефонмен түсіндіргендегі азынаған үні екінші қабаттағы ұзын коридорды керінен кетер еді. Ондайда әлі жаңа көмекшіге үйренсе алмай жүрген, бәлкім, іштей жақтырмайтын кейбір жиіттер кабинеттерінің есігін тәрс бекітін алады.

Сансызбай соңғы кездерде өзінен жасы үлкен әрі оңайлықпен біреудің айтқалымен жүре қоймайтын бастығына қисынды-қисынсыз екеніне қарамай, ақыл айтуды үдете түскен. Сол бұрынғыша баяғы өткен тарих оқиғаларын тілге тиек етіп, жақсы көретін ағасын осы күні „почему-то“ қаптап көбейіп кеткен залымдардың әрекетінен сақтандырылды да жүреді. Сақтандырып қойса ғана жақсы ғой... „Қап, өйту керек еді“, „бүйту керек еді“ деп кейде құлағын сарсытатыны бар. Тоқтарбай оған жиі кейиді. Тіпті „таз ашуын тырнадан алады“ дегендей, кейде Сансызбайдың түк жазығы жоқ екенін біле тұрып, өзгелерге ренжіссе, осыған келіп тиіседі. Сансызбайдың денесі қанша мол болса, өзі де сошалық көңтерілі, көңбіс. Түйе секілді. Түйеде тіл жоқ. Ал Сансызбай кейде орынсыз сөзуарланып кетеді. Осы жолы да, көмекшілік орнына отырар-отырмастан:

— Алдымен апа Өтениязовтың шопырының көзін құрту керек!— деп бірден келте қайырған.

— Е, шопырдың не жазығы бар?— деп Тоқтарбай жүре тыңдайды.

Бірақ Сансызбай қаңдладай қадалып:

— Сол жігіттің маған көзі ұнамайды... Адамға бір түрлі жатсынып, жатырқап қарайды екен. Ниеті бұзық болуы керек!— деп аяқ астынан пәле іздей бастайды.

Аудандық атқару комитеті төрағасының босаған орнына да недәуір талас жүрді. Әуелі облыстан Мүбәрәк звондап:

— Сендердегі жастар жетекшісі оңды жігіт көрінеді ғой. Соны неге өз орнына ұсынбайсың? — деді.

Обкомның бірінші секретарының ұсынысы — бұйрық берумен бірдей екенін білсе де, Тоқтарбай бірден азар да бөсер болды.

— Ойбай-ау, аудандық комсомолдар ұйымын басқарғанына үш жыл толмаған шп-шикі жігітті қалайша күрмеуі көп күрделі істің басына апарып қоямыз?! — дегенде, телефонның арғы жағынан жуық арада жауап естілмей, күңір-күңір дыбыс шығып, Мүбәрәк әлдекімдермен ақылдасып отырғандай көрінді. Сәлден соң бастығының байсалды даусын естіді.

— Тоқа, мұндағылар ол жігітті мақтан отыр. Бұрын ауыл шаруашылығы ғылыми институтында қызмет істеген көрінеді... Жалпы жастарды өсіргеніміз дұрыс қой. Бірақ өзің білесің. Менікі тек ақылдасу ғана.

Тоқтарбай бұдан соң „уһ“ деп демін алған. Мәртебелі құрдасы картасын бірден ашып тастағаны мұндай оңды болар ма? Ол тіпті өзі де жөнді білмейтін осындағы комсомол ұйымының жетекшісін әлдеқандай көңіл жықпас жақын таныстары (әлде облаткомге жаңа ғана жоғарылап барған Өтениязовтың енді облыс көлемінде жақтастар жасақтау жөніндегі алғашқы әрекеті ме екен?) қолқа салып, қомақты орынға апарып отырғызу жөнінде орыпсыз қинап отырғандарын бұдан жасырған жоқ. Мүбәрәктің қасындағы сұрампаздар, әрине, оның осы „ақылдасуын“ сыпайы тікелей тапсырма деп түсініп, мазданып отырған да шығар. Ал құрдасының „өзің білесінін“ арқалапған Тоқтарбай басын көп қатырмай, артынша ауданның төрағасының орнына Айтуаровтың кандидатурасын ұсынған.

Аудандық советтің сессиясы өтерден бір күн бұрын бұған тағы Мүбәрәк звондап:

— Иә, Қарақыпшақ Қобыландым, ауданыңдағы совет өкіметін кімге басқартқалы жатырсың? — деді. Бұл жолы көтеріңкі дауыспен көңілдене сұрап отырды.

Тоқтарбайдың іші қылп етс қалды.

— Ойбай-ау, өздеріңе белгілі емес пе? Бар документті алдын ала жібертіп, мақұлдатып алмадық па?

— Иә, білемін... Сол Айтуаровың қандай жігіт өзі?

— Қандай жігіті қалай?!

Тоқтарбай енді шынымен таңырқалға айналды. Ежелден орныққан тәртіп бойынша, әрбір үлкенді-кішілі шаруашылық басыпаларынан бастап, аудандық көлемдегі дөкейлердің бәрі облыстық партия комитеті бюросының алдына ала келісімімен ғана бұйырған орындарына барып отырар еді. Сайлана ма, тағайындала ма — бәрібір, мұндайда партиялық жоғарғы ұйымның айтқаны орындалады. Осы талапты бұлжытпай сақтаған ауданның жаңа бірінші секретары Айтуаров жазғавды да дер кезінде сүзгіден өткізген сияқты еді. Ертең сессия өткелі отырғанда Құснидиновтың енді бүйтін құбылтқанын түсінбеді.

— Қолынан іс келе ме? Ауыр жүкгі көтеріп кете ала ма? Ертең ұятқа қалдырып жүрмей ме?

Бастықтың әлгіндегі көңіріңкі, көңілді даусы лезде өзгеріп, бірден ресми қальпқа түспегенмен де, бұрынғыдан гөрі қатқылдау естиді.

— Қолынан іс келмейтін жігітті ұсынып, мені жың қатып па? Осында келгелі жылдан астам мерзім өтіпті. Кімнің кім екенін білетін бәлдік қой, — деп Тоқтарбай реңжи сөйледі.

— Айтуаровың барын ұрған боқтампаз, дорекі әрі шкіін жігіт көрінеді. Неменсе, жепіс мыңдай халқы бар Қуандариядан ел басқаратын жібі тұзу біреуді таппадыңдар ма? Онда, бәлкім, басқа жақтан іздестіреміз, — деді облыста отырған дәу бастық.

Мүбарәктің беті әрі қарай бұрылғаны айдай анық болды. Оның иеге әуелде „мақұл" деп, артынан аяқ астынан өзгерген себебін Тоқтарбай бәрібір іздеп таба алатын емес. Дәрежесін көтеріп, жазылқағандай көрінген құрда-сы бұдан былай да тізіп ұстатпай, осылай қысым жасауды әдетке айналдыра берсе, бұл сонда қайтін күн көрмекші? Бүйтін Советтің төрағасын, ертең колхоздың бригадирін тағайындау үшін алдымен обкомның көңілін аудан, жалыпып, жалбарынуы керек пе екен? Бірақ жаңа орынға келісімен ә дегеннен бастығымен түс шайыса бастаса, қызықтың көкесі сол болар еді. Оның үстіне, Мүбарәк мұны біріншілікке өткізіп, өсіргенде, қанша айтқанмен кейде бір-біріне батыра сөйлеп, пікір таластырып қалғанмен, шынтуайтқа келгенде бір-бірімен ішайласып, кектескен жері жоқ екенін ескеріп шығар-ақ.

— Сонда менің не істеуім керек? — деп Тоқтарбай лажсыздық көрсетіп отырды.

— Сасатын ештеме жоқ, Қарақыпшақ Қобыландым! — деп телефонның ар жағындағы отырған бастығы қайтадан

көңілдене бастады.— Ауатқом төрағасының орнына тездетіп Тәукеева қарындасыңды әзірле. Өзің білесің, партия бізге қазір әйел жолдастарды жауапты қызметтерге өсіруді қатты тапсырып отыр емес пе?

— Ойбай-ау!..— деп қаншама мәмілеші, икемшіл көрінісі келсе де, Тоқтарбай тағы тұттығып қалды.

— Иә, тағы не „ойбай“?

— Тәукееваның о бастағы мамандығы — мұғалімдік. Ол аудандығы әлеуметтік салаларды басқарады...

— Қалай басқарады?

— Жамандауға аузым бармайды. Өз ісіне шегедей мығым адам.

— Сонда саған не керек? Айтпақшы, менің де о бастағы мамандығым... мұғалімдік. Сен өйтіп мұғалімдерді кемсітпе. Осы жүрген бәріміз күні кеше мұғалімнің тәрбиесінен өткен бұрынғы шәкірттеріміз.

— Дұрыс қой, бірақ... ол қарындасымыз ертең агрономдармен, зоотехниктермен, инженерлермен қалай сөйлесіп, міндетті нұсқаулар бермек?— деп шырылдайды Тоқтарбай. Бірақ Мұбарәк мәу демейді.

— Кәдімгі адамша сөйлеседі. Онда тұрған не бар екен?.. Өзі ауылда туып-өскен, ауатқомда сегіз жыл қызмет істеп, оның ішінде бес жылдан бері үзіліссіз бюро мүшесі болып келе жатқан басшыға, сен қорқытатындай, ауыл шаруашылығының бүгінгі мәселелері пәлсіздей таңсық емес шығар? Соллай ма?

— Әрине, солай ғой...

— Бойында қабілеті бар адам бәрін тез игеріп кетеді. Білмегенін сендер үйретесіңдер. Бәріміз бәрін іштей туып біленіміз жоқ. Бізде тағы анау Жапониядағы секілді болашақ бастықтарды жастайынан оқытып, әзірлеп шығаратын оқу орындарының жуық арада ашылатын түрі көрінбейді. Сонда жастарды басшы орындарға отырғызып сынап көрмесек, өзіміз тәрбиелемесек, ертең мына сіз бен біздің орнымызды кім басады?

Мұндай жүйелі сөзге қандай уәж тауып қайтарарсың? Суға кеткен тал қармайдының кебіш киген Тоқтарбай ақыр соңында:

— Бірінші орынбасарлыққа Айтуаровты жоғарылатсақ қлайтәді?— деп сұраған.

Мұбарәк бұған қарсылық көрсеткен жоқ.

— Ол жағын өзің білесің,— деді.

Өзің білесің... „Сен Қу Мүйіз негіп өзің білесіңге салып дүңкемізді құртасың ғой“ деп ойлады Тоқтарбай сонда.

Сөйтіп, аулаңдық советтің кезектен тыс сессиясында Тәукеева әдеттегідей бір ауыздан төрайым болып сйла- нып шыға келсін. Жәй орынбасарлықтан бір саты жоғары көтерілгеніне — Айтуаров та мәз. „Ой, менің төрағалықтан о бастан үмітім жоқ-тұғын,— деп енді быдықтап жүрген көрінеді.— Төрағалық ауыр жүкті арқалауға менің төзімім жетпес еді. Одан да осы орынбасарлығымның өзі артық. Бірдемені бұлдыретін — мен, ал жауап беретін — бастығым“ деп бопсалайды деседі.

Неге екені белгісіз, осы Айтуаров соңғы кездерде жәнсіз семіріп кетті. Сонысына қарамастан, бұрынғыша жүрісі жылдам, қимылы ширақ, аузы шапшаң. Боқтампаздығына қоса, кейде айтқыштығы да бар. Осы елдің ішінде қазір „Айтуаров айтыпты“ дейтін қаңғыбас қылжақ сөздер тарап жүр. Соның бірді-екесуін Тоқтарбай өз құлағымен естіген. Мәселен, Аппақов пенсияға шыққан соң дәмдес-түздес жақындарын үйіне шәй ішуге шақырмай ма? Сол жолы бірден араққа меймілдеп тойып алған Айтуаров бір кезде шалқасынан сұлап түсіп, қалың ұйқыға кірмей ме? Өзі қам семіз неменің қорылы сұмдық жаман екен: тамағының қысылған қуысынан аңда-саңда лоқ-лоқ еткен құсық дыбыстар шығарып, дастарқан басына жиналған қадірлі қонақтардың біразының тәбетін бұзып бітті. Басқалар бірдеме айтуға бата алмаған соң, Тоқтарбай қасында жатқан қорылдақтың бүйірінен түйін жібергенде, алау көзіні зорға ашып: „О не, аға?“ деп сұраған. „Әй, қорсылдақ! Бір қырыңнан түсіп, іргеге қарап жатсайшы!“ деп жекіді сонда Тоқтарбай. „Ойбай, аға-ау, менде оңдай қыр дейтіндей дәнеме жоқ қой. Қалай ауна- сам да бәрібір, бөшкедей дөң-дөңгелек емеспін бе?!“ деп жауап берген Айтуаров әрен басын көтерген.

Осындай қылжақбас, байсалдылығы кемдеу, бірақ жұмысына адал, барын салудан аянбайтын, шаршап-шал- дығудың не екенін білмейтін жігітті атқару комитетінің төрағасына өткізе алмай өкінген Тоқтарбай бұдан былай әр салада орнығып отырған басшыларды орынсыз қозғай бе- руден оңшалаық пайда түспейтіндігі жөніндегі бұрынғы ойларына қайта бекінгендей бұдан былай елдің берекесін алып, өзінің де жүйкесін тоздырмауға тырысып бақты. Осы ойында әлдеқандай қарима-қайшылық барын іші құрғыр сезеді. Ешкім ешкімді орнынан қозғамаса, өзгерістер болмаса, өзінің де бүйтіп дәрежесі өспес еді. Бірақ бұның дәл қазіргі ба амдауынша, оңды өзгерістер жаслау қолынан келетін (әй, пенденілік-ай: өзі сонда солар-

дың қатарына кіреді екен-ау) басшыларды ғана әрлі-берлі жылжытудың қисыны бар секілді. Әйтпесе айтуір жас екен, немесе тәжірибелі жасамыс деп шен-шекпен жабу-дан түсетін пайда жоқтың қасы. Бұл, бәлкім, жасы елудің ортасына келіп шау тартқан, тоқтасқан адамның қисыны шығар. Қаншама жалынды күдіксіздік, жер тарпығанмен, енді ұзар жеріңнің шамасы белгілі емес пе? Аламан бәйгеге қосыла алмайсың, оған демің жетпейді. Ал екі-үш айналым жүгірістерден аман өтіп, мәреге жақындағанда алдыңғы топтың қатарынан көрінуді қанағат ететінің анық.

Екінші жағынан біреуді қозғап, орнын босатудан да қорқа бастаған сыңайы бар. Біреуден құтылам деп жүріп, басқа бір жағымсызға тұтылып қалса қайтеді? Жақсы жайлы қызметтердің бірін анау Жаһиловтардың көз-дестіріп жүрмесіне кім келіп? Онда тағы облыстан Мүбәрәк досының өзі звоңдап, қисыңды дәлелдер айтып, небір суқаны сүймейтін сұмдарды төрге шығарып жіберуі мүмкін ғой.

Дәрежесі өскен сайын адамның өзінен жоғарыларға тәуелді бола бастайтын нәлесі бар ма, немене? Жоқ әлде қарауындағы елдің тыныштығын көбірек ойлай ма? Елдің іші тынышталса, жұмыс та ілгері басатындай көрінеді. Неғұрлым бақталастық пен тақталастыққа уақыт қалмаса, неғұрлым күпкөріс төңірегіндегі күйбең мен күңкіл сөз азая түссе, соғұрлым елдің көпшілігі қолынан келетінше иек артып, қолынан келмеске ұмтылмас па еді, қайтеді еді? Осындай әрі-сәрі ойлардың жетегінде жүрген Тоқтарбай әл-әзірше қабылдау бөлмесінде отырған хатшы қызды да орнынан қозғамай, әліптің аяғын күте тұруды ұйғарды.

Бірақ жаңа бастық келелі бері бірлі-жарым ұсақ өзгерістер кіре бастағанын аудандық партия комитеті аппаратында қызмет істейтін қыз, жігіттер айтып жүрді. Мүндайда кеткен бастық пен келген бастықтың еріктен тыс салыстыруға түсетін әдеті емес пе? Біреулері мақтаса, екіншілері мишеп-мұқатудан да кет әрі емес. Мәселен, Өте-ниязов бұрын таңертеңгі сағат жетіде тапжылмай қызмет орнында отырады екен. Ал Арыстанбеков сағат тоғызда, кейде тоғыздан өте бере қазасын көрсетеді. Өте-ниязов құдайдың құтты күні таңертеңгі сағат жеті жарымда аппа-рат қызметкерлерін түгел жинап алып, жиналыс өткізуші еді. Арыстанбековтің әзір ондай жиналыс құмарлығы байқалмайды. Көбінесе әр қызметкерді кабинетіне жеке шақырып сөйлеседі, мәлтек тапсырмалар береді. Өте-ния-зов секілді бәрін қағазына түзіп, сыдыртып жазып отыр-

майды, жазбай-ақ жадына сақтайтын, ештемені ұмытпайтын қазымырдың өзі болып шықты. Цифр жаттауға, көрсеткіштерді көзге шұқып көрсетуде тіпті осындай жұмыстармен күндіз-түні игуылданып отырған аудандық статистика, финанс бөліміндегі басшыларды да қия бастырмайды. Жалпылама көп сөзді жақтырмайтын, анау-мынау сылтауға құлақ аспайтын сыңаржақтау сыңайы бар. Өтениязов ешкімге алабөтен дауыс көтермей, зілденіп, сызданып мығым отырар еді. Арыстанбек сияқты ара-тұра ашу шақырып, күйді-пістіндеу мінезін көрсетіп қояды екен. Бірақ аппарат қызметкерлерімен қоян қолтық араласып, тіл табысып үлгірген көмегісі Сансызбайдың жеткізуінше, жаңа әріптестері мұны „алды кең, көпшіл“ басшы ретінде тани бастағанға ұқсайды.

— Мен сонда демократ басшы болғаным ба?— деген Тоқтарбайдың сайқымазактау сұрағына Сансызбай байсалды жауап берген.

— Бұрын Өтениязов жолдас, мысалы, кабинетіне кірген біреу мүшелерінен басқа ешкімге „отырыңыз“ деп Іатипат көрсетпейді екен... Бөлім меңгерушілерінен бастап бәрі де оның алдында тікелерінен тік тұрып сөйлесетінге ұқсайды.

— Солай ма?

— Әрі ешкім, тіпті екінші, үшінші секретарьлардың өзі де қабылдау бөлмесінде отырған хатшы қыз арқылы алдында рұқсат сұрамай, біріншінің кабинетіне кірмесе керек.

— Апырмай, ә?

— Ал сіз, Тоқтарбай Арыстанбекүлі, кабинетіңізге өз бетімен кіріп барған нұсқаушыны да ерінбей, жалықпай тыңдап отырсыз...

Сенімді көмегісінің „тыңшылық“ қызметін пайдаланудың ерсілігін сезсе де қарауындағылардың көңілу ауауын тезірек білгісі келген Тоқтарбай бұл жолы Сансызбайды тоқтатқан жоқ.

— Иә, тоғы не дейді бұл жұрт?

— Сізге жеткізіп қояды деп қорқады ма, қайдам, аппараттағы жігіттер пәлендей сыр ашпауға тырысады. Дегенмен, Өтениязовтың сыбайластары көп ұзамай сыбағаларын алатын шығар деп үміт ететіндері бар.

— М-м...

— Алдыңыздағы отырған хатшыңыз да сіздің кейбір жүріс-тұрыстарыңызға таңырқап жүрген сияқты.

— Сондай-ақ, мен не бүлдіріп қойыпмын?

— Мәселен, оның бұрынғы бастығы түскі асты каби-

нетіне алдырып ішіп, тамақтанған соң, баяғы Англияның премьер-министрі Черчилль мырзаға ұқсап, клубнетке жалғасқан демалыс болмесіне кіріп, бір мезгіл ұйқтап алады екен. Ал сіз шөлдеген уақытта анда-санда көк шәй қайнаттырып, асықпай ұрттап отыратын көрінесіз.

— Бытыр ауырғалы бері көк шәй ішуге көшкенім рас.

— Алдыңызға арыз айтуға әйелдер келе қалса, азар да безер болып, хатшыңызға: „Бұларды маған кіргізбе, алдап-сулап ана Айдарғазиевке жібере бер!“ дейді екенсіз.

— Әйелдердің сөзі көп. Оның бәрін тыңдай берсем, басқа жұмысты жинап қсыюм керек!— деп Тоқтарбай осы жерде ыңғайсыздана күліп алды.— Ал маған қарағанда Айдарғазиевтің қолы бастау ғой. Әрі әйелдерге қатысты әлеуметтік мәселелер соның құзырында емес пе?

Әрине, Сансызбайдың айтып отырғаны — Тоқтарбай үшін жаңалық емес. Әрбір басшының сыртынан қарайтын көз көп. Қарауындағы бағынышты қызметкерлер түгіл, күні кеше жұбың жазылмай жүрген жақын досың кейде ешбір себеп-сылтаусыз өзін әлдеқалай сыбағадан құр қалған кісідей сезініп, алыстай бастайтыны бар. Сен туралы осек-аяқ таратып, алдымен жұртқа жайып жіберетін де — сол жақындарың. Талайдан бері көріп жүр: басқа бөтен жұрттарда қалай екенін білмейді, ал әншейінде ағайыншыл, туысқаншыл болып ұйыса қалатын қазақта сыртынан ғайбаттап, жоқ жерден сылтау іздеп тауып табалуға әзір тұратындар да сол етенелер. Осы өмірінің ішінде бәрібір қандастық жақындық құрығынан құтылып кете алмаса да, Тоқтарбай әйтеуір қасына тым жуық жерде руластары мен шыл қимас қоңладестерін қызметте ұстамауға тырысатын. Өмірінде тұңғыш рет сүйектес ағайынны іспеттес Шерәлімен бұған мүлдем қатыссыз бәнайі себеппен облыстық басқармада бес айдай уақыт әріптес болғанда әуелде „айналасына руластарын жинап жатыр“ деген қаңқу сөз шықса, кейін орынбасары қапияда қаза тауып, соған қатысты іздестірулерге бұның көңілі толмай, қықу салғанда: „Қойтсін-ай, бауырына арн түседі ғой“ деп те кінәлады емес пе?

Ең ганибеті: аудандық партия комитетінің аппаратында Тоқтарбайдың рулас жақындары жоқтың қасы екен. Рас, қазақы ауызша шежіре бойынша осыдан үш жүз жыл бұрынғы тармақта бірінші секретардың өзі жөңді білмейтін арғы аталарының біріне барып қосылатын бір інісі осында идеология бөлімін басқарады екен. Көп сөйлемейтін, томаға тұйықтау, момын жігіт көрінеді. Сансызбайдың айту-

ынша, өзге бөлімдегі жігіттер бірде әлпін ортаға алып: „Әй, ағашның бірінші болып келгенін жумайсың ба? Мына отырысың қай отырысың?!“ деп біраз қыспаққа алған екен. Әлп мың болғыр ыржиып күліп, түк үйдемей отыра беріпті.

Кейінгісін кезінде көре жатар, ал әзірше аупарткомның аппаратында бұра тартып, бұратана мінез корсетіп жатқан ешкімді байқамды. Қанша айтқанмен, ол заманда үлкенді-кішілі партиялық аппаратқа аңғалдар мен аңқаулар шақырылмас еді. Шеттерінен сыртқы жүріс-тұрыстары жігіттей, тілі майда, мінездері мәйін қыз, жігіттер жиналғандай көрінетін. Шынында да бұлардың көбісі үлкен қалаларда жоғарғы білім алған, содан соң әрқайсысы өз мамаңдықтары бойынша әлде бірнеше жыл қызмет істеп, жұрт көзіне түскен пысықтар ғана емес, бұлардың арасында жігерділері мен өтімділері де жиі кездесетін. Әрине, осындай ұйысқан, ұйымшыл аппаратқа қызметке келген жас төрелердің арманы — партиялық бюрократия мектебінен тезірек өтіп, әрқайсысы қайта қанат қанып ұшып, сөйтіп бір-бір мекеменің, әйтпесе шаруашылықтың басына барып қонжиган қожайын болып отыру. Сондай дәмелі орынға жеткенше бастықтардың көз алдында жүретін дәмегөйлер тырс еткен бөтен дыбыс шығарып, орескел әрекеттерге өліп бара жатса аяқ баспас еді.

Сансызбай арқылы Тоқтарбайға жетіп жатқан әлпіндей ұсақ-түйек әсіпмелердің де түп төркіні түсіпті. Былайша қарағанда бұны бұрынғы бастықпен салғастырып, сынаған-мінген, таңырқағансыған болып, ал шын мәнісінде көкке көтеріп мадақтай бастағанып бірнеше жылдан бері қасында жүрген Сансызбай аңғармай ма екен? Бірақ бұл білетін Сансызбай ептеп өсіре, үстемелете сөйлеуі мүмкін, бірақ ашық өтірікке бармаса керек. Өзі де келешекте өсіп кетуді шәккі көрмейтін бұрынғы боксер, әрине, төменгі жаққа қарайлауға уақыт таппайтын бастығына қарағанда, қатардағы қызметкерлерге жақынырлық.

Бірақ осы Сансызбай байқағыштықтан да құралақан емес. Ешкім сұрамаса да, осында келгелі біржүз қызметкерлерге мінездеме беріп, әрқайсына сырттай топ пішін қойған. Бір қызығы: сырттай оқитын тарихшы-студент мұндайда майдаларды ескермей қайта олардың көпшілігін қорғаштап, „таптық бірлік“ көзімен қараса, ірілерге ауыз батырыңқырап мінеп-сынағаннан әдетте әжептәуір ләззат алар еді. Неге екенін өзі біледі, ол

әйтеуір бірден осындағы екінші секретарды көз қырына ала бастады.

— Елдің бәріне жағып, Талейран болғысы келеді... Бірақ дүниеде ештемеге басы ауырып, жаны ашымайтын көзі ашық, көңілі соқыр самарқандың өзі, — дейді.

Шынында Тоқтарбай күдікті жұмыс барысында екінші секретарь тарапынан әзір қомақты көмек жағып көре алмай жүр. Жиын-талқы үстінде көбінесе біріншінің айтқанын сөзбе-сөз қайталап, құлшына қостағаны болмаса, сол шіркіннің жанынан қосып айтатын дәнемесін байқамайды. Тіпті бірде бюро мәжілісі үстінде біріншінің ұсынысынан соң елден бұрын орнынан тұрып:

— Апырмай, мынау ешқайсымыздың ойымызға келмеген дәншіпандық әдіс екен! — деп аузының суын жұтып, Тоқтарбайдың бұдан бұрын да, ауаткомда он рет айтып аузын ауыртқан, алыстағы малшы қыстауларына арақидік рациялар орнату жайындағы ұсынысының аяғын жерге тигізбей мақтай жөнелсін. — Мәселенки, мынадай аласүргін боранда қиядағы қыстауды қыстаған қойшының қатыны босана алмай, босағаға асылып тұрса, әйтпесе әдділеген баласы көктүйнек болып, ошақтың алдында шыркөбелек айналып шырылдап жатса, құдай-ау, оған кім жәрдем бермекші? Әрине, рация! Мейіңше, қияданы қыстаудың бәріне рация орнатуымыз керек. Халықтың қамына, адмның бағына қызмет ететін мұндай пікірді ескерусіз қалдыруға хақымыз жоқ, жолдастар!

Тоқтарбай екінші секретардың буынсыз қызыл сөзге бейім екенін бұрыннан білуші еді. Бірақ жалған мақтау мен жалтырақ теңестірулер басына қардай жауып, бүйтіп ыңғайсыз жағдайда қалармын деп ойламапты. Бүгіндейде бұрын анау пенсияға қуылып кеткен Аппақов ағасы құйтырқы қыстырмалар қосып, шектен тыс шешенсіген екіншіні сабасына түсіріп отырар еді. Аппақов барда мұның өзі де абайлап сөйлейтін Енді алдын кес-кестейтін ешкімнің жоқ екенін көрген көреген жігіт баяғыдан бергі қанына сіңген әдетіне бағып, жаңа келген бастықты мақтап-мақтап тағы да қолтығына кіріп алмақ еді.

Тоқтарбай осындайда тіпті қапа болады. Апырмай, осы өтірік мадақтан қашан құтылар екенбіз? Бұл есін білгелі естіп келе жатқаны — “жасасын!” Ленинді мақтауға әдеқашан етіміз үйреніп кетті. Ол дұрыс та шығар: Құдайды құлатқан қоғамға бәрібір сыйынатын өлі әруақ секілді біреу керек еді. Содан соң отыз жыл Сталинге тең келетін теңсу таппай, дданың талай талапты жыршылары ақыры

опасыз дүниеден өтіп кетті. Сталинді ештеп шеткерілеткен сияқты едік, енді оның орнына келген „көкелеріміз“ одан асқан білгіш болып жатыр. Әзір ешқайсысын күн көсем атамасақ та, осы күнгі әрбір партиялық съезд партия басшыларының мүшел тойларына ойнолып барады. Бұрын коммунистік партия нұсқау беретін секілді еді, енді қазір бастары қауқиған кәрілерді, „жеке өзі нұсқап“ көрсететін болды. Осы аурудың енді бастан аяққа шейін тарап кеткен түрі бар. Алматыны былай қойғанда, мына өзіміздің Тамкент облысында сіз бен бізге қалай күн көруді, мәселен, облыстық партия комитетінің жетекшісі Құснидинов жолдастың „өзі“ пленумдар мен бюро мәжілістерінде белгілеп беретін болды. Ал аудандық көлемдегі билеушіге айналған Арыстанбек баласы да бұдан былай, қасындағы жаңымпаз көмекшілерінің көмепмен, жоғарыдағылар секілді... сондайдың „Өзіне“ айналмақ па? Өйткені бұл бұрындары ешкімнің ойына келмеген данышпандық әдістерді ұсына бастапты ғой!

Тоқтарбай керемет іс бітіргендей, үстіндегі костюмінің етегін екі жаққа қарай желіп тастап орнына отыра берген екінші секретарға әдемі ризалық жүзбен сүйсіне қарап алып:

— Онда осындай данышпандық ұсынысты жүзеге асыруды бюро сізге тапсырады, — деген.

Бұдан соң екінші секретарь „ауру қалса да, әдет қалмайдының“ керімен анда-санда шектен шығып кеткенмен, шекара бұзуды азайта бастағандай еді.

Жалпы алғанда аупартком мен ауаткомның күнделікті жұмысында бір-бірінен пәлендей айырмасы жоқтың қасы. Бар айырмасы: мұнда әрбір атқарылған, атқарылатын жұмыстарға саяси айдар тағылып, партиялық съездер мен пленумдардың шешімдерін шекпен қылып кигізеді екен.

Өз пайымдауымыша, кейін шептеннен гөрі ілгері басқаны басымдау түсетін қазіргі тіршілігін қанағат еткен Тоқтарбай әзірше ақырын жүріп, анық басқанды нысанаға алып, күйбең күндерді күрсеңбей өткізіп жатты.

Аудандық партия комитеті бірінші секретарының жаңа қызметке кіріскен тұстағы алғашқы шұғыл шаруасы — облыстық байқауда жүдделі орынға шыққан Қуалдариялық өнерпаздарды астанамыз Алматыда өтетін бүкіл қазақстандық фестивалға бастап апару болды. Тоқтарбай әуелде бұл сапарға идеология жөніндегі секретарь Айдарғазиевті жібермекші еді. Жоғарғы жақтан мұндай маңызды шараға бірінші бастықтардың өзі мұрындық болу

керектігі турасында арнайы тұсқау түскен соң, лаж жоқ, желтоқсанның басында қасына жиырма-отыздай ауыл әртістерін ертіп алып, күні бұрын жалданған жеке вагонға отырып, жолға шыққан.

Бұлар Алматыға келгенде тау етегінің ауа райы қырық құбылып, біресе жапалақтап қар жауса, арты суық сұлбыр жаңбырға ұласып, мұндайға еті үйренген дейтін қалалықтардың өзінің берекесін қашырып тұр екен. Ал далалықтардың көңіл күйлері бірден көтеріліп кете қоймағаны да түсінікті. Оның үстіне, бүкіл қазақстандық байқау өткізіліп жатқан әрқилы мәдениет сарайларының іші де ығы-жығы халыққа толып тұнып тұрмаған соң, алыс аудандардан келген әншілер мен күйшілердің шабыттары ерекше шалқымай, шабаңдай қалғандай сезілді. Астана жұрты жылда жиі өтіп жататын осындай ұялған-шуылған илуқандардан әбден жалығып біткен бе, жоқ әлде осындағы орталық радио мен теленидениенен, ірілі-ұсақты ойын-сауық залдарынан жиі еститін, бір-біріне егіз қозыдай ұқсас, әуені мен сөздерінен айырма жігі анық көрінбейтін арзанқол нәрселерді хас өнердің үлгісі деп танудан қалған ба, кім білсін, әйтеуір көбіне-көп әр ауданның өнерпаздары көрсеткен ойын-сауыққа сол ауданның яки облыстың Алматыда оқып жүрген студенттері мен бірі-жарым ересек жерлестері ғана қатысатынын осы жолы Тоқтарбай көзімен көрді. Өзін өзгелер секілді құлаққа жағымды ән-күйлерді ұнататын көпшілік қатарына қосатын Тоқтарбай бірақ осы саланы жетік білетін жетелілер маңынан жүре алмасынан хабардар еді. Басқаларды былай қойғанда, ән айтқанда күллі аудан тыңдампаздарын, қала берді барша облыс талғампаздарын талай таңырқатқан Сәлима сұлудың өзіне бұндағылар қырылып қол соқпай қойды емес пе? Жұлдел орыннан дәмегөй қарындасының қамын ойлаған делегация басшысы ретінде бұл алдын ала тебесінде тесігі бар, айткенмен әлдекімге ашыла салатын есігі жоқ естрия төрешінің бірінен сыр тартып байқап еді, анау аузын керіп есінен отырып: „Жолдыбаеваның даусы жақсы екен... әттең, репертуары кедейлеу“ деп кергімесі бар ма? „Даусы жақсы болса, басқа не керек?“ деп төрешінің сөзін ұнатпаған Тоқтарбай сол жерде жоғарыдан түскен шамның жарығына шағылысқан әлгі біліштің шашсыз төбесіне сұқтана қарап қалған. Неге екенін өзі білмейді, әйтеуір сол жерде түк жазығы жоқ ойма таздың дөп-дөңгелек

жалтыр төбесін сұқ саусағымен шерттіп-шертіп жібергісі келген.

Сөйтіп, кешегі облыстық байқауда алдына жан салмаған Қуаңдарияның ерен жүйрік өнерпаздары астаналық жарыста жүдделі орыннан біржола құр қайтатындай қауіп туды. Бұл шын мәнісінде аудандық партия ұйымының жаңа басшысы ретінде алғаш жауапкер болып қолына алған, әуелде оншалық мән бермей, атүсті қараған ісінің былайғы жұрт көзінше, әсіресе анау ауылда қалған кейбір күндестерінің алдында, біржола күйреуі еді. Осындай кішігірім болмашы оқиғаны күні ертең анау Жаһиловтың нағашы атасы Арысбаев секілділер сан саққа жүгіртіп, әжептәуір әңгімеге айналдыратыны анық. „Кешегі Өтениязовтың тұсында айдарларынан жел ескен қайран жампаздар бүгінгі Арыстанбековтің уақтысында жүздері жынылып, жерге қарип қайтыпты” деп жалғанға жария етпес пе? Одан, әрине, мұның қылшығы қисая қоймас. Бірақ ә дегеннен артынан сөз ермегесін дұрыс санайды.

Содан, лаж жоқ, басқа амал ойлап таппаған Тоқтарбай мәдениет министрінің орынбасары, сырттай естуінше әу баста Тамкент облысында туып-өскен жерлес жігітке жағдай айтып баруға мәжбүр болды. Бұрыннан таныс-білістігі жоқ, тіпті осы уақытқа дейін бетпе-бет жүздесіп көрмеген дөкей інісі мұны жылы жұмсақ қабақпен қарсы алып, төрдегі орнынан тұрып келіп, бұған қарма-қарсы тұрған орыңдыққа қисайып отыра кетсін. Содан басын қайта-қайта изеп қойып, келушінің мұңын сабырмен ұзақ тыңдады. Сырмінсез емес мансап иесіне көкейіндегі мүддесін қалай жеткізудің қисынын таппаған Тоқтарбай тым алыстан орағытын жіберсе керек, бір кезде министрінің орынбасары басын изеуді тоқтатып:

— Бәрін түсіндім, — деп, бір жақ езуін жымқырып, жымия қарады. — Мен сөз жоқ өзін туған облыстың патриотымын. Жерлестерімнің қашанда шыққан тауы биік болғанын қалаймын. Бірақ дәл осы жолы сіздер күткен жерден көрінбедіңіздер...

— Неге? — деді Тоқтарбай жұлып алғандай. Манадан бері сөзін қош көргендей жылы шырай танытып отырған жігіттен мұндайды күтпесе керек.

— Дайындықтарыңыз нашар. Репертуар жағы әлсіз. Ойындағысын бүкпей, бірден ашық айтып отырған басшыны өмірінде бірінші рет көріп отырған кісідей, жерлестеріне қолғабыс етудің орнына, сынап-мінеуден бастаған

білімпазға қапелімде ештеңе тауып айта алмай сасқалақтаған сұрампаз сол арада:

— Апырмай, осы сендердің репертуар дегендеріңе мен онша түсіпбеймін, — деп аузы-бетін алақанымен сыйпалап қойды.

Министрдің орынбасары аузына құрт салып сорып отырғандай тамсана сөйлейді екен. Тағы да сөйтті.

— Апырмай, сіздерде... күлмі Қуатқария ауданыңда махаббаттан басқа әнге қосатын тақырып құрып қалған ба? — деп бұл жолы кәдімгідей таңырқап отырды. — Үлкеніңіз сахнаға шықса да, кішіңіз сахнаға шықса да, „сүйдім-күйдім“, „жаңдым-сөңдім“ деп зарлайды да тұрады. Бұл өмірде еркек пен әйел арасындағы қатынастардан басқа тақырыптар да жетерлік емес пе? Былай кішкене... дүниеге кеңірек көзбен қарағандарыңыз дұрыс қой, аға!

Тоқтарбай өзі жетік білмейтін нәрсеге араласып, астаналық білімпазбен айтысып отырғысы келмеді.

— Соңда біздің іске аларлық біреуіміз болмағаны ма? — деп жақсылықтан үмітін үзген кісінің әдетімен еңді бірден көңілі тыншып, жайлана бастаған.

— Неге болмасын? Жеке орындаушыларыңыздың арасында көңіл көншітетіндері бар, — деді министрдің орынбасары.

Мұны естігенде, өшуге айналған үміт оты қайта тұтанды.

— Иә, олар кімдер?

— Маған, мысалы, Мұсылманқұловтың айтуындығы Нартай әндері өте-мөте ұнады. Әншінің дауыс диапазоны мол, тынысы кең... Әрі ақынның әр сөзін нақышына келтіріп, келістіріп-ақ жібереді екен сабазың!

Манадан бері сыннан көзін аштырмай, сынын кетіріп отырған астаналық білімпаздың аузынан шын сүйсінуге ұқсайтын сүйкімді сөз шыққанда, бірден қол соғып қуағудың орнына, Тоқтарбай аз-кем абдырап, үйсіз отырып қалды. Министрдің орынбасары әрі қарай Нартай әндерінің орындалу ерекшеліктеріне тоқталып, мұның асқан қиындығы мен жауаптылығын қазбалай бастағанда, әпсіейінде ауыл арасындағы „әлсулайға“ елтіп жүрген өздерінің қараңғы, надан, сауатсыз екендерін іштей мойындағанынан басқа лажы қалмады. Бұның айрықша таңырқағаны: әуелі кәсіптік-техникалық училищеге оқуға түсіп, бәрібір ляқтай алмаған, кейін біресе трактор, біресе комбайн айдап, бірде-бір кәсіптің көсегесін көгертпеген, ақыр соңында бәрін жиып қойып, той-томалақтарды

андып жүретін жұмыссыз кезбеге айналған Мұсылманқұлов мына министрдің орынбасарының айтуынша „Нағыз шебер әнші, ешкімге ұқсамайтын виртуоз“ болып шықты. Тіпті өзге лайықты, өндірісте озат, өмірде тәртіпті үлгілі өнерпаздарға қимбатан марнап сөздері аздық еткендей:

— Шіркін, осындай талапты жігіттер ауылда босқа қор болып жүр-ау!— деп министрдің орынбасары кәдімгідей өкініш білдіріп қойды.

Тоқтарбайға осы дәрежелі жерлесі талапты жігіттерді қор қылған әлдекімдерді, әсіресе ауылдық жерлердегі озан ұқсаған әкімдерді тура кінәратпап сөйлескендей көрінді.

Қуаңдариялық өнерпаздардың концертше бастан аяқ қатысқан білімпаздың өзі аузына алмаған соң, Тоқтарбай ауылдың әйгілі әншісі Сәлима сұлудың астанадағы аяқ алысы туралы оның осынынама қымбатқа түсіп отырған пікірін сұрап білуден бас тартты.

Сөйтіп, бұл жолы ел ішінде пәлендей қадірі жоқ, тек әр түрлі той-томалақтардағы өрескел жанжалдарымен ғана аты шығып жүрген Мұсылманқұлов республикалық байқаудың қорытындысы бойынша бірінші дәрежелі дипломмен марапатталып, астанадан абыройлы болып қайтқан еді. Мұсылманқұловтың арқасында алыстағы астанаға барып-келуге жұмсалған қыруар қаражатты шотқа қағып, күні бұрын есептеп жүрген Арысбасвтың тағы бір кезекті домалақ арызынан оңай құтылатын шығармыз деп ойлаған Тоқтарбай азды қанағат тұтып, тез тынышталды.

Бірақ жүлдеден құр қалған Сәлима сұлу қатты бүлініп, делегация басшысының көз алдында тоңтеріс мінез көрсетті. Әуелі ол республикалық фестивальдің қорытындысы бойынша өткен салтанатты жиылысының соңына таман басқа аудандардан келген өзге өнерпаздар қатарында сахнаға шақырылғанда, жүлделі диплом тимей, мұндайда салмағы жеңіл, әншейін атап оту ыңғайында берілетін мақтау қағазын қолына ұстап тұрып, тамам жұрттың көзінен ортасынан екі айтырып жыртты да, аяқ астына лақтырып тастап кетті. Ең қызығы — үлкен залда иін тіресіп отырған көрермен астананың төрінде бейбастақ мінез көрсеткен ауыл әншісін айыптаудың орнына, бәрі сол жерде дүрілдетіп қол соққан.

Бұдан кейін өзгелермен бірге қонақ үйге қайтып келген Сәлима бөлмесінің есігін тәрс бекітіп алып, тіпті қасында бірге жатқан көрермен де кіргізбей, қыстың ұзақ

түнін таң атқанша жападан жалғыз өткізді. Оның тіпті астыңғы қабатта орналасқан асханаға ертеңгі асын ішуге түспегенін көрген топ басшысы қасындағы аудандық мәдениет бөлімінің меңгерушісін арнайы жібергенде Сәлима илікпеді. Түк жазығы жоқ меңгерушіге ауыр сөздер айтып, бөлмесінен айдап қуып шығыпты.

— Кімнің шақырғанын біле ме?— деп сұрады Тоқтарбай сонда өзінің бірінші басшы екені есіне түскендей қабағын шытты.

— Айттым ғой, бірақ...

— Не „бірақ“?!

Мәдениет бөлімінің меңгерушісі ерши тістеп ала қойды. Бірақ үйдемеді. Екі иығын көтеріп: „Мен қайтейін...“ дегендей алақанын жайды. Тоқтарбай жүдделі орынан құр қалған ашулы әйелдің бастығы жұмсаған жігіт балағаттап қуып жібергенін қанағат қыламай, өз тарапына да онша сүйкімді емес сөздер айтқанын аңғарды. Сонда шашы ұзын, ақылы қысқа жыпысқа жататын Сәлима бәрібір әу бастағы жератылысына бағып өстіп тез тұтанатын болғаны ма? Тез тұтанғанның әдетте өшуі де жылдам секілді еді ғой. Әйтпесе бұл жолы қолына түспей, құстай ұшып кеткен жүздеге Тоқтарбайдың не қатысы бар екен? Егер беделге сатып алатын жүдденің шеті көрінсе, бұл, бәлкім, Сәлиманың күмістей сыңғыраған әдемі даусы үшін аянып қалмас еді. Әзірше Сәлима сұлулық Тоқтарбайға, тіпті басқасын айтпағанның өзінде, аудан тізгінін ұстаған ресми басшыға қыр көрсетерліктей өзгеше қызметі, бөлешке міндеті тағы жоқ. Иә, рас... мұның аңда-саңда аршыған жұмыртқадай аппақ келіншекке аянайдан сұқтанып қоз тастап жүретін әдеті бар. Сәлиманың сахнада ән салып, зарыққан, торыққан сағыныпты үшін естігенде, кейде іші-бауыры елжіреп кетер еді. Әлгі министрдің орынбасары қайдағы бір теория сымақтарына сүйеніп, бәрің махаббат әндерінен басқа дәме айтпайды екенсіңдер деп күстаналағанмен, осы жасқа келгенінше еркек пен әйел арасындағы сезім сырларын түпкілікті түсіне алмай, тіпті соны ойлауға осы күнге шейін уақыт таппай жүрген Тоқтарбай үшін, мысалы, қолы қалт еткенде сондай сарыңдарды тыңдап отырудың түк сәкеттігі жоқ секілді. Оның ойынша бұдан ағымдағы саясат пен партиялық нұсқауларға ешбір нұқсан келмесе керек еді.

Оның үстіне, пенде шіркіннің жас, кәрісіне қарамай, оңашада қиял кешіп, арман қууға қақысы бар ма, жоқ па?

Әрбір тірі кеуденің түкпірінде бұтып жататын кішкене құпияларын қайда қоясыз? Соның көбісі-ақ көкіреңінде көмулі қалады. Аз ғана аңда-саңда сыртқа шыққысы келіп, торға түскен торғайдай шырылдайды. Жас келгенмен, көңілдің қарттаймайтыны рас. Денедегі күш-қуат азайғанмен, жанның жылуын суытпайтын бір құдіреттің аты — сұлулыққа құштарлық емес пе? Төбеңде уыздай ұйып тұрған ақша бұлт пен түнгі аспанның төсінде қайықтай қалқыған алтын айды, әйтпесе ерлі үлбіреген қырмызы қызыл гүл мен қоңырәудің сылдырап аққан бұлақ суын бәйқамдай өткен күнің — өлім сағатының тыңқылдап соға бастағаны деп біл. Тіпті анау Нысанбай молда аңда-саңда ауылдағы өлім-жітім үстінде бас қосып қалған тұстарда дін-шариғат жайынан әңгіме қозғап, о дүниенің өзіңде де күюсіз пенделер бау-бақшасы жайқалған тұнық сулардың жағасында серуен құрып, ғажайып сұлу хордың қыздарын құшып, сүйіп жүреді екен деп кәрі-құртанды қызықтырып отырады. Сонда өлген соң да адам рухы сұлулыққа табынудан тәнбайтын болғаны ғой. Еңдеше, Тоқтарбай секілді әншейін жұмыр басты пенделердің жақын жерден ажары жақсы, қылығы тәтті әйел затын көргенде көңілі көтеріліп қалса, партиялық уставқа да, адамгершілік қағидаға да ешбір қайшылығы жоқ деп ойлайды.

Ал әйел затының іші қу, сырты сырбаз келеді ғой. Осы жолы жүздеген құр қалған Сәлима сұлу Тоқтарбайдың адам жұмсап асқа шақырғанын әдейі елемей, тіпті көрер көзге өрескелдеу көрінетін тоңтеріс мінез танытса, әйел затының еркек онша түсініп білмейтін қисынсыз логикасы бойынша, бұл оның жанына жақын адамға назданығы, сүйкенгені секілді бірдеме. Былайша айтқанда, алыстату арқылы жақындатқаны. Тоқтарбай да, әрине, осы уақытқа шейін жалғыз әйелдің қазығына байланып қалған басыбайлы баспақ емес қой, бұрындары да осыған ұқсас бұлдыр жағдайларды басынан өткерген. Ертеректе совхозда жүргенде, мұның қарауындағы бір бухгалтер келіншек кеңсе қызметкерлерімен бірге Май мерекесін қарсы алады сылтауратып, ауылдың сыртындағы көл жағасына қыдырысқа барғанда басынан қолтықтап оңаша шығарып алып, бұған бірден «ақымақ екенсің!» деп ұрысқаны бар. Сойтсе, сол келіншек құрмағыр бұған өлердей ғашық екен... Күні-түні есеңшот қағып қатайып кеткен бухгалтер келіншекке қарағанда Сәлима, құдайға шүкір, оқыған, тоқығаны бар көргенді әйелдей көрінген. Бірақ Мұсыл-

манқұловқа бірінші дәрежелі дипломды Тоқтарбай бастықтардан сұрап алып беріп, өзін елеусіз қалдырғанға санаған Салиманың өкпе-назын іштей түсінуге болғанмен, бәрібір орынсыз деп білді.

Сондықтан Тоқтарбай Алматыдан қайтар жолда соңғы кездерде көкірек-көңілін жылытып жүрген әйелдің алдында ерекше өбекгемей, өзге жүзгің бәрімен бірдей итипат көрсетуден аспады. Оның үстіне, ойын-сауыққа құмар әрі әр түрлі өсек-аянды өрбітіп жіберуден де тайынбайтын жергілікті әртістермен арасын қашықтау ұстап, ресми деңгейді сақтауды теріс көрмеді. Бірақ бір тәулікке созылған ұзақ жолда бәрібір басғық екенімін деп сіресіп отыра алмайсың. Айналасындағы әнші, күйші жас желендер мұндайда бөлектенуге шамаңды келтірмейді. Көмекшісі Сансызбай болса, осы гүлеген топтың қақ ортасында жүр. Гүридеген досы ягонинның әр тұсынан шығады. Ұзақ жол үстінде ішіп-жеуге еркіндік тиетіні белгілі. Бастықтары қасында келе жатқанмен, үзілді-кесілді тыйым салған ешкімді көрмеген соң, әр күнде аржық-шарап бөтелкелері де топырлап босап қалып жатса керек. Гу-гу әңгіме. Әуелеген ән.

Тоқтарбай көбінесе екі кісілік купесінен шығып, ұзын дәліздегі терезе алдына барып, қысқы далаға сарылып ұзақ қарап тұрады. Көз жетер жердің бәрін қалың қар басқан. Айнала ашақ алып дүние ақырын жылжып, кейіндеп қалып жатыр. Әр тұста мал қайыртан, шабан аттың үстінде мимырттаған бірі-жарым тірлік иелері мына шегі-шеті белгісіз нен түзде оқшау көрінеді. Астындағы доңғалағы дүрсидеген поездың бір қалыптан жаңылмайтын темір ырғағын естіп тұрмасаң, соңғы жүз жылдар ішінде осынау далан далада ешбір елеулі өзгерістер болмаған секілді. Далаға қарасаң, мәңгілікнің еске түсетіні несі екен?

Ал вагон ішіндегі көңілді жол серіктерінің ештеңеден алаңы жоқ: улап-шулап әңдетіп, әуелетіп келеді. Шіркін жастық-ай! Олардың әзірше артына бұрылып қарауға, көңіл доқтатуға, сары уайымға салынуға уақыттары жоқ. Бәрі де алдарыңда үзіліп бітпейтін ұзақ жол, бетін теріс бермейтін өмір бардай көреді. Кейде бүгін аяқтарын қате басып, қапаға түссе, күні ертең-ақ кең даңғылға қайта шығып, жүрістерін түзеп алатындарына әсте күмәнданбайды. Жастық шіркінің бір артықшылығы, бәлкім, сол болар.

Вагон ішіндегі осындай ұзлап-шулапанның арасынан

лиці-сонда Сәлиманың сұлу даусы үздігіп, үзіліп естіледі. Осыған қарағанда әйелдің кешегі ісіп-кепкен өкпесі басылып, сабасына түсе бастағандай көрінеді. Сәлиманың құлақ құрышын қандыратын әуезін тыңдап тұрып, Тоқтарбай іштей тағдырдың тәлкегіне таң қалады. Осы жолы астанадан жүздегер атанып қайтқан мына Мұсылманқұлов көгермегір Сәлиманың о баста қыздай қосылған қосағы еді деседе. Әрине, Мұсылманқұлов секілділермен... қанша өнерлі болса да, бір шаңырақтың астында түтін түтетіп, тату өмір сүрудің мүмкін емес екені осындағы есі дұрыс елдің бәріне белгілі нәрсе. Алғаш аузы күйгеннен кейін жаратылысында өркөкірек, намысшыл әйел қайтып тұрмыс құрмағанға ұқсайды: есерсоқ байдан тапқан жалғыз ұлдың тілеуін тілеумен өмірліп өткізіп келеді екен. Ал сол бұрынғы есерсоқ байы осы вагондағы сапарлас көпшіліктің бір ауызды пікірінше Сәлимаға ғана тиісті бәйгені кездейсоқ жеңіп алып, енді, міне, астанаға бірге барған жолдастарына қайтар жолда мұрнын шүйре қарап, вагоннан вагонға өтіп, тентреп қыдырып жүр. Көңілі онша қаламаса да, Мұсылманқұловтың әншілік қабілетіне Тоқтарбайдың да пәлендей таласы жоқ. Әйтеуір көмейі кең, айқайы аспан астын жаңғыртып тұратын бір пәле. Бірақ солай екен деп, тыңдағанда төбе құйқаң шымырлайтын, жүрегіңді жиі соқтыратын Сәлиманың сыйқырлы даусын елемеген астаналық білгіштерге әр-берден соң іштей күлкі келтіре бастады. „Тақырып аясы тар“ деседе. Тоқтарбай қанша басын катырса да, осы сөздің маңнасын түсінбей-ақ келеді.

Қайтар жолда сапарластарын менсініңкіремей жүрген Мұсылманқұлов бір мезег басқа вагонданы таныстарына барып тойып келді де, терезе алдында тұрған Тоқтарбайға барып сүйкене түскен.

— Аға, өзіңіз көрдіңіз ғой, қазіргі тірі Нартай мына жаман ініңіз екен!— деп төтенше әңгіме бастады.

— Е, оған сөз бар ма?!— деп Тоқтарбай аузынан сасыған шалшық көлдің исі аңқып тұрған азаматтың иңғайына қарай құлай салды.

— Ал сіздер ғой Нартайдың туған аулына музей салмақшы екенсіздер. Сол рас па?

— Артында өлмес мұра қалдырған атақты жерлесімізге сондай құрмет көрсету ойда бар. Иә, оны неге сұрадың?

Мұны естігенде, „тірі Нартай“ қол шапаттап қуанудың орнына, қарап тұрып ренжісін.

— Әй, бәрің шегтеріңнен нағансыңдар ғой!— деп қолын бір-ақ сілтеді.

Ішін алған неменің бүйтіп еркінсігенін жақтырмаған Тоқтарбай:

— Бала, байқап сөйлес,— деді қабағын түйін.

— Слушай, сен партократ... Мына маған, қазақ халқының сүйікті әншісіңе!..— деп аяқ-астынан өрекіп дауыс котере бастаған Мұсылманқұлов артқы купеден созылаңдап шығып келе жатқан Сипсызбайды көрді де, лезде өзгеріп, бірден бәсеңсі қалды. Бірақ бәрібір айтарын айтып тынды.— Сендер пәлейбай миллион сом ақша шығарып, өлген адамға арнап сарай салдырмақшысыңдар. Ал көзінің тірісінде сендердің қайсың сол ұлыны ұлықтап, қол ұшын беріп едіңдер, ә?! Енді келіп бәрің сендерсіз де тарихта қалатын атамыздың атын әспеттеп, жөн білетін мәдениетің елдің қатарына қосыла қоймақшысыңдар. Осы қамқорлықты оған көзінің тірісінде көрсетсеңдер ғой... музей салдыруға жұмсалатын бүгінгі қаржының құрығанда жиырма процентін кезінде Нәрекемнің өз қалтасына салып бергендеріңде, құдай біледі, ол көкем осы күнге шейін аман-есен жүрер еді...

— Сонда маған неғыл дейсің, шырағым?

— Егер шын мәнісінде өнердің жанашыры болғыларың келсе, алдымен тірілерді жарылқаңдар. Мысалы, мына мені... осы заманның тірі Нартайын!

Тоқтарбай күлуге мәжбүр болды.

— Астанадаң абыроймен қайттың. Бұдан артық саған не керек?

— Ойбу, маған керек нәрсе көп қой, көке. Алдымен маған әзірше екі бөлмелі пәтер алып берсеңіз де жарайды. Бүгінгі Нартайдың осы уақытқа шейін үйсіз-күйсіз қаңғып жүргені келешек тарих алдында ұят емес пе? Қалай ойлайсыз?

Тоқтарбай кеңкілдеп күліп алды.

— Бұл сөзіңнің қисыны бар.— деді.

***

Бұлар Алматыдағы ойын-сауығын өткізіп, аман-есен елге қайтып келгенде, алдарынан төтенше қызық оқиға күтіп тұр еді. Алыстан естілетін дақпырты аудан емес, облыс асын, астанаға дейін жеткен, осындағы бірінші автобазаның атақты директоры Ақтай Жаһилов тұтқиылдан тұтқыңдалып, ұсталып кетіпті. Айтушылардың сөзіне

қарғанда, күні бұрын ешбір сыбыс шықпаған айдың күні аман-аппа, тапа-тал түс мезлінде гараж жақта механиктермен бей-жай сойлесіп тұрған директордың қасына жақсы киінген, зиялы пішімді екі орыс жігіті барыпты да, қалталарынан қатырма қаразды документтерін алып көрсетіп: „Сіз бізбен бірге жүресіз“, — деп талап еткенге ұқсайды. Ондай қоқпан лоққыға ош-оңай көнетін Жаһилов бар ма — сол жерде дауыс көтеріп, айналасындағыларды көмекке шақырғандай, шатақ шығаруды ойлаған екен. Сонда әлгі екі жігіттің біреуі не істерін білмей үрпиісіп тұрған механиктерге қарап, өздерінің орталық КГБ аппаратынан арнайы тапсырмамен шыққан офицерлер екенін айтып, қолдарындағы Жаһиловты тұтқындану жөніндегі прокурордың рұқсатын көрсеткенде, жейтін жемтіктері бір қамқоршы бастықтарына жаңдары үшін бастаған автобаза жігіттері лезде жым болып, үңдерін шығармаған деседі.

Сөйтіп, осы уақытқа шейін жалғанды жалпаиынан басып жүрген Жаһилов көзді ашып жұмғанша кіріптар пендеге айналып, күні кеше ғана қарауында қоғаддй жапырылған жұртының көзінше айдалып кете барады. Әрі осы Жаһиловты Мәскеу алып кетті ме, Алматы алып кетті ме — оны да ешкім анық білмейді. Қарауындағы қызметкерінің, онда да аудандық партия комитеті ісегуымының бірдей мүшесінің аяқ астынан қайда жоғалып кеткенінен хабардар болып отыру үшін Тоқтарбай аудандық прокурорды шақыртып, осы істің мән-жайын сұрап еді, анау аузын қу шөппен сүрттіп:

— Бұл іске біздің түк қатысымыз жоқ, — деді.

— Неге қатыстарың жоқ? Сендер заң-зақуының бурманланблуын қадағалаушы орган емеспісіңдер?

— КГБ араласқан іске біз түмсығымызды тықпаймыз.

— Жаһилов ең алдымен партия мүшесі. Партия ұйымының шешімінсіз оны тұтқындауға кімнің хақысы бар?

Аудандық прокурор әденеге кінәлі адамдай желкесін қасып, көзін көрсетпей отырды да, артынша:

— Оған қам жеменіз. Заң талабы түгелімен сақталады. Көп ұзамай сіздерге Жаһиловтың үстінен қыламысты іс қозғалуына байланысты оны партия қатарынан шығару турасындағы қатынас та келіп қалар, — деді.

— Сонда біздің не істеуіміз керек?

— Бюрода қаран шешесіздер ғой...

— Е, мұның тағы сондай пәлесі бар ма еді?

Жаһиловты қанша қаламағанмен, осы оқиғаның бағыты Тоқтарбайға оншалық ұнай қоймады. Біріншіден,

аудандық партия ұйымының басшылығына келген бойдақ анау-мынаудың бірі емес, жергілікті билік ісіне түп-тура ашық ықпал жасап жүрген, тамырын жан-жаққа жайған беделді азамат тұтқыннан тұтқындалып жатса, бұдан былай жақсы атың шығып, әсіресе жоғарғы жақтағыларға жағымды көрінуің екіталай еді. Екіншіден, бытырғы Шерәлі Дүйсенбаевтың құпия қазасынан кейін қоздап тұтанған, бірақ уақыт өткен сайын бірте-бірте ұмытылып өше бастаған отты әркімдер қайта үрленіп, түңдесте түсуі ғажап емес. Ал қаулап кеткен өсек-аяқтың ішінен бүгіндері кімдікі дұрыс, кімдікі бұрыс екенін айырып жатқан тағы кім бар?

Мансап жолымен сатылап өскен сайын басшылардың қаруындығы елдің ұрып жатсаң да қыңқ етпей, тып-тыныш отырғанын, ешкімнің ешқайда шағым бермей, арыз жазбай, тек бұйырғанын — қиямет етіп, бұйырмағанға — салауат айтатын көнбістігін неге ерекше жақсы көретінін өз басына түскен соң, Тоқтарбай енді түсіне бастағандай еді. Өйткені басшының жүйкесін жұқартатын — күңделікті қиын жұмыс қана емес, ізін аңдыған жымысқы сөз емес пе? Осының ешқайсысын елемейтін жүйкесі қалыңдар кездесе, онда олардың ар, намысы жаңдырын көп мазаламайтын болғаны. Ал жүйкесі темірдей қатып қалғандар — нағыз қатігездер. Олардың базбіреуін сыртынан „қанішер“ деп жамандасаң да жабырқамзқ түгіл, жалы тікірейін шыға келетіндері бар.

Өзін әсте осалдар қатарына қоспайтын Тоқтарбай соңғы кездерде сезікшіл, секемшіл болып бара жатқанын аңғарады. Бұрын бүгіндей жоқ секілді еді. Әлде мансап деген құқайдың адамның туықтығы тұтас бітімін бұзып, бөлшектей бастайтын пәлесі бар ма?

Жаһиловтың ағайындары да қол қусырып қарап отырмағанға ұқсайды. Оның нағашы атасы, атақты Арысбаев ақсақал осы төңіректен жанашырлардың бәріннің басын қосып, жылу жинапты деседі. Содан соң бір чөмоданды ақшаға толтырып, екінші чөмоданға совет өкіметінде бұрынғы-соңды шыққан барлық заң-зәкуідер мен қаулы-қарарларды және жергілікті жердегі партия, кәсіподақ, комсомол, Отан соғысы және еңбек ардагерлері ұйымдары атынан, тіпті аудандық мүтедектер мен жетімханалар үйінен жолданған мінездежелер мен өтініштерді тиісп, облыс орталығына соқпай, бірден сонау Алматы мен Мәскеу барып қайтса керек-ті. Бірақ бар білімі мен қажыр-қайратын сарп етіп жүрген шалдың о жақта не тыңдырып,

не бітіріп жүргенін өзі біледі. Әйтеуір Арысбаев Мәскеуден қайтысымен оның артынан бір топ тергеуші ілесе келіп, Жаһиловтың артында қалған бірінші автобазаның бас бухгалтері мен бас инженерін тұтқындан алып кетті. Ол ол ма, бұл жолы дайындығы мол тергеушілер бірнеше құлалардың көзінше Жаһиловтың өз қора-жайының ішіндегі отын сарайдың есігін аштырыпты да, сонда үйіліп жатқан тас көмірдің астынан тері қаптарға салынған сан алуан асыл тастар мен мың-миллион сом қатталған ақшаларды іздеп тауып, хаттап қағазға түсіріпті. Жаһиловтың кедей емес екенін осындағы елдің бәрі білуші еді. Бірақ аудан орталығындағы кішігірім кәсіпорын иесінің кеннің көзін ашқанды, мұнша байлықты қайдан іздеп тапқанына әзір ешкімнің миы жетер емес. Әркім әрқалай топшылайды. Біреулер бірінші автобазадағы жүк машиналары қысы-жазы алыс сапарларда жүріп, тек жеке саудамен айналысқан, барлық түскен қаржы-қаржат мемлекет қазанына құйылмай, Жаһилов пен оның сыбайластарының қалтасына түскен деп бұрыннан-ақ айтылып жүрген әңгімелерді өршітеді. Енді біреулер Жаһилов үлкен қалаларда мысалы, мынау Тамкенттің өзінде арақ өңдетін жер асты зауыттарын салған-мыс, тіпті анау Жамбылдағы қызылшадан қайнатып шығаратын сапасыз спирттің бірәзін сатып алып, ішіне су қосып қайта саттырады екен деп те соғады. Мұндай сөздің қайсысы қоспа, қайсысы шын — оны тағы ешкім анық айырып айта алмайды. Өйткені ол заманд: испанға ракетаға мініп ит пен мысық ұшса әрі сол жазықсыз мақұлықтар жазатайым өліп қалса да — құпия, ал тірі келсе — құпия емес. Бір маскүнем қойшының кесірінен колхоздың фермасы өртеніп кетсе — құпия, ал сол қойшының СЖК еккен қойы үш-төрт өлімші қозы туса — құпия емес.

Жаһиловтың ісі де сондай мемлекеттік маңызы бар құпиялардың біріне жататын болуы керек, әйтеуір әдетте не болса соны термелеп, кейде мінеп-сынап жалатын газеттер де бұл жолы жұмбақ аузын ашқан жоқ. Тек ұзын құлақ арқылы тарайтын хабарлар ғана елдің ішін кеулеп жүрді.

КПСС Орталық Комитетінің еңбектеп тыс табыс табуға қарсы бағытталған кезекті "тарихи" қаулысын талқылауға арналған обкомның науқандық пленумында баяндама жасаған бірінші секретарь Мүбәрәк Құсидинов қана сөз арасында облыс көлемінде ішінара кездесіп қалатын заң бұзушылық мысалдары қатарында Қуаңдария ауданын-

дағы автобаза директоры „А. Жаһилов деген біреудің жуықта қамауға алынғанын“ хабарлаған. Сөйтіп, күні кеше дөкейлердің өзімен табақтас болып жүрген үлгілі оңдіріс озаты, облыстың айбынды азаматы бірінші басшының аузында енді „А. Жаһилов деген біреу“ болып шығу келеді. Бұған бірақ Жаһилов таңырқаған жоқ. Жаһилов түгіл, анау Алматы мен Мәскеуде қазір тас құдйдай мизғымай отырған зорлардың бірі күні ертең орнынан тайып түссе артынша-ақ қара тізімге ілінетін әдет емес пе? Мұны таңырқатқан — облыстық прокурор Хансейітовтің сөзі болды. Ол обкомның бірінші басшысындай емес, бірден екіндеп, екілене бастаған. „Облыста еңбексіз табыс табу қазірде кеңінен етек жайған, ал заң бұзушылық екінің бірінде кездеседі“ деген сарында біразға шейін сар желдіртіп барды да, өзінің өге турашыл, қатал заңқой екенін жұртшылыққа одан әрі дәлелдей түсу үшін прокуратура ішек-қарнын ақтарын ашып тастаған ұсақ-гүйсек істерді біраз тізбелеп тұрды. Әсіресе анау Ескі Қорған ауданы орталығындағы нөмір бесінші балалар бақшасының меңгерушісі Пак Мария деген сүйкімсіз келіншек, мысалы, ата-аналардан ақша жинап, сәбилерді оқытатын музыкалық аспаптар сатып алыпты, сөйтіп советтік педагогика қағидаларын орескел бұзғандығын былай қойғанда, Қазақстанның қылмысты істер жөніндеп кодексінің бабын баса-көктеп бұза берген, бұза берген. Ал осындай оспадарсыздықты мәлімдеген қырағы ата-ананың арызына аудандық оқу-ағарту бөлімінің меңгерушісі Меңдібаев қырын қарап, Пак Марияны қызметтен босатып, ісін сотқа тапсырудың орнына... құй сенсіңдер, құй сенбеңіңдер... әлгі заңбұзар Пак Марияның дәрежесін өсіріп, оқу бөліміне методист қызметіне жұмысқа шақырған. Методист Пак Мария мұшымен тоқтап қалмай, одан әрі өзінің жеке меншік үйінің бір бөлмесін босатып, кілең нашар оқитын балаларды жинаған, олардың әрқайсынан сағатына үш сомнан ақы алып, математикадан сабақ берген. Ал біздің елімізде, өздеріңіз білесіздер, жеке меншік мектептер ашуға заң көтермейді. Бізде білім беру ісі — мемлекеттік монополия. Осыны білуге тиіс Меңдібаев жолдас тағы да ата-аналардың арызымен алдына барған аудандық прокуратураның тергеушісін тіпті мазақ етіп: „Осы сендердің Пак Мариядан басқа шаруаларың жоқ па?“ деп теріс қарайтын көрінеді.

Обкомның бірінші секретеры Құснидинов осы арада прокурордың сөзін бөліп:

— Майдамы барасың, Хансейітов! — деп ескерту жасмағанда, анау, бәлкім, Пак Марияның оқиғасын әлі де жарты саратқа соза түсер ме еді, кім білсін.

Кеңейтілген пленумға қатысып отырған Ескі Қорғандығы оқу-ағарту баалімінің меңгерушісі Меңдібаевқа да осы кезде жан бітіп, залдың түкпірп жағынан шырылдап дауыс китерген еді.

— Жаһилов туралы айт, жолдас прокурор! Басқа ұсақ-түйекті термелеп қайтесің?! — деді.

Прокурор сонда алдындағы қағазына көзін сүзіп тұрып:

— Мен бұл сұраққа жауап беруге дайын емеспін, — деді.

Жіңішке әйел дауысты Хансейітовтің күмілжіңкіреп бәсең айтқан сөзін біреу естіп, біреу естімеген соң, соңғы кездерде облыс көлемінде әжептәуір әңгіме тақырыбына айналып жүрген Жаһиловтың ісі туралы бүгінгі пленумда анығырақ хабар естиміз бе деп үміттеніп келгендердің біразы енді недәуір қобалжып, әр тұстан қозғалақтай бастағандар бар еді.

— Прокурор не деді?

— Не айтты?

— Партия қаулысынан кейін айтылмаған шыңдықты қашан естиміз?..

Осының бәріне құлақ түріп тыныш отырған Тоқтарбай обкомның мәжіліс залына жиналған кишіліктің әр жерден естілген наразылыққа ұқсас күңкілінен бәрібір ештеме шықпайтынын күні бұрын білгендіктен, жан-жағына қарап: „Шіркін-ай, осындайда Аппақов ағамның жоқтығы сезіледі-ау!“ деп, іштей күрсініп қойды. Аппақов болса, ешкімнің алдында қорғаламай осындайда орнынан көтеріліп, құрып кеткенде жүртты күлдірерлік бірдеме тауып айтар еді. Бірақ бәрібір сұрағын жауапсыз, сөзін аяқсыз қалдырмайтын. Ең қызығы — мүндайда ешкім, тіпті бүгін айрықша байсалды, суық қабақ көрсетіп отырған Мүбәрәк та бұрынғы партизанның қылығына ренжіп, бетін қайтармасы хақ. Сонда осында адамның ішінде аузы батыр бір шалдың орнын басатын біреудің табылмағаны-ау. Ойындағысын тура ашық айтуға, әрине, бұл отырғандардың тілі жетпейді емес, жүректері дауаламайды. Ақыл мен ойла — кейде азаматтықтың соры. Азаматтық қасиеті толық сақтап қалу үшін — кезі келгенде ақыл мен айлапы есік жаққа қарай шеткерілете тұру керек болады. Бұл бірақ екінші бірінің, әсіресе естілердің қолынан келе бермейтінін Тоқтарбай осы өмірінің ішінде талай көрді.

Тоқтарбайдың тағы бір байқағаны: Жаһиловтың жақтастарының ешқайсысы партия ұйымының басшысы ретінде ақыл-кеңес сұраған болып та мұның алдына келген жоқ. Соған қарағанда Жаһиловшылар бұны әлдеқашан бітіспес жау санатына қосып қойса керек. Солардың соншама өштесетіндей өзінің көшірілмес ауыр күнәсі жоқтай көреді. Бүнікі тек арамнан дүние жинап, мейманасы тасыған, онымен де қоймай, елдің тізгінін ұстап, айтқандарын істете бастаған басбұзарды жек көру ғана емес пе? Біреуді біреу жек көргені үшін осыншама өштесуге болма екен?

Жаһиловтың аяқ астынан бүйгіп жазаға тартылуына да Тоқтарбайдың қатысы жоқ. Бұрындары да Мәскеуден, партияның орталық органдары тарапынан пәрменді қаулы, қарарлар шығып, ақыл-сақылда уақытша тазарту жұмыстары жүргізіліп тұратын. Сонда осы Жаһилов секілді шектен шығып, шенге таласа бастағандардың базбіреулері торға түсіп, құрбаңдыққа шалынып кете бәрар еді. Ал азу тістері алты қарыс нәһан балықтар аман-есен қала береді. Ақтай Жаһиловтың басына түскен бүгінгі тауқымет те осындай ойынның салдары болуы керек.

Жалмауыз Жаһиловтан құтылғанмен, аудан көлеміндегі өзге арамтамақтар мен арамзалар күрт азайып кеткен жоқ. Бәлкім, көбісі көртышқандай ішіне кіріп алып, уақытша жасырынып жатқан шығар. Күні ертең-ақ даңғазда дабыл басылғанда сол көртышқандар індерінен қайта шығып, былайғы жазықсыз момын елдің ала жаздай маңдай терін төгіп өсірген егінге тағы түсе бастайды. Одан арғысы белгілі: қорушыны торушы нектеп, ризығының рәсуасын шығарады. Бірақ бәрібір қорушының қалғымай, қаңғымай күзетте тұрғаны керек.

Осындай мазасыз күндердің бірінде Тоқтарбай мен Сансызбай Сырдария бойындағы қалың жыныс тоғайдың ішін қыстап отырған малшы ауылынан қайтып келе жатты. Мезгіл түн ортасына таяп қалған. Дала қараңғы желкем, суық еді. Бұлар ортасы ойылып кеткен бұралаң жолдан шығып, екі жағында аласа жылғыл мен шеңгел өсіп тұрған беткейге қарай бет алғанда, алғидей емес, астарына мішен жүрісті УАЗик машинасы селкілі мен секіруін азайтып, бірсыдырғы қалыпты зуылға басты. Рульде көмекшісі Сансызбай отырған. Ақылы айдаушысы аяқ астынан ауырып қалып, екі күннен бері жұмыста жоқ еді. Белінің құяңы бар, өз айтуынша денсаулығы «өте нашар» айдаушы-

сын басқа бір еті тірі елгезектеу жігітке ауыстыруды ойластырып жүргенмен, әзір соған лайықты біреуді таппай, осы шаруаны түгелдей көмекшісіне тапсырып қойған. Жоғарылап кеткен Өтениязовтың шоферін онсыз да суқаны сүймей, күн құрғатпай жамандайтын, оған сыртынан „радикулит“ деп кемсітуші ат қойып алған Сансызбай соңғы күндерде өзіне жеке зерттеу жұмыстарын жүргізіп, сол „радикулиттің“ бұрындары бірінші автобазда алыс рейстерге жұмсайтын жырыңдыларының бірі болғанын анықтағалы бері тіпті күдігі күшейіп, алыс-жақын сапарлардың бәрінде бастығынан екі елі ажырамай, қасынан қалмай жүруші еді. Бүтін де қапелімде құяңы ұстап, белінен шойырылып жатқан шоферды сыртынан оқсатып бір боқтап алып, уазиктің руліне өзі барып отырған. Туасы Сансызбай бастығына ақыл айтқыш сөзуар ғана емес, тырылдаған техника тілін жақсы білетін, бір жүрген жолының кедір-бұдырын лезде жадында сақтайтын, әншейіндегі ебедейсіз қол-аяғын епті қозғайтын кәдімгі кәнігі айдаушыға ұқсайтын. Тоқтарбай кейде оған: „Өзге ұсынықты біреуді таппасаң, өзіңді шоппыр қылып алмын“ деп аялдайды. Ондайда Сансызбайдың беті бүлк етпестен: „Көмекшілігіме қоса қосымша айлық төлесеніз, мен дайынмын“ дейді. Бір жақсысы — Сансызбай осылай руль құшақтап отырғанда көп сөйлеп, басыңды қатырмас еді. Екі көзін алдыңғы екі доңғалақтың астына кіріп жұтылып жатқан жолдан аудармай, ыңылдап ақырын әндетіп қояды.

Бір мезгілде жолдың екі жиегіндегі қараңғы жыныстың ішінен лақтай ірі қоян қарғып шығып, айдау жолдың ортасына түсіп алды да, зырқырап қаша жөнелді. Жол ыңғайымен әрі-бері бұрылыс жасап келе жатқан жарықтың жетегінде жанұшырып, беталды безін барады.

— Бұл енді бізден қашып құтыла алмайды, — деп қорытыңды жасаған Сансызбай аяғының астыңдағы газды басып, машинаның жүрісін үдетіп түсті.

— Машинаны тоқтат. Жарықты өшір, — деді Тоқтарбай.

— Неге?

— Айтқанды істе.

Анда-санда қыра аңғаз шығып қызықтап жүретін Тоқтарбай бұрылыстан білетін: қараңғы түнде ерекше күшті жарыққа көздері шаптылысқан қоян мен ақбөкен кейде өстіп айласы асқан екі аяқтыларға жем болар еді. Қанішер

аңшылар қырға ақбөкен атуға шыққанда жүк машиналарының үстіне қуатты прожекторлар ориатып, түнгі далада айқұш-үйқыш айқасқан от қылыштармен тигілеп, қаңды қырғын салатыны тағы бар.

Опын өшіріп, қайта жаққан УАЗик орнынан оқыс қозғалып, ытқи жөнелгенде, жолдың үсті теп-тегіс бос еді. Әлгіде жан сауғалап алдарында зырқырап қашып бара жатқан бейшара қоян ізім-қайым жоғалыпты.

Біраздан кейін далада жел күшейіп, үйтқын қар жауа бастады. Қарсы беттен сабалыған ұсақ қиыршықтар терезеден тайып түсіп, айғыздан аға жөнеледі. Жылжымалы тазартқышты қосқан Сансызбай бәрібір ілгері қарай еңкейе түсіп, манағыдай емес, кедір-бұдыры көбейіп, бүрқасын астында бұлдыр тартқан жолдан екі көзін айырмай, ерекше сақтықпен айдап келеді.

Әлден уақытта бұларға тура қаржы келе жатқан өзге бір машинаның жарығы көрінді. Түнгі түнек тылсым далада маңдайдағы екі көзі парлап жанып, әп-сәтте жылжып жақындай берген, сырт сұлбасына қарағанда қомақты жүк машинасына келіңкірейтін дәумен абайсызда соқтығып қалмау үшін Сансызбай УАЗиктің жарығын бәсеңсітіп, жүрісін де жедел баяулатты. Бірақ гүріліш күшейтіп, тура беттеген жүк машинасы жарқыраған жарығын өшірместен, лезде таяп келіп қалды.

— Бұлар кімдер? Жүрістері жаман екен,— деді Сансызбай. Дәусында күдік бар.

— Дария бойындағы аң, құсты қорып жүрген инспекторлар шығар,— деді Тоқтарбай жайбарақат.

— Олар қашаннан бері КамАЗ мініп жүруші еді?

Бұл екеуі ашқан ауыздары: жұмып үлгірген жоқ; елсіз иен далада, қара түнді жамылып шыққан қара албастыдай төніп келе жатқан қуатты КамАЗ тормоз беріп тоқтауға мәжбүр болған аласа УАЗикті табанына салып таптап өтердей қатты айбат шегіп, гүрілдеп-гүжілдеп, қол созымдай жерге жеткенде ғана жүрісін әрең тежеді. Қаржы алдында жарқыраған жарыққа шағылысқан Тоқтарбайдың көзі түк көрмей кетті. Әлгіде ғана жол ортасында жанұшырып қашып бара жатқан сүр қоян елестеді...

Бұған қарағанда көмекшісі Сансызбай әбжіл екен. Көзін алақанымен көлегейлегі, КамАЗ үстінен қараңғыда қараң-құраң етіп қарғып түскен әлдекімдерді көргенде, Тоқтарбайға қарай мойнын бұрып алды:

— Мыналар жол торушы бұзықтарға ұқсайды. Қайтеміз, кейін қашамыз ба?— деп сұрады. Сұрауын сұра-

са да, анау-мынаумен қорқып, жалтарып кете қоймайтын жүректі жігіт не болса да, осының ақырын күткендей, орнында тапжылмай отыра берді. Сәлден кейін сырттан ұйтқи соққан борасынға қосылып, қосарланған дауыс естіді.

— Әй, бері шығыңдар!

Мұны естіген Сансызбай бүйірдегі есікті ашып, сәл саңлау қалдырды да, өзінің әдеттегі зор даусымен түнгі даланың қарлы борасының басып тұншықтырғандай бірден айғай салды.

— Сендерге кім керек?

Бұл жолы түніп жортуылшылардың даусы құмығып, анық шықпады. Машинаның ішінде әлі де қамсыз отырған Тоқтарбайдың құлағына:

— Бізге... керек... әй, әкеңнің!..— деген үзік-үзік сөздер жеткенде ғана ол бұлардың жолын кес-кестеген қайдағы бір аңшылар одағының күзетші инспекторлары емес екенін бірден түсіген.

Сол заматта көңілін суық үрей жайлап алды. „Біткен жеріміз осы екен“ деп ойлады. Ой, опасыз жалған-ай... Алысып, арпалысып жүріп, бір бұрышта ажал күтіп тұрғаны естен шығып кетіпті-ау. Кешегі Шерәлі марқұм да құдды осылай, күтпеген жерден аңдыған жаудың қолынан өлген екен ғой. Бұл ажал шіркінің әрдайым осылай тосыннан, кенеттен келетін несі екен? Ойлануға, толғануға, тіпті артында қалатын ұрпағыңа арзан өсиет қалдыруға да пұрсақтың жоқ.

Әй, мына Сансызбай сорыда да ес жоқ екен. Бұларды өлтіру үшін жолын тосқан бұзықтармен несіне саудаласамыз?

Машинасының бүйірдегі есігін кеңірек ашқан көмекшісі еңді кеңірдегін жыртты:

— Тап сенің пақ!..— деп бастығы Тоқтарбай бұрын естіп білмеген боқтықтарды далаға қарай боратып жіберіп жатыр. Өзінің көмекшісі, партия қызметкері Сансызбайдың анау Қуаңдарияның вокзалында түнеп жүрген қаңғыбастардың аузын күншығысқа қаратып жіберетіндей шебер балағатшы екенін бастығы осы күште деген білмей жүріпті.

Тоқтарбай амалсыздан көмекшісінің жеңінен тартып, тағдырға мойын ұсынған әлсіз дауыспен:

— Ақыры өлетін болсақ, аузымызды былғамайық,— деді. Не себептен бұндай қисынсыз тоқтау айтқанын өзі де білмейді. Сансызбай ет қызуын баса алмай, тісін қашыр-қашыр еткізеді.

— Оу, көке, өлсек те жастығымызды жастанын кстейік те!— дейді.

— Қайтіп?

— Мына атаңа нәлеттердің бір-ексуінің кеңірдегіні жұлып алмаймыз ба?!

Осы кезде қолына қасуыз мылтық ұстаған бұзықтың біреуі қараңдап Тоқтарбай отырған жақтан жақындап келді де, машинаның терезесіне бетін тақап тұрып:

— Әй, естимісіңдер?! Кімсіңдер?— деп айғайлады.

Абдырап қалған Тоқтарбай қапелімде не істерін білмей, қапалақтап Сансызбайға қараған.

— Немене, құда түсейін деп пе едіңдер?

Осыны айтқан Сансызбай сол арада ерекше шалт қимылдап, ауыр денесімен бастығын астына баса еңкейіп барып, оң жақтағы есікті ашып жіберді де, сырттан төніп түртіп сұмырайды жалпақ ауыр салмақпен кенеттен қатты соғып, жалпасынан түсірді. Содан соң екі есікті де тарс жауып, аяғының астындағы газды ызалана ышқына басқанда, манадан бері сақтық жасап, моторы өшпей тұрған жүрісті машина шабына қамшы тиген асау аттай ілгері қарай бір-ақ қарғыды. Содан аяқ астынан әбігерге түскен түнгі жортуылышыларды тез айналып өтіп жолсызбен біраз орағытып ұзап барды да, артынан аттанған қуғыншылардың қарасы көршібеген соң, қайта бұрылып қасқа жолға келіп түскен. Жылдамдық көрсеткішін жүзден асырып секіртіп талай шақырым ұзап кеткен соң, манадан бері рудді бауырына басып, жантайып жатып алған Сансызбай әлден уақытта кеудесін көтеріп:

— Бәрібір таныдым.— деді тістене сөйлеп.

— Кімді таныдың?— Ажла құрығынан құтылғандай есін жия бастаған Тоқтарбай аяқ, қолының дірілдеп отырғанын енді байқады.

— Жаңағылардың ішінде Радикүлит жүр.

— Радикүлит? Менің шопырым ба?

— Сол шошқаның нақ өзі. Дәусынан таныдым.

Тоқтарбай естіген сұмдығына сенер-сенбесін білмей, дағдарыңқырап қалды. Сонда мұның күндіз-түні қасында жүрген жол серігі, астындағы көлігінің құлағын ұстағып қойған ұсқынсыз неме өтірік ауырған болып қолын босатқанда, бастығының жолын торыған қаскүнемдердің қатарына барып қосылған ба? Бастығының артынан із кесіп, жол көрсетіп сілтеп жүрген де сол оңбаған болды. Оңбағанның оңбаған екенін бірден сезіп, бұған алдын ала ескерту жасап жүрген Сансызбай жұрт ойлағандай аңғал

емес, көрінгенді көзінен танып білетін көріпкелдің өзі екен ғой.

— Әлгіңде анық ести алмадым. Оларға не керек болыпты?— деп сұрады аяқ, қолының дірілін басып жүрек тоқтатута тырысып отырған Тоқтарбай.

Сансызбайдың кеудесін ыза кернеп:

— Әй-и...!— деп қатты кәйлі қалды.— Машинаны тастап жүре беріңдер, сендерде шаруаңыз жоқ деп... отғайды да!

— Сонда олар машина ұрылары ма, немене?

— Көз бояушылық қой.

Бұл кезде сырттағы қарлы борасын бұрыптыдан да үдеп соғып, машинаның жарығы түскен жердің бәрі ақ түтекке айналған еді. Дариялық беткейден шыққан қатқал жол ел қарасына жақындағанда тас төсеген даңғылға қосылғанмен, алдарындағы көзкөрімнің көлемі азайған сайын, бұлардың да жүрісі баяулай түсті. Сондарынан қуып келе жатуы мүмкін қуғыншыдан қорыққан Тоқтарбай бірер мәрте мойнын бұрып, арт жақтағы терезеге қарап қойды.

— Шұрқ етпеңіз. Олар енді біздің ізімізге түспейді. Өздерінің бас қамын жасайды,— деді Сансызбай. Енді тіпті жайбарақат, салмақты сөйлеп отыр.

Қанелімде қатер үстінде бір мезет өз еркінен айрылып, тізгінін қайрат-жігері мол көмекшісіне ұстатқандай болған Тоқтарбай:

— Неге?— деп сұрақ қо одан басқа әзір ештеме ойлап таппады. Осы оқиғадан соң бастығының ең сешімді серігіне ғана емес, былайғы ел аузындағы елеулі ер жігіттердің біріне айналатынын сезіп отырған Сансызбайдың бірте-бірте ашу-ызасы тарқап қоңірлі де жайлана бастаған еді.

— Олар да мені танып қалды. Ал менің тек жатпасымды біледі ғой атаңа нәлеттер!— деп ақыр соңында ашық мақтанға көшті.

Әрине, дәл қазір Сансызбай қалай кеуде керсе де жарисар еді.

— Сонда сен не істейсің?— деп Тоқтарбай ықылассыз сауал қойды.

— Тап күні ертең радикулитті орнынан басамын да, желкелеп отырып, милицияға апарып тапсырамын.

— Сонда ол бәрін оп-оңғай мойыңдай қояды ма?

— Мойыңдалмай қайда барады? Жарылқаушысы Жаһилова түрмеде жатыр. Басқа ара түсетін ешкім жоқ.

Бүгінгі оқиғаның алды-артына көз жіберіп, өз-өзіне ке-

ле бастаған Тоқтарбай шынында да шұғыл шепімді, былайша қарағанда ақыл есі бүгін Сансызбайдың, аққоңіл, аңғал, адал ниетті інісінің әлі де болса бақталастық төңірегіндегі кейде осындай қауіп пен қатерге әкеліп ұрындыратын алабөтен ойындардың ережесін сжіктеп үйрене алмай жүргенін ішіне түйіп отырды. Бәлкім, Сансызбай секілді жігіттердің ондай ережелерді оқып үйренбегендерінің өзі дұрыс шығар. Әйтпесе бірінші автобазаның бұрынғы айдаушысын алдына салып айдап апарып, содан аудаңдық партия комитетінің бірінші секретарына жасалған түнгі қастаңдықты дәлелдейміні деп дәлдіреуші ме еді? Ертең аудан мен облыстағы бүткіл құқық қорғаушы шеңді-шекпенділер аяқтарынан тік тұрып, ой мен қырды шарлап іздегеннің өзінде, сөйтіп керемет іскерлік көрсетіп, түнгі жол торушыларды зәуімен қолға түсіре қалса да ең ұзағанда олар машина ұрлаушы кездейсоқ бұзықтар, әйтпесе қысты күні тоғай кезіп аң аулап жүрген маскүнем аңшылар болып шыға келуі әбден мүмкін. Бәрінен қисындысы — бракопсерлер. Түні қараңғылығында олар, әрине, малшы ауылдан қайтқан бірінші секретарьдың машинасын ажырата алмаған. Күйдіз дәрияның арғы бетіндегі құм ішіндегі қара құйрық атудың қызығымен жүрген немелер уазик мінген өзге серіктерінен байқалмай көз жазып қалыпты да, түн ішінде соларды іздеуге шығыпты-мыс. Содан ойда жоқта тоғайдан бермен қарай шыққан жолдың үстінде бөгде машинамен кездесіп, жөн сұраса, рудде опырған қалтасында шоферлық правосы да жоқ біреу бұларды әбден балағаттап, арғы-бергісінен түк қалдырмай сөксе керек. Содан құм ішінде қара құйрық атудан басқа түк жазығы жоқ бейсеубет аңшылар танымайтын әлдекімнен сөз естіп, босқа жәбірленіп айдалады қала берген. Ал радикулит атанған жолдасты бұлар өңі түгі, түсінде де көрмеген.

Ертең арыз жазып, шу көтерген жағдайда істің дәл осындай болмағанымен, осындай мыңайда аяқталтыны мына Сансызбайдың мынана кірмейді. Жаһилов түрмеде жатқанмен, әзір оның тамырына балта шабылмағанын ескергісі жоқ. Бұл да анау Ашақов ағасына ұқсайды. Реті келсе жүректің әмірімен әрекет етіп, реті келмесе білектің күшімен әділет орнатуға бейім. Ақ-қарасы бытысын араласып кеткен мынандай неғайбыл заманда ондай әліспен жеңіске жетіп жетіспейтінін, әрине, түсінебейді емес, түсінігісі келмейді. Адал адамдардың осыншама аңқау болатыны несі екен?

Бұдан былай не істеу керек екенін ішпінде Тоқтарбайдың өзі де анық білмес еді.

Түнгі қарлы бұрқасының астында бұйығып ұйқыда жатқан ауылдың шетіне кіргенде:

— Биылғы қыстың беті жаман. Мал қырылмаса жарар еді,— деді Сансызбай.

Ой қамауында отырған Тоқтарбай бұл жолы алыстан орапытып, көңілі қобалжыңқырап сөйлесді.

— Тәуекел. Қайсысы екені есінде жоқ, ескі ақындардың біреуі айтпаушы ма еді:

*Дүше — аққан кең Жайық,
Батарсың да кетерсің.
Тәуекел пубі — жел қайық,
Жүзерсің де өтерсің.*

1997 жыл.

АВТОРДЫҢ ҚЫСҚАША ӨМІРБАЯНЫ

Оразбек Сәрсенбай 1938 жылдың 20 тамыз айында Қызылорда облысы, Шиел ауданының „Жаңа тұрмыс“ ауылында дүниеге келген.

1945 жылдың күзінде „Жансейіт“ бөлімшесіндегі 3 класстық мектепке оқуға түседі. Одан соң „Ақтоған“ жеті жылдық мектебін бітіріп, Шиел ауданы орталығындағы № 45 қазақ орта мектебінде оқуын жалғастырған. 1957 жылы С. М. Киров атындағы (қазіргі Әл-Фараби атындағы) Мемлекеттік университетінің филология факультетіне оқуға түседі.

Жоғарғы оқу орнын тәмамдаған соң О. Сәрсенбай туған жеріне қайтып оралып, Шиелдегі М. В. Ломоносов атындағы орта мектепке қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі болып қызметке орналасады. Ал 1966 жылы Алматыға, жастар газеті „Лениншіл жасқа“ жұмысқа шақырылады. Бұдан соң „Жұлдыз“ журналында (1968—1973), „Қазақ әдебиеті“ газетінде (1974—1982) бөлім меңгерушісі, Қазақстан Жазушылар Одағында (1982—1986) әдеби кеңесші қызметін атқарған. 1987—1993 жылдардың аралығында „Жазушы“ баспасының бас редакторы, „Өнер“ баспасының директоры (1993—1995) болады. 1996 жылдан күні бүгінге шейін О. Сәрсенбай — „Қайнар“ баспасының директоры.

О. Сәрсенбайдың творчестволық өмірбаяны орта мектепте, университетте оқып жүрген шәкірттік жылдарда басталады. Елуінші жылдардың екінші жартысында, алпысыншы жылдардың басында аудандық „Стахановшы“, облыстық „Ленин жолы“, республикалық „Қазақстан пионері“, „Лениншіл жас“ газеттерінде оның алғашқы өлеңдері мен әңгімелері жарияланады. Кезінде „Лениншіл жас“ газетінде басылған „1961 жыл“ атты публицистикалық дастаны әдеби, саяси ортада үлкен даудамай туғызып, Қазақстан Компартиясы Орталық Коми-

тетінің сол пұстағы хатшысы Н. Жангілдиннің банқамасында сыға ұшырайды.

Жазушы О. Сәрсейбай осы уақытқа дейін 20-ға жуық жеке кітаптар бастырған. Оның әдеби сын, көркем публицистика, аударма, поэзия саласындағы жарияланымдары да қалың оқырманға жақсы таныс. Ол әр жылдарда В. Короленко, В. Иванов, Ф. Абрамов, Ф. Искандер т. б. секілді өзге ұлт жазушыларының таңдаулы әңгімелерін қазақша сөйлеткен. О. Сәрсейбай қаламынан туған әңгімелер негізінде «Арлана» атты (Қазақфильм, 1981 ж., режиссеры — С. Нарымбетов) көркемсуретті фильм түсірілген. Жазушының жеке шығармалары украин, орыс, эстон, якут, марий, тува, венгр, қытай, корей, ағылшын, өзбек, қырғыз, татар тілдеріне аударылған. Оның «Уәде» атты повестер мен әңгімелер жинағына Қазақстан Жазушылар Одағының М. Әуезов атындағы сыйлығы (1987), ал «Шамшырақ» романына республикалық «Алаш» сыйлығы берілген (1994).

**АВТОРДЫҢ ОСЫ КЕЗГЕ ДЕЙІН
ЖАРЫҚ КӨРГЕН КІТАПТАРЫ**

1. ДАҢҚ. Повесть. „Жазушы“ баспасы, Алматы, 1965
2. ЖАЛҒЫЗ КҮРЖЕ. Повесть. „Жазушы“ баспасы, Алматы, 1967
3. САҒЫМ. Повестер мен әңгімелер. „Жазушы“ баспасы, Алматы, 1970
4. ТАҢБАЛЫ ТАС. Повесть. „Жазушы“ баспасы, Алматы, 1971
5. БАҚЫТ ҚҰСЫ. Повесть, әңгімелер. „Жазушы“ баспасы, Алматы, 1973
6. ЮЖНЫЙ ГОРИЗОНТ. Повести и рассказы. Из-во „Жазушы“, Алматы, 1975
7. ЖИДЕ ГҮЛДЕГЕНДЕ. Әңгімелер. „Жазушы“ баспасы, Алматы, 1977
8. ЛЮДИ ИЩУТ СЧАСТЬЕ. Рассказы. Из-во „Жалын“, Алматы, 1978
9. ЖАҚСЫНЫҢ КӨЗІ. Әңгімелер. „Жазушы“ баспасы, Алматы, 1979
10. ЗАМАНДАС. Повестер. „Жазушы“ баспасы, Алматы, 1982
11. КОГДА РАСЦВЕЛА ДЖИДА. Повесть и рассказы. Из-во „Жазушы“, Алматы, 1983
12. УӘДЕ. Повестер мен әңгімелер. „Жазушы“ баспасы, Алматы, 1985
13. МЕЧЕНЬИЙ КАМЕНЬ. Повести. Из-во „Жазушы“, Алматы, 1989
14. ШАМШЫРАҚ. Роман. „Жалын“ баспасы, Алматы, 1990
15. УӘДЕ. Повестер. „Ұлттар“ баспасы, Пекин, 1991
16. ТАҢДАМАЛЫ. Повестер. 1-том. „Жазушы“ баспасы, Алматы, 1992
17. ТАҢДАМАЛЫ. Повестер мен әңгімелер. 2-том. „Жазушы“ баспасы, 1993
18. ВОЛШЕБНАЯ ЛАМПА. Роман. Из-во „Өнер“, Алматы, 1996
19. ШЕҢБЕР. Роман. „Қайнар“ баспасы, Алматы, 1998

МАЗМҰНЫ

Бірінші тарау.		
ОТЫЗ ЖЕТІНШІ РАЗЪЕЗД		5
Екінші тарау.		
СЫЙҚЫРАЛЫ ШЕҢБЕР		48
Үшінші тарау.		
АЛҒАШҚЫ АДЫМДАР		93
Төртінші тарау.		
МҮШЕЛ ТОЙ		130
Бесінші тарау.		
ЖАНЖАЛ		192
Алтыншы тарау.		
ІБІЛІСТІҢ ҰРПАҚТАРЫ		246
Жетінші тарау.		
АППАҚОВТЫҢ АШУЫ		298
Сегізінші тарау.		
ТӘУЕКЕЛ		349

Сәрсенбай О.

С 28 Шеңбер: Роман.— Алматы: Қайнар, 1998.—416 бет.

ISBN 5-620-00917-3

Белгілі жазушы, „Алаш“ сыйлығының лауреаты Оразбек Сәрсенбайдың бұл романында үстміздегі ғасырдың 70-ші жылдарындағы қоғам тіршілік сөз болады.

Көркемдік-жанрлық жағынан сыйпаттағанда әлеуметтік-психологиялық әдісте жазылған шығармада кешегі социализм заманында өмір сүрген естияр жасамыс ұрпақтың талқандары мен жоғалтқандары, түптің түбінде зор қасіретке айналған бақталастық пен тақталастық, өзіншілдік пен дүниеларастық сырлары жан-жақты көрініс табады. Осындай сыйқырлы шеңбердің ішіне түсіп, әр мен азаматтық жолында арпалысқа шыққан ел ағалары Шерәлі мен Тоқтарбайдың, өзге де иманды адамдардың қилы-қилы тағдыры да оқырманды бей-жай қалдырмасы жоқ.

С 4702254000 — 002 002 — 98
403 (05) — 98

ББК 84 (5 қаз)

Оразбек Сәрсенбай

КРУГ

Роман

(на казахском языке)

Редактор З. Башбаева

Художник Ж. Болатаев

Техн. редактор Т. Суринова

2804

ИБ 4418

Түркістан берілетін күні 23.01.98. Басуға қол қойылған күні 30.03.98. Қалайы 84x108¹/32. Көлемі
офсетті. Карты түрі «Валентина». Офсетті баспа. Шартты баспа тарабы 21,9. Екінші алынатын баспа
тарабы 22,3. Шартты бауылы отырыстары 21,9. Тараптары 2000 дана. Тапсырыс 1400. Келісімді баға.

Қазақстан Республикасы. ЖШС «Қайнар» баспасы, 480009, Алматы қаласы, Абай даңғылы,
143.

Қазақстан Республикасының Ақпарат және қоғамдық қатынастар министрлігінің Республикалық
«Хабар» өндірістік бірлестігі, 480009, Алматы қаласы, Галерия даңғылы, 93-18.